

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

М.ӨТЕМІСОВ АТЫНДАҒЫ
БАТЫС ҚАЗАҚСТАН
МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІ

ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКИЙ
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
УНИВЕРСИТЕТ
им. М. УТЕМИСОВА

БҚМУ ХАБАРШЫСЫ

Жылына 4 рет шығады

№ 4 (68) - 2017

ВЕСТНИК ЗКГУ

Выходит 4 раза в год

Орал-Уральск

Выпуск 4 (68) шығарылым
Қазан – Октябрь, Қараша – Ноябрь, Желтоқсан - Декабрь
Педагогика, филология, тарих
Педагогика, филология, история

Бас редактор – Главный редактор:

А.С.ИМАНҒАЛИЕВ

педагогика ғылымдарының докторы, профессор/
доктор педагогических наук, профессор

Бас редакторының орынбасары –

Заместитель главного редактора

А.С.ҚЫДЫРШАЕВ

педагогика ғылымдарының докторы, профессор/
доктор педагогических наук, профессор

Редакция алқасы – Редакционная коллегия:

Т. Вюнш –	философия докторы (PhD), профессор, Пассау университеті (Германия, Пассау қ.)	доктор философии (PhD), профессор, Университет Пассау (Германия, г. Пассау)
П.М. Кольцов -	т.ғ.д., профессор, Қалмақ мемлекеттік университеті (Ресей, Элиста қ.)	д.и.н., профессор, Калмыцкий государственный университет (Россия, г. Элиста)
А.С. Тасмағамбетов -	т.ғ.д., доцент, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.и.н., доцент, ЗКГУ им. М.Утемисова
Т.З. Рысбеков -	т.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.и.н., профессор, ЗКГУ им. М.Утемисова
А.С. Турчин -	психол.ғ.д., доцент, Иванов мемлекеттік университеті (Ресей, Иванов қ.)	д.психол.н., доцент, Ивановский государственный университет (Россия, г. Иванов)
В.Ю.Салов -	п.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.п.н., профессор, ЗКГУ им. М.Утемисова
Г.И.Имашев -	п.ғ.д., профессор, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті	д.п.н., профессор, Атырауский государственный университет им. Х.Досмұхамедова
А.В. Скали –	п.ғ.к., доцент, Экономика университеті (Польша, Быдгощ қ.)	д.п.н., доцент, Университет экономики (Польша, г. Быдгощ)
К. Кайнер -	ф.ғ.д., профессор, Иоханнес Гутенберг атындағы университет (Германия, Майнц қ.)	д.ф.н., профессор, Университет им. Иоханнеса Гутенберга (Германия, г. Майнц)
А.Р. Габидуллина -	ф.ғ.д., профессор, Донбасс мемлекеттік педагогикалық университеті (Украина, Горловка қ.)	д.ф.н., профессор, Донбасский государственный педагогический университет (Украина, г. Горловка)
Г.К. Хасанов -	ф.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.ф.н., профессор, ЗКГУ им. М.Утемисова
А.Г. Абуханова -	ф.ғ.к., доцент, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	к.ф.н., доцент, ЗКГУ им. М.Утемисова

2000 жылдан бастап шығарылады. Жылына 4 рет шығады.

Жинақ ҚР Қоғамдық келісім және ақпарат, мәдениет министрлігінің келісімімен 07.12.1999ж. тіркеліп, №971 – Ж куәлігі берілген.

Жинақ ҚР Қоғамдық келісім және ақпарат, мәдениет министрлігінің келісімімен 09.08.2000ж. қайта тіркеліп, №1432 – Ж куәлігі берілген.

ҚР Байланыс және ақпарат министрлігі Ақпарат және мұрағат комитетінің келісімімен мерзімді баспасөз басылымдарын және (немесе) ақпарат агенттіктерін 26.01.2011ж. есепке алу туралы №11389-Ж куәлігі берілген.

Жинақ филология, тарих және педагогика ғылымдары бойынша диссертациясының негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасының Білім және ғылым саласындағы Бақылау комитеті бекіткен ғылыми басылым Тізіміне енді.

Издается с 2000 года. Выходит 4 раза в год.

Свидетельство о регистрации издания № 971-Ж от 07.12.1999г. выдано Министерством культуры, информации и общественного согласия РК.

Свидетельство о перерегистрации №1432-Ж от 09.08.2000г. выдано Министерством культуры, информации и общественного согласия РК.

Свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания и (или) информационного агентства №11389-Ж от 26.01.2011г. выдано Комитетом информации и архивов Министерства связи и информации РК.

Журнал включен в Перечень научных изданий Комитета по контролю в сфере образования и науки Республики Казахстан, рекомендованных для публикации основных результатов диссертаций по филологическим, историческим и педагогическим наукам.

ISSN 1680-0761

© М.Өтемісов атындағы БҚМУ, 2017.
ТІРКЕУ НӨМІРІ 1432-Ж

ПЕДАГОГИКА ПЕДАГОГИКА PEDAGOGICS

ӘОЖ 387

Иманғалиев А.С. – педагогика ғылымдарының докторы,
профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ
Муканаева А.С. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МӘДЕНИЕТІН ЖОО ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҮДЕРІСІНДЕ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

***Аңдатпа.** Мақалада болашақ педагогтардың психологиялық мәдениетін жоғары оқу орнының педагогикалық үдерісінде қалыптастырудың теориясы мен әдістемесі қарастырылады. Болашақ педагогтардың психологиялық мәдениетін диагностикалаудың негізгі тұрғылары белгіленеді. Психологиялық мәдениетті зерттеудің бейімделген әдістемелері беріледі.*

***Тірек сөздер:** Жоғары оқу орны, болашақ педагогтар, мәдениет, психологиялық мәдениет, педагогикалық үдеріс, қалыптастыру.*

Елдігімізді алып, еңсемізді тіктеп, тәуелсіздігімізді баянды етіп келе жатқан жылдар ішінде Елбасы Н.Назарбаев білім мен ғылым саласына қажеттің барлығын мүмкіндігіне қарай жасап келеді. Жыл сайынғы Жолдауларында отандық білім мен ғылымды қолдауға бағытталған әлуетті де маңызды бағдармаларды ұсынып отырады.

Қазіргі жоғары білімнің басты міндеттерінің бірі – жан-жақты дамыған маманды қалыптастыру. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында білікті маман ғылыми білімдерді, практикалық іскерліктер мен дағдыларды меңгеріп қана қоймай, осы білімдер мен дағдыларды әртүрлі сипаттағы кәсіптік міндеттерді шешуде қолдануға қабілетті болу керек деп көрсетілген [1].

Оқу орындарында, өндірістік орындарда және т.б. психологиялық қызметті ұйымдастыру қазіргі кезде өте күрделі мәселе болып отыр. Қазақстан мектептерінде, жоғары оқу орындарында, өндірістік ұжымдарда психологиялық қызмет енді қарқынды дамып келе жатқандықтан, оның мазмұнын анықтап, қолданылатын әдіс-тәсілдерді жүйеге келтіріп, оны практикада жүзеге асыру психологтың мәдениетіне тікелей байланысты. Педагог-психолог – білім беру мекемелері ұжымына кәсіби психологиялық мәдениетті алып келетін маман. Маман ретінде педагог-психологтар процестің жанама түрде де жүруіне себепші болуы ықтимал: өз әрекеттерімен, мінез-құлқымен, адамдарға, өмірге деген өз қатынастарымен. Осыған орай, педагогтардың психологиялық мәдениетін қазіргі білім беру

жүйесіндегі өзекті мәселелердің бірі деп тұжырымдауға болады. Жалпы педагогтың психологиялық мәдениетін ашу үшін, ең алдымен «мәдениеттің» жалпы категориядағы орынын анықтау қажет.

Мәдениет – бұл білімнің әр түрлі салаларын қамтитын жалпы теориялық, пәнаралық ұғым. Мәдениет деп адамдардың өзінің өмірлік іс-әрекетін ұйымдастыратын әлеуметтік алынған және бір ұрпақтан екінші ұрпаққа өзгеріп жететін мәнді символдардың, ілімдердің, құндылықтардың, дәстүрлердің, мінез-құлық нормалар мен ережелердің жиынтығы [2, 303 б.].

Мәдениет адамдардың өмірін және іс-әрекетін ұйымдастырудың түрлерінде және формаларында, олардың қарым-қатынастарында көрініс табатын қоғамның дамуының тарихи анықталған деңгейі, адамның шығармашылық күштері және қабілеттері, олардың жасап жатқан материалдық және рухани құндылықтары ретінді қарастырады.

Мәдениеттің әр түрлі жүйелері бөлінеді: а) оқыту және тәрбиелеу процесінде алынған, тұлғалық жүйе, яғни тұлғаның адамгершілік, эстетикалық, кәсіптік, құқықтық мәдениеті; ә) қоғамдық практикада және санада бекітілген әлеуметтік жүйе. Ол материалдық заттармен, әлеуметтік орнатылымдарымен, институттармен, дәстүрлермен және рухани құндылықтармен; б) мәдениеттің локалдық жүйесі (цивилизациялар), олар территориялық, этникалық, саяси, тілдік, экономикалық, психологиялық орталықтықтың негізінде пайда болған (индиялық, қытайлық, славян, араб, солтүстік американдық, еуропалық және т.б.).

Мәдениеттің бір қатар қоғамдық функциялары бар. Олардың маңыздысы: а) танымдық, гносеологиялық және эвристикалық функциясы; ә) тарихи сабақтастық функциясы (әлеуметтік тұқым қуалаушылық); б) қоршаған дүниені қабылдаудың және өзгертудің функциясы (ру, тайпа, халық, тап қатынасында мәдениеттің ролі); в) мәдениеттің реттеу функциясы халықтың қоғамның талаптары және нормалар жүйесі ретінде болуы [2, 304 б.].

Нормативтік мәдениет адамдар нені істеуге болатынын немесе істеуге болмайтынын анықтайды. Ол дұрыс мінез-құлықтың стандартынан шығып, дұрыс қылық жасау үшін өзін қалай ұстау керектігі туралы тұлғада жалпы көзқарасты қалыптастырады.

Рухани мәдениеттің нормативтік жағы қылықтың мүмкін варианттарын анықтайды. Ол сонымен бірге салт-дәстүрлерде, қылықтың нормаларында көрініс табады. Осы нормалар арқылы мәдениет адамдардың қарым-қатынасын, олардың өзара қатынастарын (соның ішінде әр түрлі ұлттардың, нәсілдердің, конфессиялардың адамдарының қарым-қатынасын) реттеп отырады. Осы бағытта мәдениет тұлға аралық қатынастарды, әр түрлі ұлт пен конфессиялардың қатынастарын қалыптастырудың негізгі факторларының бірі болып табылады.

Тұлға мәдениет жағдайында өмір сүреді және іс-әрекет жасайды. Адамның тұлға болуының дәрежесі, оның мәдениетке баулуының дәрежесіне тікелей байланысты. Мәдениет адаммен ажырамас байланыста болады және онсыз болмайды да. Ол тұлғаға, оның қылығына және ішкі дүниесіне әсер етеді. Тұлға мәдени ортада мәдени құндылықтарды алып жүруші және көрсетуші ретінде болады. Ол мәдениеттің субъектісі

ретінде болып оны жасаушы да болады. Жеке адамның мәдениеті интеллектуалдық қабілеттердің, ой-өрістің, өнердің шығармаларын білуі, тілдерді меңгеруі, өзін-өзі ұстауын, моралдық жауапкершіліктің болуын меңзейді.

Осы жұмыстарды нәтижелі жүргізу үшін болашақ мамандарда психологиялық мәдениетін қалыптастыру керек, сонда олар кәсіптік қарым-қатынас жағдайларында басқа адамдармен әрекет жасай алады.

Мәдениет кез келген бейінді маманның кәсіби-тұлғалық қасиеттерін, рухани-адамгершілік келбетін дамытудың шешуші факторы болып танылды, ал білім беру мазмұны «жалпы және кәсіби мәдениеттің әлемдікке парапар деңгейін» қамтамасыз ету керек. Психологиялық мәдениет, ойлау, құндылықтардың, тұлғаның рухани-адамгершілік дамуының мәдениеті бола отырып, қазіргі заманғы адамға тек қана тұлғааралық және әлеуметтік деңгейлерде өзара құрылымды әрекет етіп қоймай, сонымен қатар қоғамдық маңызды көлемде өзінің белсенділігін, бастамашылдығы мен азаматтылығын көрсетуге мүмкіндік береді.

Психологиялық мәдениетті қалыптастыру мәселесі әлеуметтік өзіндік сана мен дүниетаным қалыптасып, болашақ кәсіби қызметке белсенді даярлық жүретін студенттік кезеңде маңызды болады.

Психологиялық мәдениеттің әртүрлі жақтарын Б.Г. Ананьев, Л.С. Выготский, О.Н. Романова, Е.В. Дементьева және т.б. қарастырған. Қазақстанда Қ.Жарықбаев, Қ.Жүкеш, А.Ильясова және т.б. психологиялық мәдениет мәселелерін зерттеген.

Біз зерттеген ұғымның мәселесі бойынша ғылыми жұмыстарға шолу жасау бұл тақырыптың аясы толыққанды зерттелмегендігі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Бірақ мәдени-тарихи мектептің жұмыстарында екі жүзжылдық мерзімінде психологиялық мәдениеттің ортақ тұжырымдамасын шығаруға негіз болатын ұсыныстар мен идеялар қалыптасқан.

Сонымен қатар маңызды бағыт болып психологиялық мәдениет феноменін зерттеу әдістерінің қатарын белгілеген «ұйымдастырушылық мәдениет» табылады. Ұғымның өзінің болмауына және ғылыми анықтамасының болмауына қарамастан, оның құрылымының кейбір элементтерін анықтау мен сипаттау әрекеттері болғанын ескеру керек. Н.Т. Селезнева психологиялық мәдениет мәселесі бойынша зерттеу жұмыстарынды 4 түрге бөлуді ұсынады. 1 түрге зерттелетін ұғымның құрылымдық-қызметтік қырларына назар аударатын жұмыстар. Екінші түрге автор психологиялық мәдениеттің біріктіретін құрамдастарына (кәсіби өзіндік сана, шығармашылық белсенділік, кәсіби-тұлғалық өзін өзі анықтау, әлеуметтік-психологиялық құзіреттілік және т.б.) назар аударатын жұмыстарды енгізеді. Автордың ойынша, зерттеудің үшінші түрін «психологиялық мәдениет» ұғымын кәсіби қызметтің түрлік жүйесі мәнмәтінінде қарастыру біріктіреді. Ал төртінші топқа тұлғаның психологиялық мәдениетінің туындауы мен қалыптасуының шарттары мен технологиясына арналған жұмыстар жатады. (Селезнева Н.Т. Білім беру жүйесінің басшыларының психологиялық мәдениетінің дамуының заңдылықтары мен факторлары. Психологиялық мәдениетті зерттеу

әдістерінің өзге жіктемесін Е.Г. Смирнова ұсынады, ол жұмыстарды келесі топтар бойынша бөледі: қызметтік (психологиялық мәдениетті социудағы негізгі қызметтердің ерекшеліктерін анықтау жолымен түсіндіреді); параметрлік «психологиялық мәдениет өзара байланысқан және өзара тәуелді жақтардан тұратын күрделі құрылымды жүйе ретінде түсіндіріледі»; психотерапиялық (қарастырылатын ұғымды адамның мінез құлығының құндылықты-мәнді негізі және тіршіліктің ішкі және сыртқы тұстарын теңдестіру тәсілі ретінде түсіндіреді).

Ғалымдардың жоғарыда көрсетілген пайымдарын талдай отырып (Н.Т. Селезнева, Е.Е. Смирнов), тұлғаның психологиялық мәдениетінің анықтамасындағы 4 бағытты айқын көрсетуге болады. Біріншіден зерттеушілер психологиялық мәдениеттің белгілі бір элементтері (өзін өзі реттеу, байқампаздық, өзінділік, психологиялық құзіреттілік, жанасымдылық және т.б.) және құрамдастарын (жағдайлар, қасиеттер, психикалық үрдістер, эмпатия, сензитивтілік, рефлексия, психологиялық ойлау және т.б.) сипаттаған жұмыстарды жатқызуға болады. Бұл ғылыми тұжырымдамада психологиялық мәдениет тұлғаның белгілі бір машықтар мен қасиеттерді қалыптастыруға қабілеті ретінде қарастырылады.

Осындай тәсілдің аясында көптеген отандық және шетелдік ғалымдар жұмыс істеді. Осылайша, E.Schein (1981), T.Peters & R.Waterman (1992), G.Hofstede (1981), P.Рюттингер (1992), H.Harris & R.Moran (1983) қандай да бір болмасын мағынада мінез құлықтың стилі, нормалары, құндылықтары, дәстүрлері, рәсімдері, тиымдары, ұнатуларының кейбір иерархиясын болып табылатын ұйымдастырушылық, корпоративті, басқарушылық мәдениетін айтады.

О.С. Анисимов (1991) ойлау мен әрекет рефлексиясының негізіне сала отырып, әрекет пен ойлау мәдениеті түсінігін енгізді. Т.Ю. Базаров (1996) D.Cole (1989) ұсынған жіктемеге сүйене отырып, ұйымдастырушылық мәдениетінің ұйымдастырушылық және корпоративті сынды түрлерін бөліп көрсетеді, бірақ бұл ұғымдарды ұқсас деп есептемейді (Пузикова О.В. Психологиялық мәдениет тұлғаның өзін өзі жүзеге асыруының факторы ретінде В.И. Долгова (1997) қызметкерлердің инновациялық мәдениетін зерттеумен айналысып мәдени жаңалықтарды қабылдау деңгейіндегі жаңалықтарды пайдалану және жетілдіру жолдарын сипаттайды. О.З. Краснова (1997) техникалық бағыттағы жоғары оқу орнының оқушыларының педагогикалық мәдениетін талдайды. Н.Т. Селезнева (1997) басшылардың психологиялық мәдениетінің қалыптасуы мен дамуын анықтайды. Сонымен қатар ұсынылған 3 жұмыста мәдениет біржақты түсіндіріп, керісінше, осы авторлардың пайыдауынша, инновациялық тұрғыдан мәдениет ұғымын сан алуан болмыстық трғыдан сипаттайды.

Осыдан келе мамандардың психологиялық мәдениетінің құрылымында біз өзара байланысты үш компонентті бөліп шығарамыз: когнитивті (интеллектуальды), практикалық (мінез-құлықтық) және құндылықтық-мәндік (рухани-адамгершілік).

Психологиялық мәдениеттің (интеллектуальды) компоненті күрделі тұлғалық құрылым болып табылады. Ол болашақ маманға көптүрлі психикалық құбылыстарда бағыт- бағдар алуды қамтамасыз етеді,

психологиялық-педагогикалық әсер етудің оптимальды тәсілдерін тандауға мүмкіндік береді.

Психологиялық мәдениеттің практикалық (мінез-құлықтық) компоненті практикалық іскерліктің және дағдының жүйесі болып табылады. Ол арқылы кәсіптік әрекет жағдайында адамдармен жұмыста теориялық білімдерді және психологиялық ойлауды қолдануға мүмкіндік береді.

Психологиялық мәдениеттің когнитивті компоненті психологиялық білімдердің және ойлаудың жүйесінен тұрады. Оларды дәрістер және дәстүрлі құрылған семинарлар арқылы қалыптастыру мүмкін емес. Бұл мақсатты орындау үшін оқыту процесіне арнайы оқу міндеттерін қосу керек. Атап айтқанда, психикалық құбылыстарды және қасиеттерді өзектендіретін жағдайды жобалау міндеттері және оларды анықтауға арналған міндеттерді шешуді көздеу қажет.

Психологиялық мәдениеттің практикалық компонентіне кәсіптік іскерліктер мен дағдылар жүйесі кіреді, олардың ішінде психологиялық-педагогикалық ұсыныстарды жасай білу іскерлігі маңызды орынды алады. Бұл іскерлікті қалыптастыру үшін оқыту процесіне сәйкесті практикалық міндеттерді енгізу керек. Олар психология курсының барлық тақырыптарында көрініс табуы қажет.

Психологиялық мәдениеттің когнитивті және практикалық компоненттері өзара тығыз байланысты: олардың біреуінің даму деңгейі екіншісінің даму деңгейін арттырады, сондықтан бұл екі компонентті қатарынан қалыптастыру жұмыстарын жүргізген абзал.

Психологиялық мәдениеттің қалыптасқандығының критерийлері: маманның психологиялық мәдениетінің құрылымына кіретін білімдердің, ақыл-ой әрекетінің, практикалық іскерлігі мен дағдыларының жалпыланғандығының, орнықтылығының, автоматтандырылғандығының, ұғынғандығының және дербестігінің жоғары деңгейі. Оларды қалыптастырудың негізгі шарттары:

- болашақ маманның психологиялық мәдениетінің когнитивті және практикалық компонентімен сәйкестендірілген міндеттерді оқыту процесіне енгізу;

- әрбір тақырыпқа қажетті оқу міндеттерін қолдану;
- оқу міндеттерін орындаудың және нәтижесін топтық талқылау;
- студенттердің жақын даму аймағында жұмыс жүргізу;
- студенттердің академиялық үлгерімін даму деңгейін есепке алу.

Зерттеу психологиялық мәдениеттің когнитивті және практикалық компоненттерінің қалыптасуы студенттердің жалпы академиялық үлгерімімен байланысты екенін көрсетіп отыр. Жоғары академиялық үлгерімі бар студенттердің психологиялық мәдениеттің компоненттерінің қалыптасуы да жоғары, ал үлгерімі төмен студенттерде олардың қалыптасу деңгейі төмен.

Сонымен, психолог ғалымдардың психологиялық мәдениет туралы ой-тұжырымдары бойынша:

- психологиялық мәдениет – тұлғаның өзін-өзі тану, қарым-қатынас, эмоция мен әрекетті өзін-өзі реттеу, шығармашылық ізденіс, іс жүргізу мен өзіндік дамуға жасаған және меңгерген конструктивтік тәсілі, білігі немесе

түрлі тіршілік әрекеттерінде өзін-өзі ұйымдастыру мен өзін-өзі реттеудің жоғары сапасы [3, 48 б.];

- психологиялық мәдениет субъектінің басқа субъектімен өзара әрекеттестігінің психологиялық сипат негізі, жалпы мәдениеттің ішкі құрамдас бөлігі, оның негізі және өзегі болып табылады [4];

- психологиялық мәдениет – адамзаттың психика туралы түсінігі, психиканы реттеу мен дамыту туралы мүмкіндіктері мен тәсілдерін меңгеру білігін білдіретін рухани мәдениеттің бөлігі. Психологиялық мәдениет – бұл индивидтің, топтың, этностың психика заңдылығы туралы түсініктерінің жинағы, оны психиканы реттеу мен дамыту қолдану формалары. Осыған сәйкес тұлғаның психологиялық мәдениеті – белгілі бір нақты адамның психика заңдылығы мен оны реттеу мен дамыту формалары тән болуы [5];

- психологиялық мәдениет түсінігі мәдени құрылымымен және мәдениеттің психологиялық мәнін (тарихи, аймақтық-тарихи және т.б. ерекшеліктерін ескере) ашумен, психологиялық мәдениеттің жалпы және әлеуметтік психология, тарих, антропологиялық пәндер (әлеуметтік және философиялық антропология) циклдардың арақатынасымен орындалады [6].

Біз өзіміздің зерттеуімізде Е.В. Дементьеваның маманның психологиялық мәдениетіне берген анықтамасын басшылыққа алдық: маманның психологиялық мәдениеті – бұл кәсіптік іс-әрекеттің жоғары тиімділігін қамтамасыз ететін, күрделі жүйелі тұлғалық құрылым [7].

Өзіндік даму жағынан студенттік жас ерекше кезең болып бөлінеді, ол 18 ден 23-25 жас аралығын қамтиды, яғни жас адамдардың ерекше оқу ортасында дамып, шағын уақыт аралық бойында оларда байыпты әлеуметтік, психологиялық және денелік өзгерістердің болатын кезі.

Б.Ананьевтің пікірінше, жоғары оқу орнында оқу кезеңінде мынадай жаңа құрылымдар, өзгерістер, даму түрлері пайда болады:

- кәсіби бағыттылықты нығайту, қажетті қабілеттіліктерді дамыту;
- өмірлік басымды жағдайларды ұғыну, өмірлік ұстанымдарының қалыптастырылуы;
- ағымды және болашақ жоспарларды анықтау;
- психикалық үдерістерді, күйлерді толық жетілдіру;
- жауапкершілікті, тұлғалық кемелденуді, тұрақтылықты дамыту [7].

Студенттік шақтың жоғарыда айтылған педагогикалық-психологиялық ерекшеліктерін негізге ала отырып, психологиялық диагностика бағдарламасына төмендегі психологиялық мәдениетті анықтауға арналған әдістемелерді белгіледік:

- Л.С. Колмогорова «Психологиялық сауаттылық» тесті;
- О.И. Мотков «Тұлғаның психологиялық мәдениеті»;
- Л.Михельсон «Коммуникативті икемділік» тесті;
- Э.Шостром «Тұлғаның өзін-өзі өзектендіру деңгейін анықтау» тесті;
- Б.Фанталова «Тұлғаның құндылықты бағдарлану жүйесін диагностикалау» әдістемесі;
- Д.А. Леонтьев «Өмірлік мәнді бағдарлану» тесті.

Біздің пікірімізше, болашақ педагогтардың психологиялық мәдениетін қалыптасуын осы әдістемелер негізінде анықтау тиімді деп санаймыз.

Білім беру – бұл мәдениеттің негізгі құрамдастарының бірі, ал

педагог – мәдени кодты қайта таныстырудың және оның келесі ұрпаққа сабақтастырудың негізгі фигурасы. Көбінесе педагогтардың қызметіне байланысты мәдени-тарихи үрдістің сипаты перманентті болмақ, бұл ұрпақтардың арасындағы байланысты сақтап, балалар мен жастардың әлеуметтенуіне өз септігін тигізеді.

Педагогтан оқушыларға берілетін жалпы адамзаттық мәдениеттің қажет көлемінде адамның шынайы болмысын көрсететін және адамдар арасындағы өзара қарым қатынастардың ерекшеліктері енетін «психологиялық мәдениет» маңызды рөл атқарады. Педагогтың психологиялық мәдениетін қалыптастырудың бірнеше бағыттарын біраз көлемі ретінде психологиялық сауаттылықты қалыптастыру. көрсетуге болады.

Біріншіден, жоғары оқу орнында болашақ педагогтарда қалыптастырылатын психологиялық мәдениетке барынша сәйкесті мінез-құлық пен әлеуметтік өзара әрекетті қамтамасыз ететін психологиялық білім, іскерліктердің және дағдылардың біраз көлемі ретінде психологиялық сауаттылыққа қол жеткізу. Педагогтарды адамдардың ғылыми психологиялық мәдениет білімі жүйесімен, өзінің ішкі психологиялық әлемі және тұлғалық жекелік сапалары туралы түсініктер жүйесімен таныстыруды, әлеуметтік интеллектіні, креативтілікті дамытуды белсенді түрде жүзеге асыру қажет.

Екіншіден, мінез-құлық, іс-әрекет немесе әлеуметтік өзара әрекеттің тиімділігін қамтамасыз ететін психологиялық құзыреттілікті қалыптастыру. Бақылаушылық, адамға зейін аудару білу, психологиялық қырағылық, өз-өзін сәйкесті түрде қабылдай алу, эмпатияның дамуы, эмоционалды тұрақтылыққа талпыныс, мейірімділік, әр түрлі адамдармен қарым-қатынастарды орната алу, ақпаратты сәйкесті қабылдай алып, бере алу.

Әдебиеттер:

1. *Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы / Қазақстан Республикасының Үкіметінің 2016 жылғы 27 ақпандағы №123 қаулысы.*
2. *Межуев В.М. Культура и история. – М., 1997. – 199 с.*
3. *Мотков О.И. Культурологические тенденции. – М., 1993. – 131 с.*
4. *Семикин В.В. Психологическая культура в педагогическом взаимодействии / Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора психологических наук. – СПб, 2004. – 45 с.*
5. *Анцыферова Л.И. О динамичном подходе к изучению личности // Психологический журнал. – 2011. – №2. – С. 113-117.*
6. *Шилков Ю.М. К психологии культуры // Вестник Санкт-Петербургского университета. – 1998. – №4. – С. 21-27.*
7. *Дементьева Е.В. Формирование психологической культуры у будущих специалистов. – Казань, 2007. – 141 с.*
8. *Ананьев Б.Г. К психофизиологии студенческого возраста / В кн.: Современная психолого-педагогическая проблемы высшей школы / Под ред. Б.Г. Ананьева, Н.В. К-узьминой. – СПб, 1984. – С. 76-98.*

***

Имангалиев А.С., Муканаева А.С.

Формирование психологической культуры у будущих педагогов в педагогическом процессе высшего учебного заведения

В этой статье рассматривается теория и методика формирования психологической культуры у будущих педагогов в педагогическом процессе высшего учебного заведения. Излагаются основные подходы диагностики психологической культуры будущих педагогов. Даны перечень адаптированных методик по исследованию психологической культуры.

Ключевые слова: Высшее учебное заведение, будущие педагоги, культура, психологическая культура, педагогический процесс, формирование.

***

Imangaliyev A.S., Mukanayeva A.S.

Formation of psychological culture in future pedagogues in the pedagogical process of a higher educational institution

This article examines the theory and methodology of the formation of psychological culture in future teachers in the pedagogical process of higher education. The main approaches to diagnosing the psychological culture of future teachers are outlined. This list of adapted methods for the study of psychological culture is given.

Keywords: Higher educational institution, future teachers, culture, psychological culture, pedagogical process, formation.

ӘОЖ 37.015.31.

Сутеева М.А. – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
E-mail: suteeva1957@mail.ru

Шаштыгарин М.М. – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
E-mail: Shashtygarin55@mail.ru

**СТУДЕНТТЕРДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КӘСІБИ
БАҒЫТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ**

Аңдатпа. Мақала мазмұнында заманауи нарықтық экономика жағдайында ортаның уақыт талабына сай түрленіп, өзгеріп отыруы, өндірістік қатынастардың түбірлі өзгерістері де үздіксіз өзгерістер енгізуді көздейді, яғни заман талабына сай бәсекеге қабілетті, құзіретті, функционалдық сауатты маман кадрларды дайындауды қажет ететіндігі сипатталынады. Бұл проблеманы шешуде студенттердің кәсіби бағыттылығын қалыптастыру, кәсіби тұрғыдан өзін-өзі айқындау, жеке тұлғаның бағыттылығы, оның құрылымындағы компонент мүмкіндіктері қарастырылған. Сонымен қатар мақала мәтінінде студенттердің кәсіби бағыттылықты дамыту үдерісінде бірнеше баспалдақтан өтуі. Кәсіби тұрғыдан өзін-өзі айқындауда мектеп қабырғасында ұйымдастырылатын техникалық шығармашылық жұмыстарының ролін алға тартады. Бірқатар педагог зерттеуші ғалымдардың еңбектеріне талдау жүргізу негізінде

болашақ мамандардың кәсіби тұрғыдан өзін-өзі айқындауының нақты бағыттары ұсынылған.

Түйін сөздер: *кәсіби бағыттылық, бағыттылық, мотив, табандылық*

Қазіргі уақытта Қазақстанда болып жатқан өндірістік қатынастардың түбірлі өзгерістері нарықтық экономика жағдайында жұмыс істейтін біліктілігі жоғары мамандар даярлауды қажет етеді әрі мамандық деңгейіне жаңа биік талап қояды. Педагогтың жеке тұлғалық сапалары теориялық білім мен практикалық тұрғыда дайындау арқылы педагогикалық практика барысында қалыптасады. Оның ішінде кәсіби бағыттылығы педагогтың жеке тұлғасының негізгі сапаларының біріне жатады. Бүгінгі таңдағы жоғарғы білім берудегі реформалардың болуы, білім берудің екі тенденциясына фундаменталдық және кәсіптік тамырына көңіл бөлуді талап етеді. Сол себепті кәсіби және бағыттылық түсінігін, оның сипаттамасы мен құрылымын айқындап алу қажет. Соның ішінде бағыттылық мәселесі күрделі болғандықтан, оның түрлі аспектілерін философия, әлеуметтік, психология, педагогика ғылымдарында терең зерттелуде.

1920 жылы С.А. Оранскийдің еңбектерінде жеке тұлғаның бағыттылығы туралы адамның таптық бағыттылығына талдау жасап, объективтік табиғатын және адамдардың санасында бейнеленуін көрсетті. Бағыттылықты әлеуметтік мәнінде жан – жақты көрсеткен ғалым Е.А. Смирнованың [1] пікірінше, белгілі бір кәсіпке қажеттілік - ниет-мақсат бағдар бағыттылық түрінде көрінеді деген. Ол бағыттылықты көптеген бағыттылық түріне байланатын өте жақсы оқитындықтың саналық көрінісі деп қарастырып, оны дүниетанымдық, адамгершілік принциптеріне, көзқарасқа баламасын қорытындылай келгенде көз жеткізу, сену деп түсіндіреді. Философиялық еңбектерде жеке тұлғаның бағыттылығы туралы екі тенденция қалыптасқан. Оның бірінші тенденциясын қолдаушы ғалымдар жеке тұлғаның бағыттылығын талдай келе, оның бір жақты формасы деп санап, әлеуметтің мазмұнына көңіл аударады. Екінші тенденциядағылар жеке тұлғаның бағыттылығы қоғамдық қарым – қатынас жүйесінде ашылып, оның ішкі, психологиялық бейнесіне зиян келтіреді деген.

Психологиялық әдебиеттерде жеке тұлғаның бағыттылығы оның құрылымындағы компонент түрінде қарастырылады. К.К. Платоновтың [2] пайымдауынша, жеке адамның бірінші құрылымында – бағыттылық, қатынастар және моральдық қасиеттер. Тұтастай алғанда бағыттылық иерархиялы түрде байланысқан бірнеше форманы қамтиды:

- ең қарапайым формасындағы әуестік;
- ынтаға айналатын тілек;
- дүниетаным;
- сенім.

Көптеген ғалымдардың зерттеулерінде бірінші бағыттылық мәнін ашуда оның қызметіне деген ниеті мен бейімділігі тәрізді компоненттердің орны мен ролінің бағыттылықта қалыптасуы қабілеттілік, мінез ерекшеліктері адам қылығының ықпалы көрсетілді. Сөйтіп, кәсіби бағыттылықты анықтағанда нақтылы кәсіпке ниеттілік, сол бағыттағы қызмет және қызмет түріне бейімділік дараланады. Осыдан келіп

студенттердің кәсіби бағыттылығын қалыптастыруда сол мамандықтың беделі, оны таңдау мотиві, отбасының ниеттендірудегі дәстүрлік салтын кәсіби бағыттылығын қалыптастыруда шебер пайдалану мүмкіншіліктері пайымдалады.

Кәсіби бағыттылық – адамның тандалынған мамандыққа көзқарасын сипаттайтын, кәсіби іс-әрекетке дайындығы мен оның табыстылығына әсер ететін жеке адамның интегралды қасиеті. Кәсіби бағыттылықтың жан – жақтылығы, жеке адамның жүйесін құрайтын қасиеті ретінде П.А. Шавридің [3] анықтамасында көрсетілген. Оның пікірінше кәсіби бағыттылығы – нақты іс-әрекетті артығырақ көретін мотивтер жүйесі, оның кзі жеке адамның танымдық және құндылық – бағдарлық іс-әрекеті негізінде ететін кәсіби әсерлер жүйесімен қарым – қатынас процесінде қалыптасады.

Кәсіби бағыттылығы жеке адамның интегралды қасиеті, оның тұлғалық бейнесін құрайтын факторы ретінде түсіну, оны кешенді түрінде кәсіби іс-әрекетке қажеттілік, бейімділіктер, кәсібм мұраттар, кәсіби іс-әрекетке деген құндылық бағдарлар және кәсіби іс-әрекетке байланысты дүние таным компоненттері деп түсіну керек. Кәсіби бағыттылығы қалыптасуына адамның қоршаған ортаға деген өзінің қатынасын терең түсінуі, жеке адам белсенділігін жоғарылатын сезімдер мен эмоциялардың әсер етуі [4]. Психологиялық-педагогикалық тұрғыдан алсақ, оқу әрекеттерінің нәтижесінде студенттің кәсіби бағыттылығы, ұстамдылығы, назарының тұрақтылығы, белсенділігі, үнемі бір қалыпты әдіс қолданудан алшақтауы, өзін-өзі ұйымдастыра білуі, еңбекке деген ынтасы, жауапкершілігі, тиісті жағдаятты шешу үшін тиімді әдістерді іздестіру шеберлігі, ықластылығы сияқты басты-басты сапалары қалыптасады. Бұл сапалардың бәрі де болашақ маманның дербес және кәсіптік деңгейін анықтайтын қасиеттерге жататыны белгілі. Олай болса, педагогикалық пәндерді оқытуда өзіндік жұмысты ұйымдастырудың тиімді тұстарын іздестіру қазіргі таңдағы жоғары оқу орындарының алдына қойылып отырған негізгі мақсаттардың бірі екені сөзсіз.

Студенттерге кәсіби бағыттылықты қалыптастыру жолдарының бірі – білім беру үрдісінде олардың өзіндік жұмыстарын күшейту. Сол себептен де кәсіби бағыттылықты қалыптастыруда өзіндік жұмыстарды ұйымдастыруды негізгі мәселелерінің бірі ретінде қарауға тура келді. Студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастыру арқылы олардың кәсіби бағыттылығын қалыптастыруға жағдай туады. Кәсіби бағыттылық ең алдымен теориялық материалдарды меңгеруге негізделуге тиіс. Себебі, теориялық материалдар негізінде ғана практикалық іс-әрекетке оның нәтижесін қолдану жүзеге аспақ. Педагогикалық пәндерге байланысты теориялық материалдар ең алдымен педагогикалық мамандықтың басты шарттарын, оған қойылатын талаптарды үйретсе, одан әрі сол пәннің даму тарихы және оның оқытушыға беретін сапаларын талдайды.

Тұлға бағыттылығы оның психикалық өмір бейнесінің мазмұнымен байланысты неғұрлым жалпы категория болып табылады. Бұл тұлғаның жүйе құраушы қасиеті. Тұлға бағыттылығы қоғамдық индивид ретінде оның позициясын анықтайды. Бағыттылық- бұл адамның шындыққа таңдамалы қатынасты өзінше бастан кешіруін, оның әрекетіне әсер етуін сипаттайды.

Бағыттылық тұлға құрылымында жетекші компонент бола отырып оның барлық құрылымдық мазмұнына әсер етеді: қабілеттер, психикалық процестер, эмоция, сезім. Кәсіби бағыттылықтың арқасында кәсіби оқу үрдісінде тұрақты мотив пен студенттерге сәйкес қабілеттер қалыптасады. Студент тұлғасында кәсіби бағыттылықтың қалыптасуы қажеттіліктер, мотив, құмарлық, жүріс-тұрыс нормасын іштей қайта құрумен, қазіргі маманға қойылатын талаптарды саналы игерумен жүреді. Студенттердің кәсіби бағыттылығын қалыптастыру мынандай тұлғалық сипаттардан тұрады: табандылық, тұрақтылық, адалдық, болашақ мамандығына берілу қайта құрылады. Мотив – бұл асқан маңыздылыққа (семантикалық байығуға) ие туынды компоненті. Табандылық — қиыншылықтар мен кедергілерге қарамастан мақсатқа қалайда жетуге бағытталған еріктік қасиет.

Студенттердің кәсіби бағыттылығына өзіндік жұмыстың тигізетін әсері жайында жалпылама түрде болса да, А.Е. Әбілқасымова мен М.А. Құдайқұловтың [5] еңбектерінде көрсетілген. М.А. Құдайқұловтың [6] зерттеуінде бүкіл педагогикалық үрдісті, яғни барлық оқу пәндерін, аудиториялық және аудиториядан тыс іс-шараларды және кафедрадағы жұмыс түрлерін бәрін де кәсіптік бағдарға икемдеу керектігі айтылады. Бұл нұсқаудың педагогтар дайындауда ескеруге керекті тиімділігі болғанмен, нақты пәндерге негізделмей, жалпылама берілген. Отандық авторлардың еңбектерінде студенттердің тұлғалық-кәсіби қалыптасуының келесі негізгі бағыттары көрсетілген:

- кәсіби бағыттылық пен қажет қабілеттердің қалыптасуы;
- психикалық процестер мен қалыптарды жетілдіру және кәсіптендіру;
- өмірлік позицияларды құрастыру және өмірлік жоспарларды нақтылау;
- өзбеттілік пен жауапкершілік деңгейін көтеру;
- болашақ кәсіпке байланысты тартылыс деңгейін көтеру;
- этикалық, эстетикалық және рухани даму;
- инициативаны және шығармашылықты жоғарылату;
- кәсіби іс-әрекетке психологиялық дайындықтың қалыптасуы;

Отандық және шетел психологиясында кәсіби бағыттылықтың қалыптасуын еңбек субъектісінің дамуының негізгі бағыты ретінде қарастыру болды.

Педагогикалық пәндердің ішіндегі «Мектепке дейінгі педагогика тарихы» мен «Педагогикалық шеберлік» пәндері бойынша өзіндік жұмыстар ұйымдастыру арқылы студенттердің кәсіби бағыттылығын қалыптастыруды жүзеге асыру жолдарымен әдістерін қарастыратын болсақ, ең алдымен осы пәндердің студенттерге беретін білім мазмұны мен көлемінен туындайтын теориялық мәселелерге негіздеуіміз керек. Сонымен қатар бұл пәндердің ерекшелігі оның мектепке дейінгі мекемелер қызметкерлерін дайындауға бағытталғандығында. Себебі, бала тәрбиесіне бағытталған маман бала психологиясын оның дербес ерекшелігін, жалпы бала болмысын біліп қана қоймай, онымен жұмыс жүргізудің ерекшелігін меңгеріп шығуға тиіс. Мұндай өте жауапты да, қиын да, қадірлі де істі педагогикалық тұрғыдан жүзеге асыру үлкен ізденушілік пен дайындықты қажет етеді.

Студент тұлғасының тұрақты бағыттылығын қалыптастыру мен қолдау іс-әрекет арқылы, кері байланыстар арқылы перспективалар талаптарын келісудің үздіксіз үдерісін білдіреді. В.И. Ковалев [7] атап көрсеткендей, мотивтерді қалыптастыру мақсаттар мен ниеттердің жүйелеріне тең, қажеттіліктерді қалыптастырумен бірге жүреді. Қажеттілік және басқа да компоненттер (қызығушылықтар, елігу, мақсаттар, ниеттер) перспективаларды неғұрлым терең танып білу және адамның нақты мотивтерге пайда болған қажеттілігінің трансформациясы есебінен тұрақтылау бола бастайды.

Перспективалардың қоғамдық маңыздылығын өзгерту, оны танып білу және қолда бар білімдер мен іскерліктердің осы перспективаларының талаптарымен келістіру дәрежесін дәлме-дәл бағалау жаңа қажеттіліктер мен мүдделердің, мақсаттар мен бағдарлар жүйесінің пайда болуына, көзқарастарды, сенімдер мен дүниетанушылықты жетілдіру қажеттілігіне әкеледі. Бұл өзгерістер пайда болған келісімдердің орнын толтыратын белсенді іс-әрекетке түрткі болады. Егер жеке тұлға іс-әрекет үдерісінде перспективаларды көре алмаса немесе тұлға ретінде ол үшін қоғамдық маңызы бар мүдделерді көрсетпесе бағыттылық қатып қалған сияқты дамымайды, себебі қоғамдық маңызы бар перспективаларға жетуде белсенді іс-әрекет жоқ.

Кәсіби бағыттылықты дамыту үдерісінде білім алушылар бірнеше баспалдақтан өтеді. Бастапқы баспалдақ. Оқушылар өздерін эмоционалды бағытта отырып, нақты мамандықты, эпизодтық, ситуативтік қызығушылықты, пәндік бағдарды, кейбір еңбек әдеттерін меңгеруге сырттай шешім қабылдайды, бірақ оның өз бетінше шешім қабылдауы жоқ және бастамашылдық байқалмайды.

Екінші баспалдақ. Оқушылардың мамандыққа тиісті бағдары және неғұрлым тұрақты қызығушылықтары болады; оның бейімділігі байқалады, бірақ оны көбінде оқу материалының практикалық жақтары қызықтырады; қалыптасқан мақсат оқу-өндірістік іс-әрекетке жалпы бағыт береді, оның бойында өзіне деген сенімділік, өз бетінше жұмыс істеу сезімі байқалады; жауапкершілік сезімі қалыптасады.

Үшінші баспалдақ. Оқушылар бойында мамандыққа деген нық бағдар, тұрақты қызығушылық және оған деген бейімділік болады; оқу материалының практикалық, сондай-ақ теориялық жағына да ерекше әуестенуі байқалады; кәсіби еңбек арқылы тұлғаның өз ісін дәлелдеп беруі байқалады.

Төртінші баспалдақ. Өз мамандығына ерекше әуестену; адам мен іс бір бүтін болып бірігеді; бағыттылық таңдап алған мамандыққа деген үлкен қабілеті болған кезде, айқын көрінетін бейімділіктер мен икемділіктер қалыптасады; жоғары кәсіби шеберлік пен кәсіби идеалдың болуы; өз мамандығының жеке және қоғамдық маңыздылығына нық сенімі көрінеді.

Кәсіби бағыттылықтың дамуын оның көздерін тұлғаның ішкі дүниесін, оны танудың белсенділігін ғана шектей отырып түсінуге болмайды. Бұл қаралып отырған қарама-қайшылықтарды тану оны шешу үшін әлі жеткіліксіз екенін растайды. Аталған қарама-қайшылықтардың күшею мүмкіндігі көп жағдайда идеялық мотивтер, өздігінен айтуға тырысу,

материалдық қажеттіліктерді қанағаттандыруға ұмтылу сияқты неғұрлым ортақ мотивациялық факторларды бірдей бағындыру сипатына байланысты. Мотивтер күресі пайда болған жағдайда қайта бағдарлау ғана немесе бастапқы ниеттің сақталуы мүмкін. Бірақ ішкі күрес адам үшін оның мамандығы мазмұнының тұлғалық мәні барын өздігінен өзгерте алмайды.

Мамандықтар, оның адамға қоятын талаптары туралы жаңа ақпараттар легін қамтамасыз ететін танымдық іс-әрекет толық кәсіби бағыттылық кезінде неғұрлым тиімді (таңдаудың тура мотивтеріне ие болу). Адамзат алдынан ашылатын жаңа мүмкіншіліктер мұндай жағдайларда бағалау мен ұғымдардың қалыптасқан жүйесін кеңейтетін және тереңдететін құнды-бағдар беру әрекетін ынталандыруы мүмкін. Көп жылдар бойы кәсіпкерлік біліктілікті кәсіптік білімнің негізгі көрсеткіші деп бағалау теория мен тәжірибе жұмысы дайындығы арасындағы табиғи байланысқа мән берілмеуіне, мамандарды кәсіпке дайындауда білім қорының жеткілікті болмауына әкеліп, кейбір студенттердің оқуға, одан кейін болашақ кәсібіне деген біліктілігінің төмендеуіне әсерін тигізді. Жоғары мектептің білім беру барысындағы осы мәселені шешу жолының бірі - студенттердің кәсіби біліктілігін қалыптастыруды қайта бағдарлау арқылы оларды таңдаған кәсібі саласында өз білімдерін, іс-тәжірибелерін, мақсаттарын толықтай жүзеге асыруға тұлғалық құлшыныстарын ынталандыру.

Мамандыққа оң таңдау жасау қарым-қатынасының пайда болуы өз ішінде қарым-қатынас объектісі мен субъектісінің өзара әрекеттесуінен басталатын «адам-мамандық» білім беру жүйесін білдіреді. «Адамның мамандыққа қарым-қатынасы» ұғымы субъектіден шығатын белсенділікке жалғасу мүмкін емес. Кәсіби бағыттылықты, оны дамыту шарттары мен қозғаушы күштерін зерттеу қарым-қатынастың екінші жағынан, яғни мамандықтан шығатын ықпалдар жүйесінен қол үзе отырып іске асырылуы мүмкін емес. Бұл қарым-қатынас тараптарының өзара ықпалдасуының белгілі жағдайларында кәсіби бағыттылықты дамытудың қозғаушы күштерін жасайтын диалектикалық қарама-қайшылықтар сипатына ие болады. Тұлға мен еңбек арасындағы сәйкестіктің мінсіз үлгісі іс-әрекеттің объективтік мазмұнына және оның тұлғалық мәніне толық сәйкес келуі тиіс. Бірақ толық сәйкес келуге мынадай себептерге байланысты шынайы қол жеткізу мүмкін емес. Біріншіден, мамандық таңдау мотивтері құрылымында аталған іс-әрекетпен іштей байланысты мотив үнемі басым бола бермейді.

Әдебиеттер:

1. Смирнова Е.А. *Профессиональная ориентация обучающихся учреждений общего среднего образования: методические рекомендации.* – Гомель: ГУО «Гомельский областной институт развития образования», 2014. – 80 с.
2. Платонов К.К., Глоточкин А.Д. *Структура и развитие личности: психология личности.* – М.: Наука, 1986. – 256 с.
3. Шавир П.А. *Психология профессионального самоопределение в ранней юности.* – Тюмень: Изд. ТГУ, 1980. – 86 с.
4. Балабаева А.И. *Педагогикалық практикада студенттердің кәсіби бағыттылығын қалыптастыру: монография.* – Алматы: Отан, 2015. – 132 б.

5. Әбылқасымов А.Е. Познавательная самостоятельность в учебной деятельности студента. – Алматы: Санат, 1998. – 149 с.

6. Құдайқұлов М.Ә. және басқалар. Нарықтық педагогика негіздері: студенттер мен мұғалімдерге арналған оқу-әдістемелік құрал. – Алматы, 2007. – 276 б.

7. Ковалев В. И. Психологический практикум 24. Содержание процесса культурной идентификации как новый тип образовательной подготовки личности педагога в вузе // Новые образовательные технологии обучения в вузе: Межвуз. сб. науч. тр. ВолГТУ. – Волгоград, 1998. – Вып. 4. – Ч. 2.

***

Сутеева М.А., Шаштыгарин М.М.

Формирование образовательной профессиональной квалификации студентов

Аннотация. Содержание статьи соответствует требованиям времени, современные среды в условиях рыночной экономики, посвященный варьироваться, коренные изменения производственных отношений предусматривает внесение изменений и дополнений в непрерывной, т.е. современных, конкурентоспособных, компетентных, грамотных специалистов, подготовку кадров характеризуется функциональными тем, что необходимо.

В решении данной проблемы студентов формирование профессиональной направленности, профессионального самоопределения, направленность личности, ее возможности компонента в структуре. А также пройти несколько ступеней в процессе развития профессиональной направленности студентов в тексте.

Профессиональной самореализации творческих работ, организуемых в стенах школы ставит в определении роли технического. Ряд ученых-исследователей, будущих специалистов, на основе анализа трудов педагога в профессиональной самореализации айқындауының, представленных конкретным направлениям.

Ключевые слова: профессиональная ориентация, ориентация, мотив, настойчивость.

***

Suteeva M.A., Shashtygarin M.M.

Formation of educational professional qualification of students

Annotation. The table of contents of the article conforms to the requirements of time, modern environments in the conditions of market economy", devoted varied, drastic alternations of productive relations are envisaged by making alteration and additions in continuous, m. of e. modern, competitive, competent, literate specialists, training of personnels is characterized functional that it is necessary. In the decision of this problem of students there is forming of professional orientation, professional self-determination, orientation of personality, her possibilities of component in a structure. And also to pass a few stages in the process of development of professional orientation of students in text. o professional self-realization of the creative works organized in the walls of school puts in determination of role technical. Row of scientists-researchers, future specialists, on the basis of analysis of labours of teacher in professional self-realization of айқындауының presented to certain directions.

Keywords. professional orientation, orientation, reason, persistence.

УДК 377. + 53 031.4

Имашев Г.И. – доктор педагогических наук, профессор,
Атырауский государственный университет им. Х.Досмухамедова

Губашева А.О. – магистрант ЗКГУ им. М. Утемисова

E-mail: aidana.94.2010@mail.ru

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ КАК НЕОБХОДИМОЕ УСЛОВИЕ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПОЛИТЕХНИЧЕСКОГО ПРИНЦИПА В КУРСЕ ФИЗИКИ В СОВРЕМЕННОЙ СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ

***Аннотация.** В статье рассматриваются вопросы экологии в курсе физики в современной средней школе. Описаны аспекты экологического образования при изучении молекулярной физики и электродинамики, а также его роль в политехническом принципе.*

***Ключевые слова:** научно-технический прогресс, экологические проблемы, здоровье человека, экологическое образование, молекулярная физика, термодинамика, электромагнитное поле, электромагнитные волны, электромагнитное излучение, электромагнитная экология.*

Экологические аспекты современности, как известно, приобретают необычайную острую глобальность, и решать их придется сегодняшнему подрастающему поколению, в связи, с чем необходимо формировать у школьников осознанное бережное отношение к окружающему нас миру. Экологические проблемы, экономическое неблагополучие, социальные неурядицы отрицательно сказываются на здоровье всего населения республики, особенно подрастающего поколения. Для решения проблем современной экологии, охраны природы очень важно изменить сознание современного человека, сформировать его отношение к природе не только как к «мастерской», а как к «храму», повысить его экологическую культуру. По мнению Б.Т. Лихачева, экологическую культуру можно рассматривать как органическое единство экологически развитого сознания и научно обоснованной практической деятельности. Основная задача школы – заложить основы индивидуальной экологической культуры и воспитать любовь к природе, дать глубокие экологические знания и на их основе научить экологически грамотно мыслить. Без преувеличения можно утверждать, что от успеха или неудачи школы зависит, справятся или нет с экологической проблемой будущие поколения [1].

Немалую роль в решении экологических проблем должно сыграть экологическое образование и просвещение, концептуальной основой которого следует рассматривать концепцию устойчивого развития цивилизации. Экологическое образование – целенаправленный и комплексный процесс и результат усвоения систематических знаний, умений и навыков в области воздействия на окружающую среду, состояния окружающей среды. Как известно, в ходе образовательного процесса реализуются следующие функции: познавательная, развивающая и воспитательная – каждую из которых можно рассматривать через призму

экологизации наук. Экологическое образование как процесс имеет ряд важных аспектов:

Во-первых, научно-познавательный: анализ источников, видов и объектов загрязнений, состава вредных веществ, мероприятий по управлению природопользованием и многое другое имеет большое значение в формировании будущего разностороннего специалиста на производстве.

Во-вторых, социально-экономический: природные компоненты, ландшафты являются источниками минерально-сырьевой базы. Кстати, качество, условия залегания, доступность, добыча размещены по территории неравномерно, поэтому ресурсосбережение, применение новейших технологий в переработке сырья и материалов, утилизация отходов не только снижают риск загрязнения окружающей среды, но и создают дополнительные источники сырья, новые предприятия, рабочие места и т.д.

В-третьих, санитарно-гигиенический: здоровье населения страны зависит от многочисленных факторов, в числе которых важным является состояние качества природной среды.

В-пятых, воспитательный: данный момент имеет большое значение в формировании личности учащихся. Общение с природой духовно обогащает человека, делает его мягче, добрее, развивает чувство патриотизма к родной земле.

Эффективная система экологического образования является одним из основных инструментов обеспечения устойчивого развития экономики и общества. Современная тенденция развития экономики передовых стран - получение все большей добавленной стоимости при постепенном снижении уровня потребляемых ресурсов, внедрение технологий ресурсосбережения, утилизации отходов и предупреждение загрязнения [2]. Система экологического образования представляет собой совокупность необходимых и взаимодействующих организационных форм, реализующая в общей системе образования и воспитания цели и задачи непрерывного экологического образования. Она включает инфраструктуру экологического образования, управление, кадровое обеспечение, нормативно-правовое регулирование, научно-методическую и экономическую составляющую. Экологические вопросы являются проблемами мирового масштаба, и решение их возможно только при комплексном подходе. Именно этим аспектам окружающей среды посвящена исследовательская работа «Физика и экология». Современный урок физики направлен, прежде всего, на формирование личности учащихся, когда учитель выступает как организатор учебной познавательной деятельности школьников, как их помощник и консультант.

Особая роль при усвоении учащимися экологических знаний была отведена нами принципу политехнизма. Все вопросы, раскрывающие физический аспект охраны природы и рационального ее использования, в качестве основного элемента включали техническое применение физических идей, а также рассмотрение одного из главных требований к нынешней технике – ее экологичности.

В средней общеобразовательной школе важным этапом в процессе формирования целостного представления о технике является изучение раздела «Термодинамика». Его экологическая значимость заключается в том, что на основе научных знаний и качественных соотношений мы

можем доказывать существующие связи между разными факторами и явлениями природы; рассматривать вопросы рационального использования природных ресурсов и охраны воздуха, воды и почвы; освещать экологические аспекты тепловых двигателей; расширять знания об антропогенных факторах и характере их влияния на природу [1]. Изучение раздела «Термодинамика» важно как в прикладном, так и экологическом аспекте.

Основные задачи раздела:

- показать влияние на живой организм факторов природной среды: изменения температуры и давления, влажности воздуха, газового состава атмосферы, продуктов сгорания топлива;

- ознакомить с принципом действия циклического теплового двигателя, объяснить роль нагревателя, рабочего тела, холодильника, ознакомить с принципом работы паровой машины, двигателя внутреннего сгорания (дизеля), паровой (или газовой) турбины;

- на конкретных примерах показать влияние на окружающую среду (атмосферу, гидросферу, литосферу, биосферу) и на здоровье человека работы тепловых двигателей, способы уменьшения загрязнения окружающей среды при использовании тепловых двигателей.

Одно из важных направлений в решении проблемы воздействия транспорта на окружающую среду – это снижение потерь и повышение коэффициента полезного действия (формула 1):

$$E_{\text{топлива}} = mv^2/2 + E_{\text{потерь}} \cdot (1)$$

Двигатели внутреннего сгорания стали одним из главных загрязнителей атмосферы (примерно около 30%). Так как число автомобилей растет, то растет и количество опасных загрязнителей. Особенно опасны продукты сгорания этилированного бензина, содержащие соединения свинца. Общее количество различных химических соединений в выхлопе автомобиля составляет около 40. Было бы заблуждением думать, что электрический транспорт не загрязняет окружающую среду. Для того чтобы подать электроэнергию поездам, троллейбусам, трамваям и метро, нужно сжечь топливо на ТЭЦ или АЭС. Необходимо учитывать, что, помимо загрязнения окружающей среды и расходования исчерпаемых запасов органического топлива, транспорт требует огромного количества земли для сооружения автомобильных и железных дорог, аэродромов, морских портов и др. [1].

Повышение экономичности тепловых двигателей характеризуется повышением КПД. Наибольшее значение КПД дизеля около 45%, а для карбюраторного двигателя – 30%. Если рассмотреть КПД с экономических и экологических позиций как эффективность преобразователя энергии в цепи энергоноситель – транспорт, то он кажется гораздо ниже. Например, КПД цепи нефть – бензин – автомобиль равен примерно 4,2%, а КПД цепи энергоноситель – электростанция – электропоезд – 6,1%. Для электромобиля, работающего на аккумуляторе, подзаряжаемом от сети, КПД равен 2%. Такой электромобиль не является альтернативным транспортом. Альтернатива в другом, например, в использовании солнечной энергии, непосредственно в автомобиле, в применении магнитной подвески и линейных электродвигателей, пневмотранспорта и т.п. Повышение экономичности

обычных двигателей внутреннего сгорания достигается за счет применения электронного зажигания, сферических камер сгорания, вихревой продувки, дожигания несгоревших газов и др.

Большие перспективы в развитии транспортных [1; 3] средств связывают с применением линейных электродвигателей в поездах на магнитной или воздушной подвеске. В этом случае решается несколько задач: в качестве двигателя используется линейный асинхронный электродвигатель, роль движителя выполняет бегущее электромагнитное поле, вместо опоры на колеса магнитное поле. Экологичность такого транспорта обусловлена отсутствием вредных выбросов в атмосферу, шума, вибраций. Такой транспорт имеет более высокий КПД, поскольку практически отсутствует механическое трение в двигателе и движителе, меньше материалоемкость и энергоемкость.

Мы обратили внимание учащихся на то, что паровые и газовые турбины в основном используются на тепловых электростанциях, на крупных судах. Топки электростанций выбрасывают в атмосферу вредные для живых организмов вещества (выбрасывают не только газообразные продукты сгорания, аэрозоли, но и дают золу, шлаки). Применение паровых и газовых турбин требует больших площадей под пруды для охлаждения отработанного пара. При увеличении мощности электростанции возрастает потребность в воде и газе. С целью экономии занимаемой площади и водных ресурсов сооружают комплексы электростанций с замкнутыми циклами водоснабжения.

Во время экспериментального обучения при изучении температуры мы более детально раскрывали некоторые экологические аспекты. Температура определяет многообразие видов жизни на земле. Изменение температур одних тел приводит к нарушению теплового равновесия всей системы тел, принимающих участие в теплообмене. Тепловое загрязнение водоемов вызывает изменения в процессе теплообмена между водой и растениями, водой и животными, что в некоторых случаях сопровождается летальными последствиями. При температуре водоемов $+26 - +36^{\circ}\text{C}$ возникают смертельно опасные условия для рыб и некоторых видов организмов.

Чтобы выяснить характер теплообмена человеческого организма со средой, мы предлагали учащимся ответить на такие вопросы: как реагирует человеческий организм на температурные изменения в среде (холод, жара)? Почему человеку в одних условиях жарко, а в других холодно? Могут ли эти ощущения свидетельствовать о различных температурах среды? Как температура среды действует на самочувствие человека?

В ходе обсуждения мы подчеркивали роль температуры в процессах обмена веществ в организмах и обращали внимание учащихся на то, что изменение температурного режима среды приводит к определенным изменениям в живых организмах [2; 3].

Во время загрязнения почвы отходами производства, удобрениями, в состав которых входят органические вещества, в воздухе увеличивается количество углекислого газа, сернистого газа, метана и др. Они могут накапливаться в концентрациях, вредных для человека. Поэтому количественная характеристика веществ, которая попадает из почвы в

атмосферу, имеет большое значение в практике санитарной охраны почвы.

Ежегодно в мире сгорает до 5 млрд. т угля и 3,2 млрд. т нефти. В результате этого в атмосферу выбрасывается более 18 млрд. т углекислого газа и выделяется 2×10^{20} Дж тепла. Учитывая данные о степени загрязнения атмосферы углекислым газом, одна группа ученых высказывает мысль, что только по этой причине температура атмосферы может увеличиться на 2°C. А это приведет к таянию ледовых шапок планеты.

Мы предлагали учащимся экспериментальных классов подсчитать, сколько льда можно расплавить за счет этого тепла. Исходя из расчета, что масса атмосферы $5,976 \times 10^{24}$ кг, оценить возможные последствия для природы.

Задача повышения КПД теплового двигателя тесно связана с охраной природы, а именно с рациональным использованием природных ресурсов. Поэтому на уроке мы обращали внимание учащихся на возможные пути повышения КПД теплового двигателя, не превышающего в реальных условиях 40-42%. Анализ формулы КПД, выраженной через температуру нагревателя и холодильника, дает возможность учащимся увидеть пути повышения эффективности теплового двигателя [1; 4].

По разделу «Молекулярная физика» рассмотрен вопрос об изучении основ теплоэнергетики. Успешное усвоение этого вопроса зависит от правильного формирования в сознании учащихся основных понятий и законов термодинамики. Поэтому для обеспечения логической взаимосвязанности и последовательности изложения учебного материала вначале дается краткая разработка содержания теоретических знаний по основам термодинамики. В ней предусмотрено знакомство учащихся с предметом, задачами и историей развития термодинамики как науки, вопросы терминологии, изучение основных понятий термодинамики: термодинамическая система, термодинамическое равновесие, параметры состояния системы (объем, температура, давление), термодинамические процессы (необратимый и обратимый), внутренняя энергия, количество теплоты и работа в термодинамике. Предлагается также конкретное содержание материала о первом законе термодинамики и его применении к различным процессам, о втором законе термодинамики. На основе разработанного содержания теоретического материала нами построена схема по систематизации энергетических понятий вместе с характеристиками термодинамической системы и ее состояния.

В разделе электродинамики дается представление об электростатическом поле и его характеристиках (напряженности и потенциале); при изучении постоянного тока – о магнитостатическом поле и его характеристике (индукции магнитного поля), затем об электромагнитном поле и электромагнитных волнах, их характеристиках и свойствах [1; 3; 4]. Экологический аспект курса электродинамики раскрывается на различных примерах: влияние радиоактивного излучения на жизнедеятельность организмов, предельно допустимые значения радиоактивного излучения; влияние естественных и искусственных электромагнитных полей (волн), ионизирующих излучений на здоровье человека; последствия работы атомных электростанций. Электромагнитные волны, проходящие сквозь тело человека, приводят в возбужденное состояние электроны в различных

веществах. За счет притока внешней энергии, которую приносит излучение, в организме повышается интенсивность процессов. Вследствие этого происходят многие неблагоприятные для организма реакции: после воздействия излучения в молекулах происходят вторичные, хотя и более слабые излучения; происходит ионизация молекул живой ткани, что приводит к нежелательным реакциям (клетка может превратиться в раковую после неудачного «перерождения»); повышается температура веществ.

Главную опасность представляют электромагнитное поле в диапазоне частот 20 Гц- 300 МГц и статическое электрическое поле заряда на экране. Уровень этих полей в зоне размещения пользователя обычно превышает биологически опасный. Ситуация осложняется и тем, что органы чувств человека не воспринимают электромагнитные поля в рассматриваемом диапазоне частот, так что пользователь не может сам оценить опасность [4]. Электромагнитные поля нашли широкое применение в различных отраслях деятельности человека, например, в машиностроении ЭМП применяют для нагревания металлов при плавке, ковке, закалке, пайке, а также неметаллов при склеивании, сушке и других технологических процессах. Использование ЭМП в различных отраслях привело к улучшению условий труда, снижению трудоемкости и значительному экономическому эффекту. Так, внедрение электрического нагрева токами радиочастот плавильных и нагревательных печей, работающих на нефти, газе и т.п., значительно снизило загазованность воздуха в цехах, резко сократило время и интенсивность облучения работающих лучистой тепловой энергией. Наиболее вредными являются высокочастотные излучения сантиметрового диапазона. Средства мобильной связи работают пока в самом начале этого диапазона, но постоянно рабочая частота повышается. Прежде всего, облучение вызывает изменения, и даже повреждения тканей и органов. Механизм поглощения энергии достаточно сложен. Действие электромагнитных полей на организм человека проявляется в функциональном расстройстве центральной нервной системы. Субъективные ощущения при этом - повышенная утомляемость, сонливость или, наоборот, нарушение сна, головные боли и т.д. При систематическом облучении наблюдаются стойкие нервно-психические заболевания, изменение кровяного давления, замедление пульса [5].

Распространение электромагнитных волн радиочастот связано с появлением электрических и магнитных полей (ЭМП). Действие ЭМП на организм человека связано главным образом с частичным поглощением энергии тканями тела, что вызывает тепловой эффект. При этом биологическая активность ЭМП возрастает с укорочением длины электромагнитной волны и является более высокой в области сверхвысокой частоты. Сверхвысокие частоты - поле нарушает функции иммунной и нервной систем, способствует развитию рака крови, катаракты, глаукомы, вызывает ускоренное старение организма. Электромагнитные волны высокой частоты используются для термической обработки металлов в переменном высокочастотном магнитном поле – индукционный нагрев (закалка, напайка, плавка и др.), для нагрева диэлектриков в высокочастотном электрическом поле – местный нагрев (сушка древесины, литейных стержней, нагрев пластмассы, сварка пластиков, склейка деревянных изделий), в радиосвязи

- при изготовлении и эксплуатации генераторов высоких, ультравысоких и сверхвысоких частот. Источниками полей высокой и ультравысокой частоты в рабочем помещении могут быть неэкранированные элементы колебательного контура, высокочастотный трансформатор, батарея, конденсатор, линия передачи энергии. Работа в условиях воздействия электромагнитных волн диапазона радиочастот может вызвать функциональные расстройства нервной и сердечно - сосудистой систем, а также повышение порогов чувствительности некоторых анализаторов. Длительное и интенсивное облучение может привести к клиническому синдрому, астеническому состоянию, а также вызвать морфологические изменения в хрусталике глаза. Специфической реакцией организма на воздействие радиоволн различных диапазонов является понижение артериального давления. Физические параметры полей, пронизывающих биосферу, - ускорение свободного падения (для гравитационного поля), напряженность и потенциал (для электрического поля), вектор магнитной индукции (для магнитного поля), длина волны, интенсивность (для электромагнитных волн). Для уменьшения напряженности электромагнитного поля в диапазоне высоких и ультравысоких частот на рабочих местах при термической обработке рекомендуется раздельное экранирование высокочастотных элементов, являющихся источниками полей, или полное экранирование всей установки. Экранирование осуществляется с помощью листов алюминия или железа толщиной не менее 0,5 мм. Смотровые окна генераторов целесообразно экранировать мелкоячеистой латунной сеткой. Более эффективным является дистанционное управление передатчиками и экранирование помещения [6].

В настоящее время происходит существенное увеличение электромагнитного загрязнения окружающей среды человека. Загрязнение окружающей среды электромагнитными излучениями (ЭМИ) сейчас приняло угрожающие размеры. Ущерб здоровью человека от воздействия ЭМИ характеризуется острой формой невротического состояния, нарушением деятельности сердечно-сосудистой системы, появлением сильных головных болей, изменением артериального давления, резким снижением работоспособности и иммунитета, а хронические действия ЭМИ приводят к раковым заболеваниям, нарушениям деятельности мозга с непредсказуемыми последствиями. В настоящее время жизнь и деятельность человека не представляется возможной без использования различных технических средств. А все они, как известно, являются источниками электромагнитного излучения. В современных условиях научно-технического прогресса в результате развития различных видов энергетики и промышленности электромагнитные излучения занимают одно из ведущих мест по своей экологической и производственной значимости среди других факторов окружающей среды. В быту человека окружает повседневное море электромагнитных излучений (ЭМ), источниками которых являются: воздушные линии электропередач, электрические лампочки, трансформаторы, стиральная машина, электроплита, телевизор, видеоманитофон, микроволновая печь, мобильный телефон, базовые станции беспроводного телефона и сотовой связи. Каждый из

источников обладает своими частотами и уровнями ЭМ излучений. Применение электромагнитных излучений [4; 6] в диапазоне радиочастот в электротермических установках дает значительные преимущества. Вместе с тем, воздействие указанных полей на организм человека в течение рабочего дня в дозах, превышающих допустимые значения, может привести к тяжелым профессиональным заболеваниям. К новым источникам ЭМИ относятся телекоммуникационное оборудование и связанные с ним устройства, в том числе средства мобильной связи. Наиболее вредными являются высокочастотные излучения сантиметрового диапазона. Средства мобильной связи работают пока в самом начале этого диапазона, но постоянно рабочая частота повышается. Источником излучения в мобильном телефоне является штыревая антенна, всё остальное: сам передатчик, гетеродины приемника, синтезатор частоты и пр. - настолько маломощны, что их можно не принимать во внимание. Сильные электромагнитные поля создают провода, уложенные кольцами. К известным источникам вредных излучений, линиям электропередачи (ЛЭП), некачественной электропроводке и различным электроприборам добавились более коварные и неизученные влияния от персональных компьютеров, радиолокационных станций и продолжающей развиваться подобной техники.

Решение проблемы электромагнитной экологии [7] является комплексной задачей, затрагивающей социальные и экономические интересы различных отраслей и ведомств, требующей междисциплинарных подходов и привлечения специалистов разного профиля. Особенностью проблемы является то, что основными источниками электромагнитного загрязнения окружающей среды являются наиболее динамично развивающиеся отрасли (связь, энергетика) со значительными привлеченными капиталами и инвестициями, как в техническую инфраструктуру, так и в целом в экономику отраслей.

Представленные в данной работе материалы, выполненные с учетом практического и исследовательского опыта авторов, а также с привлечением необходимых теоретических источников включают те актуальные вопросы электромагнитной экологии. В этой связи рассмотрены экологические аспекты электромагнитных полей взаимодействия человека и техники. Особое внимание уделено влиянию электромагнитных излучений технических приборов на организм человека в современном экологическом кризисе.

Изучение физических аспектов экологического образования ведет к глубокому и прочному усвоению учебного материала, полноценной политехнической подготовке учащихся и их профессиональной ориентации; умению использовать знания для активной защиты окружающей среды; углублению и расширению знаний учащихся по физике; усилению политехнической направленности с целью более эффективной подготовки школьников к участию в развитии нового направления научно-технического прогресса, что чрезвычайно важно для совершенствования учебно-воспитательного прогресса.

Литература:

1. Имашев Г. Инновационные подходы в развитии политехнического образования в процессе обучения физике в средней школе. – Атырау: АтГУ им. Х.Досмухамедова, 2011. – 157 с.
2. Бугаев А.И. Методика преподавания физики в средней школе. – М.: Просвещение, 1981. – 288 с.
3. Imashev G. Innovative technologies of training in physics at high school. – Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2015. – 176 с.
4. Имашев Г. Развитие знаний в курсе физики. – Saarbrücken: Palmary Academic Publishing, 2012. – 232 с.
5. Imashev G. Efficiency of experimental educating is in polytechnic education // Е-Журнал. – 2013. – Vol. 14 (8).
6. Imashev G. Applied Questions of Electrodynamics in Physics Course // International Electronic Journal of Mathematics Education. – 2016. – Volume 11. – Issue 7. – P. 2163-2177.
7. Сподобаев Ю.М., Кубанов В.П. Основы электромагнитной экологии. – М.: Радио и связь, 2000. – 240 с.

***

Имашев Г.И., Губашева А.О.

Экологиялық білім беру заманауи орта мектептің физика курсында политехникалық принципті жетілдірудің қажетті шарты

Мақалада заманауи орта мектептің физика курсындағы экологиялық сұрақтар қарастырылады. Молекулярлық физика мен электродинамиканы оқып үйренудегі экологиялық білім берудің аспектілері және оның политехникалық принциптегі рөлі жазылған.

Тірек сөздер: Ғылыми-техникалық прогресс, экологиялық мәселелер, адамның денсаулығы, экологиялық білім беру, молекулярлық физика, термодинамика, электромагниттік өріс, электромагниттік толқын, электромагниттік сәуле шығару, электромагниттік экология.

***

Imashev G. I., Gubasheva A. O.

Ecological education as a necessary condition of improvement of the polytechnical principle is aware of physics at modern high school

In article environmental issues are considered it is aware of physics at modern high school. Aspects of ecological education when studying molecular physics and electrodynamics and also his role in the polytechnical principle are described.

Keywords: Scientific and technical progress, environmental problems, health of the person, ecological education, molecular physics, thermodynamics, electromagnetic field, electromagnetic waves, electromagnetic radiation, electromagnetic ecology.

ӘОЖ 159.96

Қуанжанова Қ.Т. – 6D010300 – Педагогика және психология мамандығы бойынша философия докторы (PhD),

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Қазбергенова Р.А. – Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің магистранты

E-mail: kt-87@mail.ru

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫ СТУДЕНТТЕРІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДЕНСАУЛЫҒЫ

***Аңдатпа.** Мақалада денсаулық ұғымы, денсаулықтың көрсеткіштері қарастырылған. ЖОО студенттерінің психологиялық денсаулығы мәселесінің әдіснамалық негіздері берілген. ЖОО студенттерінің психологиялық денсаулығын анықтау мақсатымен жүргізілген эксперименттік зерттеу жұмыстарының нәтижесі берілген.*

***Тірек сөздер:** Денсаулық, психикалық денсаулық, психологиялық денсаулық.*

"Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау саласын дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған "Денсаулық" мемлекеттік бағдарламасында: «Балалар мен жасөспірімдердің дене және психикалық денсаулығын қалыптастыруға, жасөспірімдердің психикасындағы ауытқу белгілерін танып-білуге психологтарды тарта отырып, олармен одан әрі жұмыс жасау тактикасына үйретуге бағытталған іс-шараларды айқындау және іске асыру туралы айтылған (2010 ж. 19 наурыз, № 957 бұйрық).

Жастардың арасында аурулардың алдын-алу және салауатты өмір салтын қалыптастыру бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып табылады.

XIX ғасырда неміс философы А.Шопенгауэр былай деді: «Негізінде біздің бақытты өмір сүруіміздің 9/10-ы денсаулыққа тәуелді. Деніміз сау кезінде қоршап тұрған дүниенің бәрінен қанағат аламыз». Жастар үшін салауатты өмір салтын қалыптастыру ерекше маңызды. Жастар әлем халқының 30% -ын құрайды. Жас кезінде (16-29 жас) еңбектің негізі, моральдық ұстанымы, сондай-ақ адам денсаулығының кірпіші қаланады.

Денсаулық – бұл адамның толық физикалық, психикалық және әлеуметтік әл-ауқатын, саулығын көрсететін және жеке тұлғаның мінез-құлқы мен қызметін дұрыс реттеуді қамтамасыз ететін қалыпты психосоматикалық жағдайы.

Әлемдік денсаулық сақтау ұйымымен қабылданған анықтамасында: «Денсаулық - бұл тек аурулар мен физикалық ақаулардың болмауымен қатар, адамның тұтас физикалық, әлеуметтік және ішкі жан дүниесінің саулығы» делінген.

И.В. Дубровина қазіргі заманғы отандық психологтардың бірі психикалық және психикалық денсаулығының ұғымдарын анықтауға тырысты. Психологиялық қызметтің шын мәніндегі мәнін түсіну үшін ол «психологиялық денсаулық» ғылыми психологиялық лексикаға жаңа термин енгізу керек деген тұжырымға келді.

Дәстүрлі медициналық әдіс пен психотерапиялық бағыттағы психикалық денсаулықты анықтау, денсаулықты сау адамның қалған сипаттамаларын «психологиялық денсаулық» атты жаңа тұжырымдамасымен біріктіреді. Егер «психикалық денсаулық» термині, ең алдымен, жеке психикалық процестер мен механизмдерге қатысты болса, «психологиялық денсаулық» термині тұтастай алғанда адамға жатады, адам рухының жоғары көріністерімен тығыз байланысты болады (Дубровина 2009).

«И.В. Дубровина психологиялық денсаулықты мағыналы сипаттайды. Психологиялық денсаулық адамның өз тұрғысынан, өзіне лайықтыны белгілі бір жерде қаншалықты қанағаттандыратынына байланысты болады. Бұл өмірге, ойлау мен бастамашылдыққа еркіндік, ғылыми немесе тәжірибелік қызметтің кез келген саласына, белсенділік пен тәуелсіздікке, жауапкершілікке және тәуекелге, өзін-өзі сенімділікке және басқаларға деген құрметке, мақсатқа жету жолында түсінушілікке, күшті сезімдер мен тәжірибеге ие болуға, өмір сүру және белсенділіктің әртүрлі салаларындағы шығармашылық қабілеттерін ескеруге қызығушылық білдіреді» (Репина, 2015).

И.В. Дубровинаның психологиялық денсаулық туралы тұжырымдамасы адамның психологиялық денсаулығының жай-күйіне әсер ететін белгілі бір білім кеңістігі жағдайында жеке даму проблемаларын қарастырады. Бұл тұжырым проблемаларды, соның ішінде білім беру кеңістігінің параметрлерін түзету арқылы психологиялық алдын алуға басымдылық береді. Дубровина И.В. өзінің психологиялық денсаулығы тұжырымдамасында бірнеше деңгейлерді бөліп көрсетеді:

1. Психологиялық денсаулықтың бірінші деңгейі - психологиялық көмекке мұқтаж емес балалар, кез-келген ортаға тұрақты бейімделіп, шындыққа деген белсенді шығармашылық қарым-қатынастарға және стресстік жағдайларды жеңуге арналған резервке ие болады.

2. Екінші адаптивтік деңгейде қоғамға әдетте бейімделген салыстырмалы түрде «жауапсыз» балалардың басым бөлігі кіреді, бірақ диагностикалық зерттеулердің нәтижесінде кемшіліктердің кейбір белгілерін көрсетеді, олар басым алаңдаушылыққа ие. Бұл балаларда жеткілікті психикалық денсаулық деңгейі жоқ, оларға дамыту бағытындағы алдын алатын топтық сеанстар қажет. Бұл салыстырмалы тәуекел тобы, бұндай топтар өте көп.

3. Үшінші деңгейге психикалық денсаулығының, ассимиляциялық және автоматты түрде, ассимиляция мен тұру үрдістерінің балансы бұзылған балалар, яғни. үйлесімді өзара әрекетке қабілетсіз немесе сыртқы факторларға терең тәуелділік таныта алмайтын, қорғаныс механизмі жоқ, өзің қоршаған ортаның травматикалық әсерінен бөлетін балалар жатады. Осындай балаларда бейтараптандыру таңғаларлық әрекеттерде, құрдастарымен қақтығыстарда, ішкі аффективтік көңіл-күйде және т.б. белсенді түрде көрінуі мүмкін. Тұрғылықты процестердің басымдығы бар балалар үшін, керісінше, сыртқы әлем талаптарына жеке мүдделер мен қажеттіліктерге бейімделу тән. Бұл тыныш, «жайлы» балалар, олар ынталы және ұқыпты, ата-аналарының мақтанышы. Мұндай балаларды өздерінің үнемі эмоционалдық ыңғайсыздық жағдайында екендерін әрдайым байқай бермейтін мұғалімдер мысал ретінде алады. Бұл топқа ерекше көңіл бөлінуі керек. (Дубровина, 1999)

Г.А. Апанасенконың айтуынша, өмір феномені қызметі үнемі заттардың ағымымен, энергия және жүйе ішіндегі ақпарат, қоршаған ортамен жүзеге асырылатын типтік мамандандырылған құрылымдармен қамтамасыз етіледі. Осы негізде, денсаулыққа байланысты келесі анықтамаларды ұсынады: «Денсаулық – бұл өзін-өзі ұйымдастыру тетіктері қорымен анықталатын (патогенді факторлардың әсеріне қарсы төтеп беру және патологиялық процестерді өтей алу қабілеті) және өзін-өзі ұйымдастыру процестерін энергиямен, пластикалық және ақпараттық қолдаумен сипатталатын, сонымен бірге биологиялық (өмір сүру, дараларды сақтау, репродукция, ұрпақ жалғастыру) және әлеуметтік функцияларының негізі ретінде қызмет ететін адамның динамикалық күйі».

Қазіргі таңда денсаулық компоненттерін (Petlenko және Давиденко Д.Н., 1998) келесідей бөліп қарастырады:

- соматикалық – адам ағзасының және ағзалар жүйесінің қазіргі кездегі жағдайы;

- физикалық – ағзалар мен дене жүйелерінің даму деңгейі мен функционалдық мүмкіндіктері. Физикалық денсаулықтың негізі - морфологиялық және организмнің әртүрлі факторлардың әсеріне бейімделуін қамтамасыз ететін жасушалардың, тіңдердің, органдар мен жүйелердің функционалдық қорлары;

- психологиялық – адам психикасының жағдайы. Психикалық денсаулықтың негізі жалпы мінез-құлықтың жай-күйі болып табылады, ол мінез-құлықтың дұрыс реттелуін қамтамасыз етеді;

- жыныстық – адамның жыныстық өмірінің соматикалық, эмоционалдық, интеллектуалды және әлеуметтік аспектілері, жеке тұлғаны оңтайландыратын адамның және оның сүйіспеншілік қабілетін арттыратын кешен;

- мораль – адам өмірінің мотивациялық және қажеттілік-ақпараттық негіздерінің сипаттамаларының жиынтығы. Адам денсаулығының моральдық компонентінің негізі әлеуметтік ортада адамның мінез-құлқының құндылықтары, көзқарастары мен себептері жүйесі арқылы анықталады.

Жалпы алғанда денсаулықтың көрсеткіштерін келесідей көрсетуге болады: соматикалық және физикалық денсаулық үшін – **менің қолымнан келеді**; психологиялық денсаулық үшін – **мен қалаймын**; моральдық денсаулық үшін - **мен міндеттімін**.

Қазіргі психологияда көптеген авторлардың қызығушылығы психологиялық денсаулық, психологиялық аман-есендік, психикалық бұзылудың жоқтығы, жеке бас денсаулығы түсініктерінің арақатынасына қатысты сұрақтарға бағытталған. Осымен бірге психологиялық денсаулық құрылымы туралы сұрақ әлі күнге дейін ашық болып табылады. Психологиялық денсаулық құрылымының азғана нұсқаларын көбінесе шетел авторлары ұсынып отыр [1].

Психологиялық денсаулық проблемасын қою мен дайындаудағы тарихи бастаманы гуманистік бағыттың өкілдері – Г.Олпорт, А.Маслоу, К.Роджерстің еңбектерінен байқаймыз. Гуманистік бағытта психологиялық денсаулықтың жалпы негізі, өзегі болып адамның өмірдің қиындығына қарамастан өзгермей, өзімен-өзі қалуға талпынысы маңызды роль

атқарады. Психологиядағы гуманистік парадигма өкілдері психикалық денсаулықтың құрылымын анықтауға алғаш болып талпынды. Авторлар аталған мәселеге қатысты өзіне жағымды қарым-қатынас; тиімді даму, жеке бастың өсуі мен маңыздануы; психикалық біріктіру (түп нұсқалылық, беттесу); өзін-өзі басқару; айналадағыларды шынайы қабылдау; басқа адамдарға әсер ету қабілеті және т.б. секілді құрамдастарды енгізді. Қазіргі гуманистік психологтар психологиялық денсаулық адамның өмір күшінің теңгерімі, үйлесімділігінің және өмір кеңістігі өзгешелігінің ерекшеліктерімен анықталатынын шамалайды [2]. Осындай көзқарастан психологиялық денсаулық жеке бас таңдауы мен дербес даму мүмкіндіктерін қамтамасыз етеді. Оның механизмдеріне өзін-өзі тану, болашаққа бағытталатын шешімдерді қабылдауға қабілеттілік, өзгерістерге дайын болу және баламаларды, беталыстарды бөліп шығару мүмкіндігі, өз ресурстарын зерттеу мен тиімді пайдалану, жасалған таңдауға жауапты болу және т.б. кіреді.

Психологиялық денсаулыққа қатысты басқа көзқарас А.Адлердің жеке психологиясында ұсынылған. Бүкіл адамға тән толық дамымаушылық сезімін шынайы өтеу ретінде автор ортақтық сезімін қарастырады. Бұл сезімді ол кез-келген индивидуалистік ұмтылудан (соның ішінде маңыздану) жоғары қояды. Бұл ретте оның пікірінше, адамдардың жетілуге бірігіп ұмтылуы дұрысырақ. Оның теориясына сәйкес, психологиялық денсаулық критерийлері жұмыс істеу, дос болу және сүйу - үш негізгі өмір міндетін қаншалықты сәтті шешуіне байланысты [1; 2].

В.Франклдың экзистенциалды-психологиялық тұжырымда-масында маңыздану және басқа «пайдакүнем» талпынысы (қанағаттануға, жоғары әлеуметтік мәртебеге, бақытқа) секілді - тек өздігінен трансценденцияның ілеспе әсерлері, психологиялық денсаулықтың шынайы критерийі болып табылатын мәнге талпыну. Оның теориясына сәйкес адам кез-келген күйде және кез-келген жағдайда өзінің тіршілігінің мәніне, негізділігіне талпынады. Оның пікірі бойынша, психикалық денсаулық бір жағынан адам және екінші жағынан оның жүзеге асыруы күтілетін сырттағы мағына арасында әлдебір күш салу болған жағдайда ғана ықтимал [2].

В.Франкл тұжырымдамасына М.Чиксентмихайи позитивті психологиясы өкілінің «ағын» тұжырымдамасы жақын. Адам өзінің айналысатынына толық берілгенін ағын жағдайы сипаттайды, бұл әрекетшіл жинақталумен, қызмет процесінде жетістікке толық қызығушылық пен көздеумен сипатталады. Ағын күйінде тұрған адам өзін-өзі танытудан, өзіне деген жоғары және дәлелді сенімділіктен, коммуникативтік қабілеттің артуының ашық байқалуынан, өз ойын анық және сенімді білдіру қабілетінен, әңгімелесушіні иландырудан, кез-келген күрделі проблемаларды тиімді шешуден немесе оларды шешудің бірегей тәсілдерін табудан рақаттанатынын сезінеді.

М.Чиксентмихайиге сәйкес келесі ерекшеліктер: айқын мақсаттар (айырмалы үміттер, мен ережелер); назар аударудың шектелген саласында жоғары шоғырлану; өзіндік сана сезімін жоғалту – әрекет пен саналылықтың бірігуі; уақытты бұрмалап қабылдау; қызмет процесіндегі айқын жетістіктер мен сәтсіздіктер ағынды күйді бастан кешуге мүмкіндік береді [3].

Э.Эриксонның тұжырымдамасы психологиялық денсаулық феноменінің ішкі күрделілігін айқындайды, тіршілік жеке басты жас сипаттамаларының ара қатынасын, оларды нысандары қалыптасу кезеңінде тұрған және қалыптасу күтілетін дамудың негізгі жолынан өтіп кеткен сәйкестіліктің кейбір нысаны ретінде көрсете отырып белгілейді [2].

К.Хорни психологиялық денсаулықтың мәселелерінің әлеуметтік аспектісіне, оның критеріі мәдениеттен мәдениетке құбылуын көрсетіп, алғашқылардың бірі болып көңіл бөлді, сонымен бірге әрбір мәдениет өзіне тән сезімдер мен құбылыстар «адам табиғатының» жалғыз қалыпты көрінісі болып табылатынына сенім ұстанады. Э.Фромм жеке тұлғаның психологиялық денсаулығын қоғамның күйімен байланыстырады – жеке тұлғаның дені сау, сау емес болуы бірінші кезекте оған емес осы қоғам құрылымына байланысты болады, қоғамның сырқаты жеке бастың дамуын іркіп тұрады [2; 3].

Қазіргі отандық психологияға «психологиялық денсаулық» түсінігін И.В.Дубровина енгізді. Бұл ретте бұл түсінік психикалық денсаулық түсінігіне қарсы қойып салыстырылмайды, онымен ажырағысыз байланысты. И.В. Дубровина «егер «психикалық денсаулық» термині бәрінен бұрын бөлек психикалық процесстер мен механизмдерге қатысы бар болса, онда «психологиялық денсаулық» термині тұтастай жеке басқа жататынын, адам рухының жоғары көріністерімен тығыз байланыста болатынын және психикалық денсаулық проблемасының шынында психологиялық аспектісін медициналық, әлеуметтік, философиялық және басқа аспектілерге қарағанда бөліп алуға мүмкіндік беретінін» айтады [4]. Егер психикалық денсаулық психика дамуымен, табиғаттың адамға бергенінің дамуымен байланысты болса, онда психологиялық денсаулық жеке бастың дамуымен, адамды айқын әлеуметтік жағдайларда қызмет пен өмір субъектісі ретінде тәрбиелеумен байланысты болады. [3].

И.В. Дубровинаның пікірі бойынша, психологиялық денсаулық:

- психикалық денсаулық толыққанды психикалық даму мен жеке бас дамуының нәтижесі ретінде;
- өсіп келе жатқан адамның өзінің психикалық және жеке бас дамуының ерекшеліктерін сезінуі;
- сезінетін психикалық және жеке бас ерекшеліктері мен қасиеттеріне қарым-қатынасы;
- жеке бастың гуманистік бағыттанушылығы мен қалыптасушы дүниетанымы.

Осылайша, психологиялық денсаулықты жеке бас, рухани денсаулық ретінде түсінуді Э.Эриксон мен В.Франкл концепцияларында психологиялық денсаулықтыңкөрсетулерімен ара қатынасын анықтауға болады.

А.В. Шувалов психологиялық денсаулықты жеке өмір аясында субъективті шынайылықтың қалыпты даму процесі мен нәтижесін сипаттайтын күй ретінде анықтайды. Бұл ретте ол норманы дамудың тиісті жағдайларында белгілі бір адамның нақты жастағы ықтимал ең жақсы нәрсе ретінде анықтайды.

О.В. Хухлаеваның пікірі бойынша, психологиялық денсаулық өзінің өмірлік міндетін орындауға жеке бастың бейімделуінің алғышарты

болып табылатын қоғам мен жеке бас қажеттіліктер арасында үйлесімдікті қамтамасыз ететін адамның психикалық қасиеттерінің динамикалық жиынтығы болып табылады. Психологиялық денсаулық критерийлері ретінде ол өзін-өзі позитивті сезіну, қоршаған әлемді позитивті қабылдау, рефлексия дамуының жоғары деңгейін, негізгі қызмет түрлерінің сапасын жақсартуға талпыныстың болуы, жас дағдарысынан сәтті өту, әлеуметке сәтті бейімділушілік (оқушының – жанұяға және мектепке), негізгі әлеуметтік және отбасылық рөлдерді орындау қабілетті бөліп көрсетеді [5].

Қазіргі психологияда авторлар осы психологиялық денсаулық құрылымының проблемасына жеткіліксіз назар аударуына қарамастан осы құрылымдық модельді бөліп алуға әлі де мүмкіндік бар. Сонымен, А.В.Козлов 2011 жылы психосемантикалық әдіс көмегімен психологиялық денсаулық құрылымын көрсетті. Нәтижесінде автор психологиялық денсаулықтың психикалық ауытқулардың болмауы; рухани тепе-теңдік, әлеуметтік бейімделу; дене амандығы; гуманистік айқындама; өз-өзімен қалуға ұмтылыс; шығармашылық өз ойын білдіру; отбасы аман-есендігі; Жоғарыдағыға деген сүйіспеншілік; мақсатқа бейімделу; интеллектілі жетілу секілді 11 құрылымдық құрамдасын бөлді [7; 8].

«Психикалық денсаулық», «психологиялық денсаулық» «психологиялық аман-есендік» түсініктері көптеген авторларда синоним және көбінесе бір-бірін ауыстырады [3]. Б.С. Братусь сау жеке бас қандай қасиеттерге ие болуы тиіс екені туралы сұрақ бойынша авторлардың көпшілігінің көзқарасының ортақтығын көрсетеді. Сыртқы әлемге деген қызығушылық, ақиқатты әзіл-оспақтық бояу қабілетін, тәжірибесін жүйелейтін «өмірлік философияның» бар болуы, айналадағылармен рухани байланыс орнату қабілеті, жеке бас тұтастығы және бірқатар басқалар секілді ерекшеліктер ең жиі көрінеді. Автор жіктеу және жеке бас денсаулығының осы көптеген маркерлерін ретке келтіру проблемасын көрсетеді және оларды үш деңгейде қарастыруды ұсынады: 1) мағыналы қарым-қатынас сапасымен анықталатын жеке бас денсаулығының деңгейі (жоғары деңгей); 2) осы мақсаттар мен мағыналарды іске асыру үшін даралық қасиеттерінің бар болуымен және «тонусымен» анықталатын жеке-психологиялық денсаулық деңгейі; 3) психикалық қызмет актілерін ішкі, ақылды қажет ететін, нейрофизикалық ұйымдастыру ерекшеліктерімен анықталатын психологиялық-физикалық денсаулық деңгейі. Әңгіме психикалық денсаулықтың біруақытта қолданылатын әртүрлі деңгейлі құраушылары туралы болып тұр [5].

Қазіргі кезде білім беру мекемелерінің түлектері жоғары талаптар қояды, олардың шығармашылық өмірі мен жоғары кәсіпқойлығы жақсы жағдайда болған жағдайда ғана мүмкін болады. Қазіргі заманғы білім берудің маңызды міндеттерінің бірі - студенттердің денсаулығын сақтау және қолдау.

Сонымен қатар, оқу ортасында студенттің психологиялық денсаулығына айтарлықтай әсер ететін бірқатар ерекшеліктер бар. Атап айтқанда, олар мыналарды қамтиды:

- университеттік қауымдастыққа бейімделу мәселелері;
- кәсіби өзін-өзі анықтау;
- маңызды зияткерлік жүктеме;

- психоэмоционалдық стресс;
- қозғалтқыштың төмен белсенділігі;
- тұлғааралық қатынастардың мәселелері;
- тәуелсіз жұмыс тәжірибесінің жеткіліксіздігі;
- Өз уақытын ұтымды ұйымдастыра алмау және т.б. (Жигинас, 2009).

Сондықтан, оқушыны оқыту мен өсіруге студенттердің психологиялық денсаулығына қауіпті фактор болуына мүмкіндік беретін нақты ерекшеліктер жиынтығы жүреді.

Психологиялық денсаулық адам өмірінің барлық кезеңінде адамның толыққанды жұмыс істеуі мен дамуының қажетті көзі және шарты екенін атап өту керек.

В.Э. Пахалаян, И.В. Дубровина, О.В. Хухлаева зерттеулері көрсеткендей, бір жағынан, психологиялық денсаулық - олардың мәдени, әлеуметтік және жас ерекшеліктеріне сәйкес адамдардың өмірде орынды түрде орындалуы үшін, ал екінші жағынан, ол адамның өмір бойы үздіксіз даму мүмкіндігін қамтамасыз етеді. Дамудың үздіксіздігі психологиялық денсаулықтың маңызды қасиеті және кәсіби рөлді барабар орындау шарты болып табылады. Психологиялық денсаулық - өмірлік белсенділік процесінде адамның толыққанды жұмыс істеуі, адамның жеке қасиеттері мен қоршаған ортаны бірегейлігі, өмірде жақсылыққа жетудің жоғары әлеуеті туралы түсінік беретін мемлекетке тән қасиеттер мен жеке тұлғалардың динамикалық жиынтығы.

Зерттелетін мәселеге қатысты теориялық көздерді талдай отырып, біз студенттердің психологиялық денсаулығының көрсеткіштерін анықтадық:

- өзімізді және басқа адамдарды қабылдау;
- толық тұлғааралық қарым-қатынас;
- кәсіби таңдаудың дұрыстығына сенім;
- өз қалауларымен және құндылықтарымен, өмірдің мәні,
- өзін-өзі тану және өзін-өзі реттеу.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, біз студенттердің психологиялық денсаулықтарының ерекшеліктерін анықтау барысымен тәжірибелік жұмыс ұйымдастырдық.

Зерттеудің мақсаты: 1-4 курс студенттердің психологиялық денсаулықтарын анықтау.

Зерттеу нысаны: Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, педагогика факультеті, педагогика және психология кафедрасы, 5B0503000-Психология мамандығының 1 және 4 курс студенттері (барлығы 56 студент).

Зерттеу әдісі: Психологиялық денсаулық (орысша нұсқасы) тесті [9].

Сауалнама 46 пікірден тұрады. Нұсқау: Әр екі нұсқадағы пікірді оқып, Сізге ұнайтын немесе Сіз келісетін пікірді таңдаңыз. Мұнда жақсы, жаман, дұрыс немесе бұрыс жауап жоқ. Сіздің бірінші таңдаған жауабыңыз дұрысы болып табылады. Жауаптардың нәтижесі 7 көрсеткіш негізінде жүзеге асырылады:

1 – Психологиялық тұрғыдан дені сау емес, өте күшті дезадаптация, сыналушыға көмек қажет және өмір жолын толықтай қайта қарау міндеттеледі.

2 – Психологиялық тұрғыдан дені сау емес, ауыр кемшіліктер, сыналушыға көмек қажет.

3 – Психологиялық тұрғыдан дені сау емес, қалыпты бұзылыс, психологиялық мәселелерге дәйекті шешім қабылдау керек.

4 – Психологиялық тұрғыдан дені сау, бірақ шешуді қажет ететін бірқатар проблемалар бар.

5 – Психологиялық тұрғыдан дені сау.

Тестілеуден қашу:

6 – Сыналушы барлық сұрақтарға ықыласымен жауап берді, нәтиже сенімді.

7 – Тым көп сұрақтар жауап берілген жоқ, нәтижесі сенімсіз.

Зертту нәтижелері:

Кесте 1. – Психологиялық денсаулық тестісінің нәтижелері

	1	2	3	4	5	6	7
Барлығы 27 студент (1 курс)	-	3,7%	37%	51,9%	3,7%	-	3,7%
Барлығы 29 студент (4 курс)	-	-	44,8%	48,3%	6,9%	-	-

1-ші курс студенттерінің нәтижесі бойынша (Кесте 1) студенттердің 51,9%-да, ал 4-ші курс студенттерінің (Кесте 1) 48,3%-ы психологиялық тұрғыдан дені сау, бірақ шешуді қажет ететін бірқатар проблемалары бар екенін байқадық. 1-ші курс студенттерінің 3,7%-да психологиялық тұрғыдан бойында ауытқушылығы бар, сыналушыға көмек қажет екені анықталды.

Сыналушылардың ішінде 1 курс бойынша 3,7%, ал 4 курста 6,9% студенттердің психологиялық денсаулықтарында ешқандай ауытқушылық жоқ екенін байқадық.

Психологиялық тұрғыдан дені сау, бірақ шешуді қажет ететін бірқатар проблемалар бар студенттер жалпы таңдаманың екі курс бойынша жоғары нәтижені (1курста – 51,9%, ал 4 курста 48,3%) көрсетті.

Сонымен, зерттеу жұмысымыздың соңында біз студенттердің басым көпшілігіне мақсатты дайындалған психологиялық денсаулықты дамыту бойынша арнайы шаралардың жүргізілуі қажет екенін аңғардық.

Әдебиеттер:

1. Адлер А. *Наука жить* / Пер. с англ. – Киев: Port-Royal, 1997. – 288 с.
2. *Активность, ценностная направленность и психологическое здоровье студенчества* / Под. ред. А.А. Волочкова. – Пермь: Перм. гос. гуманитар. пед. ун-т, 2015. – 200 с.
3. Дубровина И.В. *Практическая психология в лабиринтах современного образования: моногр.* – М.: Моск. психол.-соц. ун-т, 2014. – 464 с.
4. Дубровина И.В. *Психическое и психологическое здоровье в контексте психологической культуры личности // Вестник практической психологии образования.* – 2009. – №3. – С. 17-21.
5. Братусь Б.С. *Аномалии личности.* – М., 1988. – 301 с.
6. Волочков А.А. *Учебная активность и психологическое здоровье*

студента // Активность, ценностная направленность и психологическое здоровье студенчества / Под ред. А.А. Волочкова. – Пермь: Перм. гос.гуманит. пед. ун-т, 2015. – С. 120-135.

7. Козлов А.В. Методика диагностики психологического здоровья // Перспективы науки и образования. – 2014. – № 6 (12). – С. 110-117.

8. Козлов А.В. Структура психологического здоровья: психосемантический подход // Вестник Харьковского национального университета. – 2011. – №937. – С. 130-133.

9. Психология А.Я. Тест психологического здоровья. – http://azps.ru/tests/neblago/psychological_health.html. Пайдаланган уақыты: 14.09.2011 ж.

***

Куанжанова К.Т., Казбергеннова Р.А.

Психологическое здоровье студентов высших учебных заведений

В статье представлены показатели здоровья и понятие здоровья. Предоставляются методологические основы психологического здоровья студентов вузов. Представлены результаты экспериментальных исследований, направленных на выявление психологического здоровья студентов вузов.

Ключевые слова: здоровье, психическое здоровье, психологическое здоровье.

***

Kuanzhanova K.T., Kazbergenova R.A.

Psychological health of university students

The article presents health indicators and the concept of health. Methodological bases of psychological health of university students are provided. The results of experimental studies aimed at identifying the psychological health of university students are presented.

Keywords: health, mental health, psychological health.

УДК 159.9

Иргалиев А.С. – кандидат педагогических наук, доцент,
ЗКГУ им. М.Утемисова

E-mail: asylbek_78@mail.ru

Тугжанова А.Т. – магистрант ЗКГУ им. М.Утемисова

E-mail: aiok.1983@mail.ru

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ ЭМПАТИИ КАК ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО КАЧЕСТВА ПЕДАГОГА-ПСИХОЛОГА

Аннотация. Статья посвящена рассмотрению феномена эмпатии как свойства личности, необходимого для успешного общения и взаимодействия. Приводятся результаты теоретического анализа особенностей эмпатии и эмоционального интеллекта у студентов гуманитарных специальностей, представлена связь эмпатии и альтруистических тенденций личности, авторы подчеркивают необходимость повышения уровня эмпатии у студентов.

Ключевые слова: *Эмпатия, эмпатический процесс, сопереживание, чувство, децентрация.*

На современном этапе развития в Республике Казахстан происходят глубокие социально-экономические преобразования, которые требуют новых подходов к системе высшего профессионального образования. В Государственной программе «100 конкретных шагов» и в Послании «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность» Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев уделяет внимание развитию науки и образования. Особый акцент сделан на улучшение качества человеческого капитала и повышение качества высшего образования, образовательных программ [1; 2].

В связи с этим одной из приоритетных задач современного педагогического вуза является фундаментальная теоретическая подготовка с учетом социального заказа и расширение перечня профессиональных компетентностей выпускника вуза, что является главным приоритетом Государственной программы развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы [3].

Проблема изучения эмпатии всегда остается актуальной как для педагогики, так и для психологии. Особенно важна проблема исследования развития эмпатии в профессиональном становлении студентов педагогов-психологов. Профессиональная психологическая деятельность предъявляет к личности особые требования: умение быть искренним в отношениях, понимать эмоциональное состояние клиента, правильно отражать и передавать чувства, переживаемые в настоящий момент. Без практического овладения такой психической реальностью как эмпатия, невозможно достижение эффективности в профессиональной деятельности.

Исследование особенностей развития и психологической структуры эмпатии как важного профессионального качества будущих педагогов-психологов дает возможность глубже понять проблему взаимосвязи личности и эмоциональной сферы, что способствует глубокому изучению формирования личности, роли эмпатии в поведении.

Слово эмпатия произошло от греческого «*empatos*», что означает «вчувствование, проникновение». Впервые термин «эмпатия» был введен Эдвардом Титченером в 1885 году с использованием немецкого слова «*einführung*». При рассмотрении данного термина Э. Титченер основывался на развивающиеся в философии идеи о симпатии и теорию вчувствования Э. Клиффорда и Т. Липпса. С 50-х годов этот термин получил широкое распространение.

Одно из первых определений эмпатии сформулированное в 1905 году Зигмундом Фрейдом звучало следующим образом: «Мы учитываем психическое состояние пациента, ставим себя в это состояние и стараемся понять его, сравнивая его со своим собственным» [4].

Эмпатия (греч. *ἐν* - «в» + греч. *πάθος* - «страсть», «страдание», «чувство») - осознанное сопереживание текущему эмоциональному состоянию другого человека без потери ощущения внешнего происхождения

этого переживания [5]

Эмпатия или направленность личности на другого человека – это совокупность, приобретающих в ходе социализации качеств, позволяющих при целенаправленной работе над собой стать знатоком других людей и характеризующиеся умением проникать в их внутренний мир, достигать быстрого взаимопонимания с ними, выбирать способы взаимодействия, соответствующие их характерологическим особенностям. Кроме наблюдательности, развитой социальной перцепции, воображения, интуиции, склонности анализировать мотивы поступков людей, для проникновения в их внутренний мир требуется воспитанность эмоциональной сферы человека – умение сопереживать на их переживания, ставить себя на их место и смотреть на мир с их позиций. Набор последних качеств принципиально отличает отражение субъектом другого человека от отражения им неодушевленного предмета [6, с. 7].

Индивид как объект отражения предстает перед познающим его субъектом в виде интегральной совокупности чувственных признаков и поведенческих актов. При этом субъект познания не только дешифрует доступные наблюдению поведение объекта отражения, но и во взаимодействии с последним стимулирует его своими предметно-практическими, экспрессивными, речевыми актами обнажать различные стороны собственного внутреннего мира. Аффективные реакции при этом несут ориентировочную и регулирующую функции, корректирующие совместную деятельность. В своем историческом развитии эмпатия относится к особому классу чувств, которые в отличие от натуральных аффектов имеют социальное происхождение. Эмпатия - это психический феномен сопереживания с другим человеком, уже более ста лет притягивают к себе научную мысль исследователей самых разных школ. Наблюдение и изучение явления по своим исследовательским подходам можно хронологически разделить на эмпирический и экспериментальный периоды, внутри которых оставили следы своих разработок представители различных отраслей и направлений смежных наук о человеке [7, с. 96-100].

Эмпатия как научное понятие было введено в психологию в начале XX века. Хронологически приоритет в упоминании разделяют между собой Т.Липпс и Е.Титченер, однако изучение этого вопроса уходит своими корнями в более ранние философские труды, в которых эмпатии соответствует ее смысловой эквивалент «симпатия».

Симпатия была представлена в разновидностях эмоционального заражения (низшая форма) и сочувствия с включением в смысл таких аспектов отношений между людьми, как эмоциональное соучастие, отзывчивость, понимание,

К высшим формам симпатии были отнесены сочувствие и сопереживание. Основанием для подобной классификации послужили наблюдения Т.Рибо, обнаружившего, что проявление симпатии не всегда заканчивается альтруистическим действием соучастия в судьбе страдающего. Сопереживание рассматривалось как рациональное эгоистическое переживание, т.е. при собственных независимых чувствах субъект лишь соприкасается с переживаниями другого. Сочувствие же

предполагает идентификацию чувств субъекта с переживаниями другого в форме альтруистического акта. Отсюда сложились взгляды на симпатию как на базис развития высших моральных чувств.

Проявление чувств понималось как некое физическое свойство, передаваемое от поколения к поколению посредством наследственных кодов без учета факторов обучения и воспитания человека в процессе социализации.

Первые исследователи полагали, что возникновение и формирование альтруистических чувств связано с поощрением взрослыми бескорыстного поведения ребенка, что стимулирует его к очередному проявлению подобных актов. Идеи наследственности альтруизма обосновывались фактологическим материалом, полученным смежными науками о человеке. Подсознательное или осознанное альтруистическое поведение, согласно взглядам социобиологов, рождается в обществе и служит основой возникновения солидарности людей, способствует выживанию вида.

Исходные теоретические положения феномена эмпатии представлены в трудах представителей субъективно-идеалистической психологии – А.Бена, Т.Липпса, заложивших основу и перспективу в исследовании эмпатии как личностного феномена. Т. Липпс, давая теоретическое обоснование эмпатии, представлял его «содержание как объективирование меня в отличном от меня предмете, независимо от того, заслуживает ли объективированное название чувств или нет» [8]. В 1934 г. Дж. Мид дает определение эмпатии как «способность принять роль другого человека» [9, с. 64].

В психологии проблема эмпатии рассматривается по следующим направлениям:

- изучение качественной природы эмпатии (В.В. Бойко, Т.П. Гаврилова, Г.В. Щекин, Н.Н. Обозов);
- исследование связи структурных характеристик эмпатии с психическими процессами и психологическими особенностями личности (А.А. Бодалев, Т.И. Пашукова, Б.М. Теплов, И.М. Юсупов);
- исследование процессуального характера эмпатии (С.Б. Борисенко; Ю.Б. Гиппенрейтер, Т.Д. Карягина, Е.Н. Козлова, А.Г. Ковалев);
- изучение эмпатии как профессионально-важного качества психолога (Н.В. Буравцова, Б.В. Кайгородов, И.А. Еремицкая, О.Б. Полякова).

Современные психологи неоднозначно трактуют содержание понятия эмпатии.

В словаре по психологии эмпатия (от греч. *empathia* – сопереживание) понимается как внерациональное познание человеком внутреннего мира других людей (вчувствование); отзывчивость на переживания и эмоции другого, разновидность социальных (нравственных) эмоций. Отмечается, что способность к эмпатии является необходимым условием для развития такого профессионального качества, как проницательность, у практического психолога (консультанта, психотерапевта) [10].

В другом психологическом словаре, эмпатия – понимание и чувствование в переживании, эмоции, психические состояния другого человека. Процесс эмпатии является в основном интеллектуальным и

эмоциональным по своему содержанию. При этом эмоции, чувства субъекта эмпатии не тождественны тем, которые переживает человек, являющийся объектом эмпатии. Эмпатия рассматривается как системное образование, которое включает следующие стороны: понимание эмоционального состояния другого человека (когнитивный уровень), сопереживание или сочувствие, которое испытывает субъект эмпатии в отношении к другому лицу (аффективный уровень), активное помогающее поведение субъекта (поведенческий уровень).

Эмпатия рассматривается как процесс, в котором мыслительные и эмоциональные стороны представляют неразрывное единство (А.А. Бодалев, А.Г. Ковалев, Р.Г. Селиванова, А.П. Сопиков, Л.П. Стрелкова). Специалисты, изучающие эмпатию, выделяют не только когнитивный и эмоциональный, но и поведенческий компонент эмпатийного взаимодействия (Л.Н. Дкрназян, Н.М. Саржвеладзе). Особый интерес представляют работы, в которых эмпатические переживания рассматриваются как мотив альтруистического поведения (В.А. Петровский, В.В. Шпалинский, П.В. Симонов, П.М. Ершов). В исследованиях, изучающих помогающее поведение и эмпатию, представляет интерес подход, в котором выделяют действенную эмпатию, характеризующуюся активным содействием, помощью другой личности или группе (Н.Н. Обозов, С.А. Тарновский).

А.А. Бодалев указывает, что эмпатия «выступает как очень сложное психологическое образование, в котором познавательные и эмоциональные процессы оказываются связанными друг с другом теснейшими зависимостями» [11, с. 250]. С.Л. Рубинштейн рассматривает эмпатию как составную часть любви человека к человеку. Подлинно эмпатическим отношениям он противопоставляет феномен «расширенного эгоизма» [12, с. 416]. Д.Б. Эльконин полагает, что способность человека эмоционально отзываться на переживания другого является одним из условий развития социальной децентрации. Исходя из этого, Д.Б. Эльконин подчеркивал влияние эмпатии на формирование и эмоциональной децентрации ребенка в процессе преодоления «познавательного эгоцентризма».

Б.М. Теплов, занимаясь проблемами психологии индивидуальных различий, выделял способность к эмпатии признаком и функцией «живого воображения», которая делает возможным подлинно чуткое отношение к окружающим. Для полного сопереживания с воспринимаемыми положительными или отрицательными эмоциями, считает ученый, необходимо мысленно встать на место другого, «перенестись» в его положение [13, с. 256-270].

Психоаналитические концепции признают первостепенную роль бессознательного в проявлении эмоциональных форм поведения на основе имитационной идентификации; идентификацию как первоначальную форму эмоциональной связи, оказывающую влияние на формирование психодинамической структуры и стиля поведения человека в зрелом возрасте. Процесс отнесения своих побуждений, чувств, и суждений к другим лицам, как средство защиты, благодаря которому субъект может не осознавать присутствия этих «неожиданных явлений» в нем самом.

Бихевиористическая концепция феномена эмпатии представлена в виде специфической эмоциональной реакции на воздействие

социальной среды без значимой нагрузки психических состояний субъекта. Американский исследователь M.D. Hoffman рассматривал эмпатию в форме возбуждающего аффекта у наблюдателя за состоянием другого лица, акцентировал значение познавательного компонента эмпатического взаимодействия и интерактивный аспект данного взаимодействия. Представитель английской необихевиористской школы M.Argyle выделил три фактора, обуславливающих эмпатию: способность принимать роли; межличностную мотивацию и наличие данного переживания в эмоциональной памяти эмпатизирующего.

В основе теоретических положений гуманистического направления лежат процессы восприятия и категоризации окружающего мира, где перцептивные образы являются важнейшими детерминантами поступков того, как человек видит и интерпретирует события, определяет их и на них реагирует. Признание уровня переживаний в качестве ведущего наиболее выражено в клиент-центрированном подходе К. Роджерса, который определил эмпатию как «осознание чувств и эмоций других людей, умение чувствовать эмоции и настроения окружающих, понимать их точку зрения и проявлять активный интерес к их заботам, открытость во взаимодействии, умение проникать во внутренний мир другого человека». Именно выделение актуальности переживания составляет основу эмпатического отношения психолога к объектам его деятельности [14, с. 267].

Современная социал-биологизаторская интерпретация сочувствующего поведения поддерживает генетическую теорию, но при этом отводит весомую роль естественному групповому отбору в формировании высших чувств.

Примыкающая к этим концепциям ветвь бихевиористской трактовки эмпатии берет начало от теории инстинктивного происхождения симпатии, механизм которой усматривается в эмоциональном заражении субъекта переживаниями себе подобного существа. Как частная форма в ней выделяется сопереживание. По взглядам последователя этой теории Ф. Олпорта, субъект может сопереживать только в том случае, когда сам имеет опыт реакций на аналогичный стимул-ситуацию.

В традициях социального научения предпринимались попытки вызвать альтруистическое поведение ребенка через его эмпатийное взаимодействие с взрослым. Эти опыты были построены на концепции, получившей обозначение замещающего переживания. В основу объяснения положены факты, подтверждающие, что научение через сопереживание не менее эффективно (при наблюдении за одобрением или наказанием за совершенное действие), чем непосредственное наказание виновника за совершенное действие.

Альтруистический акт – процесс бескорыстного содействия окружающим с готовностью жертвовать своими личными интересами [15, с. 94].

В психоаналитической теории специальному изучению феномена эмпатии посвящено незначительное число работ. Имеются некоторые описательные сведения о различных аспектах явления. Первые упоминания о явлении как возможности воспринимать психическое состояние человека встречается у З. Фрейда, отмечающего значение эмпатии в ходе

социализации личности. Толкование ее механизмов он сводит к имитационной природе явления, связывая подражание с идентификацией: «От идентификации путь ведет через подражание к вчувствованию, т.е. к пониманию механизма, благодаря которому для нас вообще возможно соприкосновение с душевной жизнью другого человека» [16, с. 54].

Учитывая, что эмпатический процесс может выступать как своеобразный эмоциональный фон педагогического общения, как коммуникативное средство установления связи между учителем и учеником, как фактор воспитательного воздействия на ребенка, в качестве центральной специфической черты эмпатии педагога можно выделить воспитательную направленность всех функциональных проявлений этого процесса. Из этого следует, что педагог должен быть в состоянии не просто сопереживать с ребенком какие-то его чувства и эмоции, а характером своего сопереживания затушевывать негативные эмоциональные проявления растущей личности и побуждать ее к подлинно гуманным переживаниям.

Сопереживание отмечается в контексте «живого воображения», необходимого для чуткого отношения к людям в составе гуманитарных чувств (симпатии, любви), порожденных совместным трудом и общественными формами сотрудничества в свете социальных потребностей личности, когда «механизм сочувствия, ...заложенный эволюцией еще на дочеловеческом этапе, приобретает качественно новое значение во взаимоотношениях между людьми. Не перенося себя во внутренний мир другого, человек вообще не в состоянии осознать себя человеком» [17, с. 145].

Известно, что в игре ребенок присваивает различные формы поведения изображаемых героев. Чувства, возникающие при этом, легко переносятся им на персонажей сказок. Он сочувствует попавшим в беду, вживается в роль и даже пытается непосредственно вмешаться и изменить сюжет произведения. На этой стадии социализации личности идентификация ребенка с эмоциональными образами выступает основным механизмом эмпатии, в которой особое место занимает ее когнитивная функция [18, с. 19].

В ролевой игре эмпатия присутствует как неперенный атрибут когнитивной и эмоциональной децентрации ребенка, способствующей преодолению познавательного эгоцентризма. Эмпатические переживания могут возникнуть только при ориентации индивида на других людей и при условии его гуманного отношения к этим людям.

В 60-70-е годы усилия социальных психологов направляются на вскрытие глубинных пластов взаимопонимания в межличностном познании и общении. Важнейшие признаки, по которым интерпретируется поведение человека, были найдены А.А. Бодальевым: лицо, пантомимика, голос, речь. При более пристальном изучении проблемы обнаружилось, что в понимании человека человеком ведущую роль играют второсигнальные психические процессы - мышление и воображение, окрашенные эмоциональным состоянием воспринимающего субъекта. Выявилась определенная тенденция, выражающаяся в более низкой оценке привлекательности воспринимаемого лица, когда сами реципиенты находились в состоянии эмоционального неблагополучия [11, с. 45].

Это взаимовлияние эмоциональных и познавательных процессов на восприятие и понимание человека в межличностном общении по сути

своей представляет предикативную форму эмпатии, обозначенную А.А. Бодалевым как способность индивида с помощью воображения и интуиции проникать в состояние другого человека. В этой способности проникать в состояние другого лица он выделяет три уровня [11, с. 78].

В реальном взаимодействии субъектов проблема эмпатии исследуется, в основном, с акцентом на ее поведенческом компоненте, что связано с неудовлетворительной интерпретацией экспериментальных результатов эмпатийного реагирования как некоего пассивно-созерцательного отношения к переживаниям другого лица, как сочувствие без активного вмешательства с целью оказания помощи [19, с. 122].

Субъективная значимость переживаний благополучия или неблагополучия близкого человека для субъекта эмпатии характеризует ее действенную форму как принадлежащую осознанной сфере психической жизни индивида. «Осознание своего чувства предполагает соотнесение его с тем объектом, который его вызывает и на который оно направлено...» [20, с. 277].

В построенной Н.Н. Обозовым структурно-динамической модели эмпатии ее действенная форма занимает высшую иерархическую ступень, а когнитивная - низшую. Промежуточная ступень отведена эмоциональной эмпатии (сопереживанию и сочувствию). Предложенная модель несет на себе следы схематичной незавершенности, но обсуждение этого вопроса будет целесообразно провести в специально отведенном разделе о структуре явления. Н.Н. Обозов определяет эмпатию как отклик одной личности на переживания другой и считает, что без сопереживания, без оказания взаимной поддержки невозможно не только коллективное, но и индивидуальное бытие [11, с. 131].

А.А. Бодалев рассматривает эмпатию наряду с другими социально-психологическими механизмами (децентрацией, рефлексией, идентификацией) и считает, что эмпатия, аккумулируя в себе способность человека переживать те же чувства, которые испытывает другая личность, является выражением психологического принятия последней этим человеком [11, с. 46].

Возможность возникновения эмпатии при контакте между людьми зависит от того, какой оценочно-познавательный итог будет для каждого в этом взаимодействии. Децентрация и рефлексия влияют на ход и результаты познания человеком других его участников и себя самого, а также на его поведение во время межличностного взаимодействия. Они определяют также, будет ли у общающихся лиц возникать чувство эмпатии по отношению друг к другу. А оно в случае проявления, в свою очередь, влияет на дальнейшее течение процесса общения, порождая у его участников идентификацию. А.А. Бодалев обнаружил, что у лиц, достаточно интеллектуально развитых и легко вступающих в контакт с другими людьми, эмпатия может проявляться недостаточно и не у всех, при этом может возникнуть неадекватная оценка и понимание переживания тех, с кем они взаимодействуют [11, с. 65-71].

Познание и межличностное общение находятся, по А.А. Ухтомскому, в тесной связи с характером доминант человека, и в этих процессах первенство принадлежит не рациональным построениям, а эмоциям, интуиции и нравственным императивам. Познание, в котором нет сочувствия, сопереживания и ответственности перед «другими», безнравственно.

Сознание и поведение должны быть ориентированы на универсальную нравственную норму, на личность и интересы ближнего [21].

Это значит устроить и воспитать себя так, чтобы в каждый момент жизни предпочесть интересы и самобытность другого лица всякому своему интересу, быть готовым к постоянному открытию нового и неповторимого, поставив «центр тяготения» вне себя.

Таким образом, проведенный ретроспективный обзор научных исследований эмпатии показывает, что феномен эмпатии имеет множественность определений, форм и проявлений как в осознанной, так и неосознанной сферах психического отражения.

Эмпатия рассматривается нами как переживание эмоционального состояния, в котором находится другой человек, активная реконструкция чувств другого человека при помощи воображения и размышления о том, как человек повел бы себя на месте другого (принятие роли).

Эмпатия осуществляется посредством 2-х механизмов - идентификации и децентрации. Различные сочетания и степень доминирования параметров эмпатии характеризуют качественное ее своеобразие в зависимости от специфики деятельности и условий протекания эмпатического взаимодействия.

Форма эмпатии зависит от типа межличностных отношений: при наличии привлекательности другого человека она имеет большую величину во всех ее формах.

Эмпатия имеет избирательный характер: отклик возникает на переживание не любого другого человека, а только значимого.

Литература:

1. Программа «100 конкретных шагов» Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева // *Казахстанская правда*. – 2015. – 06 мая. – №80 (27956).
2. Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность». 31 января 2017 г. – www.akorda.kz. Дата обращения: 23.06.2017 г.
3. Государственная программа развития образования в Республике Казахстан на 2011-2020 годы. – Астана, 2011. – www.edu.gov.kz. Дата обращения: 29.06.2017 г.
4. Фрейд З. Остроумие и его отношение к бессознательному / *Der Witz und seine Beziehung zum Unbewußten*. – Азбука-классика, 2006. – 288 с.
5. Роджерс К.Р. *A theory of therapy, personality and interpersonal relationships as developed in the clientcentered framework / Psychology: A study of a science. Volume III: Formulations of the Person and the Social Contexts* / Под. ред. Sigmund Koch. – Нью-Йорк: McGraw-Hill Book Company, 1959. – Т. 3.
6. Бобкова М.Г., Федосеев М.А. Особенности проявления эмпатии у педагогов и их воспитанников в дошкольном образовательном учреждении. – Тобольск, 2015. – 68 с.
7. Хрусталева Е.А. Взаимосвязь эмпатии и личностных особенностей старшеклассников // *Материалы межрегиональной межвузовской научно-практической конференции «Ярмарка научно-*

- практических инициатив студентов». – Пермь: ПГПУ, 2003. – С. 96-100.
8. Липпс Т. Руководство к психологии. – СПб.: Наука, 2008. – 394 с.
  9. Мид Дж. Интернализированные другие и самость // Американская социологическая мысль. – М.: Международный институт бизнеса и управления, 2006. – С. 222-229.
  10. Большой психологический словарь / Сост. Б.Мещеряков, В.Зинченко. – М.: Олма-пресс, 2004. – 672 с.
  11. Бодалев А.А. Личность и общение. – М.: Международная педагогическая академия, 1995. – 328 с.
  12. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 2008. – 416 с.
  13. Теплов Б.М. Проблемы индивидуальных различий. – М.: Дрофа, 2009. – 536 с.
  14. Роджерс К.Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / Пер. с англ. Е.И. Исениной. – М.: Прогресс, 1994. – 480 с.
  15. Лэндер Г. Игровая психотерапия: искусство отношений. – М.: Международная педагогическая академия, 1994. – 365 с.
  16. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого «Я». – М.: Современ. проблемы, 1995. – 98 с.
  17. Симонов П.В. Эмоциональный мозг. – М.: Наука, 1981. – 215 с.
  18. Запорожец А.В. Об эмоциях и их развитии у ребенка // Развитие социальных эмоций у детей дошкольного возраста: Психологические исследования. – М.: Педагогика, 1986. – С. 7-32.
  19. Петровский А.В., Туревский М.А. Действенная групповая эмоциональная идентификация: психологическая теория коллектива. – М.: Педагогика, 1979. – 360 с.
  20. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. – М.: АПН СССР, 1957. – 328 с.
  21. Шакуров Р.Х. Эмоция. Личность. Деятельность. (Механизмы психодинамики). – Казань: Центр инновационных технологий, 2001 – 180 с.

***

Иргалиев А.С., Тугжанова А.Т.

Педагог-психологтың кәсіби сапасы ретінде эмпатияны зерттеудің теориялық тұрғылары

Мақалада эмпатия феномені табысты қарым-қатынас пен өзара әрекеттесуге қажет жеке тұлға қасиеті ретінде қарастырылады. Гуманитарлық мамандық студенттерінің эмоционалдық интеллектісі мен эмпатияның ерекшеліктерін теориялық талдау нәтижелері беріледі, эмпатия және альтруистік үрдістің байланысы ұсынылады. Авторлар студенттердің эмпатия деңгейін көтеру қажеттігін атап өтеді.

Тірек сөздер: Эмпатия, эмпатиялық процесс, бағыттау, сезіну, децентрация.

***

Irgaliyev A.S., Tugshanova A.T.

Theoretical approaches to studying of empathy as professional quality of the psychologist-lecturer

The article is devoted to consideration of a phenomenon of empathy as the properties of the personality necessary for successful communication and

interaction. Results of the theoretical analysis of features of empathy and emotional intelligence at students of humanitarian specialties are given, communication of empathy and altruistic tendencies of the personality is presented, authors emphasize need of increase in level of empathy at students.

Keywords: *Empathy, empathy process, set up, feeling, decenration.*

ӘОЖ 394/395 (075)

Ахметов М.Г. – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті
E-mail: mereke36@mail.ru

Молдағалиев Б.А. – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ

Махуова Г.Е. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты
E-mail: e.gulfairuz@mail.ru

КОЛЛЕДЖ ОҚУШЫЛАРЫНДА ЭТНОСАРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аңдатпа. Мақалада колледждің оқушыларында этносаралық қарым-қатынас мәдениетін қалыптастырудың мәселелері қарастырылады. Тәрбиелеу жұмысындағы негізгі мәселелердің бірі оқушылардың «субъект-субъект аралық» қатынасын қалыптастыру және дамыту. Осы мақсатты орындау үшін колледжде кеңейтілген интеграцияланған «этносаралық қарым-қатынас мәдениеті» арнаулы курсы жүргізіліп, онда дәстүрлі және дәстүрлі емес тәрбиелеу әдістері қолданылды.

Тірек сөздер: Этнос, ұлт, мәдениет, қарым-қатынас, этносаралық қарым-қатынас мәдениеті, ұлт бірлігі доктринасы, бірегейлік және бірлік педагогикалық процесс, колледж, колледж оқушылары.

Қазақстанның Ұлт бірлігі доктринасында Тәуелсіз Қазақстан үшін этносаралық қатынастар елдің тұрақты және демократиялық дамуының негізгі факторы болып, бәсекеге қабілеттілікке ұмтылуда маңызды шарттардың бірі екені баса көрсетілген [1, 4-5 б.].

Қазіргі дүние жүзінде этникалық және этносаралық процестер ғаламдастыру сипатына ие болып отыр. Саясатқа, экономикаға, мәдениетке және дінге байланысты ірілі де кіші де жағдайлар этникалық сарынға ие. Көп этносты қазақстандық қоғамдағы этносаралық қатынастардың бүкіл кешенін жақсартпай және жетілдірмей оның әлеуметтік-экономикалық дамуын жеделдетуге, ел қорғанысын, толық тәуелсіздігін қамтамасыз етуге болмайды.

Осыған орай, Қазақстан этносаясатында артықшылықтар қалыптастырылды. Олардың ең бастысы, елдің Тұңғыш Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың орнықты саясатының арқасында этностық және діни тиесілігіне қарамастан азаматтық тең құқықты іске асырудың тетіктері жасалды және жетілдіріліп келеді, азаматтық қағидат негізінде қазақстандық бірегейлік пен бірлік қалыптастырылып, нығая түсуде.

Жаһандық экономиканың және әлемдік саясаттың қазіргі заманғы даму үрдісі жаңа қауіп қатерлер туғызып отыр.

XXI ғасырдың жаңа сын қатерлері – әлемдік экономиканың құбылмалылығы, қазіргі заманғы халықаралық қақтығыстардағы этнодіни фактор рөлінің өсуі, көші-қон ағыны мен босқындардың көбейе түсуі – Қазақстан халқының бірлігін, ұйымшылдығын және патриотизмін одан әрі нығайтуды талап етеді.

Осы жұмыстардың концептуалдық негізі Қазақстан Республикасының Конституциясы [2, 18 б.], «Тілдер туралы» Қазақстан Республикасының Заңы [3, 9 б.], «Қазақстан халық Ассамблеясы» Қазақстан Республикасының Заңы [4, 9 б.] болып табылады.

Соңғы жылдардағы этносаясатқа байланысты қабылданған құжат Қазақстандық бірегейлік пен бірлікті нығайту және дамыту тұжырымдамасы [5, 12 б.]. Ол 2015-2025 жылдар аралығында жүзеге асырылуға бағытталған. Осы тұжырымдаманың қабылдау қажеттілігі «Қазақстан – 2050»: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» стратегиясының, сондай-ақ Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «100 нақты қадам: баршаға арналған қазіргі заманғы мемлекет» Ұлт жоспарының болашағы біртұтас ұлтты қалыптастыру жөніндегі «Бірегейлік пен бірлік» атты төртінші бағытының міндеттерімен негізделген.

Қазақстандық бірегейлік пен бірлік – ұрпақтан ұрпаққа үзілмей жалғасатын процесс. Ол әрбір азаматтың этностық тегіне қарамастан өзінің тағдыры мен болашағын Қазақстанмен байланыстырылуына негізделеді. Ортақ тарихымыз, бүгінгі тіршілігіміз, болашаққа деген ортақ жауапкершілігіміз қоғамды біртұтастыққа бастайды: «Біздің бір ғана атамекеніміз, бір ғана отанымыз бар – ол Тәуелсіз Қазақстан». Бұл таңдаудың мәнін ұғыну – бірігудің басты негізі.

Тұжырымдама қазақстандық бірегейлік пен бірлікті нығайту мен дамытуға бағытталған құқықтық, әлеуметтік-экономикалық, саяси, басқарушылық шаралар жүйесін қабылдауға негіз болады.

Қазақстанда этносаясаттың мынадай базалық жалпы бағыттары жүзеге асырылуда:

- 1) кемсітушілікке тыйым салу және заң алдындағы толық теңдік;
- 2) әсіресе, білім беру арқылы мәдениеттің әралуандылық рухын нығайту, сондай-ақ терроризм мен экстремизмді қандай да бір дінмен, мәдениетпен, этноспен ұштастыруға жол бермеу;
- 3) этностың өз мәдениетін пайдалану, өз дінін ұстану, ана тілінде сөйлеу құқығын қамтамасыз ету, зорлықпен ассимиляциялауға жол бермеу;
- 4) барлық этностың қоғамдық жұмыстарға қатысуы;
- 5) теле- және радиохабар таратуға этностар қолжетімділігін қамтамасыз ету, этнос тілдеріндегі БАҚ басылымдарына қолдау көрсету [5, 2 б.].

Тұжырымдаманы іске асыру тетіктерінің бірі – жобалар кешенін қолдану болып табылады. Басым жобалар: «Ұрпақ» балалар мен жасөспірімдердің мәдени ағарту жобасы; жалпыұлттық мерекелер күнтізбесін түзу; мемлекеттік рәміздерді пайдалану жүйесін жаңғырту және т.б.

Қазақстандық бірегейлік пен бірлікті нығайтуға, болашағы біртұтас ұлтты қалыптастыруға білім беру саласында мынадай іс-шаралар

кешені қамтамасыз етіледі:

1) барлық деңгейдегі білім беру мекемелерінде «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық патриоттық идеясын оқытуға қолдау көрсету;

2) «Қазақстан 2020: болашаққа жол» 2020 жылға дейінгі мемлекеттік жастар саясаты тұжырымдамасының екінші кезеңнің, оның ішінде жастарды қоғамдық келісім мен бірлікті нығайтуға бағытталған жобаларды іске асыруға тарту жолымен, іске асыруға қатысу;

3) Қазақстанның көпэтносты халқының қалыптасу тарихы тәуелсіздікті нығайтудағы этностардың рөлі туралы ілімді тарату;

4) достық пен бірлікті насихаттауға этномәдени бірлестіктердің әртүрлі оқу орындарымен белсенді жұмыс жүргізуі.

Әлеуметтік-экономикалық дамуды өрістетуге қажеттерін, ғылым мен техника алға қойған талаптарды ескере отырып, халыққа білім беру жүйесін құру, оқушыларды, студент жастарды оқу мен еңбектің сапасы үшін жоғары жауапкершілік рухында тәрбиелеу, оқытудың белсенді формалары мен әдістерін кеңінен қолдану – біздің еліміздің алдына қойып отырған негізгі міндеттері.

Батыс Қазақстан Жоғары медициналық колледжі 6 мамандық және 8 біліктілік бойынша медициналық қызметті жоғары білікті және құзыретті кадрларын дайындайтын Қазақстан Республикасының Денсаулық сақтау министрлігінің базалық оқу орны болып табылады. Бүгінгі таңда колледжде 1050 оқушы білім алуда. Оның түлектері еліміздің көптеген емханаларында еңбек етуде. Облыстың 26 медициналық ұйымдармен әлеуметтік әріптестік туралы шарт жасалды.

Бүгінде Қазақстан 130-дан астам этнос өкілінен тұратындығын ескерсек, колледж оқушыларында этносаралық қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру маңызды педагогикалық міндет болып отыр.

Өзіндік даму жағынан колледждің оқушылары үшін бұл жас ерекше кезең болып табылады, ол 16 дан 20-21 жас аралығын қамтиды, яғни жас адамдардың ерекше оқу ортасында дамып, шағын уақыт аралық бойында оларда байыпты әлеуметтік, психологиялық және денелік өзгерістердің болатын кезі.

Осыған орай, колледж оқушылары тұлға ретінде былайша сипатталады:

1) әлеуметтік жағынан, яғни белгілі таптар, этностар, топтардың қатыстылығында пайда болатын қасиеттерді жүзеге асырады;

2) психологиялық жағынан, ол психикалық үрдістер, күйлер, тұлға қасиеттерінің бірлігін көрсетеді;

3) биологиялық жағынан, жоғары жүйке іс-әрекетінің түрі, талдағыштардың құрылымы, дене бітімі, бет әлпеті, тері түсі ескеріледі.

Б.Ананьевтің пікірінше, кәсіптік білім беретін оқу орындарында оқу кезеңінде келесі реттегі жаңа құрылымдар пайда болады:

- кәсіби бағыттылықты нығайту, қажетті қабілеттіліктерді дамыту;
- өмірлік басымды жағдайларды ұғыну, өмірлік ұстанымдардың қалыптастырылуы;
- психикалық үрдістерді, күйлерді толық жетілдіру;

- жауапкершілікті, тұлғалық кемелденуді, тұрақтылықты дамытуы [6, 156 б].

Колледж оқу орындарында тәрбиелеу жұмысындағы негізгі мәселе – оқушылардың «субъект-субъект» аралық қатынасын дамыту, әрбір адамның құндылығын, даралығын, ерекшеліктерін, сезімін және өзіндік баға беруін қалыптастыру. Мұнда колледж оқушыларының назарын өз өміріндегі елеулі өзгерістерге бұрып, оны саналы түсінуіне, теориялық алған білімдерін өз өмірлерінде, тәжірибеде қолдана білуіне – қасиет сапаларына баулу көзделеді. Осы орайда, әртүрлі этностан тұратын ұжымда жұмыс істеу үшін, осындай ұжымда өз орнын табу үшін болашақ мамандарда этносаралық қарам-қатынас мәдениетін қалыптастыру қазіргі таңда кезек күттірмес мәселе.

Оқушы жастарда этносаралық қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру мақсатын орындау үшін Орал қаласындағы медициналық колледжінде кеңейтілген интеграцияланған «Этносаралық қарым-қатынас мәдениеті» арнаулы курсының сабақтарын жүргіздік.

Курс алдына мынадай міндеттер қойылды: оқушыларды этносаралық қарым – қатынас мәдениеті туралы теориялық білімдермен қаруландыру, байыту, әртүрлі этностардың өкілдерімен қарым-қатынастың практикалық іскерліктері мен дағдыларын қалыптастыру, этносаралық қарым – қатынас аясында оқушылардың практикалық әрекет тәжірибесін кеңейту. Кәсіптік білім беру жүйесінде бұл арнаулы курстың алатын орны, оның міндетін анықтады, яғни оқушыларда бар этносаралық қарым – қатынас мәдениетіне сәйкесті білімдерді, іскерліктерді және дағдыларды интеграциялау.

Бұл арнаулы курс медициналық колледждің мейірбикелер даярлайтын бөлімінің оқушыларына арналған. Арнаулы курс 20 сағат (8 сағат - дәріс, 12 сағат – семинар, өздік жұмыс) бойы дәрістер мен семинарларды, өздік жұмыс жүргізуге есептелген. Мұнда оқушылар этносаралық қарым – қатынас мәдениеті бойынша, өздерінің теориялық білімдерін тереңдетіп қана қоймай, сонымен бірге практикалық сабақ процесінде, зерттеушілік жұмыстарда алған білімдерді практикада бекітуге жағдай туғызылады. Барлық арнаулы курстың 2/3 уақытын оқушылардың практикалық жұмысына бөлінуі қажет, яғни мәселелік әңгімелер, семинарлар, жағдайлық және ролдік ойындар, практикумдар, конференциялар және т.б.

Сабақтарды қоғамдық пәндердің оқытушылары, мектеп психологы, жоғары оқу орындарынан шақырылған оқытушылар жүргізді.

Оқушылардың білімдерді, іскерліктерді және дағдыларды меңгеру процесін ұйымдастыру үшін, біз медициналық колледжде этносаралық қарым – қатынас мәдениетін қалыптастырудың әдістемесін жасадық, оған дәстүрлі және дәстүрлі емес оқыту әдістерін, басқа этностың өкілдерімен өзіндік қарым-қатынасына, бақылаудың нәтижесіне, зерттеушілік жұмыс сияқты эмпирикалық жадығаттарға негізделген бірқатар оқу міндеттерін енгіздік.

Оқушыларға дәрістің жадығаттары мәселелік дәріс түрінде берілді. Арнаулы курстың дәрістік бөлімі оқушыларды этносаралық қарым – қатынас мәдениеті аясындағы теориялық білімдермен қаруландырды.

«Елдегі этносаралық қатынастар: тарихи тәжірибе және қазіргі мәселелер» дәрісінің жадығаттары оқушыларға белгілі бір дәрежеде таныс болғандықтан біз оны мәселелік дәріс түрінде өткізуге жоспарладық.

Дәріс алдында оқушыларға бірқатар сұрақтарға жауап беруді өтіндік. Атап айтқанда, «әртүрлі халықтардың қандай салт-дәстүрлерін білесіздер?», «Қазақстандағы этносаралық қатынастардың ерекшелігі неде?», «Елімізде қандай жолдармен толеранттылық қалыптастырылуда?» т.б.

Дәріс-әңгімелер пікірлердің ауқымын кеңейтуге, тыңдаушыларды кеңінен қатыстыруға, қарастырып отырған мәселе бойынша оқушылардың білімін және тәжірибесін қолдануға септігін тигізді.

Курстың дәрістік бөлімі этносаралық қарым-қатынас мәдениетінің теориялық негіздерімен қаруландырды, дегенмен жұмыстың көптеген бөлімі семинар сабақтарында жүзеге асырылды, себебі біз жасаған арнаулы курстың бағдарламасы практикалық бағыттталып, сабақтарының едәуір санына есептелінді.

«Этносаралық қарым – қатынас мәдениеті» арнаулы курсының аясында мәселелік пікірталастар, диспуттар, конференциялар өткізілді. Сабақтарда өмірден алынған жағдаяттар талданылды, шығармашылық тапсырмалар шығарылды.

Зерттеушілік жұмыспен айналысуды ұйымдастырдық. Бұл сабақтардың процесінде оқушылармен бірлесе отырып мына сұрақтарды қарастырдық: басқа этностың өкілдерімен қарым-қатынасқа түсу іскерлігі, басқа этностың адамымен өзін қалай ұстай білу керек, этносаралық тартыстарды шеше білу іскерлігі және т.б.

Оқушыларға өздігінен практикалық сабақтарды өткізуге мүмкіндік берілді. Бұл оларда этносаралық қарым – қатынас мәдениетінің қалыптасқандығының деңгейін де байқатты. Арнаулы курсты жүргізу барысында әдебиеттерді пайдаланып, басқа этностың адамдарымен қарым-қатынасының тәжірибесіне сүйене отырып оқушылар бақылау жұмысын орындады.

Сабақтарды жүргізу барысында көрнекілік кеңінен қолданылды, яғни кестелер, сызбалар, диаграммалар, географиялық карталар.

Біздің пікірімізше, оқыту жұмысының әдеттегі формалары (дәріс, семинарлар, бақылау және практикалық тапсырмалар) оқушыларда этносаралық қарым – қатынас мәдениетін қалыптастыруда мүмкіншіліктері шектеулі. Сондықтан біз білім беру процесінде дәстүрлі емес оқыту формаларын қолдану арқылы этносаралық қарым – қатынас мәдениетін қалыптастыру процесінің сапасын арттырдық. Біздің пікірімізше, жұмыстың мұндай формалары мыналарға жағымды септігін тигізді:

- оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға;
- этносаралық қарым – қатынас мәдениеті мәселесіне қызығушылығын арттыруға;
- басқа этностың өкілдерімен қарым-қатынаста практикалық дағдыларын дамытуға.

Бұл арнаулы курстың сабақтары көпэтносты оқушылардың ұжымдарындағы коммуникативтік мәселелерді шешуге, оқушылардың қарым-қатынас дағдыларын дамытуға бағытталды. Оқушыларда этносаралық қарым – қатынас мәдениетін қалыптастыруда «дөңгелек үстелде» өткізілген әңгімелердің маңызы зор болды. Олардың тақырыптары мынадай болды: «Бірге өмір сүрудің өнері», «Қарым- қатынас мәдениеті», «Ұлттық сана-

сезім және мәдениет», «Оқушылар ұжымындағы этносаралық тартыстарды шешудің жолдары», «Көпэтносты ұжымның адамдарының өмірлік әрекетінде коммуникативтік іскерліктердің ролі», «Этносаралық келісім болу үшін елде не істеу керек?»

Бақылау, әңгімелеу, анкеталау әдістері арнаулы курстың оқушыларға этносаралық қарым-қатынас мәдениетін қалыптастырудың тиімді шарты екенін көрсетті.

Көпэтносты және көпконфессиялы қоғамды топтастыру үшін Қазақстан халқы Ассамблеясы институты ойдағыдай жұмыс істеп келеді.

Қазақстан халқы Ассамблеясы бірегейлік пен бірлікті нығайту ісінде басты рөл атқарады, қоғамда тұрақтылық пен келісімді қамтамасыз ететін конституциялық орган болып саналады.

Барлық өңірлерде 900-ден астам этномәдени бірлестік, 192 этноағарту кешені мен достық үйлері жұмыс істейді. Қазақстан халқы Ассамблеясының (2025 жылға дейінгі) даму тұжырымдамасында этномәдени бірлестіктердің жалпы мемлекеттік кешенді міндеттерді шешуге белсене қатысуы болып табылады деп көрсетілген [7, 12-14 б.].

Колледжде Орал қаласындағы этномәдени бірлестіктермен кездесу өткізіп тұрады. Мысалы: 1 курс топ МІ-15. Топ оқушыларының әзірбайжан «Бірлік» этномәдени орталығымен кездесу кешінің ұйымдастырылуының барысы

Тәрбиелік міндеттер:

1. Әзірбайжан халқының тарихы, мәдениеті, салт-дәстүрлері туралы білімдерін кеңейту.

2. Топтың оқушыларын әзербайжан халқының өлеңдерін, билерін үйреніп, орындауға баулу.

3. Әзірбайжан халқының ұлттық тағамдарынан хабардарлы болып, кейбіреулерін жасауға үйрету.

Ұйымдастыру кезеңі:

Топты 6 оқушыдан тұратын 4 шағын топқа бөлдік.

1-ші топ ұйымдастыру тобы болады. Олардың алдына мынадай тапсырмалар қойылды: Әзірбайжан халқына арналған кітап көрмесін жасау, Әзірбайжан халқының тұрмысын, мәдениетін көрсетін бұйымдар мен залды безендіру.

2-ші топқа Әзірбайжан халқының мәдениетін, салт-дәстүрі туралы мәлімет жинау тапсырылды.

3-ші топқа Әзірбайжан халқының өлеңдерін, билерін, яғни концерттік бағдарлама даярлау тапсырылды.

4-ші топ Әзірбайжан халқының ұлттық тағамдарын даярлады.

Оқушылар өздігінен іздену арқылы Әзірбайжан халқының тарихы, мәдениеті, салт-дәстүрі, тағамдары т.б. туралы білімдер жинақтады.

Қазақстанда 130 мыңнан астам, Батыс Қазақстан облысында 1500-ға жуық Әзірбайжан өмір сүреді.

Тарихи фактілерге қарағанда 1937 жылы Әзірбайжандарды еріксіз отбасыларымен Қазақстан жеріне аударылған. Кейін тың жерлерді игеру жылдарында және құрылыс объектілерін қарқынды салу кезеңінде Қазақстанға көшіп келген.

Қазақстан халықтарының Ассамблеясы құрылғаннан кейін 1992 жылы «Тұран» атты ұлттық – мәдени орталық құрылды. Ал Батыс Қазақстан Ассамблеясында 1999 жылы «Бірлік» атты этномәдени орталық құрылды. Оның жетекшісі Аділ Бехчат–облы.

Топпен кездесу кезінде Аділ Бехчат-оғлы Әзірбайжан елінің пайда болу тарихына қысқаша тоқталып кетті. «Бірлік» этно мәдени орталығының мақсатына, жұмысына тоқталып өтті.

«Ай-луна» бишілер, әншілер ансамбілі, «Ай-луна» футбол клубы құрылды.

Кездесуде осы бишілер, әншілер ансамбілінің және топ оқушыларының қатысуымен Әзірбайжан лирикалық, салттық өлеңдері, билері орындалды.

Дәстүрлі ас мәзірлері әртүрлі еттен, сүттен, жеміс-жидектен т.б. көптеген тағамдар жасалды.

Бір ерекшелігі тойларда, салтанатты кештерде тағамдарды ер азаматтар даярлайды және жігіттер қызмет етеді. Топтың төртінші тобы Әзірбайжан ұлттық тағамдары долма, палау даярлады.

Топ оқушыларының татар «Еділ» этномәдени орталығымен кездесу кешінің ұйымдастырылуының барысы

Тәрбиелік міндеттер:1.Татар халқының тарихы, мәдениеті, салт-дәстүрлері туралы білімдерін кеңейту.

2.Топтың оқушыларын татар халқының өлеңдерін, билерін үйреніп, орындауға баулу.

3.Татар халқының ұлттық тағамдарынан хабардары болып, кейбіреулерін жасауға үйрету.

Ұйымдастыру кезеңі:

Топты 6 оқушыдан тұратын 4 шағын топқа бөлдік.

1-ші топ ұйымдастыру тобы болады. Олардың алдына мынадай тапсырмалар қойылды: татар халқына арналған кітап көрмесін жасау, Татар халқының тұрмысын, мәдениетін көрсетін бұйымдар мен залды безендіру.

2-ші топқа татар халқының мәдениетін, салт-дәстүрі туралы мәлімет жинау тапсырылды.

3-ші топқа татар халқының өлеңдерін, билерін, яғни концерттік бағдарлама даярлау тапсырылды.

4-ші топ татар халқының ұлттық тағамдарын даярлады.

Оқушылар өздігінен іздену арқылы Татар халқының тарихы, мәдениеті, салт-дәстүрі, тағамдары т.б. туралы білімдер жинақтады.

1941-1945 ж.ж. Ұлы Отан соғыс кезінде татарлар майдан мен тылда неміс-фашистерінің басқыншылықтарына қарсы совет халқының ерлік күресіне белсене қатысты. 70 мыңға жуық татарлардың ұл-қыздары СССР-дың орден, медальдарымен наградталды, 200-ге жуық адам Совет Одағының батыры атағын алды. Олардың ішінде татар-ақын Муса бар. Оның «Маобит дәптері» кейін тарихи өшпес даңқа бөленді.

Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің профессоры Р.А. Абузяров, Г.Тоқай атындағы Евразиялық орталығын ашты.

Оның бастамасымен Оралда өмір сүрген татар ақыны Г.Тоқайға мұражай ашылды.

Қазір Қазақстан жерінде 26 татар мәдени орталығы тіркелген. Орал қаласында татар мәдени орталығы 1990 жылы құрылған. Татар тілін балаларға, жастарға үйрету үшін жексенбілік мектептер ашылды.

Орталықта фольклерға үлкен мән беріледі. Атап айтқанда, өлең және хореография өнеріне «Ялкын» фольклер тобы, «Яшлық» жастар ансамблі, «Кубялякляр» балалар вокалдық тобы құрылды.

Жыл сайын татарлар Сабан тойын өткізеді. Бұл тойдың бірнеше ғасыр бұрын пайда болғаны белгілі.

Татар мәдени орталығының жұмысына БҚМУ профессоры Р.А. Абузаров, облыстық маслихаттың депутаты Р.У. Хайруллин, қалалық маслихатының депутаты Ш.Ш. Нутфуллин белсене араласты.

Татар чак-чак, ечпечмак, прямяч т.б. ұлттық тағамдар даярлады. Татарлардың мәдени орталығы татар тілін, мәдениетін түзетуді, сақтауды және дамытуды мақсат етіп қойды.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Ұлт бірлігі доктринасы // Орал өңірі. – 2009. – №131. – 19 қараша.
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Алматы: Жеті жарғы, 1998. – 148 б.
3. Қазақстан Республикасының «Тіл туралы» Заңы / Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 11 шілдедегі N 151 Заңы. – «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. - <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z970000151> (пайдаланған уақыты: 15.03.2017 ж.).
4. «Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы» Заң // Егемен Қазақстан. – 2008. – 21 қазан.
5. Қазақстандық бірігейлік пен бірлікті нығайту және дамыту тұжырымдамасы // Егемен Қазақстан. – 2015. – 31 желтоқсан.
6. Ананьев Б.К. Психологию студенческого возраста // Сборник статей «Современные психолого-педагогические проблемы высшей школы» / Под редакцией Н.В. Кузьминой. – СПб., 1994. – С. 256.
7. Қазақстан халқы Ассамблеясының (2025 жылға дейінгі) даму тұжырымдамасы // Егемен Қазақстан. – 2015 ж. – 31 желтоқсан. – №250.

***

Ахметов М.Ф., Молдагалиев Б.А., Махуова Г.Е.

Формирование культуры межэтнического общения учащихся колледжа

В статье рассматриваются методы воспитания и опыт применения специального курса «Культура межэтнического общения» в учебном процессе колледжа для формирования культуры межэтнического общения учащихся. Одной из основных проблем воспитательной работы является формирование и развитие субъектных и межсубъектных отношений. Для решения данной проблемы необходимо проводить в колледже расширенный интегрированный специальный курс «Культура межэтнического общения» и использовать стандартные и нестандартные методы воспитания.

Ключевые слова: Этнос, нация, культура, общение, культура межэтнического общения, доктрина национального единства, колледж, педагогический процесс, учащиеся колледжа.

***

Akhmetov M.G., Moldagaliev B.A., Makhuova G.E.

Formation of interethnic communication culture for college students

The article deals with the methods of upbringing and the experience of the application of the special course "Culture of interethnic communication" in the educational process of the college for the formation of a culture of interethnic communication among students. One of the main problems of educational work is the formation and development of subject and intersubject relations. To solve this problem, it is necessary to conduct an expanded integrated special course "Culture of interethnic communication" in the college and use standard and non-standard methods of upbringing.

Keywords: *Ethnos, nation, culture, communication, culture of interethnic communication, the doctrine of national unity, college, pedagogical process, students of the college.*

ӘОЖ 37121

Иманғалиев А.С. – педагогика ғылымдарының докторы,
профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ

Оқас М.Т. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты
E-mail: madina_okas@mail.ru

**ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН
ҚАЛЫПТАСТЫРУ**

Аңдатпа. *Мақалада жеке тұлғаның рухани және жан-жақты дамуының қайнар көзі білім мен ғылымды, тәрбиені қоғам талабына сай дамыта отырып, жас ұрпақ бойында шығармашылық қабілеттерді қалыптастырудың негізгі бағыттары қарастырылады.*

Тірек сөздер: *Шығармашылық, қабілет, таным, ізгілік, тұлға, өзін-өзі тану, өзін-өзі жетілдіру, өзін-өзі өзіктендіру.*

XXI ғасырда жаңа білім беру парадигмаларының енуіне байланысты күрделі тапсырмаларды шешуге қабілетті, өнімді ойлау мен белсенді қиялдауға бейім шығармашыл тұлға дамыту талабы өсе түсуде. Қазіргі кезде қоғамдағы қарқынды өзгерістер жыл сайын жаңа өмір салтын құруда. Осыған орай, әрбір адам бұл өзгерістерді дұрыс қабылдап, тиісінше, өз шығармашылық әлеуетін үнемі белсендіріп отыруы тиіс [1].

Қазіргі таңда жалпы білім беретін мектептердің дамуында жағымды өзгерістер және оқыту мен тәрбиелеу ісінің ұтымды жақтары ашылып жатқанымен, оқушылардың жеке басының шығармашылық жақтарына терең үңіле бермейміз.

«Қазақстан Республикасының 2011-2020 жылға дейінгі білім беруді дамыту» тұжырымдамасы білім берудің мақсат-міндеттері мен мазмұны ізгіліктік рухани-адамгершілік пен демократиялық идеяларға негізделген мемлекетіміздің білім беру саясатын айқындайды [2]. Аталған идеяларды жүзеге асыру ЖОО-ындарында оқу- тәрбие үрдісіне жаңа талаптар

енгізу негізінде жетілдіру, оған құрылымдық, мазмұндық тұрғыдан өзгерістер енгізу арқылы мүмкін болатыны белгілі.

Адамның шығармашылық іс-әрекетінің бүкіл тіршілік көзі ретінде адам баласының сөйлей бастаған кезінен бастап, бүгінгі күнге дейін жеткен жетістіктері шығармашылықтың нәтижесі екендігі, әр жаңа ұрпақ өзіне дейінгі ұрпақтың қол жеткен жетістіктерін меңгеріп қана қоймай, өз іс-әрекетінде сол жетістіктерді жаңа жағдайға бейімдей, жетілдіре отырып, барлық салада таңғажайып табыстарға қол жеткізудегі орны философия, психология, педагогика ғылымдарында карастырылған: Шығыс ойшылдары әл-Фараби [3], Ж.Баласағұн және қазақ ойшылы А.Құнанбаев, философтар Ғ.Есім, Д.Кішібеков, Ә.Нысанбаев, М.Орынбеков еңбектерінен кең орын алған. Сонымен бірге шетел философтары Платон, Гегель, И.Фихте, Декарт, Д.Дьюи, И.Кант, Г.Лейбниц, Б.С.Гершунский және т.б. еңбектерінде жан-жақты талданған.

Педагогика және әдістеме саласы бойынша оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту мәселелерін Ж.А. Қараев, С.Қ. Қалиев, Ш.Т. Таубаева, К.Ж. Қожахметова, К.Оразыханова, Б.А. Тұрғынбаева, М.М. Жанпейісова, Ә.С. Әмірова, К.М. Нағымжанова, Д.Н. Исабаева және т.б. зерттеген.

Мектеп оқушыларының оқу іс-әрекеті мен оқудан тыс уақытындағы іс-әрекетінде шығармашылық қабілетін дамыту өскелең буынға тәлім-тәрбие берудегі күрделі психологиялық әрекет болып табылады. Шығармашылық қабілеттің дамуы оқушылардың интеллектісін дамытумен байланысты екендігін негізге ала отырып, оқу үдерісін тиімді ұйымдастырудың, іс-әрекет субъектісінің шығармашылық сапалық ерекшеліктерінің, сабақ кезінде және сабақтан тыс кездерінде диагностикалық және шығармашылық тапсырмаларды ұтымды қолданудың мәні зор.

Қазіргі кезде мектептердегі білімдер жүйесінен дағдарыс кезеңдерін көруге болады. Мұның мәні – оқыту әдіс-тәсілдерінің жеткіліксіздігі немесе мектеп өмірін басқаша ұйымдастыру емес. Бүгінгі күннің негізгі талабы – білімді адамды әлемнің бүтіндей бейнесін қабылдай алатын, шығармашылық таныммен тікелей қатынас жасай алатын, жаңаша ойлай алатын шығармашыл адамға айналдыру.

Мектеп оқушыларында әлемнің көп бейнелі жақтарын ізденіп іскерлілік таным негізінде қабылдай алу қабілетін дамыту қажет. Осының негізінде интеллектуалды, креативті (шығармашылық қабілетті) ұрпақты тәрбиелеп оқыту педагогикалық психологияның маңызды мәселелерінің бірі деп білеміз. Биология пәні тұрғысынан шығармашылық іс-әрекетті зерттеу, соның бір тарауы шығармашылық қабілет мәселесі - аса маңызды сұрақтардың бірі.

Әрбір жеке адамның шығармашылық қабілетінің дамуының жоғары жетістігі тек сол адамның ғана жеке басының даму көрсеткішіне ғана емес, бұл қоғам дамуына да, өркендеуіне де едәуір әсер етеді.

Біз зерттеу жұмысымызда мектеп кезеңін алып отырған себебіміз, жеке адамның шығармашыл тұлға ретінде дамуына бұл кезеңнің мәні зор. Мектеп кезеңі – тұлғаның шығармашылық әлеуетінің дамуына ең қолайлы жас кезеңі. Бұл жас кезеңіне мыналар тән:

- барлық үдерістердің өту белсенділігі;
- рефлексия мен сынның аз көрінуі, баланың жаңа әлеуметтік топтарға енуі, мотивация мен өзін-өзі танудың дамуы;
- ересек адамның бағалауының қажеттілігі;
- қиял еркіндігі, сезімталдық;
- жаңа әсер алуға ұмтылу.

Мектеп оқушыларының шығармашылық қабілетінің дамуы оқу барысын дұрыс ұйымдастырумен байланысты. Мектеп мұғалімдері көп жағдайда оқушылардың пәнге байланысты жаңа материалды дұрыс меңгеріп, сабақ үлгерімінің жақсы көрсеткіштеріне қанағаттанып қояды да, олардың дәстүрлі емес шешім қабылдауына, шығармашылық белсенділігіне жағдай жасай бермейді.

Оқушылардың қызығушылықтары заттық әлеммен байланысты. Оларға тән жағдай - үлкендерге бағдарлану, яғни оларға еліктеу, үлкендерді үлгі тұту ерекшеліктері педагог үшін күшті дамыту құралы болып табылады. Соның негізінде балалардың шығармашылық және интеллектуалды даму деңгейлері жоғарылап қана қоймайды, әрі олардың мінез-құлқындағы жағымды өзгерістер де жүзеге асырылады.

Зерттеудің негізі жеке адамның ізденушілік іскерлігін дамыту қажеттілігінен туындап отыр. Зерттеу жұмысы жеке адамның шығармашылық мүмкіншілігінің дамуы – креативті даму мен интеллектуалды дамудың байланысты екендігін шығармашылық таным негізінде жеке бастық даму сапаларымен, объектіге деген шығармашылық танымды тұтастық жүйесінде мәнді қабілеттер мен қажеттіліктерді таратуға бағытталған шығармашылық іс-әрекеттің негізінде қарастыруды өзіне мақсат етіп қойды.

Соңғы жылдары оқу-тәрбие процесіндегі жеке тұлғаны дамытуға бағытталған оқытуға үлкен мән берудің өзі еліміздегі өзгерістердің маңыздылығын көрсетеді. Қазіргі кезеңдегі білім берудің жаңа парадигмасы жағдайында жеке тұлғаның шығармашылық бағыттылығын қалыптастыру - оқушының оқу-танымдық іс-әрекеттегі шығармашылық қызығушылығына тікелей байланысты. Шығармашылық қызығушылық – тұлғаның ізденімпаздық қабілет сапасын дамытудың негізгі өзегі болып табылады. Баланың шығармашылық қабілетін дамыту мәселесін талдау ең алдымен «қабілет» ұғымының мәнін терең түсініп алуды қажет етеді. Философияда «қабілеттерді» тұлғаның белгілі бір әрекеті орындауға жағдай жасайтын жеке ерекшеліктері дей келе, олар қоғамдық —тарихи іс-әрекеттердің нәтижесінде қалыптасып, әрі қарай дамып отыратындығын атап көрсеткен.

Демек, мектеп оқушыларының тұлғалылығын тәрбиелеу үшін, ең алдымен олардың қабілеттерін дамытудың мәні зор. Қабілеттер мәселесін қорытындылай келе, оқыту процесіндегі мына жағдайларға айрықша тоқталу жөн.

Бірінші – адамдардың қабілеттер деңгейі жағынан тең дәрежеде болмауы. Қабілеттердің бірдей емес екендігін сыныпта отырған оқушылардың әрқайсысының әр пәнге және әр деңгейде қабілетті болатындығымен дәлелдеуге болады. Бірі есепке жүйрік болса, екіншісі тілге бай, ал енді біреулері сурет салғанды тәуір көреді. Олардың қабілеттерінің құрлымы да, оны құрайтын компоненттер де әр түрлі болады.

Мәселен: математикалық қабілеті басым балаларда ойлау операциялары тез, дәл болады да, бейнелеу өнеріне қабілетті балаларда нақты заттардың бөліктерінің арақатынасын жылдам анықтай білу сияқты белгілер басым болады. Музыкаға қабілетті бала есту, ритмді түсіну, сезімталдық сияқты сапаларымен ерекшеленеді.

Екінші – адамдар бойында қабілеттің бір түрі ғана бола ма, әлде әр түрлі қабілеттің белгілері бола ма деген сауал төңірегіндегі пікірлер жайлы. Ғалымдар керісінше көзқарастардың бар екендігіне қарамастан, адам бойында әрекеттің бірнеше түрін оындай алу мүмкіндіктерін бар екендігін дәлелдейді. Мысалы ақындығымен қатар музыкаға, суретке қабілетті адамдар.

«Шығармашылық» сөзінің төркіні этимологиясы «шығару», «ойлап табу» дегенге келіп саяды. Демек жаңа нәрсе ойлап табу, сол арқылы жетістікке қол жеткізу деп түсіну керек. Философиялық сөздікте «шығармашылық қайталанбайтын тарихи-қоғамдық мәні бар, жоғары сападағы жаңалық ашатын іс-әрекет», - деп түсіндіріледі.

Шығармашылық – өте күрделі психологиялық процесс. Ол іс-әрекеттің түрі болғандықтан тек адамға ғана тән. Ұзақ жылдар бойы шығармашылық барлық адамның қолынан келе бермейді деп қарастырылып келсе, қазіргі ғылым жетістіктері қабілеттің мұндай дәрежесіне белгілі бір шарттар орындалған жағдайда кез келген баланы көтеруге болатындығы жайлы көп айтуда.

Мектеп оқушыларының шығармашылық қабілеттері екі түрлі әрекетте дамиды. Біріншіден, кез келген бала оқу әрекетінде адамзат баласының осы кезге дейінгі жинақталған тәжірибесін меңгерсе екіншіден, кез келген оқушы шығармашылық әрекеттер орындау арқылы өзінің ішкі мүмкіндіктерін дамытады. Оқу әрекетінен шығармашылық әрекеттің айырмашылығы—ол баланың өзін-өзі қалып тастыруына өз идеясын жүзеге асыруына бағытталған жаңа әдіс-тәсілдерді іздейді. Проблеманы өзінше, жаңаша шешуге талпыныс жасайды. Біздің ойымызша, бүгінгі бастауыш сынып оқушыларының кез келгені шығармашылық тапсырмалар шешуді табыспен меңгере алады. Тек ол жұмысқа дұрыс басшылық, шебер ұйымдастырушылық қажет [4].

Осыған орай, ғалымдар жүргізілген тәжірибе барысында, барлық пәндердегі білім мазмұнында оқушының шығармашылық қабілеттерінің дамуы басты нысана болып алынуымен байланысты, оқулықтарда берілген тапсырмалардан басқа өздігінен бақылау жүргізу, қарапайым тәжірибе, эксперимент қою, мәтінмен, сызбамен, суретпен, диаграммамен жұмыс істеу, жекеден жалпыны шығару, жалпыны жекелей қолдану т.б. сияқты оқушыны іскерлікке, дербестіккебаулитын, ойына түрткі болып, шығармашылыққа жетелейтін, өздігінен ізденіске салатын, айналадағы дүниемен қарым-қатынысқа түсіретін, «жаңалық ашып», оның нәтижесінің «қызығына» бөлейтін әдіс-тәсілдер мен мазмұндық ойындар, қызықты тапсырмалар тұрақты жүргізіліп отырылуы біз көтеріп отырған мәселені нәтижелі ететіні нақтыланды.

Ғылыми зерттеулерге шолу жасай келе, оқушылардың шығармашылық қабілетін арттырып, ынталандыру үшін биология сабақтарын мынадай жолдармен өткізуге болады:

1. Сабақта кең көлемде көрнекі құралдарды пайдалану;
2. Сабақты түрлендіріп өткізу;

3. Сабақта оқушылар өздері жасаған суреттер, схемаларды пайдалану;

4. Техникалық құралдарды тиімді қолдану;

5. Сабаққа қатысты бейнетаспаларды, фильмдерді көрсету.

О.Бальзактың “ұдай еңбек ету- өнердің де, өмірдің де заңы” дегеніндей, оқушылардың шығармашылық қабілеті мен белсенділігін артыруда мұғалімге үнемі ізденуге, тұрақты еңбек етуді міндеттейді.

Шығармашылық – бүкіл тіршіліктің көзі. Адам баласының сөйлей бастаған кезінен бастап, бүгінгі күнге дейін жеткен жетістіктері шығармашылықтың нәтижесі. Бұған бүкілхалықтық, жалпы және жеке адамның шығармашылығы арқылы келдік. Әр жаңа ұрпақ өзіне дейінгі ұрпақтың қол жеткен жетістіктерін меңгеріп қана қоймай, өз іс-әрекетінде сол жетістіктерді жаңа жағдайға бейімдей, жетілдіре отырып, барлық салада таңғажайып табыстарға қол жеткізеді. Ал бүгінгі күрделі әлеуметтік-экономикалық жаңарулар тұсында шығармашылық қабілеттер басты нысана болып, керісінше, оқушыда шығармашылық қабілеттің болмауы үлкен проблема саналып, ойландыруы тиісті деп ойлаймыз. Себебі өмірдегі сан алуан қиыншылықтарды шешу тек шығармашыл адамдар ғана қолынан келеді. Тек шығармашылық қана қандай түрде, қандай деңгейде болмасын адамға өмірдің мәнін түсінуге, бақытын сезінуге мүмкіндік әпереді. Мұндай күрделі мәселені шешуде үздіксіз білім беру ісінің алғашқы сатылары болып саналатын бастауыш мектептің орны ерекше.

Баланың шығармашылық қабілеттерін дамытудың жолдарын, құралдарын анықтау психология мен педагогика ғылымдарында өте ертеден зерттеліп келеді. Шығармашылық әлемдік мәдениеттің барлық дәуіріндегі ойшылдардың назарында болғандығын «шығармашылық теориясын» жасауға деген көптеген ізденістердің болғандығынан байқауға болады. Бұл әрекеттер өзінің логикалық шегіне жеткен деп айтуға болмайды. Сондықтан шығармашылық педагогикасының негізгі мақсаты – бүгінгі күн талаптарынан туындаған, озық қоғамға лайықты жаңа сана, рухани сапа қалыптастыру және дамытуда тың жолдар мен соны шешімдер іздестіру болып табылады.

Қазіргі уақыттың негізгі талаптарының бірі – білімді әлемнің бүтіндей бейнесін қабылдай алатын, логикалық ойлауы дамыған жаңаша, тәуелсіз ойлай алатын шығармашыл адамға айналдыру.

Мектептегі оқыту үрдісінің негізгі мақсаттары – баланың білімді игеру кезінде ойлау қабілетін қалыптастыру, сол арқылы таным әрекетін белсендіріп, жан-жақты жеке тұлғаны тәрбиелеу.

Оқытудың мақсаты оқушыларға білім беру ғана емес, сонымен бірге олардың ойлау қабілетін дамыту және белсендіру оқушылардың білімді, дағдыны меңгеру үшін, болашақта танымдық және тәжірибелік іс-әрекетке оқушыларды дайындау қажетті шарт болып табылады.

Әлемдік психолого – педагогикалық әдебиеттерде адамның ойлауын дамытатын мәселелерді А.Н. Монтьев, С.П. Рубинштейн, М.В. Занков т.б. атақты ғалымдар теориялық тұрғыдан қарастырған [5].

Ойлау дегеніміз – ақиқат дүниені өзара барлық байланыс қатынастарымен сәулелендіретін, миымызда жалпылай және жанама түрде сөз арқылы бейнеленетін процесс [6].

Балалардың ойлауын дамыту туралы М.Жұмабаевтың сөзімен алсақ: «Ойлау жанның өте бір қиын, терең ісі. Жас балаға ойлау тым ауыр, сондықтан басқыштап іс істеу керек. Оқулықтағы берілген тапсырмалар, суреттер баланың жанына дұрыс әсер ететіндей, оқушының оқуға, білімге деген ынта – ықыласы, құштарлығы болуы керек».

Оқу материалын балалардың ойлау қабілеті жетерліктей жас ерекшеліктерін ескере ұйымдастырса ғана, оның ойлау қабілетінің дамуына мүмкіндік туады. Сондықтан да мұғалім балаларды үнемі ойланып оқуға бағыттауы тиіс, бұған оқу үрдісін жүйелі ұйымдастыру, сабақта бала логикасын дұрыс дамыта алатын мүмкіндіктерді мол пайдалану арқылы жетуге болады.

Дұрыс ойлаудың формалары мен заңдары туралы ғылым логика деп, ал ой қорытындыларының объектив пікірлерге негізделетін процесі логикалық ойлау деп аталады.

Сыныптағы оқушылардың білім деңгейі бірдей емес. Олардың ішінде пәнді сүйіп оқитын, оған деген ынтасы зор оқушылар да бар. Оларды жеңіл, бірыңғай тапсырмалар орындау жалықтырады. Сондықтан мұғалім оқушыларға міндетті емес тапсырмаларды үнемі орындатып отыруы тиіс.

Оқушылардың логикалық ойлауын дамыту үшін:

- тапсырманы талдай білу іскерліктерін қалыптастыру;
- сызба графиктік модель бойынша тапсырма объектілерінің арасындағы байланыстарды түсіндіру;
- жаттығудағы нақты заттарды оның моделімен ауыстыру;
- Пәнге деген қызығушылығын, сүйіспеншілігін арттыру;
- Сыныпқа дұрыс психологиялық жағдай орнатуға мүмкіндік туғызу.

Оқу процесіндегі осындай іс-әрекеттердің арқасында қоғам талап етіп отырған шығармашылық қабілеті жоғары, өз ойын жүйелі де ашық айта алатын, қоғамға еркін сіңетін, өндіріске белсене араласатын азамат қалыптасады.

Қазіргі замандағы ұстаздар қауымының алдындағы үлкен мақсат: өмірдің барлық саласындағы белсенді, шығармашылық іс-әрекетіне қабілетті, еркін және жан-жақты жетілген тұлға тәрбиелеу. Өмірдегі сан алуан қиындықты шеше білу тек шығармашыл адамның қолынан келеді. Шығармашыл адамның бойында батылдық, еркіндік, ұшқырлық, сезімталдық сияқты қасиеттер мен қатар ерекше ой қызметі, қайшылықтарды түсіну, заңдылықтарды анықтау, шығармашылыққа деген құштарлық болу керекпроцесс [7].

Қазіргі заманғы ғылыми-техникалық үрдістің қарқыны білім беру жүйесінің алдына үлкен мақсаттар мен жаңа міндеттер жүктейді. Жас ұрпақты жан - жақты жетілген, ақыл-парасатты, ой-өрісі биік, бәсекеге қабілетті азамат етіп тәрбиелеу – қоғамымыздың ең өзекті мәселесі. Бұл әр мұғалімнің шығармашылық ізденіспен жаңаша істеуін қажет етеді. Бастауыш сынып оқушыларының танымдық қызығушылығын дамытудың негізгі факторы олардың білімі мен дағдыларының дәрежесі ғана емес, сонымен бірге, баланың маңызды психикалық қызметтерін, ақыл - ой жұмысының тәсілдерін қалыптастыруға мүмкіндік беретін оқу процесін жолға қою керектігі саналады. Оқушының шығармашылық қабілеті де оның

ойлау мен практикалық әрекеттері арқылы ғана дамиды. Ойлауға үйренетін сабақтарды дамыта оқыту сабақтары деп білеміз.

«Дамыта оқыту деп – оқыту мақсаты, міндеттері, әдіс-тәсілдері баланың даму заңдылықтарына сәйкестендірілген оқытуды» атайды. Оқыту арқылы баланың психикасында жаңа құрылымдар пайда болуы, яғни жаңа сапалық өзгерістер болуы тиіс деп есептейді. Сондықтан да жаңа сапаға ие, шығармашыл, қабілетті адамдар тәрбиелеу үшін дамыта оқыту жүйесін ең негізгі басшылыққа алар нысана деп білеміз [8].

Оқыту барысында баланың ақыл - ойын, қиялын т. б. танымдық үрдістерін дамытып қоймай, баланы әртүрлі әрекеттің субъектісі болып қалыптасуын қамтамасыз етуді алдыңғы қатарға шығарды.

Дамыта оқытуды ұйымдастыру, балаға ақыл - ой әрекетін меңгеруге жағдай жасау деп қарастыру керек. Дамыта оқыту үрдісінде оқушы оқу әрекетімен шұғылданып, теориялық ойлауға икемделеді, білімді өзі меңгеруге мүмкіндік алады [9].

Дамыта оқыту сабақтағы ерекше ахуал, мұғалім мен оқушы арасындағы ерекше қарым - қатынас. Мұғалім бұл жағдайда танымдық іс - әрекетті ұйымдастырып, оқушының шығармашылығын арттырады. Дамыта оқытуда баланың ізденушілік - зерттеушілік әрекетін ұйымдастыру басты назарда ұсталады. Осыған байланысты Д. Б. Эльконин, В. В. Давыдовтардың жасаған жүйесі 3 негізгі құраушыдан тұрады:

1. Оқу мақсаттарының қойылуы;
2. Оны шешу жолын бірлесе қарастыруы;
3. Шешімнің дұрыстығын дәлелдеуі.

Сабақты жақсы оқитын оқушылармен ғана белсенді жұмыс істеп қана қоймай, барлық баланың дамуы үшін қолайлы жағдай туғызып, қабілеті жеткен жерге дейін еңбек ету ойластырылса, әр оқушының оқуға деген қызығушылығы артады.

Дамыта оқыту ұлы неміс педагогы А. Дистербергтің әйгілі «Неміс мұғалімдерінің білім беру ісіне басшылық» атты еңбегінің де негізі болып табылады. Дамыта оқыту - деп ол баланың білім алуға әрекет етуін ұйымдастыратын оқытуды атаған. «Жаман мұғалім ақиқатты өзі айтып береді, ал жақсы мұғалім оқушының өзін ізденуге жетелейді» - деген. Ал ойлауға үйрететін сабақты дамыта оқыту сабақтары деп білеміз. Білім негізі мектеп табалдырығынан басталатыны белгілі. Мектеп оқушысы не нәрсені болса да білуге құмар, қолымен ұстап, көзбен көргенді ұнатады. Зейіндері тұрақсыз болғандықтан бір сарынды оқудан тез жалығады. Сондықтан оқу мазмұны мен тәрбие әдістерін жаңарту бағытында оқушыларға сапалы білім мен саналы тәрбие беру үшін жан - жақты іздене отырып, мұғалім алдына мынандай мақсаттар қою қажет: «Оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын, ынтасын оятып, танымдық белсенділіктерін арттыра отырып, шығармашылық қабілеттерін дамытуға жағдай жасау». Танымдық белсенділік дегеніміз – оқушының оқуға, білімге деген ынта - ықыласының, құштарлығының ерекше көрінісі. Мысалы: мұғалімнің баяндап тұрған материалын түсіну үшін, оқушының оны зейін қойып тыңдауы, алған білімін кеңейтіп толықтыру үшін, өздігінен кітап оқуы, бақылау, тәжірибе жасау, жазу, сызу сияқты жұмыстар істеуі

керек. Өйткені өтілген материалды саналы қайталауда, жаңадан білім алуда, оның жолдары мен дағдыларына үйренуде белсенділіксіз мүмкін емес. Яғни оқушылардың белсенділігі ауызша, жазбаша жұмыстарда, бақылау эксперименттер жүргізу жұмыстарында, бір сөзбен айтқанда, оқу үрдісінің барлық кезеңінде қажет [10]. Ал, «таным – ойдың білмеуден білуге қарай дәл емес, білуден неғұрлым толық дәл білуге қарай ұмтылатын ой - өрісінің күрделі үрдісі». Танымдық белсенділік көп түрлі тұлғалық қатынастардың қалыптасуымен тығыз байланысты. Танымдық әрекеттің белгілі бір ғылым саласымен тандаулы қатынасы, танымдық әрекеті, оларға қатысу және қатысушылармен танымдық қарым - қатынасы маңызды келеді. Сонымен бірге, адамның барлық жоғарғы таным процестерінің өзінің даму деңгейінен белсендіруде танымдылық белсенділік тұлғаның шындықты қайта құру әрекеті нәтижесінде ұдайы ізденіске жетелейді. Баланың жеке тұлғасында танымдық белсенділігінің дамуы бес - алты жас аралығында қарқынды келеді. Бұл әсіресе баланы логикалық тапсырмаларды белсенді орындауы, жауап кілтін табуға ширақ келуі, білуге деген ұмтылысы танымдық ойындар арқылы оқу әрекетінің міндеттерін шешуде айқын көрінеді. Оқу үрдісінде оқушының белсенділігі, негізінен екі түрлі сипатта болады: сыртқы және ішкі белсенділік. Сыртқы белсенділік дегеніміз – оқушы әрекетінің сыртқы көріністері (белсенді қимыл қозғалыстары, практикалық әрекеттері, мұғалімге зейін қойып қарауы, әрекеті т. б.) бірақ осы кезде ол басқа нәрсені ойлап отыруы да мүмкін. Оқушының ішкі белсенділігіне оның белсенді түрде ойлау әрекеті жатады. Оқушы белсенділігі қандай болғанда да ой дербестігіне сүйенеді. Оқыту үрдісінде оқушылардың белсенділігін дамытуды мақсат еткен мұғалім сабақтың барлық кезеңдерінде олардың ой дербестігін дамытуға тырысады. Оқушыда белсенділік бір қалыпта болмайды, оның қарапайым және күрделі шығармашылық т. б. белсенділік түрлері болады. Соңғысы оқушының логикалық ойлау қабілеті мен дербестігін керек етеді. Оқушыларда жас ерекшеліктеріне және психикалық даму дәрежесіне қарай белсенділіктің бірнеше түрі қалыптасып дамиды: қимыл, сөйлеу, ойлау, таным, өзін - өзі тәрбиелеу, қызығушылық, шығармашылық т. б. белсенділіктер. Мұғалімнің шығармашылық ізденісінің ең бастысы – оқушының ойлау қабілетін дамыту және оқуға деген ынтасын қалыптастыру [11]. Баланы мектеп табалдырығынан бастап шығармашылық ойлауға, қалыптан тыс шешімдер қабылдай алуға, практикалық әрекеттерге дайын болуға әкелудің жолдарын көрсету керек. Шығармашылық – бүкіл тіршіліктің көзі. Адам баласының сөйлей бастаған кезінен бастап, бүгінгі күнге дейін жеткен жетістіктері шығармашылықтың нәтижесі. Бұған бүкілхалықтық, жалпы және жеке адамның шығармашылығы арқылы келдік. Әр жаңа ұрпақ өзіне дейінгі ұрпақтың қол жеткен жетістіктерін меңгеріп қана қоймай, өз іс-әрекетінде сол жетістіктерді жаңа жағдайға бейімдей, жетілдіре отырып, барлық салада таңғажайып табыстарға қол жеткізеді.

Оқу материалын терең меңгеруге тек оқушылармен жүргізетін жаттығу жұмыстарының нәтижесінде қол жеткізуге болады.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы. – Алматы: Дастан, 2007. – 322 б.
2. Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы // Білім-образование. – 2004. – №1. – Б. 14-16.
3. Абульханова К.А. Психология и самосознания личности. – М: Московский психолого-социальный институт, 1999. – 224 с.
4. Маслоу А. По направлению к психологии бытия / Пер. с англ. Е.Рачковой. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. – 272 с.
5. Козленко В.Н. Проблема креативности личности // Психология творчества. – М., 1990. – №1. – С. 131-148.
6. Дружинин В.Н. Психодиагностика общих способностей. – М., 1996. – 325 с.
7. Фрейд З. Введение в психоанализ: лекции. – М., 1991. – 270 с.
8. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. – М., 1995. – 238 с.
9. Джакупов С.М. Экспериментальные исследования этнических предубеждений // Межвузовский сборник научных трудов «Теоретические и прикладные проблемы социализации личности». Часть III. / Под. ред. С.М. Джакупов. – Алматы, 2002. – 162 с.
10. Выготский Л.С. История развития высших психических функций // Сбор. соч.: в 6 т. – М.: Педагогика, 1983. – 368 с.
11. Зейгарник Б.В. Теории личности в зарубежной психологии. – М.: Моск. ун-та, 1982. – 179 с.

***

Имангалиев А.С., Окас М.Т.

Формирование творческих способностей учащихся

В статье рассматриваются основные направления развития творческого потенциала молодого поколения. Основой развития знания и науки является духовное и разностороннее развитие личности, развивающее воспитание, которые соответствуют нормам общества.

Ключевые слова: Творчество, способности, познания, нравственность, личность, самопознание, самореализация, актуализация.

***

Imangaliyev A.S., Okas M.T.

Formation of creative creativity of students

The article considered the main directions of development of creative potential of the younger generation. The basis for the development of knowledge and science is a spiritual and versatile development of personality, developmental education compliance with the norms of society.

Keywords: Creativity, abilities, knowledge, morality, personality, self-knowledge, self-realization, actualization.

УДК 517.95, 372.85

Калимбетов Б.Т. – доктор физико-математических наук,
и.о. профессора, Международный казахско-турецкий
университет им. Х.А. Ясави

E-mail: bkalimbetov@mail.ru

Хабибуллаев Ж.О. – PhD докторант Международного
казахско-турецкого университета им. Х.А. Ясави

E-mail: jako4884@mail.ru

ПРИМЕНЕНИЕ МЕЖПРЕДМЕТНЫХ СВЯЗЕЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ СИНГУЛЯРНО ВОЗМУЩЕННЫМ УРАВНЕНИЯМ

Аннотация. *Целью данной работы является исследование существующих связей между сингулярно возмущенными уравнениями, дисциплинами естественнонаучного и общетехнического цикла, изучаемых на третьем курсе университета. Межпредметные связи представлены в виде математических моделей, в которых отражено соответствие между изучаемой узловой темой и её математическим обеспечением.*

Ключевые слова: *Межпредметные связи, активизация познавательной деятельности, сингулярно возмущенные уравнения, пограничный слой.*

Как известно, предметы и явления реальной действительности, имеющие определенные связи в объективном мире, предстают в памяти субъекта взаимосвязанными, образуя в коре головного мозга сложные системы постоянных и временных связей. Эффективность обучения находится в прямой зависимости от количества необходимых связей между фактами, событиями, явлениями, которые способствуют восстановлению в памяти знаний, усвоенных ранее. Обучение предметам должно сводиться к образованию новых связей, ассоциаций, возникающих на основе предшествующего опыта студентов.

Осуществление межпредметных связей помогает формированию у студентов цельного представления о явлениях природы и взаимосвязи между ними и поэтому делает знания более значимыми и применимыми. Межпредметные связи помогают студентам использовать знания и умения, которые они приобрели ранее, при изучении других предметов, дают возможность применять их в конкретных ситуациях, при рассмотрении частных вопросов, как в учебной, так и во внеаудиторной деятельности, в будущей производственной, научной и общественной жизни выпускников высшей школы.

С помощью многосторонних межпредметных связей (когда ведущий предмет связан не менее чем с тремя) не только на качественно новом уровне решаются задачи обучения, развития и воспитания студентов, но также закладывается фундамент для комплексного видения, подхода и решения сложных проблем реальной действительности. Именно поэтому межпредметные связи являются важным условием и результатом комплексного подхода в обучении и воспитании студентов вузов.

Необходимость наличия связи между предметами диктуется также дидактическими принципами обучения и воспитательными задачами, которые ставятся перед высшей школой. Так как в настоящее время резко увеличивается объем информации, подлежащий усвоению в период обучения, особое значение приобретает задача формирования умений и навыков самостоятельной работы, то на сегодняшний день в педагогической практике актуален поиск наиболее эффективных способов средств активизации познавательной деятельности студентов.

Разработка теоретических основ межпредметных связей в учебном предмете с точки зрения раскрытия ее ведущих положений дает возможность применить механизм выявления и планирования межпредметных связей к конкретным темам изучаемого учебного предмета.

Проблемы межпредметных связей математики нашли отражения в исследованиях прогрессивных педагогов: Г.А. Бокаревой, В.А. Гусева, Н.Т. Донченко, Т.А. Ивановой, Р.П. Исаевой, Р.А. Исакова, В.П. Корнилова, Я.М. Котляра, Т.Н. Мираковой, А.Г. Мордковича, Р.П. Петровой, Г.И. Саранцева, А.А. Столяра, Ф.Н. Федоровой, Г.Г. Хамова, Н.В. Чхаидзе и др. В их исследованиях обоснована объективная необходимость отражать взаимосвязи между учебными предметами в преподавании; подчеркнута мировоззренческая функция межпредметных связей, их роль в умственном развитии обучаемых; выявлено их положительное влияние на формирование целостной системы знаний.

В исследованиях А.А.Столяр обращает внимание на значение, которое приобретают межпредметные связи математики с практикой через другие естественные науки, непосредственно связанные с прикладными исследованиями. Существенные связи математики с практикой осуществляются посредством математических моделей, с помощью которых исследуются разнообразные физические процессы и явления [1]. Н.В. Чхаидзе, Р.П. Исаева видят реализацию межпредметных связей математики через построение оптимальной системы прикладных задач и упражнений, через систему лабораторных работ [2; 3]. Р.П. Исаевой разработаны структура и содержание системы лабораторных работ по высшей математике как особого вида деятельности по формированию у обучаемых знаний, умений и навыков решать прикладные задачи, как средства усиления математической и профессиональной подготовки студентов технических специальностей вузов. Ф.Н. Федоровой сформулированы методические условия и пути реализации профессионально-прикладной направленности преподавания математики в техническом вузе и связи с другими предметами на примере темы «Ряды Фурье. Интеграл Фурье» и установлено, что реализация прикладной направленности обучения происходит наиболее эффективно, если:

- содержание учебного материала стимулирует развитие мышления студентов, способствует восприятию математики как средства профессионального совершенствования;
- сформированы умения и навыки обобщения аналогичных структур известных теорий;

- привиты навыки выделения базовых опорных совокупностей отдельных теорий;
- приобретено умение отыскивать сходные свойства изучаемых процессов и методов их математических описаний;
- соблюдается дифференциально-уровневый подход к организации самостоятельной деятельности на всех этапах обучения;
- всячески поощряется стремление к расширению и углублению знаний, в том числе через подготовку рефератов, докладов, участие в студенческих конференциях;
- отношения между преподавателями и студентами строятся на уровне взаимного уважения [4].

Исследования Р.П. Петровой посвящены систематизации форм реализации межпредметных связей при формировании у студентов высших технических учебных заведений научных понятий в общеобразовательных дисциплинах, таких, как математика, физика и другие [5].

В процессе обучения любой учебной дисциплине реализуются идеи развития творческой личности студентов. Определенный вклад в развитие творческой личности будущих бакалавров-математиков вносит обучение сингулярно возмущенным уравнениям (дифференциальным уравнениям с малыми параметрами при старшей производной), содержание которого формируется на основе теории возмущений – одной из современных научных направлений прикладной математики [6; 7; 8; 9].

Последовательное осуществление межпредметных связей в обучении сингулярно возмущенным уравнениям в значительной степени способствует приобретению обобщенных знаний студентами по различным дисциплинам естествознания путем реализации единого подхода к формированию понятий, общих для этих курсов, математического моделирования физических и других явлений и процессов. В процессе обучения сингулярно возмущенным уравнениям привлекаются сведения из различных предметных областей, в котором межпредметные связи раскрываются на уровне знаний.

Межпредметные связи функционируют в обучении как фактор комплексного воздействия на личность, на ее познавательные и нравственные стороны, всестороннее развитие. В реальном процессе обучения межпредметные связи способствуют осуществлению всех дидактических принципов, усиливая их взаимодействие, всемерно содействуя всем функциям обучения: формированию системы научных знаний, обобщенных познавательных умений и интересов, мировоззренческих убеждений

Тема занятия: Сингулярно возмущенные уравнения модельной системы сердцебиения.

Цель занятия: Ознакомить студентов математическими моделями систем сердцебиения, установить связь между длиной мышечного волокна и электрохимическим управлением, изобразить графики затухающих и незатухающих колебаний, описание фазового портрета динамической системы и пограничного слоя в системе сердцебиения, сформировать умение коллективного обсуждения сложной информации.

В работе Зимана [10] рассмотрена модельная система сердцебиения

$$\begin{cases} \varepsilon \dot{x} = x - x^3 - y, \\ \dot{y} = x - x_0, \end{cases} \quad (1)$$

где x – относительная длина мышечного волокна, y отражает наличие электрохимического управления.

В этом случае, следует отметить, что при $x_0 = 0$ система (1), эквивалентна квазилинейной системе

$$\varepsilon \dot{z} = A(\varepsilon)z + f(z),$$

где $A(\varepsilon) = \begin{pmatrix} 1 & -1 \\ \varepsilon & 0 \end{pmatrix}$, $f(z) = \begin{pmatrix} -x^3 \\ 0 \end{pmatrix}$, имеет единственную точку

неустойчивого покоя $P_0(0,0)$ (так как спектр

$$\lambda_{1,2} = 1/2 \pm \sqrt{1/4 - \varepsilon}$$

матрицы $A(\varepsilon)$ лежит в правой полуплоскости).

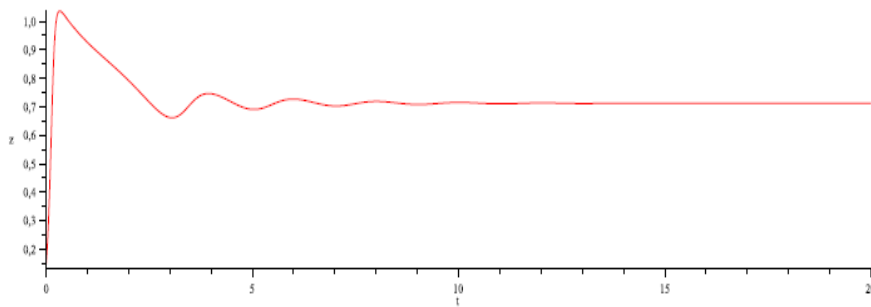

Рис. 1 – График, соответствующий затухающим колебаниям решения системы (1) при $x_0 > \sqrt{3}/3$ ($z(t) = \sqrt{x^2(t) + y^2(t)}$, $\varepsilon = 0,1$).

В случае $x_0 > 0$ система (1) имеет точку покоя $P_1(x_0, y_0)$, где $y_0 = x_0 - x_0^3$.

После замены $x_1 = x - x_0$, $y_1 = y - y_0$, позволяющей перенести точку покоя в точку $O(0,0)$, получим систему

$$\varepsilon \dot{z}_1 = B(\varepsilon)z_1 - h(z_1),$$

где

$$B(\varepsilon) = \begin{pmatrix} (1-3x_0^2) & -1 \\ \varepsilon & 0 \end{pmatrix}, \quad h(z_1) = \begin{pmatrix} x_1^3 + 3x_1^2x_0 \\ 0 \end{pmatrix}, \quad z_1 = \begin{pmatrix} x_1 \\ y_1 \end{pmatrix},$$

убедимся в асимптотической устойчивости ее тривиального решения при $x_0 > 1/\sqrt{3} \approx 0,58$ (в силу теоремы Ляпунова об асимптотической устойчивости по первому приближению), так как спектр

$$\lambda_{1,2} = b/2 \pm \sqrt{(b/4)^2 - \varepsilon} \quad (b = 1 - 3x_0^2),$$

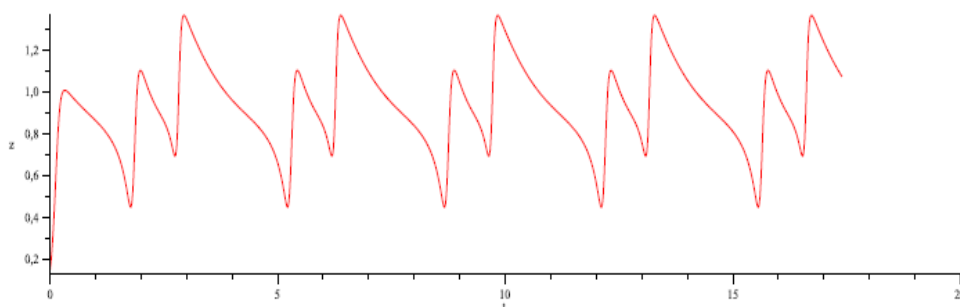

Рис. 2 – Незатухающие «периодические» колебания модуля решения системы (1) при $0 < x_0 < \sqrt{3}/3$ ($z(t) = \sqrt{x^2(t) + y^2(t)}$, $\varepsilon = 0,1$).

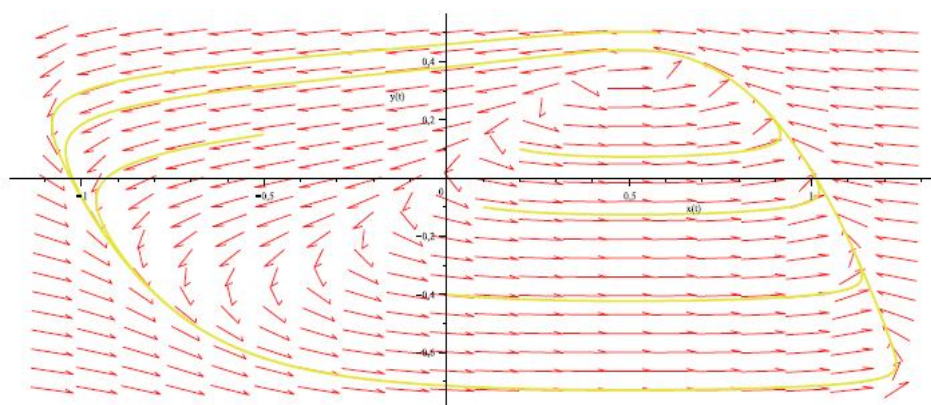

Рис. 3 – Фазовый портрет динамической системы (1) при $0 < x_0 < \sqrt{3}/3$.

матрицы $B(\varepsilon)$ при $b = 1 - 3x_0^2 < 0$ и достаточно малых $\varepsilon > 0$ лежит в левой полуплоскости.

При $b = 1 - 3x_0^2 \geq 0$ в системе (1) возникает бифуркация Хопфа [11]. Соответствующий предельный цикл системы (1) при $0 < x_0 < 1/\sqrt{3}$ изображен на рис. 3.

Вывод: Для каждой из кривых (рис. 1 и 2), описывающих решения системы (1), характерен всплеск амплитуды в начальный момент времени, т.е. в окрестности точки $t = 0$ имеет место пограничный слой, что характерно для сингулярно возмущенных задач в [12; 13; 14].

Тема занятия: Сингулярно возмущенные уравнения нервного импульса.

Цель занятия: ознакомить студентов математическими моделями нервного импульса, изобразить графики затухающих колебаний, описать

фазовый портрет системы, изучить появления пограничного слоя, сформировать умение коллективного обсуждения сложной информации.

Изучим сингулярно возмущенную модельную квазилинейную задачу о прохождении нервного импульса [15]:

$$\varepsilon \dot{x} = (A_0 + \varepsilon A_1)x + \varepsilon f(x), \quad x(0, \varepsilon) = x^0, \quad (2)$$

где

$$A_0 = \begin{pmatrix} -2 & -1 & -1 \\ 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 \end{pmatrix}, \quad A_1 = \begin{pmatrix} 0 & 0 & 0 \\ -2 & -2 & 0 \\ 0 & -1 & 0 \end{pmatrix}, \quad f(x) = \begin{pmatrix} -3\varepsilon x_1^2 - \varepsilon x_1 x_2 - \varepsilon^2 x_1^3 \\ 0 \\ 0 \end{pmatrix}$$

(матрица A_0 имеет полупростую структуру). Задача (2) после невырожденной замены

$$x = S_0 y, \quad S_0 = \begin{pmatrix} 1 & 1 & 0 \\ 0 & 0 & 1 \\ 0 & -2 & -1 \end{pmatrix}, \quad S_0^{-1} = \begin{pmatrix} -2 & -2 & -3 \\ 0 & -1 & -1 \\ 0 & 2 & 0 \end{pmatrix}$$

приводится к виду:

$$\varepsilon \dot{y} = B(\varepsilon)y + \varepsilon h(y), \quad B(\varepsilon) = \Lambda_0 + \varepsilon B_1,$$

$$\Lambda_0 = \begin{pmatrix} -2 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 \end{pmatrix}, \quad B_1 = \frac{1}{2} \begin{pmatrix} -2 & -2 & -3 \\ 2 & 2 & 3 \\ -4 & -4 & -4 \end{pmatrix},$$

$$h(y) = (6\varepsilon y_1 y_2 - \varepsilon y_1 y_3 - \varepsilon y_2 y_3 - (\varepsilon^2 + 3\varepsilon)y_1^2 - 3\varepsilon y_2^2, 0, 0)^T.$$

Последующее невырожденное при достаточно малых $0 < \varepsilon < 1$ преобразование $y = H(\varepsilon)z$ ($H(\varepsilon) = E + \varepsilon \bar{H}_1$) приводит задачу к почти блочно-диагональному виду

$$\varepsilon \dot{z} = (\Lambda_0 + \varepsilon N_1 + O(\varepsilon^2))z + \varepsilon b(z), \quad z(0, \varepsilon) = z^0,$$

где матрица $N_1 = \frac{1}{2} \begin{pmatrix} -1 & 0 \\ 0 & N_{10} \end{pmatrix}$ имеет блочно-диагональную

структуру, причем матрица $N_{10} = \begin{pmatrix} 2 & 3 \\ -4 & -4 \end{pmatrix}$ имеет простой спектр

$$\nu_{1,2} = \frac{1}{2}(-1 \pm i\sqrt{3}).$$

Невырожденная замена

$$z = \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & S_{10} \end{pmatrix} v \quad \left(S_{10}^{-1} N_{10} S_{10} = \begin{pmatrix} v_1 & 0 \\ 0 & v_2 \end{pmatrix} \right),$$

позволяет перейти к сингулярно возмущенной системе с почти диагональной матрицей

$$\varepsilon \dot{v} = (\Lambda_0 + \varepsilon \Lambda_1 + O(\varepsilon^2))v + \varepsilon h(z), \quad (3)$$

и сделать вывод об асимптотической устойчивости решения сингулярно возмущенной квазилинейной задачи (3) и эквивалентной ей задачи (2) в окрестности точки P_0 , так как спектр усеченной матрицы

$$\Lambda_0 + \varepsilon \Lambda_1 = \begin{pmatrix} -2 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 \end{pmatrix} + \varepsilon \begin{pmatrix} -1 & 0 & 0 \\ 0 & v_1 & 0 \\ 0 & 0 & v_2 \end{pmatrix} = \text{diag} \{ \lambda_1(\varepsilon), \lambda_2(\varepsilon), \lambda_3(\varepsilon) \},$$

$$\lambda_1(\varepsilon) = -2 - \varepsilon + O(\varepsilon^2), \quad \lambda_{2,3}(\varepsilon) = \frac{\varepsilon}{2}(-1 \pm i\sqrt{3}) + O(\varepsilon^2),$$

лежит в левой полуплоскости и при достаточно малых $0 < \varepsilon < 1$

$$\text{Re} \lambda_j(\varepsilon) \leq -\varepsilon/3 < 0, \quad (j=1, 2, 3).$$

Процесс затухающих колебаний нервного импульса изображен на рис. 4, а фазовый портрет системы (2) представлен на рис. 5. Пограничный слой наблюдается при $0 < t \ll 1$ (рис. 4).

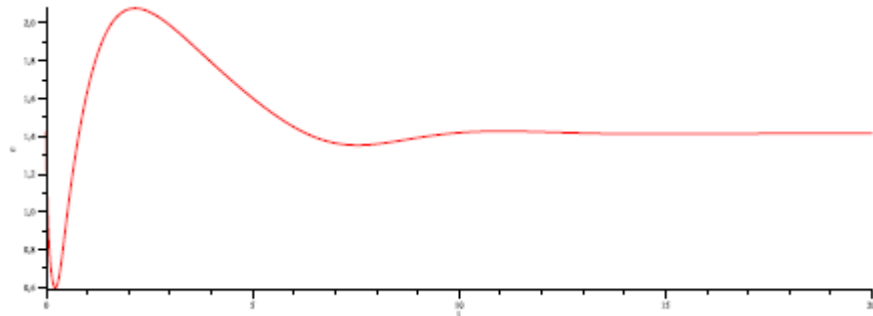

Рис. 4 – Затухание нервного импульса для динамической системы (13)

$$(u(t) = \sqrt{x^2(t) + y^2(t) + z^2(t)}, \quad \varepsilon = 0,1)$$

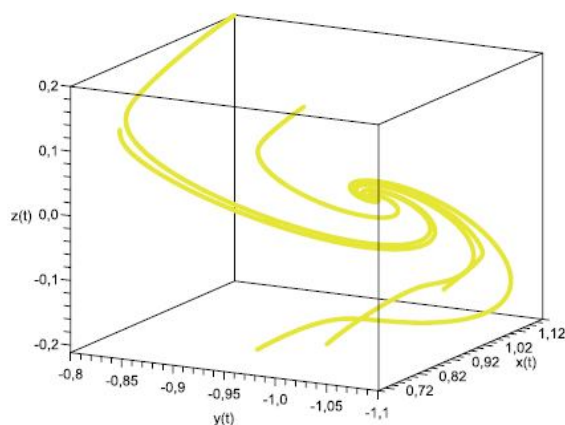

Рис. 5 – Фазовый портрет динамической системы (13) ($\varepsilon = 0,1$)

Вывод: Процесс затухающих колебаний нервного импульса изображен на рис. 4, а фазовый портрет системы (2) представлен на рис. 5. Пограничный слой наблюдается при $0 < t \leq 1$ (рис. 4).

Заключение. Таким образом, проблема реализации межпредметных связей в процессе обучения сингулярно возмущенным уравнениям:

- объединяют в единое целое все структурные элементы учебно-воспитательного процесса (содержание, формы, методы и средства обучения) и способствуют повышению его эффективности;
- обеспечивают усвоение знаний, формирование умений и навыков в определенной системе, способствуют активизации мыслительной деятельности, осуществлению переноса теоретических знаний на практическую деятельность обучающихся;
- оказывают непосредственное влияние на формирование мировоззрения студентов, способствуя осознанию ими материального единства мира, взаимных связей явлений, эффективную взаимопомощь предметов; максимальное использование приобретенных ранее знаний, умений и навыков в последующих разделах данного предмета и других предметах;
- способствуют освобождению смежных дисциплин от ненужных повторений, приводят весь курс знаний к большей логической структуре, стройности и завершенности.
- повышает уровень профессиональной подготовки квалифицированных специалистов.

Литература:

1. Столяр А.А. Логические проблемы преподавания математики / Дисс. на соис. уч. степ. д-ра пед. наук. – М., 1970. – 596 с.
2. Чхаидзе Н.В. Использование межпредметных связей курса математики во втузе для построения оптимальной системы задач и упражнений / Автореф. дисс. на соис. уч. степ. канд. пед. наук. – М., 1986. – 16 с.

3. Исаева Р.П. Система лабораторных работ как средство усиления математической подготовки студентов технического вуза / Автореф. дисс. на соис. уч. степ. канд. пед. наук. – Саранск, 1994. – 31 с.
4. Федорова В.Н. Профессионально-прикладная направленность обучения математическому анализу студентов технических вузов связи (на примере темы «Ряды Фурье. Интеграл Фурье») / Автореф. дисс. на соис. уч. степ. канд. пед. наук. – М., 1994. – 17 с.
5. Петрова Р.П. Систематизация форм реализации межпредметных связей при формировании у студентов втуза научных понятий / Автореф. дисс. на соис. уч. степ. канд. пед. наук. – Челябинск, 1993. – 21 с.
6. Ломов С.А. Введение в общую теорию сингулярных возмущений. – М.: Наука, 1981. – 400 с.
7. Васильева А.Б., Бутузов В.Ф. Асимптотические методы в теории сингулярных возмущений. – М.: Высшая школа, 1990. – 207 с.
8. . Bellman R. Perturbation Techniques in Mathematics, Physics and Engineering. – New York: Holt, 1964.
9. O'Mally R.M. Introduction to Singular Perturbations. – New York: Academic, 1974.
10. Zeeman E.C. Differential Equations for the Heartbeat and Nerve Impulse // Salvador Symposium on Dynamical Systems. Academic Press, 1973. – P. 683–741.
11. Марсден Дж., Мак-Кракен М. Бифуркация рождения цикла и ее приложения. – М.: Мир, 1980. – 368 с.
12. Коняев Ю.А. Общий подход к асимптотическому интегрированию сингулярно возмущенных начальных и краевых задач для систем линейных ОДУ // Дифференциальные уравнения. – 1984. – № 11. – С. 1999-2003.
13. Коняев Ю.А. Об одном методе исследования некоторых задач теории возмущения // Математический сборник. – 1993. – № 12. – С. 133-144.
14. Коняев Ю.А., Безяев В.И., Филипова О.Н. Асимптотический анализ регулярно и сингулярно возмущенных задач и их приложения в биологии // Современная математика. Фундаментальные направления. – 2010. – Т. 37. – С. 16-27.
15. Arrowsmith D.K., Place C.M. Dynamical systems. Differential equations, maps and chaotic behavior. – London: Chapman&Hall, 1992.

***

Қалымбетов Б.Т., Хабибуллаев Ж.О.

Сингуляр ауытқымалы теңдеулерді оқытуда пәнаралық байланыстарды қолдану

Жұмыстың мақсаты сингуляр ауытқымалы теңдеулер мен жаратылыстану ғылымдары және жалпы техникалық пәндер циклінің арасындағы қарым-қатынастарды зерттеу болып табылады. Пәнаралық байланыстар оқытын тақырып түйіні мен математикалық қамтамасыз ету арасындағы сәйкестігін көрсететін математикалық модельдер түрінде ұсынылған.

Тірек сөздер: Пәнаралық байланыстар, танымдық қызметін жандандыру, сингуляр ауытқымалы теңдеулер, шеттік қабат.

***

Kalimbetov B., Habibullaev Zh.

The application of interdisciplinary connections in the teaching of singularly perturbed equations

The aim of this work is to study the existing links between singularly perturbed equations, the disciplines of the natural-science and general engineering cycles. Interdisciplinary communication is represented in the form of mathematical models, which reflect the correspondence between the studied nodal theme and its mathematical software.

Keywords: *Interdisciplinary communication, activization of cognitive activity, singularly perturbed equations, boundary layer.*

ӘОЖ 371.15

Габдрахманова Ш.Т. – педагогика ғылымдарының кандидаты,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ

Омықова А.Г. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты
E-mail: appercia81@mail.ru

**ЖАҢАШЫЛ МҰҒАЛІМНІҢ КӘСІБИ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
ЭТИКАСЫ**

Аңдатпа. Мақалада жаңашыл мұғалімнің ізгіліктік қызметінің негізін құрайтын теориялық алғышарттар қарастырылды. Ізгіліктік құндылықтар және мұғалімнің субъектілі позициясы – кәсіби педагогикалық этиканың негізі.

Тірек сөздер: Жаңашыл мұғалім, тұлғаның өзіндік құндылығы, оқушы тұлғасын бағасыз қабылдау, субъект-субъектілі қатынастар, білім беру процесінде тәрбиенің оқытудан басым болуы, мәдениетке сәйкестік, диалогтық, рефлексия.

Қоғамдық өмірде көрініс тапқан өзгерістер, жанарулар, жаңалыққа бетбұрыстар педагогтерді өз істеріне сын көзбен қарауға итермелеуде. Өйткені, жас ұрпаққа берілетін білім де, тәрбие де, дүниеге көзқарас та педагогтің іс-әрекеті, білімі мен үлгі-өнегесі арқылы қалыптасады. Осындай жүгі ауыр, жауапкершілігі мол мәселелерді шешу педагог мамандардың алдына зор міндеттер жүктейді. Жалпы білім беретін мектептің тұжырымдамасында «Педагог кадрларды қазіргі заман талаптарына сай дайындау әрі мамандығын үздіксіз жетілдіру – мұғалімнің шеберлігінің басты белгісі, оның психологиялық жоғары әзірлігі болып табылады» деп атап көрсетілген [1].

Білімді, ой-өрісі жоғары, зерделі, жан-жақты дамыған маман-уақыт талабы. Мектепте жас ұрпақ бойына білім негізінің мәңгілік іргетасын қалаушы - педагог. Сондықтан да бүгінгі таңда тәуелсіз елге білікті маман, өз ісінің шебері, этикасы жоғары мұғалім қажет. Қазақстан Республикасының 2019 жылға дейінгі білімді дамыту бағдарламасында педагогтердің

кәсіби деңгейін арттыру, жаңа форматты педагогикалық құрамын қалыптастыру міндетіне айрықша көңіл бөлінген [2].

Ізгіліктік парадигмаға негізделген заманауи білім жүйесінде адамның тұлғасы және оның шынайы мүмкіндіктерін дамыту басты құндылық болып белгіленді. Бүгінгі мұғалімнен үздіксіз кәсіби даму және рухани жетілу талап етіледі. Дегенмен бүгінгі мектептегі жаңартылған білім мазмұны, инклюзивті ортаны құру, критериалды бағалау, үштілді білім беру және т.б. тәжірибелерді ендірулерден пайда болған әлеуметтік-мәдени ортада педагогтің кәсіби дамуы, оның рухани келбетінің қалыптасуы сан алуан сипатқа ие екендігі байқалады. Осы негізде педагогикалық этиканы зерттеу мәселесі туындап отыр.

Біз өз зерттеулерімізде педагогикалық этиканы дамытудың педагогикалық негіздерін зерделеуді көздедік. Мұғалімнің педагогикалық және тәрбиелеу қызметінің сапасын арттыру педагогикалық этиканы мақсатты түрде дамытуға қажетті шарттарды белгілеу негізінде жүреді. Бұл өмір бойы білім алу, адамның білімге қажеттілігінің құрылымы мен мазмұнына байланысты ерекшеліктерді есепке алу, өз бетімен білім алу принциптеріне сәйкес болып келеді.

Философия мен этика саласындағы зерттеулерге (В.П. Клычков, М.Н. Росенко, Ю.А. Сандулов және т.б.) сүйенсек, бүгінгі қоғамда еңбек қызметінің түрлерін реттеуде кәсіби этиканың мәні артып отыр. Себебі қоғамның демократиялануы, үнемі өзгеріп отыратын әлеуметтік-экономикалық қатыснастарға байланысты кәсіби нормаларды жетілдіруге ұмтылыс этикалық ережелер мен талаптарды өзектендіреді.

Педагогикалық этиканы зерттеген ғылыми еңбектерге шолу педагогикалық этиканың мәнін, педагогтің өзіндік даму процесінің ерекшелігін айқындауға мүмкіндік берді.

Педагогикалық этика мәселесін зерттеуге зор үлесін қосқан ғалымдар: В.И. Андреев, Т.В. Мишаткина, В.И. Писаренко, П.К. Холмогорцев және т.б.

Мұғалім тұлғасын қалыптастырудың заңдылықтарын И.А. Зязюн, Н.В. Кузьмина, Н.Д. Никандров, А.И. Пискунов, В.А. Сластенин, Н.Н. Тарасевич өз еңбектерінде қарастырды.

Мұғалімнің кәсіби сапаларын зерттеумен Ю.К. Бабанский, Э.А. Гришин айналысқан.

Педагогикалық этиканың теориялық аспектілерін Л.М. Архангельский, Я.Г. Якубсон және т.б. зерттеген.

Болашақ педагогтардың кәсіби адамгершілік сапаларын қалыптастыруды Дж.Стокер, Б.С. Стэндел және т.б. өз еңбектерінде сипаттайды. Педагогтің өзін-өзі дамытуын зерттеуге Л.М. Митина өз үлесін қосты. Педагогтің имиджін қалыптастыруға әсер ететін факторлар А.Калужный еңбектерінде жан-жақты қарастырылды.

Педагогикалық ғылымда педагогикалық этиканың мәнін белгілеуде, осы ұғымға анықтама беруде жүйелі көзқарастардың қайшылығы кездеседі.

Мұғалімдік қызметпен бірге сол уақытта педагогикалық этиканы дамытып отыру бірқатар басымдықтарға ие. Мектептегі жұмыс педагог қызметінде жиі кездесетін кедергілер мен қиындықтарды шешуге мүмкіндік беретін педагогикалық этика саласына қатысты білім, іскерлік,

дағдыларды игеру қажеттілігін тудырады. Жұмсалған күш пен қол жеткізілген нәтижені аз уақыт ішінде салыстыру мүмкіндігі, игерілетін дағдылар мен іскерліктерге шынайы қажеттілік педагогикалық этиканы кәсіби міндеттерді шешудің ажырамас құралы ретінде қабылдауға жағдай жасайды.

Педагогикалық этиканы мақсатты түрде дамыту мұғалімге оқушылармен, ата-аналармен, әріптестерімен және білім беру процесінің басқа да қатысушыларымен өнімді өзара әрекеттесуге мүмкіндік береді.

Педагогикалық этика /әдеп/ - этика педагогикалық мораль ерекшелігін зерттейтін, педагогикалық еңбек саласындағы жалпы адамгершілік ұстанымдарының жүзеге асыру өзгешелігін анықтайтын ғылымының өзіндік тарау. Педагогикалық әдеп оқыту - тәрбиелеумен кәсіби түрде айналысатын адамдар арасындағы және кәсіби ортадағы адамгершілік қатынастар мен мұғалімнің адамгершілік қызметтерін және мұғалімдер ортасында қалыптасқан өзгеше тәртіп пен мінез –құлықты зерттейді. Біздің зерттеуде, педагогикалық этика – бұл педагогикалық қызметпен белгіленетін, педагогикалық өзара қарым-қатынастың адамгершілік сипатын қамтамасыз ететін педагог іс-әрекетінің нормалар және ережелер жиынтығы.

Педагогикалық этика педагогтің адамгершілік қызметінің сипатын және кәсіби ортадағы адамгершілік қарым-қатынасын зерделейді. Баланы тәрбиелеу және оқытумен кәсіби тұрғыда айналысатын адамдардың ортасында қалыптасқан қарым-қатынасының ережесі, мінез-құлық мәнері жиынтығынан педагогикалық этикет негіздері жасалады. Этика – бұл адамдар өз іс-әрекетінде басшылыққа алуға тиісті принциптер туралы, адамгершілік туралы ғылым. Оның қалыптасуы адамның рухани қасиеттеріне байланысты.

Педагогтің кәсіби қасиеті баланы тыңдай, ести білуіне тәуелді. Педагогтың ең маңызды кәсіби қасиетінің бірі – көшбасшылық қабілетінде. Ал Я.А. Коменский «Мұғалім мәңгі нұрдың қызметшісі, ол барлық ой мен қимыл әрекетіне ақылдың дәнін сеуіп, нұр құятын тынымсыз жалын иесі» деп ұстаздар қауымын жоғары бағалаған.

Педагогикалық этика – бұл педагогикалық қызметте моральдің пайда болуын, оның табиғатын, құрылымын, қызметі мен ерекшеліктерін зерттейтін ғылым, педагогтың кәсіби адамгершілігі.

Педагогикалық этика жалпы-теориялық, болжамдық және практикалық (ізгілендіру, реттеу, құндылықты-бағдарлы, танымдық, тәрбиелік) қызметтерін атқарады. Педагогикалық этиканың басты категориялары педагогикалық борыш, еркіндік және жауапкершілік, әділдік болып белгіленді.

Педагогикалық этиканың дамуы мұғалімнің оқушылармен, ата-аналармен, әріптестермен өзара әрекеттесуінің сипатына жағымды әсерін тигізеді, мектептегі, педагогикалық ұжымдағы психологиялық жағдайды жақсартуға, бала тәрбиесіндегі жанұяның жағымды ролін күшейтуге мүмкіндік береді.

Педагогикалық этика саласындағы кең тараған әдістердің бірі – педагогтің жеке басының құндылықтары мен өмірлік бағыт-бағдары туралы қоғамдық пікірді білу болып табылады. Педагогикалық қателіктер,

педагогикалық әсерлер салдары балаға (тіпті бірнеше жылдан соң ол ержеткен кезде де) және оның жақындарына да ықпалын тигізеді. Екінші жағынан бала дамуы өте күрделі және оған көптеген түрлі факторлар әсер етеді. Педагог өзі балаға қай уақытта жақсылық, қай уақытта жамандық жасағанын түсінуге тиіс. Осы әрекетті орындау үшін бүгінгі педагог рефлексия жасауды үйренуі маңызды.

Педагогикалық этиканың маңызды саласының бірі - кәсіби педагогикалық парыз. Педагогтің кәсіби парызына білімі мен шығармашылығын үнемі дамытып отыру, өз-өзіне талап қоя білу, ата-аналар мен балаларға сыйластықпен қарап, мектептің қиыншылықтарын дұрыс шешу сияқты міндеттер кіреді.

Педагог өз ісінің шебері болуы тиіс, ал педагогикалық құндылықпен педагогикалық әрекетті игеріп, дамытады. Этиканы білген әрбір қоғам мүшесі өзінің жан дүниесінің қыры мен сырын, яғни жеке басының қайталанбас ішкі болмысын танып білуге, онымен санасып отыруға және айналасымен дұрыс қарым-қатынаста болуына зор мүмкіндігі бар жан ретінде танылады. Этика адамның өзін-өзі тәрбиелеу, өз мінез-құлқын түзеу, өзіндік мінез, қабілет, икемділік, бейімділіктерін дамыта түсуге мүмкіндік береді. Бала мен педагогтің қарым-қатынасындағы педагогикалық этиканың рөлі зор.

Педагог – оқушы атаулыға үлгі болатын, өмірдің сан алуан жолынан адаспай өтуде оған бағыт беріп, жөн сілтеуші, баланы адамгершілікке, еңбек сүйгіштікке, адалдыққа баулитын жан. Кәсіби этика әріптестерімен және басқа адамдармен түрлі жағдайларда, ресми және бейресми қарым-қатынастар барысында көрінетін маманның жалпы мәдениеттілігі деңгейінің жоғары болуын көздейді. Демек, педагогтың өмірінде қарым-қатынас мәдениеті ерекше рөл атқарады. Әдепті және қарым-қатынас мәдениетінің негізгі талаптарын білу - педагогтың өзіне де, өзі оқытып, тәрбиелеп жатқан балаларға да қажетті. Мұғалім сенімділік, сыйластық және сүйіспеншілік тәрізді сезімдерді тудыра білуі керек, оларсыз ұстаз шынайы бедел болмайды.

XXI ғасырдың нағыз педагогіне қойылатын негізгі талаптар жоғары оқу орындарында маман даярлауда, біліктілікті арттыру курстары барысында басты назарға алынып отыр. Бұл өз кәсібінің майталманы, осы мақсатқа рухани күш-жігерін, парасат-қуатын салуға даяр жауапкершілігі мол тұлға. Бұл - әркімнің қолынан келе бермейтін, ерекше талантты қажет ететін, бай қиялды адамға тән қасиет. Ұлы Абайдың «Ақырын жүріп, анық бас, Еңбегің кетпес далаға. Ұстаздық еткен жалықпас, Үйретуден балаға» деген өлең жолдарынан педагогтің еңбегі ерекше еңбек екендігін көруге болады.

Қазіргі білім беру саласы қызметкерлерінің алдында тұрған басты проблема – жаңа формацияның жаңа ұстазын қалыптастыру. XXI ғасыр - білімділер ғасыры. Сондықтан қоғамға және мектепке ой -өрісі жоғары дамыған, зерделі, өзіндік этикасы қалыптасқан парасатты педагогты қалыптастыру маңызды.

Білім берудің қазіргі жағдайы мұғалім тұлғасына қойылатын жаңа талаптармен ерекшеленеді. Қоғам осы күнге дейін қалыптасқан педагогтің бейнесінің орнына сапалық жағынан өзге, жаңа типті, жаңа тұлғаның

келуін қажет етіп отыр. Іс-әрекеттік, құзыреттілік тұрғылары негізінде құрылған жаңа білім парадигмасы педагог қызметінің мақсатын, мазмұнын, құрылымы мен нәтижесін өзгертті. Қоғамның қазіргі дамуында болып жатқан өзгерістер де кәсібилікке, білімділік және мәдениет деңгейіне, маманның тәртібі мен жауапкершілігіне қойылатын талаптардың күшеюіне әкелді.

Білім беру жүйесінің жаңа моделін қалыптастыруда педагогтердің біліктілігін арттыру саласын түбегейлі өзгерту реформалаудың маңызды және қуатты тетігі болып отыр. «Қазақстан білім қоғамы жолында» атты дәрісінде Президент Н.Назарбаев «мектеп қабырғасынан бастап балаларды шығармашылық тұрғыда ойлауға, өздігінен білім алуға үйрету керек», «тағы бір бұлжымас құндылық бар – ол білімге ұмтылу...» деп атап өтті [3]. Осы қазіргі мұғалімнен жоғары кәсібилікті талап етеді. Бұл міндет мұғалімдерге де, оларды даярлайтын жоғары оқу орындарына да, педагогтердің біліктілігін арттыру институттарына да қойылып отыр.

Қазақстандық білім жүйесіндегі барлық реформалардың әдіснамалық негізін құзыреттілік тұрғысы құрайды. Құзыреттілік тұрғысы шетелдік ғалымдар Н.Хомский, Р.Уайт, Дж.Равен, ресейлік ғалымдар Хуторской А.В., Зимняя И.А., Лебедев О.Е., Зеер Ф., қазақстандық ғалымдар Мұханбетжанова Ә.М. және т.б. еңбектерінде зерттелген. Құзыреттілік тұрғыдан құрылған біліктілікті арттыру жүйесі мұғалімдердің әлеуметтік-кәсіби әлеуетін дамытуға мүмкіндік беретін тұлғалық және кәсіби сапаларын дамытуды көздейді.

Осы негізде біліктілікті арттыру институттарының басты міндеті жаңа педагогикалық білім мен технологияны қолдана білетін ғана емес, сонымен бірге жаңа тәжірибені жасауға, өз әрекеті туралы ойлануға, оны өзгертуге қабілетті педагогтердің кәсіби құзыреттілігін дамыту болып табылады. Біз өз зерттеуімізде осы қабілетке ие педагогтерді «субъектілі тұлға» терминімен белгілейміз. Біздің ойымызша, тұлғалық және кәсіби субъектіліктің өзара байланысының жоғары деңгейі субъектілі тұлғаны белгілейді. Бұндай тұлға өзара әрекеттесуге, өзгені түсіну және құрметтеу іскерлігіне қабілетті.

Зерттеушілер тұлғаның субъектілі бағдарын күнделікті өмірде және даму үрдісінде көрінетін адамның белсенді, мақсатқа бағытталған және конструктивті көзқарасы деп белгілейді [4]. Осы негізде бүгінгі педагогика және психология ғылымдарында педагог тұлғасының жаңа түсіндірмесі орын алды. Педагог басқарудың, әлеуметтік орта әсерінің, өмір сүру жағдайларының объектісі ғана емес, ол ішкі мотивация мен тұлғалық ерекшеліктерден туындайтын қоршаған әлемнің құбылыстарын қабылдауға және оларды өңдеуге, оларға жауап беруге қабілетті субъект деп танылады [5]. Субъектілікті тұлғаның өзі анықтаған мақсатына жетудегі белсенділігі мен шығармашылығынан, белгілі бір іс-әрекеттің тұлға үшін маңыздылығын анықтаудан көруге болады. Субъектілі көзқарас – бұл ішкі анықтаушы әсерден туындайтын және сыртқы көріністерден бақыланатын, субъектінің белсенді өмірлік ұстанымының тұтас сипаттамасы. Бұл талдау мұғалімдерге кәсіби даму траекториясын айқындауда, өзін-өзі тануда және өзіндік дамуды ұйымдастырудың міндеттерін шешуде маңызды орынға ие.

Субъектілі тұлғаны қалыптастырудағы құзыреттілік тұрғы педагогтердің санасын білім берудің ізгіліктік парадигмасындағы

құндылықты бағдарларға бағыттайды; педагогтердің субъектілігін дамыту және қалыптастыру, субъектіліктің қасиеттері мен оның құрылымдық бөліктеріне сүйене отырып, тұлғаның субъектілігін дамытуды іске асырады; тұлғаның өмірлік өзін-өзі анықтауында тұлғалық және кәсіби аспектілерін біріктіру; педагогтің кәсіби іс-әрекетінде өзін өзі табысты іске асыруын қамтамасыз етеді.

Бұл педагогтер тұлғасындағы өзгерістерге әкеледі. Осы құбылысты психологиялық әдістемелер көмегімен зерттеу, соның негізінде педагогтермен жүргізілетін жұмыстың бағытын анықтау біздің зерттеуіміздің келесі сатылары болып белгіленді.

Қазақстандық білім беру жүйесін реформалау гуманистік парадигма аясында жүзеге асырылып отыр. А.Бейсенбаева мен Ә.М. Мұханбетжанованың пікірінше, адамды ең жоғары құндылық ретінде танумен байланысты келетін гуманистік тұжырымдама білімді дамытудың кез-келген қазіргі стратегиясының негізін құраушы шарт [6]. Әлеуметтік-тұлғалық құзыреттіліктерді дамытуға мүмкіндік беретін гуманистік парадигмадағы ең маңызды тұрғыларды және олардың принциптерін анықтаймыз.

Гуманистік білім парадигмасының негізінде жатқан идеялардың жиынтығын гуманизм (лат. humanus – адами) ұғымы теориялық жағынан негіздейді. Бұндағы гуманизм – бұл адамды тұлға ретінде, оның еркіндікке, бақытты болуға, өзінің қабілеттерін дамытуға және көрсетуге құқығын басты құндылық ретінде танитын, тарихи өзгеріп отыратын көзқарастар жүйесі. Адамның игілігіне арналғандықты әлеуметтік институттарды бағалаудың критерийі деп есептейді. Ал теңдік, әділдік, адамгершілік принциптері – адамдар арасындағы қарым-қатынастардың қажетті нормасы деп қарастырады.

«Гуманизм... адамды адамгершілікке жетелейді және адамның бастапқы ұлылығын көрсетуге ұмтылады ... гуманизм адамның бойындағы мүмкіндіктері мен шығармашылық әлеуетін дамытуды талап етеді» [7, 53-54 бб.].

XX ғасырдың 80-90-шы жылдарында қалыптасқан гуманистік идеялар ресейлік, қазақстандық педагогикалық теория мен тәжірибеде барынша көрініс тапқан. Олар отандық педагогикада гуманистік парадигманың тұрақтануына негіз бола алады. Білімнің гуманистік сипаты, жалпыадамзаттық құндылықтардың, адамның өмірі мен денсаулығының, тұлғаның еркін дамуының басымдығы заң жүзінде бекітілді [4; 5].

В.В. Краевский білімді ізгілендіруді былайша түсіндіреді «білім беру процесіне қатысушылардың өзара қатынасын педагогикалық қарым-қатынас стилін өзгерту, яғни авторитарлықтан демократиялық стильге өту, негізінде құру» [8, 41 б.]. В.А. Лаврентьев білімді ізгілендіруді «өзара әрекеттесудің субъектілері өзара қабылдау, өзара құрмет, ізгі ниеттілік, ашықтық тұрғысы негізінде адамдар арасында қарым-қатынас жасауы» деп қарастырады [9, 10 б.]. Біз Л.А. Байкованың пікірін қолдаймыз, ол білім беру ұйымының педагогикалық жүйесін ізгілендіруді «ізгіліктік құндылықтары негізінде жұмыс жасауды қамтамасыз ететін қажетті және жеткілікті сипаттарды жүйе өз бойына алатын инновациялық процесс; бұл педагогикалық өзара әрекеттесудің ізгіліктік құндылықтар кеңістігіне өтуі және ауысуы» [10, 72 б.].

М.Н. Бериулава ХХІ ғасырдың басында «білімді ізгілендіру - қазіргі педагогикалық ілімнің ғылыми бағыты, ол теория ретінде емес, қалыптасқан білім парадигмасы ретінде сипатталады. Бірақ бұл парадигма бұл күні оқыту тәжірибесінде тиімді ендірілген жоқ» деп атап көрсетеді [11]. Бұнда ежелгі дүниеде пайда болған парадигма терминінің мәнін ашып алайық. Ежелгі философтар парадигма сөзін ең алғаш рухани және шынайы дүниенің өзара әрекеттесуін сипаттау үшін пайдаланған. Ғылым саласына америкалық ғалымы Т.Кун [12] енгізген «парадигма» (гр. Paradeigma – мысал, үлгі) ұғымы нақты ғылыми зерттеуді және осы кезеңде танылған (білімді) анықтайтын алғышарттардың жиынтығы деп анықтама береді, бұл «басты ғылыми жетістіктердің (теориялар, әдістер) жүйесі, белгілі бір тарихи кезеңде олардың үлгісінде осы білім (пән) саласындағы ғалымдардың зерттеушілік тәжірибесі құрылады» [12].

Осылайша, білімдегі ізгіліктік парадигма дегеніміз ғылыми педагогикалық қауымдастық қабылдаған және білім беру процесін және оқыту тәжірибесін жобалаудың нақты тұрғыларын белгілейтін ізгіліктік идеялардың жиынтығы. Біздің зерттеуіміздің міндеттеріне сай келетін ізгіліктік мәнді идеяларды, олардың бүгінгі таңдағы мазмұнын қарастыралық және сол негізде әдіснамалық тұрғыларды, олардың принциптерін анықтап көрейік.

ХХ ғасырдың ортасында білім беру теориясы мен тәжірибесінде ізгіліктік педагогика (Дж.Браун, К.Роджерс, А.Маслоу, Я.Корчак және т.б.) ізгіліктік психологияның идеяларын іске асыратын дербес бағыт болып қалыптасты (Д.Дьюи, К.Гольдштейн, Д.Бьюдженталь, К.Роджерс, А.Маслоу, В.Франкл, Ш.Бюлер, Ф.Бэррон, Р.Мэй, С.Джурард және т.б.).

Ізгіліктік психология – бұл «өз бетімен өзінің өмірлік жолын құруға, өзінің рухани дамуында жоғары деңгейге өтуге қабілетті әрбір тұлғаның тұтастығын және бірегейлігін танытын бағыт» [13, 36 б.], кейін ол тұлғалық-орталықтандырылған тұрғының негізіне салынды. Ізгіліктік психологияның басты қағидаларын 1963 жылы ізгіліктік психология ассоциациясының президенті Д. Бьюдженталь жасаған болатын.

1. Адам біртұтас жаратылыс ретінде өзінің құрамдас бөліктерінен басым түседі (басқа сөзбен айтсақ, адамды жеке бөліктерге жіктеп зерттеу арқылы түсіндіруге болмайды).

2. Адамның болмысы адами қарым-қатынастар мәнмәтінінде ашылады (басқа сөзбен айтсақ, адамды тұлғааралық тәжірибе есепке алынбайтын ішінара функциялары арқылы түсіндіруге болмайды).

3. Адам өзін ұғынады (оның үздіксіз, көпдеңгейлі өзіндік ұғынуын есепке алмайтын психология арқылы түсіну мүмкін емес).

4. Адам таңдауға ие (адам өзінің өмір сүруін тек бақылайтын енжар бақылаушы емес, ол өзіндік тәжірибені жасаушы).

5. Адам интенциалды (бір нәрсеге бағытталған) (адам болашаққа ұмтылады, оның өмірінің мақсаты, құндылықтары мен мәні бар)» [13, 47 б.].

Ізгіліктік психологияның басты идеясы – К.Роджерс пен А.Маслоудың еңбектерінде айқын көрініс тапқан тұлғаның өзін-өзі өзектілеуі туралы идеясы. К.Роджерстің пайымдауынша, өзін-өзі өзектілеуге бағытталу – бұл өзектенуге деген терең бағытталудың көрінісі, ол « ... біздің өзімізді өзгерту,

адам дамуындағы жаңа, рухани күштірек нәрселерді жасап шығару қабілетінің жүзін» қозғайды. «Дәл осындай түсіндірме адамға бағытталған тұрғының философиялық негізі болып табылады» [14, 21 б.]. Бұл негіз педагогтан оқушының ішкі әлемін түсінуді, тұлғаның өзіндік ерекшелігін бұларынсыз қабылдауды белгілейді. Олар оқушы бойында өзін-өзі қабылдауды және өзін-өзі өзектілеуге қажеттілікті тудырады [14, 58-64 бб.].

Өзін-өзі өзектілеу қажеттілігі А.Маслоудың адам қажеттіліктері иерархиясында ең жоғары орынға ие. «Әрбір адамның бойында денсаулыққа белсенді бағытталу салынған, дамуға, адами әлеуетін өзектілеуге ұмтылыс бар» [16, 38 б.]. Өзін-өзі өзектілеу – бұл «адамның өзін-өзі іске асыруға тілегі, дәлірек айтсақ, ол өзінің қандай болуы мүмкін тілегі. Бұл адамның өз талантын, қабілеттерін, мүмкіндіктерін толық пайдалануы» [15, 112 б.].

Біздің зерттеуімізде А.Маслоу тұжырымдаған өзін-өзі өзектілейтін тұлғанының сипаттамасы өте маңызды болып табылады [16]: 1) ақиқат шындықты толық қабылдауы және оған қатысты жайлы қатынас (өмірден тығылмай оны білу және түсіну); 2) өзгелерді және өзін қабылдау («Мен өзімдікін жасаймын, ал сен өзіңдікін жасайсың. Мен осы өмірде сенің үмітіңді ақтау үшін емеспін. Сен де осы өмірде менің үмітімді ақтау үшін емес. Мен – бұл мен, сен – бұл сен. Мен сен бар күйінде құрметтеймін және қабылдаймын»); 3) сүйікті ісіңмен кәсіби айналысу, міндетке, іске бағытталу; 4) автономдық, әлеуметтік ортадан тәуелсіздік, пікірлердің дербестігі; 5) өзге адамдарды түсіну қабілеті, адамдарға көңіл бөлу, қайырымдылық; 6) үнемі жаңа болу, бағалардың балғындығы, тәжірибеге ашық болу; 7) мақсат пен құралды, жамандық пен жақсылықты ажырату («Кез-келген нәрсе мақсатқа жетуде жақсы бола бермейді»); 8) мінез-құлықтың кенеттігі, табиғилығы; 9) философиялық сипаттағы әзіл; 10) сөзін-өзі дамыту, қабілеттерін, әлеуетті мүмкіндіктерін көрсету, жұмыста, махаббатта, өмірде өзін-өзі өзектілейтін шығармашылық; 11) жаңа мәселелерді шешуге, мәселелерді, кедергілерді және өз тәжірибесін ұғынуға, өз мүмкіндіктерін шынайы түсінуге, конгруэнттілікті арттыруға, яғни «шынайы Менін», өз мүмкіншіліктері, ерекшеліктерін түсінуіне – өзін-өзі өзектілеу - өзінің «шынайы Менін» түсінуге бағыт ретінде, даярлық. Өз идеяларын педагогикаға салған А.Маслоудың атап көрсетуінше, «білім беру мен педагогиканың түпкі мақсаты – бұл адамға өзімен өзі болуға, адам болуға көмектесу, оның мүмкіндіктерін толық ашуға көмек беру [16, 64-65 бб.], ал «балаға көмекші, кеңесші, тәлімгер, жетекші, психотерапевт» болғысы келетін педагогтің міндеті - «баланы бар күйінде қабылдау және оған өзінің кім екенін түсінуіне көмектесу» [16, 201 б.].

Ізгіліктік психология ізденістеріне негізделсек, ізгіліктік педагогика өз назарына біртұтас бірегей тұлғаны қояды. Бұл тұлға өз мүмкіндіктерін барынша іске асыруға (өзін-өзі өзектілеуге) ұмтылады. Ізгіліктік педагогика білімнің басты мақсатын тұлғаның тұрақтануына көмектесу деп біледі, яғни «тұлғаның өрбуі, жүзеге асуы, әлеуеттің шынайылыққа айналуы, мүмкіндіктен ақиқатқа айналуы ... өзіндік табиғи бағдарламасын іске асыруы, біреу ойлап тапқа өмірді емес, өзінің өмірін сүруі» [17, 159 б.].

Педагогикада ізгіліктік парадигма аясында жұмыс жасайтын тұрғылар (Ш.А. Амонашвили, Л.А. Байкова, М.Н. Берулава, Е.В. Бондаревская,

О.С. Газман, Л.К. Гребенкина, Г.И. Железовская, В.А. Караковский, М.В. Кларин, В.В. Сериков, Е.Н. Шиянов, И.С. Якиманская және т.б.) тұлғалық-іс-әрекеттік тұрғы әдіснамасына сүйенеді. Тұлғалық-іс-әрекеттік тұрғы психологтар Л.С. Выготский, П.Я. Гальперин, С.Л. Рубинштейн, А.Н. Леонтьев, Б.Г. Ананьев, А.Г. Асмолов, К.А. Абульханова, Л.И. Божович, К.К. Платонов, В.А. Петровскийдің еңбектерінде қарастырылды. Бұндағы тұлға дегеніміз іс-әрекет пен қарым-қатынаста қалыптасып, және сол уақытта олардың сипатын белгілейтін іс-әрекет субъектісі ретінде танылады.

Ізгіліктік парадигмада педагогикалық өзара әрекеттесудің негізгі принциптері: тұлғаның өзіндік құндылығы (сәйкесінше педагогикалық процесс тұлғаның өзін-өзі өзектілеуін ортаға қояды); оқушы тұлғасын бағасыз қабылдау; субъект-субъектілі қатынастар; білім беру процесінде тәрбиенің оқытудан басым болуы; мәдениетке сәйкестік; диалогтық; рефлексия.

Білім берудегі ізгіліктік парадигманың негізгі идеялары – білім алушылардың құзыреттіліктерін дамытуға бағытталған білім беру процесінің құндылықты-адамгершілікті сипаттағы негізі.

Әдебиеттер:

1. Жалпы білім беретін мектептің тұжырымдамасы. – Орал: БҚО ПҚБАИ, 2012.
2. Қазақстан Республикасының 2019 жылға дейінгі білімді дамыту бағдарламасы. – www.edu.gov.kz. Пайдаланған уқыты: 06.02.2017 ж.
3. Қазақстан білім қоғамы жолында: Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаевтың «Назарбаев Университетінде» оқыған лекциясы // Егемен Қазақстан. – 2012. – № 588-589. – 6 қыркүйек.
4. Осницкий А.К. Проблемы исследования субъектной активности // Вопросы психологии. – 1996. – № 1. – С. 5-19.
5. Фалунина Е.В. Психолого-педагогическая модель системы подготовки будущих учителей к работе в пространстве современного образования / Автореф. дисс. на соиск. уч. степени доктора пед. наук. – М., 2012. – 64 с.
6. Бейсенбаева А.А., Мұханбетжанова Ә.М. Білім беруді ізгілендіру. – Алматы, 2000. – 107 б.
7. Маритен Ж. Философ в мире. – М.: Высш. шк., 1994. – С. 53–54.
8. Краевский В.В. Общие основы педагогики: учебник для студентов пед. вузов. – М.: Академия, 2003. – 256 с.
9. Лаврентьев В.А. Гуманитаризация и гуманизация гимназического образовательного процесса / Автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. пед. наук. – Рязань, 2003. – 20 с.
10. Байкова Л.А. Теоретико-методологические основы гуманизации педагогической системы образовательного учреждения: монография. – Рязань: Рязанский государственный педагогический университет им. С.А. Есенина, 2004. – 288 с.
11. Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании // Интернет-журнал «Эйдос». – <http://www.eidos.ru/journal/2006/0505.html>. Пайдаланған уқыты: 15.02.2017 ж.

12. Кун Т. Структура научных революций. – М.: АСТ, 2009. – 317 с.
13. Минияров В.М. Педагогическая психология. – М.: Изд-во Московского психолого-социального института, 2005. – 320 с.
14. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. – М.: Прогресс, 1994. – 479 с.
15. Маслоу А. Мотивация и личность. – СПб.: Евразия, 1999. – 478с.
16. Маслоу А.Г. Дальние пределы человеческой психики / Пер. с англ. – СПб.: Евразия, 1997. – 430 с.
17. Кононко Е.Л. Чтобы личность состоялась // В кн.: Основы педагогики в лекциях, ситуациях, первоисточниках: учебное пособие / Под ред. Б.З. Вульфова, В.Д. Иванова. – М.: Изд-во Университета Российской академии образования, 1997. – С. 159-181.
18. Бордовская Н.В., Реан А.А. Педагогика. – СПб, 2000. – 304 с.
19. Калюжный А.А. Психология формирования имиджа учителя. – М.: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2011. – 222 с.

***

Габдрахманова Ш.Т., Омыкова А.Г.

Профессиональная педагогическая этика современного педагога

В статье рассматриваются теоретические предпосылки гуманистической деятельности современного учителя. Гуманистические ценности и субъектная позиция учителя – основа профессиональной педагогической этики.

Ключевые слова: Современный педагог, самооценностность личности, безоценочное принятие личности ученика, субъект-субъектные отношения, приоритет воспитания в образовательном процессе, культуросообразность, диалог, рефлексия.

***

Gabdrakhmanova Sh., Omykova A.

Professional pedagogical ethics of a modern teacher

In the article considered the theoretical preconditions of the humanistic activity of the modern teacher. Humanistic values and teacher's subject position – the basis of professional pedagogical ethics.

Keywords: Modern teacher, self-worth of a person, the non-prudent acceptance of the personality of the student, subject-subject relationship, culturally appropriate, dialogue, reflection.

УДК 378.02:37.016

Амельченко В.И. – кандидат географических наук, доцент,
ЗКГУ им. М.Утемисова

Жұматай Б. Р. – магистрант ЗКГУ им. М.Утемисова

E-mail: ivan_avin@mail.ru

ИЗУЧЕНИЕ ОСНОВ ДЕМОГРАФИИ НА УРОКАХ ГЕОГРАФИИ В ШКОЛЕ

Аннотация. *Рассматриваются вопросы использования компетентностного подхода для развития функциональной грамотности учеников и повышения эффективности географического образования. Приводятся результаты педагогического эксперимента, проведённого в 9 классе в процессе изучения населения Казахстана.*

Ключевые слова: *Демография, школьная география, методика обучения географии.*

Важной целью республики Казахстан сегодня и в будущем является её экономическое развитие. Главную роль в решении этой задачи имеет сложившаяся демографическая ситуация (возрастно-половая структура, занятость, уровень жизни населения и другие показатели).

Термин «демография» в переводе с древнегреческого означает «описание народа». Большое внимание в демографических исследованиях уделяется динамике воспроизводства населения какой-либо территории, выявление закономерностей этого процесса.

Большое значение в демографическом исследовании также имеет изучение предпосылок роста численности населения мира и его расселения, влияния на этот процесс этнического состава населения. В конечном счёте демографические процессы влияют на формирование трудовых ресурсов – основного фактора экономического роста и развития государства.

В условиях развития функциональной грамотности учащихся и формирования составляющих её компетентностей [1], изучение основ демографии в школе приобрело большое значение. Поэтому основная роль в этом вопросе отводится урокам географии.

Изучение демографии повышает значение географии в школьном образовании. Это связано с тем, что целью уроков географии в старших классах, на которых рассматриваются основы демографии и этнографии, являются:

Формирование потребности заботиться о национальном богатстве своего государства,

воспитывать чувство гордости за достижения в экономике, ответственность за будущее развитие своего края, казахстанский патриотизм.

Развитие способности старшеклассников оценивать и понимать материалы о международной политике и статистические данные об экономическом развитии.

На уроках географии учитель развивает способность учеников мыслить, особенно при рассмотрении широкого спектра объектов и

явлений, и формирует навыки картографического мышления. Это всё способствует повышению активности жизненной позиции учеников [2; 3].

Для выполнения новых задач, традиционная система образования требует пересмотра методов и приемов. Это привело к использованию таких методов, которые повышают познавательную активность учеников, творческую составляющую образовательного процесса. К таким методам относятся, главным образом, широкое использование самостоятельной и практической работы, в процессе которой формируются основные компетентности, составляющие функциональную грамотность учащихся.

Для того, чтобы исследовать эффективность использования новых методов и методических приёмов для повышения качества географического образования, был разработан и проведён педагогический эксперимент во время изучения вопросов демографии в курсе «Экономической и социальной географии Казахстана» в 9 классе [4].

Была разработана программа педагогического эксперимента, в которой особое внимание уделено подготовке дидактических средств для его проведения.

В процессе проведения педагогического эксперимента необходимо было достигнуть следующие цели:

1. Интегрировать научное знание из области естественных наук, природы, из области демографических тенденций общественной и экономической системы (рождаемость, смертность, заключения брака, расторжения брака, структуры населения, миграция). Итогом изучения темы должно стать составление отчета об изменениях в популяции, подтверждённого подробной информацией. Это должно способствовать формированию и развитию информационной и письменной коммуникативной компетентностей;

2. Формировать творческие навыки учеников, их готовность к самоорганизации ;

3. Формировать и развивать когнитивные и интеллектуальные навыки учеников, повышать их интерес к предмету;

4. При помощи географических карт, атласов развивать картографическую информационную и коммуникативную компетентности, способность работать с географической литературой.

Во время эксперимента на уроках географии были рассмотрены следующие темы:

1. Тема: «Естественный прирост населения».
2. Тема: «Состав населения. Рынок труда и занятости».
3. Тема: «Этнический и религиозный состав населения».
4. Тема: «Население и географические особенности расселения»
5. Тема: «Население Центрального Казахстана»
6. Тема: «Население Восточного Казахстана»
7. Тема: «Население Западного Казахстана»
8. Тема: «Жители Северного Казахстана»
9. Тема: «Население Юга республики»
10. Заключение (обобщение изученного материала, выводы).

Для повышения познавательной активности учеников, в качестве

фонового метода обучения использовали частично-поисковый метод, который предполагает широкое применение практических работ.

Поэтому ученики выполнили практическую работу по теме: «Рост численности населения и естественный прирост». Эта работа состояла из нескольких заданий-этапов, например:

Задания: 4-5-6-7 – заполнить таблицу, то есть, перевести один вид информации в другой – табличный вид. Этот приём развивает информационную компетентность.

1. Задание 4 – Изучить статистические данные динамики численности населения за период 1897-2015 годы.

2. Задание 5 – Заполнить таблицу динамики численности населения районов и городов Павлодарской области.

3. Задание 6 - Составить карту естественного прироста населения городов и районов, используя таблицу.

Таблица 1. Типы естественного прироста населения городов и районов

Низкий (0-6‰)	Средний (6-12‰)	Высокий (12-18‰)	Очень высокий (18‰ және жоғары)

Рисунок 1 – Картографическая основа для составления комплексной карты «Естественный прирост населения городов и районов»

Выполняя это задание, ученики упражняются в использовании информационной картографической компетентности, переводя информацию табличного вида в информацию картографического вида.

4. Задание 7 – Определить годовой естественный прирост населения в ‰, используя таблицу в качестве инструмента исследования.

Это задание направлено на развитие информационной компетентности второго уровня, то есть, получение новой информации на основе уже

имеющейся информации.

Практическая работа № 2.

Тема: Состав населения. Рынок труда и занятости населения.

Изучение структуры и состава населения принадлежит к важным вопросам экономической и социальной географии.

Вопросы изучаемой темы

1. Что называется возрастно-половой пирамидой? Какую дополнительную информацию можно получить, работая с возрастно-половой пирамидой?
2. Дать определения слов: трудовые ресурсы, экономически активное население, модернизация рынка труда, профессиональная структура.

Дидактическая цель этого задания направлена на выявление уровня способности учеников обобщать изученный материал.

Задания 8-9: заполнить таблицы.

1. Задание 8 – Заполнить таблицу «Распространение по экономическим районам Республики Казахстан экономически активного населения».

2. Задание 9 - Заполнить таблицу «Распределение в Павлодарской области экономически активного населения».

3. Построить карту для Павлодарской области «Темпы старения населения».

Рисунок 2 - Картографическая основа для построения картограммы «Темпы старения населения Павлодарской области»

Практическая работа № 3.

Тема: «Этнический и религиозный состав населения».

Вопросы темы:

1. Этнический состав населения Республики Казахстан.
2. Какие религии распространены в республике Казахстан?
3. Дать определение слов: этнос, диаспора, этнография.

1. Задание 10 – Используя карту, этнического состава населения, дать анализ распространения казахов по территории республики.

2. Задание 11 – Заполнить таблицу размещения по регионам республики Казахстан носителей отдельных языковых групп.

3. Задание 12. Определить диапазон различий на карте религий.

Эффективность используемых нами методических приёмов мы оценивали после проведения педагогического эксперимента по качеству ЗУН и компетентностей учеников экспериментального (9а) и контрольного (9б) классов. Эти показатели составило соответственно 30% и 22%.

Сравнительный анализ оценок, полученных учениками до и после проведения педагогического эксперимента, показывает степень эффективности используемых методов, методических приёмов и методических средств обучения (таблица 2).

Уровень оценок учеников экспериментального класса вырос, а контрольного класса остался почти без изменений.

Таблица 2 – Рост доли учеников в 2015-2016 учебном году успешно выполнивших практические занятия (%)

Контроль	«5»	«4»	«3»	«2»	Качество знаний в %	Успеваемость в %
Урок проверки ранее изученного материала	1	5	14	-	30	100
1 урок	2	5	13	-	35	100
2 урок	3	6	11	-	45	100
3 урок	6	6	8	-	60	100
Итоговый контроль	7	7	6	-	70	100

Качество знаний выявляется определением доли учеников, выполнивших задания практической работы на «4» и «5». В следующей таблице по каждому классу приведены показатели роста эффективности (в процентах) выполнения поставленных в практической работе задач. Низкие показатели (30-45%), качества ЗУН учеников в начале эксперимента связаны с тем, что обучающиеся испытывали трудности при выполнении ряда задач по геодемографии, имевших исследовательскую направленность.

Показатели качества обучения в экспериментальном классе после завершения эксперимента увеличились до 60%-70%. Это хороший показатель, обусловленный использованием на практических заданиях для достижения целей сформированных у школьников экспериментального класса информационных компетентностей и компетентности самоменеджмента, что проявилось в применении геодемографических

интернет-источников и в умелом использовании школьных учебников.

Результаты контроля качества ЗУН после завершения эксперимента улучшились по сравнению с результатами, полученными до проведения эксперимента.

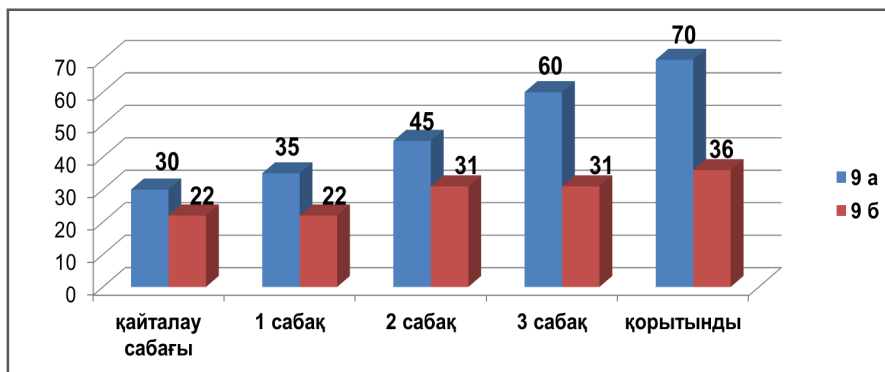

Рисунок 3 –Динамика качества знания в контрольном и экспериментальном классах.

Использование компетентностно ориентированных заданий на уроках географии в 9 классе при изучении вопросов демографии повышает эффективность формирования у старшеклассников функциональной грамотности, достижения образовательных, воспитательных и развивающих целей географического образования.

Литература:

1. Об утверждении Национального плана действий по развитию функциональной грамотности школьников на 2012 - 2016 годы / Постановление Правительства Республики Казахстан от 25 июня 2012 года № 832.
2. Амельченко В.И., Амельченко Л.Б. Формирование педагогической компетенции будущих специалистов как необходимое условие повышения качества образования // Материалы республиканской научно-практической конференции Инновационные технологии обучения и интерактивные методы в высших учебных заведениях. – Уральск, 2006. – С.137-139.
3. Амельченко В.И., Амельченко Л.Б. Критерии оценки формирования компетентностей у студентов // Материалы Международной научно-практической конференции «Образование, наука и инновация в высшей школе: вчера, сегодня и завтра», посвящённой 80-летию ЗКГУ им. М. Утемисова (23 ноября 2012 г.). – Уральск: ЗКГУ им. М.Утемисова. – С. 55-59.
4. Тәтімов М., Дәулетова А. Жалпы демография. – Шымкент, 2006. – 56 б.

***

Амельченко В.И., Жұматай Б. Р.

География сабағында демография негіздерін оқыту

Мақалада оқушылардың құрылымдық сауаттылығын дамыту және географиялық білімнің тиімділігін арттыру үшін құзыреттілік қызметін қолданудың сұрақтары қарастырылады. 9-сыныпта Қазақстанның халқын

оқыту процесіндегі педагогикалық экспериментінің қорытындысы көрсетіледі.

Тірек сөздер: Демография, мектеп географиясы, географияны оқыту әдістемесі.

***

Amelchenko V.I., Zhumatay B.R.

Study of the bases of demography on lessons of geography in school

The issues of using the competence approach for the development of functional literacy of pupils and increasing the effectiveness of geographical education are explored. The results of the pedagogical experiment conducted in the 9th form in the process of studying the population of Kazakhstan are presented.

Keywords: Demography, school geography, methods of teaching geography.

ӘОЖ 37.015.31.

Шаштыгарин М.М. – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
E-mail: Shashtygarin55@mail.ru

Сутеева М.А. – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
E-mail: suteeva1957@mail.ru

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ДАМУЫ

Аңдатпа. Мақалада «шығармашылық» сөзіне, шығармашылық іс-әрекет және шығармашылық қабілет анықтамалары туралы айтылған. Шығармашылықты дамытып қалыптастыру жекелеген кәсіби дайындыққа қажет қабілеттерін дамытумен тығыз байланыстағы сатылар және шығармашылықтың дамуының кезеңдері, туралы айтылған. Бүгінгі күнгі талаптарынан туындаған, озық қоғамға лайықты жаңа сана, рухани сапа қалыптастыру және тың жолдар мен соны шешімдер іздестіру шығармашылық педагогикасының негізгі мақсатын атап көрсеткен. Бірқатар педагог зерттеуші ғалымдардың еңбектеріне талдау жүргізу негізінде шығармашылық қабілет, шығармашылық қабілеттің дамуындағы нышандар жөнінде берілген нақты анықтамалары ұсынылған.

Тірек сөздер: Шығармашылық, шығармашылық әлеует, шығармашылық қабілет, коммуникативтік қабілеттілік, регулятивтік қабілеттілік, танымдық қабілеттілік, инженерлік қабілеттілік, ғылыми қабілеттілік, көркемдік қабілеттілік.

Шығармашылық үрдісінің күрделі, әр адамның өзіне ғана тән құпиялығы, тіпті кейде шығармашыл адамның өзі де айтып түсіндіре алмайтындай сана елегінен өткізу мүмкіндігінің болмауынан, оның не екенін дөп басып айтудың қиындығы, критериялардың жеткіліксіздігі байқалады. Бұның тағы бір дәйекті себебі шығармашылықтың түйсіну (интуиция), қиялдану сияқты өте күрделі психикалық үрдістермен тығыз байланыста болуы.

Шығармашылық деген не? Оның қандай жалпы қағидалары бар? Қандай кезеңдері мен заңдылықтары бар? Адам іс-әрекетінің барлық түрлерінен айырмаланып тұратын қандай белгілері бар? - деген сұрақтар төңірегіндегі ізденіс ХІХ ғасырдың соңынан басталып, әлі күнге жалғасып келеді. Бұл ретте Саймон [1] секілді ғалымдар: шығармашылық іс-әрекет деп жаңа сипаттағы, дәстүрлі емес, тұрақты немесе адамдарға үнемі, әр қашан қажет қалыпқа симайтын (әдеттен тыс) күрделі мәселені шешу түрі ретінде анықтайды.

Шығармашылық іс-әрекет деп С.Л. Рубинштейн [2] "оригиналды бір жаңалық жарату болып, оны жасаушының тарихына ғана емес, бүкіл ғылым мен өнер даму тарихына енеді" дейді. Шығармашылықты кең көлемді ұғым дей келе, Я.А. Пономарев [3] табиғат жаратылысы да шығармашылыққа жатады, ал адамның шығармашылығы жалпы тектік қордан келіп шығатын шығармашылық әлеміндегі бір бөлшек деп белгілеп, бұл үрдіске болжам ретінде ғана анықтама береді. Біздің бағамдауымыз бойынша Я.А. Пономаревтың шығармашылық элементтері еңбектің барлық түріне тән және онда оқу (оқыту) мен ойын да аса маңызды деген тұжырымы қарастырып отырған тақырыбымызға бастама бола алады.

Шығармашылықтың психологиялық тетіктерін зерттеуге Я.А. Пономарев жүйелі құрылымдық тұрғыда таянып, мұндағы шығармашылық дегеніміз – шығармашылықтың даму кезеңдерін трансформациялауды оның ары қарай даму баспалдағы ретінде қарастыру деп топшылайды. Ол шығармашылықтың табиғатын өнімді даму тетігі ретінде ұғына отырып, оның құрамдас бөліктерін және басқа да әлеуметтік, органикалық ішкі ерекшеліктерін білуге шарт түзеді.

Кез келген шығармашылық адамның қабілеттерімен тығыз байланыста. Бұл ретте Б.М. Теплов [4], зерттеулерінің өзіндік орны бар. Олар қабілетке анықтама бере келіп, оның құрылымын іс-әрекетті жүзеге асыратын жүйелі, ретті қимыл тәсілдері операция және өзек - операцияны басқаратын психикалық процестер, талдау, жіктеу деп бөледі. Осы идеяны дамыта келіп, қазіргі күні В.Д. Шадриков [5] қабілет іс-әрекетті меңгеруде сапалы, табысты көрінетін психикалық қызметтің жекелеген қасиеті болып ол өнімділік (производительность), сапа және іс-әрекеттің мығымдылығы (надежность) параметрлерімен өлшенеді. Психикалық қызмет пен операция тетіктері арасындағы қайшылықтар мен байланыстардың адамның іс-әрекетіндегі орны Б.Ф. Ломов [6], еңбектерінде қарастырылады.

Шығармашылықты дамытып қалыптастыру жекелеген кәсіби дайындыққа қажет қабілеттерін дамытумен тығыз байланыста болып, ол мынадай сатылардан тұрады:

- Белгілі бір іс-әрекеттің компоненттерін орындауға бағытталған қызмет жүйесін дамыту;
- Осыған орай психикалық қызмет жүйесін дамыту;
- Операцияларды орындайтын жекелеген қызмет тетіктерін дамыту;
- Субъектінің рефлексия арқылы нақты қимыл-әрекеттерді орындау қабілетін дамыту болып табылады.

Шығармашылықтың дамуының өзін зерттеушілер мынадай бес кезеңге бөледі:

- Оқушылар заттарды манипуляциялау арқылы мәселені көз көрінеу шешеді, бірақ ақылмен ойлап немесе "ойша" шешу қабілеті төмен. Олардың белсенділігі практикалық іс-әрекетке ауысқан кезде пайда болғанымен іс-қимыл жүйесі санасыз, көбінесе эмоцияға берілу орын алады;

- Мұнда да мәселелер көзкөрінеу шешіледі, бірақ іс-әрекет моделін және өнімнің бейнесін байланыстырып, сөз түрінде айтып бере алады. Демек, іс-әрекет саналы деуге болады. Бірақ, әлі де болса іс-әрекетін ойша жоспарлай алмайды;

- Мәселені заттың бейнесі мен моделін манипуляциялау арқылы шеше алады - өнім мен іс-әрекет үрдісі бөлінеді, іс-әрекет тәсілдері айқындалып, саналы түрдегі операцияның негізін құрайды. Іс-әрекет бағдарламасы сөз түріндегі сипатқа ие болады.

Ойдағы құрылым сыртқы жоспарға айналып, мәселені шешудегі дайын, қайталауды ғана қажет ететін сипатқа ие болады да еркін іс-әрекетке итермелейтін командаға айналады. Өз іс-әрекетін ынталандыра алатын және оны жүйелі, бағдарлама бойынша орындайтын, іс-әрекет мәселенің шешіміне сәйкес келетін сипатқа ие болады. Көрсетілген ішкі іс-әрекет жоспары сыртқы құрылымға ауысу арқылы оның ауқымын кеңейтеді.

Шығармашылықтың психологиялық тетіктерін зерттеген Я.А. Понамарев адамның шығармашылық әлеуетін /потенциалын/ дамыту үшін педагогикалық ықпал етудің жолдарын қарастыру керек екендігіне тоқтала отырып, мынадай тұжырымдар жасайды: Шығармашылық әлеуетін (потенциалын) дамыту үшін ықпал етуде алдымен шығармашылықтың тетіктерін меңгерту қажет, әйтпегенде, оның нәтижесі болмайды.

Адамның шығармашылығын дамытуда тек қана оның білімі, кәсіптік мағлұматтары, оны қолдану бағдарламасы жеткіліксіз. Сондықтан оның қызығуы, сұрау-талаптары, қажеттенулері, бейімділігі, қабілеті, іс-әрекет мотивтерімен бірге шығармашылық объектісіне қатысты білімін де ескеру қажет. Нағыз шығармашылық іс-әрекетте адамның қимыл-әрекетінің, ойша жоспарының маңызы зор. Өйткені, ол еңбек процесінде арнайы білім, біліктерін тоғыстырып, ары қарай дамытуға шарт түзеді. Оқыту барысында берілетін білім мен оның құрамына қойылатын талаптардың арасындағы байланыстардың оқушының қимыл-әрекетінің ішкі жоспарын дамытудағы мәнін ескеру керек. Бірақ, әр оқу жылында оқушыларға қойылатын талаптардың, олардың ақыл-ойын дамыту деңгейіне сәйкес келмейтіні байқалады. Қимыл-әрекеттің ішкі жоспарын дамытудағы теориялық мәселелерді шешудің маңызын ескере отырып, оның практикалық мәселелерді шешу үшін аса қажет екендігі іс жүзінде дәлелденген. Бұлармен қатар, Я.А.Понамарев шығармашылық іс-әрекетті ұйымдастыруда мәселені дұрыс қою, оқушының іс-әрекетін алгоритмдеу, "техникалық тәсілдерді" қолдану, шығармашылық үрдісті дұрыс ұйымдастырып басқара білу, оның тиімділігін арттыратын маңызды шарттар деп белгілейді. Шығармашылық қабілеттерге ол зейін ырықтылығы (перцептивтілік), алғырлық, әсерленгіштік, интеллект, түйсік (интуиция), қиялдануының ерекшелігі, тапқырлық, көрегендік, білім ауқымының кеңдігі, мінез-құлық сипатын жатқызады [7].

Шығармашылық – бұл адамның өмір шындығында өзін – өзі тануға

ұмтылуға, іздену. Өмірде дұрыс жол табу үшін адам дұрыс ой түйіп, өздігінен сапалы, дәлелді шешімдер қабылдай білуге үйренуі қажет. Адам бойындағы қабілеттерін дамытып, олардың өшуіне жол бермеу, оның рухани күшін нығайтып, өмірден өз орнын табуға көмектеседі. Өйткені адам туынды ғана емес, жаратушы да. Баланың шығармашылық қабілеттерін дамытудың жолдарын, құралдарын анықтау психология мен педагогика ғылымдарына өте ертеден зерттеліп келеді.

Шығармашылық әлемдік мәдениеттің барлық дәуіріндегі ойшылардың назарына болғандығын байқауға болады. Бұл әрекеттер өзінің логикалық шегіне жеткен деп айтуға болмайды. Сондықтан, шығармашылық педагогикасының негізгі мақсаты – бүгінгі күнгі талаптарынан туындаған, озық қоғамға лайықты жаңа сана, рухани сапа қалыптастыру және тың жолдар мен соны шешімдер іздестіру болып табылады. Ерекше жаратылыс иесі адамдардың ақыл-ой өрісі, қабілеті мен бейімділігі, мінезі мен түр әлпеті әрқилы. Әйтеуір, бұл мәселеде бір-біріне жүз пайызға ұқсасы жоқ. Бұл өзі жаратылыстың, адам табиғатының тағы бір құпия сыры. Соған қарамастан, әркім өз ерік күшіне сәйкес өз қабілетін танып-білуге, оны дамытуға талпынады. Керісінше, өз қабілетін тектен-текке құртып (бізге сырттай солай көрінуі мүмкін), оны басқаға жұмсайтындары да аз емес.

Қабілеттің дамып, қалыптасу үрдісі әртүрлі деңгейде өрістеп отырады. Оның алғашқы деңгейін репродуктивтік, екінші деңгейін шығармашылық деп атайды. Мұндағы репродуктивтік деңгей – жұрттың бәріне ортақ оқи, жаза, есептей білу, шығармашылық деңгей – арнайы қабілеттіліктің танылуы. Әрбір адам баласы өз бойындағы қабілеттің дамып, қалыптасуындағы алғашқы деңгейінде оқу, білімді игеруге, іс-әрекетті қажетті дәрежеде жүзеге асыруда икемділік көрсететін болады. Екінші деңгейде жаңа бір заттар мен туындыларды жасай алатын мүмкіндігін байқатады. Қабілеттер (способности) – бір немесе бірнеше іс-әрекеттерді нәтижелі орындаудың шарты болып табылатын адамның жеке ерекшеліктері. Адамға кез-келген іс-әрекеттерді нәтижелі орындауға мүмкіндік беретін қабілеттердің өзінше сапалық үйлесуді дарындылық деп аталады. Дарындылықтың жоғарғы дәрежесі – талант.

Шығармашылық қабілеттерді дамытуға әсер ететін факторлар: Шығармашылықтың қандай түрі де еңбекпен дамып, қалыптасады. Ешкім маңдай терін тамшылатып еңбек етпейінше, оның бойындағы шығармашылық қабілеті ешқандай мән-маңызға ие бола алмайды. Өйткені, қабілет ойлау, күшті ерік-жігер, тұрақты мінез, қажыр-қайрат, ұшқыр қиял тәрізді адамның жан қуаттарының сан түрлі жақтарымен тығыз байланысты. Қабілетті адам шығармашылықпен іс атқармаса, тіпті талантты болса да өз қабілетінен айырылып қалады. Адам баласы күнделікті тұрмыс-тіршілігінде бар уақытын тамақ ішіп, ұйықтап, арақ-шарапқа салынып өткізбей, қандай да болмасын, бір жұмыспен айналысатын болса, әр күнгі ісін, қызметін, шаруасын тыңғылықты тындырып отырса, өз бойындағы қабілетін өлтіріп алмай, дамытып, қалыптастырып отырады. Бұл өмір тәжірибесі дәлелдеген ақиқат. Ғалымдар, психолог мамандар адамның қабілеттілігін түр-түрге бөліп, жіктеп талдап жатады. Біз енді оның кең танылғанына ғана тоқталсақ.

Қабілеттілікті жіктеу:

Адамның кәсіби қызметінің түрлеріне қарай: инженерлік қабілеттілік, ғылыми қабілеттілік, көркемдік қабілеттілік. Адам психикасының үш түрлі қызметіне қарай: коммуникативтік қабілеттілік, регулятивтік қабілеттілік, танымдық (когнитивтік) қабілеттілік. Іштей сарапталуына қарай танымдық қабілеттіліктің өзі мынандай түрлерге бөлінеді: білімді жинақтау (оқып-үйрену), білімді түрлендіру, жадта сақтау (шығармашылық, яғни креативтік), білімді қолдануға қажет интеллектуалдық қабілеттілік. Шығармашылық қабілеттің дамуындағы нышандар: Қандай бір қабілеттің нышандар белгілі орын алады. Мамандар оны – адамның туыстан берілетін анатомиялық-физиологиялық белгісі деп есептейді де, «нышан – қабілеттің бастапқы табиғи негізі ретінде берілетін жүйке саласының ерекшелігі», - деп тұжырым жасайды. Ұл мен қыздың бәрі бірдей әке- шешесіне, ата-әжесіне тартып, солардай қабілетті болмағанымен, ата-тегіне тартатын да жақтары болады. Мұны тұқым қуалау дейді. Жалпы, тұқымға тарту-ағзаның белгілері мен қасиеттерін ауыстырып отыратын өзіндік тұқым қуалаушылық өлшемі болып табылатын гендер арқылы өтетін құбылыс. Белгілер мен қасиеттер тура атадан балаға өтпегенімен, тұқым қуалаушылық бүкіл үрім-бұтаққа жайылып кетеді. Ал ол байланыссыз ұласу заңына сәйкес ауысып отырады.

Қоғамда, айналамыздағы ортада болып жатқан қарқынды өзгерістер шығармашылық қабілеті бар, қажетті жағдайда соны әрі айрықша шешім қабылдайтын жеке тұлғаның алдына үлкен талаптар қояды. Балалардың шығармашылық қабілеттерін дамыту және оны тәрбиелеу – бүгінгі таңдағы көкейтесті мәселелердің бірі. Оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытудың өзектілігі төменде көрсетілгендей:

- Өз бетімен оқуға, жұмыстануға дағдыланады;
- Шығармашылық ізденіске жетелейді;
- Өз ісіне деген сенім пайда болады;
- Әр нәрсеге сын көзбен қарауға үйренеді;
- Салыстыруға, қорытынды жасауға үйренеді;
- Шығармашылық белсенділік артады.

Осылардың нәтижесінде дарынды, қабілетті жеке тұлға қалыптасады.

Шығармашылық – бүкіл тіршілік көзі. Адам баласының сөйлей бастаған кезінен бастап, бүгінгі күнге дейін жеткен жетістіктері шығармашылықтың нәтижесі. Бұған бүкіл халықтық, жалпы және жеке адамның шығармашылығы арқылы келдік. Әр жаңа ұрпақ өзіне дейінгі ұрпақтың қол жеткен жетістіктерін меңгеріп қана қоймай, өз іс-әрекетінде сол жетістіктерді жаңа жағдайға бейімдей, жетілдіре отырып, барлық салада таңғажайып табыстарға қол жеткізеді [8].

Шығармашылық жұмыстың оқушыларды ойлауға жетелеп, қызығушылығын оятып, шығармашылық қабілетін арттыруға, белсенділікке ынталандырады. Оқу процесінде шығармашылық түсінігін жеке бастың қасиеті емес, оқушының оқу процесіндегі іс-әрекет құралы және табыстың белгісі деп білу керек. Оқу процесіндегі негізгі мәселе – оқушылардың белсенді іс-әрекеті және шығармашылықтың дамуына негіз болады. Оқушылардың іс-әрекеті неғұрлым үйлесімді, икемелденген, тиімді оқыту әдістермен ұйымдастырылса, онда олардың белсенділігі де, соғұрлым жоғары болып, шығармашылықтың дамуы қарқынды түрде көрінеді.

Шығармашылыққа баулуда кез – келген әдісті тиімді қолдану өзіміздің құзырымызда. Оның сабақ үстінде болсын, сыныптан тыс жұмыс түрінде болсын, қай жұмыс түрінде де жемісін көруге болады. Тек әр жұмыс жетістігін марапаттауды естен шығармайық. Барлық жұмыстарда оқушының қалауын, таңдауы мен ұсыныстарын ескере отырайық. Сонда ғана шығармашылық жұмыс нәтижесіне жетуге болады. Шығармашылық жұмыс нәтижесі көп жылдық еңбекті талап етеді.

Оқушының шығармашылық мүмкіндіктерін тиімді әдіс-тәсілдермен дамыту мұғалімнің шеберлігі мен біліктілігіне байланысты. Мұғалім оқу мазмұнын түсіндіруде оқушы санасына «ұғыну», «ой операцияларын» меңгертеді және оқушыны танымдық белсенділігі мен өздігінен білім алу жолдарына қалыптастырып, оларға бағыт беріп, жолдарын көрсетуі керек. Қарама-қарсы нәрсені салыстыра алушылық, түсініксіз жағдайды таба білушілікпен өз бетімен жұмыс істеуге оқушы үйренеді. Оқудағы белсенділік оқып-үйренетін тақырыпқа, пайда болған мәселеге, міндетке тұрақты ынтаның пайда болуымен, назар мен ой-сана операциясының бағыттылығымен (талдау мен синтез, салыстыру мен салмақтау т.б.) оқып жатқан материалды түсінуімен бейімделінеді. Қорыта айтқанда, оқушылардың шығармашылық дарындылығын дамыту үшін оқу процесі және мұғалімнің жеке тұлғасын ұйымдастырудың үлкен мәні бар. Яғни, білім беруші мен білім алушы екеуінің арасындағы дидактикалық үдерістің барлық аспектісі педагогикалық тұрғыдан зерттелуі тиіс. Дарынды балаларды теориялық деңгейде оқыту үшін арнайы бағдарлама мен білікті мұғалім қаншалықты қажет болса, соншалықты оқу- танымдық қызметін шебер ұйымдастыруға болатыны сөзсіз. Демек, жеделдете дамыту да, мектеп курсы тереңдету де, тренингтік бағдарламалар да барлық оқыту мәселелерін және дарынды балалар дамуын толық қамтамасыз ете алмайды. Бұл мәселелер тек қана оқыту мен дамыту бағдарламасында ғана шешіледі. Өйткені бұл бағдарламалар балалардың дамуына ықпалын тигізіп, оқытудың барлық тәсілдерін жүзеге асыру мүмкіндіктерін ашады [9].

Әдебиеттер:

1. Саймон Г. Наука об искусственном / Пер. с англ. – М.: Мир, 1972. – 252 с.
2. Рубинштейн С.Л. О мышлении и путях его исследования. – М., 1959. – 311 с.
3. Пономарев Я.А. Психология творческого мышления. – М., 1960. – 147 с.
4. Теплов Б.М. Простейшие способы факторного анализа // Типологические особенности ВНД человека. Т. 5. – М., 1967. – 451 с.
5. Шадриков В.Д. Философия образования и образовательные политики. – М., 1993. – 198 с.
6. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы в психологии. – М., 1984. – 146 с.
7. Сутеева М.А. Қазақ ою-өрнектері арқылы студенттердің шығармашылық және ісмерлік дағдыларын қалыптастыру / Дисс. на соиск. уч. степени канд. пед. наук. – Алматы, 2005. – 131 б.
8. Тұрғынбаева Б. Дамыта оқыту технологиясы. – Алматы, 2000. – 87 б.
9. Абильтай А.Ж. Мектеп оқушыларының шығармашылық дарындылығын дамыту // Молодой ученый. – 2014. – №2.1. – С. 29-31.

***

Шаштыгарин М.М., Сутеева М.А.

Развитие творческих способностей учащихся

В статье рассматриваются определения слову «творчество», творческой деятельности, развития необходимых способностей индивидуальной профессиональной подготовки при формировании творчества. Соответствующие современным требованиям передового общества в статье говорится о новом сознании, формировании духовного качества, путях и решениях основных целях педагогики творчества. На основе анализов трудов ученых педагогов-исследователей рассматриваются предложенные определения творческих способностей, символы развития творческих способностей.

Ключевые слова: Творческий, творческий потенциал, творческие способности, коммуникативные способности, регулятивные способности, познавательные способности, инженерные способности, способности научных, художественных.

***

Shashtygarin M.M., Suteeva M.A.

Development of creative abilities of student

In this article we consider definitions for the "creation", "creative activity" developing necessary skills of individual professional preparation for shaping of creation.

According with the modern requirements of the society in this article says about new shaping of spiritual quality, ways and solutions basic goals of pedagogy of creativity.

In this article we consider these given definitions of creative activity on the analyzes of the works of scientists.

Keywords: Creative, The creative potential, creative capabilities, communicative capabilities, регулятивные ability, the cognizableness is ability, engineering capabilities, capabilities of scientific, artistic capabilities.

ӘОЖ 373.3:376.112.4

Ергалиева Г.А. – педагогика ғылымдарының кандидаты,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ

E-mail: E77ASK@yandex.ru

Муканова А.Д. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты

E-mail: Ilhanek@mail.ru

**БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ МЕКТЕП МҰҒАЛІМІН КӘСІБИ-
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТКЕ ДАЯРЛАУ ЖҮЙЕСІНІҢ
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ**

Аңдатпа. Мақалада болашақ мұғалімдерді кәсіби педагогикалық іс-әрекетке даярлаудың қазіргі білім беру жүйесіндегі мәні, мазмұны, өзіндік ерекшеліктері сипатталып, болашақ бастауыш мектеп мұғалімінің кәсіби

педагогикалық іс- әрекетке даярлау жүйесін қамтамасыздандыратын кешеннің мазмұны қарастырылады.

Тірек сөздер: «Жаһандану», кәсіби іс әрекет, білім, білік, дағды, шығармашылық, қабілет, таным, талап, құзыреттілік, тұлға, өзін-өзі жетілдіру.

Әлем жаһандық сын-тегеуріндер кезеңінде өмір сүруде. Бұл жаңа технологиялық жетістіктер мен инновацияларды енгізу, IT-технологиялардың қарқынды дамуы және адам ресурстарының ұтқырлығы.

Осы жағдайда білім және ғылым өзгерістердің алдыңғы қатарында тұруы тиіс. Әлемнің жетекші экономикалары жоғары деңгейдегі адам капиталы есебінен ғана гүлденуге қол жеткізуде. Оған жаңа білім беру стратегиялары мен саясаты ықпал етеді. Қазақстан Республикасы «Білім туралы» Заңының 8-бабында «Білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі – оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» деп адам мүмкіндігін шексіз іскерлікпен жетілдіріп, әрдайым толықтырып, үздіксіз жетілдіріп отыру керек екендігін атап көрсеткен [1].

Осыған орай, алдыңғы қатарлы идеялар мен педагогикалық технологияларды практикалық тұрғыдан жаңарту және оларды ғылыми тұрғыда негіздеу бағытындағы жұмыстар жүргізілуде. Болашақ маман – бүгінгі студент педагогика теориясы мен практикасындағы қазіргі заманғы педагогикалық технологиялардың түрлерін біліп, оларды бастауыш мектептің оқу-тәрбие процесінде кәсіби іскерлікпен қолдануға тырысуы тиіс.

«Қазақстан Республикасының 2011-2020 жылға дейінгі білім беруді дамыту» тұжырымдамасында «жоғары білім берудің мақсаты-қоғамның, мемлекеттің және тұлғаның сапалы жоғары білім алуға деген мүдделерін қанағаттандыру, әрбір адамға оқытудың мазмұнын, нысанын және мерзімдерін таңдауға кеңінен мүмкіндік беру»-деп атап көрсетілген. Қоғамдық өмірдегі өзгерістер оқытудың жаңа технологияларын қолдануды, болашақ мұғалімнің кәсіби тұрғыдан дамуына жол ашуды көздеп отыр. Бұл міндеттерді жүзеге асырушылар білім беру жүйесінің күрделі мәселелерін шешуші кәсіби – педагогикалық шеберлігі жоғары ұстаздар болмақ.

Педагогикалық ғылымның жаңа бағытта өрбуі, білім беру жүйесінде жоғары дәрежелі, жан-жақты сапалы біліммен қамтамасыз ету арқылы ұлттық, мемлекеттік саяси, экономикалық және ел мүддесі тұрғысынан туындаған мәселелерді шеше алатын жоғары дәрежелі мамандарды даярлауды талап етеді.

XXI ғасыр ғылым мен білімнің қарыштап дамыған ғасыры деп аталатыны мәлім. Сондықтан қазіргі ұстаз шәкіртіне ғылым негіздерінен мәліметтер беріп қана қоймай, оны дүниежүзілік білім, ақпарат, қатаң бәсеке жағдайында өмір сүріп, жаңа дәуір жаңалықтарымен суарылып отыруға тиісті. Бұл істе нәтижеге қол жеткізу үшін, мұғалім – қоғамдағы болып жатқан тез өзгеріп тұратын әлеуметтік-экономикалық, педагогикалық өзгерістерге тез төселгіш, жаңаша ойлау жүйесін меңгерген, жан-жақты білімдарлығы, тұтас дүниетанымы болуы қажет. Өз пәнінің шеңберінде қалып қойған мұғалім балаға білім, тәрбие берудегі биік мақсаттарға

жете алмайтыны анық. Қазақстанның бүгіні мен ертеңі жас ұрпақтың еншісінде. Ал жас ұрпақты жан-жақты, терең білімді, интеллектуалдық деңгейі жоғары етіп қалыптастырудың бірден-бір жолы – оқушыға білімді терең игертудің тиімді әдіс-тәсілдерін іздестіру, шығармашылыққа жетелеу. Бұл жағдайда мұғалімнің терең біліктілігі қажет. Қазіргі заман талабына сай ойшыл, ғылыми-әдістемелік біліммен терең қаруланған, педагогика мен психологияны жетік меңгерген шебер мұғалім қажет. Білім – адамның сапаларының өзгеруін басқаратын үрдіс болғандықтан, біздің жағдайымызда, ол – педагогикалық мамандықтың кәсіби біліктілік қабілеттерін дамытуға бағытталады. Сондықтан жанашыл мұғалім даярлауға қойылатын талаптар студенттерді – ертеңгі мұғалімдерді оқытудың жаңа түрлерімен қаруландыра отырып, қазіргі уақыттағы кәсіптік дағдыларды игеруге бағытталған оқытудың жаңа жолдарын енгізуді көздейді. Мұғалімді дайындауда, ең алдымен, әрбір педагог-маманның бойында жеке тұлғаны қалыптастыруды талап етеді. Бұл ұзақ та күрделі процесс. Алайда, оның негізі педагогикалық оқу орнында қаланады. Мектеп немесе жоғары оқу орында оқыту процесінің жүйелілік талдауын өткізу қажет. Өйткені, қазіргі оқыту теориялары біртұтас жүйе ретінде оның барлық құрамдас бөліктерін процесінде сипаттамайды. Сол себептен біздің жұмысымызға қажетті оқушылардың танымдық іс-әрекетін қалыптастыру және дамытудың маңызды мәселелерінің шегін табу мүмкін емес.

Сондықтан да бүгінгі таңда білім беру үрдісінде студенттердің танымдық процестерін дамыту, білімін көтеру, олардың біліктілігін арттыру жүйесінің басым түрде дамып, ізгілендіруі - заңды құбылыс.

Бастауыш саты – білім, дағды, іскерліктің қалыптасуының бастамасы болып табылады. Келешекте жалпы білім алумен кез-келген арнаулы мамандықтарға талпынудың іргетасы осы бастауышта қаланбақ. Сондықтан оның сипаты мен мазмұны, оқытудың одістері мен формалары қазіргі жағдайда жан-жақ-ты тадданып отыр. Өйткені баланың жеке бас қасиеттері, оның адамгершілігінің, белсенділігінің қалыптасуы мектепке дейінгі торбие мен бастауыш сыныптарда жүзеге аспақ. Оқушының рухани күш-қуаты мен ерік-жігерінің, шығармашы-лық қабілетінің, жалпы мүмкіндіктерінің ашылар кезі. Бастауыш мектептің негізгі міндеті – жеке тұлғаны дамытып, оның алғашқы қалыптасуын қамтамасыз ету, білімге деген сенімін нығайту, іскерлігі мен дүниетанымын қалыптастыру, оқуға деген қызығушылығын оятып, ынтасын арттыру болып табылады. «Құзыреттілік» термині әдетте белгілі бір әлеуметтік-кәсіби статус иесіне байланысты қолданылады және оның сол істі атқарудағы түсінігі, білімі, білігінің орындалуға тиіс мәселенің нақты өз деңгейінде шешілуімен сәйкестілігі арқылы сипатталады.

«Методикалық терминдер сөздігінде» «Құзыреттілік (латынның *competentis*-бейім сөзінен) – қандай да бір оқу пәнін оқыту үдерісінде қалыптасатын білім, білік, дағдылар жиынтығы, сонымен қатар, қандай да бір қызметті орындай алу қабілеттілігі», – делінген.

Орыс тілінің сөздігінде «құзыреттілік» термині «әлдекімнің жақсы хабардар болуы мәселесі төңірегінде» берілген.

Латынның «*compete*» деген термині «білу», «жасай алу», «дегеніне жету» деген мағыналарды береді. Бұл жалпы алғанда құзыреттіліктің

мәнін анықтайды. Кәсіби құзыреттілік категориясын айқындау үшін оларды әр түрге айналдыру, нақтылау және жалпы логикалық ұғымға біріктіруді жүзеге асыру керек.

Бүгінгі педагогика ғылымындағы жаңа көзқарас бойынша тұлғаға бағдарлы үлгі балаларға білім негіздерін беруді емес, оқу және өмірлік жағдаяттарда алған білімдерін шығармашылықпен қолдануына, түйінді және пәндік құзыреттіліктерді қалыптастыру арқылы өзін-өзі дамытуына, қоршаған шынайылықты түйсінуге, өзінің даралығын сезінуге, негізгі оқу және айналасындағы адамдармен өзара әрекеттесу дағдыларын игеруге, өзінің оқу іс-әрекетін ой елегінен өткізуге жағдай жасауды мақсат етеді.

Құзырлық тәсіл идеясы – қоғамға қандай, жеке тұлғаға қандай білім қажет және ол қоғамның қандай қажетін өте алады. Оқушының құзырлығын қалыптастыру бүгінгі білім беру саласының өзекті мәселелерінің бірі. Құзырлық тәсілді, жоғарыдағы айтқанымыздай, білім сапасын арттыруды дәстүрлі тәсілмен білім мазмұнын ұлғайту арқылы шешудің арасындағы қарама – қайшылықтан туындаған дағдарысты жағдайдан шығарудың бір жолы деп қарастыруға болады. Бұл тәсіл білім берудің нәтижесіне басты орын береді. Оның сапасы алған білімнің көптігімен емес, сол білімді қолдана білуімен маңызды. Сонда мұғалімнің кәсіби құзырлық деңгейі қандай болмақ? Педагогика зерттеулерге жасалған шолу бұл мәселенің тарихи тұрғыда кезеңдеп дамығанын көрсетеді. Бұл проблеманың ғылыми - теориялық тұрғыда аз зерттелуі, мұғалімге құзыреттілігін нығайтуға мүмкіндік берілмеуі біздің біліктілікті жетілдіру жүйесінде мұғалімнің әдістемелік шығармашылығын кәсіби тұрғыдан дамытудың теориялық негізін жасау міндетін қойды. Мұғалімді дайындауда, ең алдымен, әрбір педагог-маманның бойында жеке тұлғаны қалыптастыруды талап етеді. Бұл ұзақ та күрделі процесс. Алайда, оның негізі педагогикалық оқу орнында қаланады.

Ғылыми зерттеудің өзектілігі қоғам жаңаруының динамикалық үрдістері жағдайындағы педагогикалық теория мен тәжірибені дамыту қажеттілігімен анықталынды. Себебі кәсіби-педагогикалық іс-әрекеттің қалыптасу деңгейінің түбегейлі мәні бар. Педагогикалық мамандарды дайындау процесінің әлеуметтік маңызының ұлғаюы мұғалімдердің кәсіби дайындығы жүйесін реформалаудың өзара байланысты процестері мен олардың жоғары оқу орнындағы дайындығына деген талаптардың өсуіне тәуелділігі, әр түрлі оқу-тәрбиелік жағдайлардағы педагогикалық іс-әрекеттің ерекшеліктеріне ие болған, білім берудің мақсатына жетудің қандай да бір тәсілінің тиімділігін анықтайтын себеп-салдарлық байланыстың жалпы заңдылықтарын түсінетін мұғалімнің белсенді шығармашылық жеке тұлғасының рөлінің артуы және мұғалімнің кәсіби шеберлілігін жетілдіру оның тәжірибесі мен жеке-дара қабілетінің, оның өзінше білім алуға және өзін өзі жетілдіруге, өз ісіне шығармашылықпен және жауапкершілікпен қарауы жаңа ізденістерге қол жеткізу, олардың мәнін анықтау, педагогикада белгілі басқа да түсініктермен қатынасын айтқандау арқылы педагогиканың түсініктемелік аппаратын дамыту маңыздылығы. Сонымен бірге заман қажеттілігіне сәйкес болашақ мұғалімдерді кәсіби-педагогикалық іс-әрекетке дайындаудың жүйесін құру қажеттілігі туындап отыр. Соңғы жылдары

ТМД мен Қазақстанда орындалған ғылыми еңбектерге жасаған талдау оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастырудың өзекті бағыттарының болашақ мамандарды кәсіби даярлаудың теориясы мен практикасы Р.Ж. Ержанова, К.К. Жампейісова, А.П.Сейтешев, А.Г.Казмағамбетов, Г.Ж.Меңлібекова, Г.Т. Хайруллин, Н.Д. Хмель, В.К. Шабельников, Э.И. Шнибекова, Н.Н. Хан, А.Ж.Қайдарова және т.б. кәсіби-педагогикалық іс-әрекеттерде байланыстырыла отырып, қарастырылғанын көрсетеді. Жеке тұлғаның қазақ этнопедагогикасы негізінде жан-жақты дамуының К.Б. Жарықбаев, Р.К. Толеубекова, Ә.Н. Көшербаева ең маңызды жақтарын қарастырған. Жоғары оқу орнында болашақ мұғалімді кәсіби-педагогикалық іс-әрекетке дайындау мәселесін О.А. Абдуллина, В.И. Андреев, Э.Ф. Зеер, Н.В. Кухарев, Е.В. Ткаченко, А.В. Усова және т.б. шешкен. Мұғалімнің педагогикалық шеберлігін зерттеуге (И.Я. Зязюн, Н.В. Кузьмина, В.А. Сластенин, Н.Н. Тарасович, Г.И. Хозяинов және т.б.) және педагогикалық техниканы жетілдіруге ерекше көңіл бөлінген (Ю.П. Азаров, А.А. Кан-Калик, Л.И. Рувинский және т.б.). Педагогика теориясындағы мәселенің жай-күйін сараптау оның зерттеу аумағындағы білімдерді жүйелеуге және оларды кәсіби-педагогикалық іс-әрекетке дайындаудың негізін тану процесін әрдайым байытып отыру деп қарастыруға мүмкіндік береді. Біздің міндетіміз – жеке тұлғаны дамытып, білімге деген сенімін нығайту, оқуға қызығушылығын оятып, ынтасын арттыру.

Психологиялық-педагогикалық әдебиеттерде даярлық кез келген іс-әрекетті сәтті орындаудың бастапқы іргелі шарты болып табылады. Зерттеу жүргізу барысында даярлықтың мазмұны мен құрылымы туралы нақтылы бір анықтама жоқ екені анықталды. Дьяченко М.И., Кандыбович Л.А. [4] даярлық құрылымына төмендегілер жатады деді:

- Қандай да бір іс-әрекетке, мамандыққа оң көзқарас;
- Іс-әрекет, кәсіп талаптарына мінез-құлық, темперамент, мотивацияның сәйкес келуі.
- Қажетті білім, білік, дағдылар;
- Тұрақты кәсіби-маңызды ерекшеліктер: қабылдау, зейін, ойлау, эмоционалды және еріктік процестер.

Зерттеушілердің тағы бір тобы даярлықтың: мотивациялық (іс-әрекетті орындауда жауапкершілік); операциялық (қажетті білім, білік, дағдыларды және іс-әрекет әдіс-тәсілдерін меңгеру); еріктік (өзін-өзі бақылау, басқару); бағалаушылық (кәсіби міндеттерді шешуге сәйкес өз даярлығын бағалау) [5] құрылымдарын қарастырады. Осылайша, психологиялық даярлық күйі мамандыққа қойылатын талаптарды ескере отырып тұлғаның жан-жақты дамуы. Педагогикалық психология еңбектерінде кәсіби іс-әрекетке даярлық күйін зерттеуге тұлғалық тұғыр маңыздылығы аталады.

Келесі ғалымдар еңбектерінде Биева Л.П. [6], Кон И.С. [7], Смирнова Е.Э. [8] даярлықты тұлғаның әлеуметтік ұстанымы, құндылық бағдары ретінде зерттейді. Смирнова Е.Э. даярлықты тұлғаның білімі мен білігін қоғамдық жұмыстарға арнауын атайды.

Жоғарыда айтылған көзқарастармен қайшы келмейді, даярлықты сыртқы және ішкі күштердің негізінде қалыптасатын тұлғаның тұрақты қырлары ретінде қарастырады. Сыртқы күштерге іс-әрекет, іске

асырылатын нақтылы бір жағдайды, ішкі күштерге – белгілі бір адамға тән тұрақты психологиялық ерекшеліктерді жатқызады. Даярлық құрылымына адамгершілік, психологиялық, кәсіби компоненттер енеді.

Педагогикалық әрекетке даярлық аспектісін Кузьмина Н.В. зерттеді [9], [10]. Автор мұғалім тек педагогикалық қабілетке ғана болып қоймай, балалар психологиясын біліп, оларға және педагогикалық ұжымға жауапкершілік, жағымды қатынас танытып, педагогикалық техника мен технологияны, педагогикалық қарым-қатынас өнерін, оқушылар мен әріптестерімен өзара қарым-қатынас орната алу қабілетін игеру керек деп есептейді [11].

Масленикова В.Ш. кәсіби даярлық - әлеуметтік-педагогикалық әрекетті жүзеге асыратын көп деңгейлі, интегративті тұлғалық қасиеттер деп анықтама береді [12].

Осылайша, жоғарыда келтірілген зерттеулерді талдай келе, адамның белгілі бір іс-әрекетке даярлығы теориялық тұжырымдамалар ерекшеліктері мәселесі функционалдық немесе тұлғалық деңгейде қарастырылуына байланысты негізделеді. Даярлықтың мазмұны мен құрылымына байланысты, кәсіби даярлық көптеген сыртқы және ішкі факторлардан тәуелді динамикалық күрделі құбылыс болып табылатыны белгілі. Даярлық психологиялық-педагогикалық ұғым ретінде жалпы қабылданған анықтамасы жоқ. Мысалы, Сластенин В.А. [13] өзінің бастапқы еңбектерінде даярлық деп мұғалім меңгеруге тиіс жалпы педагогикалық біліктер жүйесі деп түсінілсе, кейінгі шыққан еңбектерінде өзара байланысқан құрылымдық компоненттердің: мотивациялық-құндылықтық (тұлғалық) және орындаушылық (іс-әрекеттік) байланысты «ерекше психологиялық күйі» ретінде қарастырады. Ендігі кезекте кәсіби даярлық құрылымына: психологиялық (бағыттылық, ұстаным); ғылыми-теориялық (кәсіби білімдер жүйесі); практикалық (жалпы педагогикалық біліктер жүйесі); психофизиологиялық (нышандар, қабілеттер); физикалық (денсаулық жағдайы) даярлық және кәсіби жұмысқа қабілеттілік жатады.

Рубинштейн С.Л. даярлыққа «кәсіби іс-әрекетке даярлық мазмұны мұғалімнің іс-әрекетке қажетті адамгершілік-психологиялық қасиеттерін, ақыл-ой және теориялық қабілеттер, қоғамдық-саяси және психологиялық-педагогикалық білімдер кешені, сонымен қатар бағдарламалық әдістемелік білімдер мен дағдылар жатады» деп анықтама береді.

Жоғарыда аталған зерттеулерді талдай келе болашақ бастауыш сынып мұғалімін кәсіби іс-әрекетке даярлығы – кәсіби іс-әрекетке бағдарланған бастауыш мұғалімінің кәсіби шеберлілігі, өзіндік тұлғалық сапалары, теориялық терең білімі, тәжірибелік сипаты, әдіснамалық білім, білік, дағды жиынтығы деп анықтама береміз.

Кәсіби іс-әрекетке даярлықты қарастыратын зерттеулердің ішінен біздің тақырыбымызға Н.Д. Хмельдің тұжырымдамасы сәйкес келеді. Ол өз зерттеуінде белгілі бір кәсіпке ие адам кәсіби іс-әрекетке даярлық негізін мотивациялық-құндылықтық, мазмұндық және іс-әрекеттік компоненттердің тұрақты бірлігі ретінде анықтады [14]. Біздің пікірімізше, бастауыш сынып алғашқы саты, оның маңыздылығы бала бойында қандай да бір қасиеттерді қалыптасуында ол өмірлік тұғырға айналатындығында деп білеміз.

Сондықтан алғашқы сәт, ол мұғалімнің түр келбетінен, ұстанымынан бастап осы іс-әрекетке кәсіби даярлығы бірнеше компонентті меңгеруді талап етеді.

Кейбір қазақстандық зерттеушілер Никитенкова Л.В., Хан Н.Н., Абенова Ш.Н., Есенова М.И., Неустроева Н.А., Жақсылыкова Н.Е., Жүкенова К.А. және т.б. ғалымдар Хмель Н.Д. тұтас педагогикалық процесс тұжырымдамасына сүйене отырып мұғалімнің кәсіби іс-әрекетке даярлығын қалыптастыру мәселесін зерттейді. Бұл тек жай емес мұғалімнің салған ізі ол бала санасын түгелдей қалыптастырып алғы дамудың шартты негізі болатындықтан, бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби даярлық шеберлілігі бүгінгі күн талабынан туындайды десек қателеспейміз. Никитенкова Л.В. болашақ мұғалімдердің педагогикалық құбылыстарды түсінуге даярлықты зерттей келе, бұл даярлыққа мұғалімнің ақыл-ой даярлығының әр түрлі аспектілерін сипаттайтын тұлға қасиеттерін, кәсіби-тұлғалық сапалар ретінде анықтама береді.

Неустроева Н.Н. болашақ мұғалімдердің педагогикалық үдеріске қатысушыларды іскерлік қарым-қатынасқа ұйымдастыруға даярлауды зерттей келе, оны болашақ мұғалімдердің жоғары оқу орнында оқыту мен тәрбиелеудің нәтижесі ретінде қарастырады. Н.Д. Хмельдің кәсіби білім беру теориясына сүйене отырып, даярлықтың мотивациялық, мазмұндық және операциялық компоненттерін бөліп көрсетеді.

Жүкенова К.А. болашақ мұғалімдерді қиын балалармен жұмысқа даярлығын оқу және оқудан тыс әрекеттер барысында тұлғааралық қарым-қатынасты реттеуге қажетті білім, білік, дағды жүйесін сипаттайтын кәсіби іс-әрекеттің аспектілерін жүзеге асыруға даярлық нәтижесі ретінде түсіндіріледі. Ең алдымен болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін даярлауда теориялық-әдіснамалық тұғырларды қарастыруды талап етеді. Бастауыш сыныпта баланың мінез-құлықтарының негізі қаланады. Сондықтан педагогтың бастауыш сынып баларымен жұмысының мәні мен ерекшеліктері педагогтың іс-әрекет түрлерінің ролін анықтайды. Өз кезегінде бұл бүгінгі күні жас толқындарды дұрыс жолға түсіріп дайындау қажеттігі туып отыр.

Қазіргі кезде ғылыми әдебиеттерде, педагогтарды, соның ішінде бастауыш сынып мұғалімдерін даярлауда жоғары оқу орны білім беру үдерісін ұйымдастыруда жүйелілік, ақпараттық, контекстік, тұлғалық бағдарланған, іс-әрекеттік, интегративтік және т.б. тұғырларға көңіл бөледі. Жүргізілген зерттеулерге сүйенсек, бастауыш сынып мұғалімдерін жұмысқа даярлығын қалыптастыруда жүйелілік, іс-әрекеттік, контекстік, рефлексивтік және партисипативтік тұғырларды қолдану тиімді деп есептеледі.

В.И. Андреев, Р.Е. Фейджин, А.Д. Холл, У.Росс Эмби, Т.Е. Климова және т.б. зерттеушілерге сүйене отырып тұғырларды жетекші және қосымша деп бөлеміз. Жетекші тұғырлар жүйелілік және іс-әрекеттік, ал қосымша тұғырларға контекстік, рефлексивтік, партисипативтік тұғырлар деп бөлеміз. Егер жүйелілік және іс-әрекеттік тұғырлар зерттеу объектісін қамтыса, онда қалған тұғырлар субъектіге ықпал етуші тәсілдер мен іс-әрекетті қамтиды.

Әлеуметтік-психологиялық аспектіде студенттер өзге топтармен салыстырғанда неғұрлым жоғары білімділік деңгейімен, мәдениетті белсенді пайдалану және таным мотивациясының жоғарғы деңгейімен сипатталады. Сонымен қатар студенттер - әлеуметтік белсенділіктің жоғарғы деңгейімен

және жеткілікті түрде интеллектуалды және әлеуметтік зерделіліктің үйлесімділігімен сипатталатын әлеуметтік қоғам. Бұл студенттік ерекшеліктің негізінде әрбір студентке деген оқытушының педагогикалық қатынастың болуы жатыр. Жеке дара-іс-әрекеттік тұрғыдан студент өзінің іс-әрекетін өз бетімен ұйымдастырушы педагогикалық өзара әрекеттің субъектісі ретінде қарастырылады. Оған нақты кәсіби-бағдарланған тапсырмаларды шешу үшін танымдық және коммуникативті белсенділікке деген бағыттылық тән. Студенттік кезең – адамның қалыптасуындағы орталық кезең және түрлі қызығушылықтардың көрінуімен ерекшеленеді.

Б.Г. Ананьев мектебінің зерттеушілерінен алынған мәліметтер студенттік кезеңнің – интеллекттің күрделі құрылымдарының уақыты екендігін көрсетеді. Жоғары оқу орнындағы оқу уақытында еңбектік, кәсіби іс-әрекеттің негізі қалыптасады. Оқу барысында меңгерілген білім, біліктілік, дағды оқу іс-әрекетінің пәні ретінде емес, кәсіби іс-әрекеттің құралына айналады. Бірақ техникалық жоғарғы оқу орындарындағы студенттердің жартысында жоғары мектепті таңдаған кезде кәсіпке деген қызығушылық мотиві жоқ. Студенттердің үштен бір бөлігінен көбі өзінің мамандығын дұрыс таңдағанына күмәнданады (А.А. Вербицкий, Т.А. Платонова).

Студенттің мәнді көрсеткіші – оқу іс-әрекетінің түрлері мен түр пішіндерін орындай алу біліктілігі.

Оқытушылардың алдында жауапкершілігі мол психологиялық-педагогикалық тапсырма тұр. Ол студентті өзінің әрекетін жоспарлап, ұйымдастыра алуды білдіретін оқу іс-әрекет субъектісі ретінде қалыптастыру мәселесі.

Студентке әлеуметтік зерделі тұлғаға қатынас ретінде қарау, адамның әлемге деген көзқарасы емес, дүниедегі өзінің орынына деген пікірдің де қалыптасуына әкеледі. Студенттің әлемді тануын қалыптастыру оның рефлексиясының дамуын, өзін іс-әрекет субъектісі, әлеуметтік пайдалы тұлға ретінде сезінуін білдіреді. студенттің тұлғалық-кәсіби дамуының алғышарты болып өзін-өзі танудың дамуы және өзін-өзі жетілдіру тілегінің деңгейі болып табылады. Өзін-өзі тану іс-әрекетін жоғары деңгейде меңгеру өзіндік жетілу мен кәсіби даму әрекетіне белсенді қосылуға мүмкіндік береді. Сол себепті тұлғалық жетілудің жоғарғы деңгейі практикалық психологтің кәсіби дамуының бірінші және екінші деңгейімен байланысты. Өз-өзін тану, өзін-өзі қабылдау және өзіндік жетілдіру деңгейі дайындық процесінде іс-әрекет субъектісі жантанушы-студенттің тұлғалық-кәсіби дамуы маңызды болып саналады. студенттің тұлғалық-кәсіби дамуы тұлғалық, іс-әрекеттік және әлеуметтік-мәдени өзгерістердің үзіліссіз процесі ретінде түсіндіріледі. Бұл ерекшеліктер теориялық, практикалық білім, біліктілік, дағдының қалыптасуын қамтамасыз ететін өзіндік даму мен дайындықтың бірлігі ретінде қарастырылатын үздіксіз процесс.

Жантанушы-студенттің тұлғалық-кәсіби дамуының өзіндік үлгісі кәсіби маңызды қасиеттердің өзіндік бағалануы.

Кеңес психологы Б.Г. Ананьев студенттік кезеңді

«жеке қатынаста адамгершілік және эстетикалық сезімдердің және өзіне азаматтық, қоғамдық-саяси, кәсіби-еңбекті біріктіретін ересек адамның функцияларының қалыптасып, тұрақталуының айрықша белсенді мәнге ие» деп қарастырды.

Жоғары мектеп жасынан студенттік жасқа өтуі өмірдің үйреншікті көзқарастың өзгеруі мен қарама-қайшылықтарымен сәйкес келеді. Бұл қарама-қайшылықтар әлеуметтік-психологиялық сипатта болып келеді.

Студенттік кезеңдегі өзбеттілік әрекеттер туралы сұрақ көп жағдайда нақты практикалық сипатта болып келеді. Бір жағынан теориялық білім мен қызығушылықтар жиналған білім аймағындағы практиканың қолдануымен кездескенде тексеруден өтеді. Екінші жағынан қызығушылықтар мен қажеттіліктердің теориялы, абстрактілі аймағы оны тұрмыста қолдануға әкеледі. Өзбеттілік - жатақханадағы өмірге үйрену, өзінің ақшасын ұстау, өз уақытын дұрыс қолданумен байланысты практикалық іске айналады.

Бұл жас кезеңде идеалға, шындыққа деген бағыттылық мықты болады. Өртүрлі арнадан келіп жататын ақпараттың көптігі студенттің білімін кеңейтеді. Сонымен қатар бұл ақпараттың шектен тыс көптігі уақыттың жеткіліксіздігі мен оны ойша өңдеуге құлықтың болмауынан білім мен ойлаудағы үстірттікке, өзінің өмірін ұйымдастырудағы қателіктерге әкеледі.

Бұл іс-әрекеттегі профессионалдылық бөлек алынған еңбек және өмір субъектісінің, ұжымдағы жалпы әлеуметтік ұйымдағы байланыстар мен қатынастардың терең табиғатының сырын ашуға мүмкіндік береді. Осы негізде морфологиялық, психофизиологиялық, психикалық, әлеуметтік-психологиялық және әлеуметтік деңгейлерге нәтижелі әсер ету құралдары қолданылады. Осындай жолмен практикалық психологтың профессионалдылығын өзі таңдаған іс-әрекет түрінің негізгі құрылымы деп атауға болады. Сонымен кәсіби құзырлылық практикалық психологтың білім, біліктілік, дағды, психологиялық ерекшеліктер, кәсіби ұстамдары мен акмеологиялық иннұсқалардың кешенінің қалыптасуымен сипатталады. Мұнда білім, дағды және біліктілікті психологтың кәсіби құзырлылығының рольдік сипаттамасы ретінде ұсынуға болады. Ал қалған құрылымдар оның субъективті сипаттамалары ретінде болады. Сонымен қатар кәсіби құзырлылықтың түрлі деңгейлеріне жету детерминанттармен анықталады. Олардың арасында кәсіби функцияларды орындау үшін қарсылық болатын жеке дара шектеулер бар.

Маман-профессионал – бұл өзі еңбек атқаратын ұжымдағы функциялау аймағында өзінің міндеттерін орындауда жоғары деңгейге жеткен адам. Мұндай маманның дайындығына оның профессиографиясымен сәйкес келетін білім, біліктілік және дағды негізге алынады. Егер психолог-маманның дайындығын алатын болсақ, ол оқу жоспарындағы пәндердің дәріс, семинар, зертханалық, практикалық сабақтар, тренинг, курстық және дипломдық жұмыстардың түрлері арқылы жүзеге асатын пәндердің меңгерілуі негізінде жүреді. Студенттегі адамға деген қатынасты жоғарғы құндылық ретінде қалыптастыру мәнді. Мұндай нәтижеде адамның ішкі әлемімен жұмыстың механизмі мен заңдарына тереңдеп бойлауы жоғары адамгершіліктік императивпен анықталады. Осындай жолмен, зерттеуші-психологтың кәсіби интеллектісінің маңыздылығы

мен оның жұмысының жалпы гуманитарлы бағыттылығы бір-бірімен тығыз байланысты. Сондықтан В.А. Пономаренко анық профессионал үшін рухани кеңістік – метафора емес, ол өзінің ар-ұятының өзара қатынасының әлеуметтік шындығы. Мұның өзі профессионалды маманнан айырып тұратын жүйелі қасиет. Өзінің іс-әрекеті ретінде психологияны таңдап алған адамдар қарапайым маманнан жоғары деңгейдегі профессионалға дейінгі кезеңдегі оның жүзеге асу үшін қажет әдістемелік түрпішіндерді және әрбір сатының мазмұнды толықтырылуын жақсы түсіну керек.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін кәсіби-педагогикалық іс-әрекетке дайындаудың тұжырымдық моделін құрастыру осы қызметтің мазмұны мен құрылымын меңгеруді қарастырады. Кәсіби-педагогикалық іс-әрекет моделі функционалдық, мазмұндық, операциялдық және жеке компоненттердің біртұтастығын қамтиды. Кәсіби-педагогикалық іс-әрекет моделі жүйесін құрушы фактор ретінде қызметтің іскерлігі мен дағдыларын жеке-бағыттық қалыптастыруды қамтамасыз ететін және педагогтың жеке басының дамуына ықпал ететін табиғи сәйкестік идеясы ұсынылады.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы. – Алматы; Дастан, 2000. – 322 б.
2. Галагузова М.А. Категориально-понятийный проблемы социальной педагогики // Сборник научных трудов «Понятийный аппарат педагогики и образования» / Отв. ред. М.А. Галагузова. – Екатеринбург, 1998. – Вып. 3. – С. 58-67
3. Левитов Н.Д. О психологический состояниях человека. – Л., 1966. – 202 с.
4. Мясищев Н.В. Личность и неврозы. – Л.: Изд. Ленинградского университета, 1960. – 426 с.
5. Дьяченко Кандыбович А.А. Психологические проблемы готовности к деятельности. – Минск: БГУ, 1976. – 176 с.
6. Дьяченко М.И., Кандыбович Л.А., Пономаренко В.А. Готовность к деятельности в напряженных ситуациях (психологический аспект). – Минск.: Изд.-во Университетское, 1985. – 206 с.
7. Бугаева Л.П. Человек: деятельность и общение. – М.: Мысль, 1978. – 270 с.
8. Кон И.С. В поисках себя: личность и ее самосознание. – М., 1984. – 161 с.
9. Крутецкий В.А. Основы педагогической психологии. – М.: Просвещение, 1972. – 187 с.
10. Кузьмина Н.В. Очерки психологии труда учителя. Психологическая структура деятельности учителя и развитие его личности. – Л.: 1967. – 176 с.
11. Веретенникова Л.К. Подготовка студентов к воспитательной работе / Автореф. канд. дисс. на соиск. уч. степени канд. пед. наук. – М., 1985. – 16 с.
12. Волошкина М.И. Подготовка студентов пединституты к внеклассной воспитательной работе с младшими школьниками / Автореф. канд. дисс. на соиск. уч. степени канд. пед. наук. – М., 1977. – 16 с.
13. Сластенин В.А. Формирование личности учителя школы в процессе профессиональной подготовки. – М.: Просвещение, 1976. – 160 с.

14.Хмель Н.Д. Теоретическое основы профессиональной подготовки учителя // Автореф. канд. дисс. на соиск. уч. степени канд. пед. наук. – Киев, 1986. – 180 с.

***

Ергалиева Г.А., Муканова А.Д.

Педагогические основы будущей системы подготовки учителей начальной школы для профессиональной педагогической деятельности

В статье рассматриваются суть, содержание, особенности современной системы образования для подготовки будущих учителей к профессиональной педагогической деятельности и содержание комплекса, который обеспечивает систему подготовки будущих учителей начальной школы к профессиональной педагогической деятельности.

Ключевые слова: «Глобализация», профессиональная деятельность, знания, компетентность, навыки, творчество, умение, познание, личность, самосовершенствование.

***

Ergalieva G.A., Mukanova A.D.

Pedagogical foundations of the future system for the preparation of primary school teachers for professional pedagogical activity

The article describes the content and specifics of future teachers in the current educational system of training future teachers and the contents of the complex, which provides a system for the future education of primary school teachers for professional pedagogical activity.

Keywords: Knowledge, skills, creativity, ability, knowledge, competence, personality, self-improvement.

УДК 796-371.3

Испулова Р.Н. – кандидат педагогических наук, доцент,
ЗКГУ им. М.Утемисова

Гибатов А.Р. – магистрант ЗКГУ им. М.Утемисова

E-mail: Ispulova_Roza@mail.ru

**ПОВЫШЕНИЕ ИНТЕРЕСА УЧАЩИХСЯ К УРОКАМ
ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ**

Аннотация. Рассматриваются вопросы проведения уроков физической культуры в общеобразовательной школе, пути повышения интереса к занятиям физической культурой и спортом. Предлагается использовать различные формы и методы работы в этом направлении.

Ключевые слова: Физическая культура и спорт, учитель, пути повышения интереса.

Занятия физической культурой и спортом благотворно влияют на физическое развитие учащихся, способствуют формированию навыков здорового образа жизни, развитию физических способностей человека,

совершенствуют культуру двигательной активности детей.

В школьном возрасте закладываются основы физической культуры, формируется потребность в занятиях физическими упражнениями, вырабатываются навыки и умения. Физическая культура и спорт является частью программы обучения детей методам поддержания здоровья. В последние годы в силу высокой учебной нагрузки у большинства учащихся отмечается недостаточная двигательная активность, которая может вызвать ряд негативных изменений в организме школьника.

При систематических занятиях физической культурой и спортом происходит непрерывное совершенствование органов и систем организма человека. Структура здорового образа жизни представляет собой динамическую систему, которая допускает изменение и выборочное использование тех или других элементов и ситуаций в соответствии с физическим состоянием человека.

Неоценима роль физических упражнений в сохранении и укреплении здоровья подрастающего поколения, поддержании высокого уровня работоспособности. Многочисленные исследования показывают, что оптимальная физическая нагрузка в сочетании с рациональным питанием и образом жизни является наиболее эффективной в предупреждении многих заболеваний и увеличении продолжительности жизни. Физические упражнения благоприятно воздействует как на физиологические процессы, так и на интеллектуальные процессы. Физические упражнения аэробного характера тренируют все системы организма учащихся.

Результатом активных занятий физической культуры являются крепкое здоровье, хорошее физическое развитие, оптимальный уровень двигательных способностей, специальные знания, умения и навыки в области физической культуры и спорта, деятельность.

Учитель – это человек, формирующий знания и взгляды подрастающего поколения на окружающую действительность, морально-нравственные принципы. Именно от казахстанских учителей в настоящее время зависит каково будет мировоззрение будущего общества, поэтому для достижения цели инновационного развития страны начинать надо с качественного школьного образования. Именно школа является базой для всех видов профессионального образования, поэтому она должна быть гибкой, иметь разнообразные учебные планы и программы, рассчитанные на потребности общества и индивидуальные способности и склонности учащихся. Современная школа принимает важное участие в воспитании личности, готовой к жизни в высокотехнологичном, конкурентном мире.

Результаты международного исследования PISA свидетельствуют о том, что ни один фактор, ни объем средств, вкладываемых в образование, ни размер страны, ни показатели равенства образовательных возможностей не дали такой жесткой корреляции с результатами, как качество преподавательских кадров [1].

Преобразование общества начинается со школы, с учителей, поэтому в Республике Казахстан немало делается в этом направлении. С 2016 года изменен порядок проведения вступительных испытаний на педагогические специальности - введен творческий экзамен, цель которого -

обеспечение качественного приёма, выявление склонностей абитуриента к педагогической специальности. В 2016 году государственный заказ на педагогические специальности составлял 5000, гуманитарные науки – 700, право – 100, искусство – 170, социальные науки – 700, естественные науки – 1470, технические науки и технологии – 12593, военное дело и безопасность – 60, медицинские специальности – 3000, сельское хозяйство и ветеринария – 2690 грантов [2].

Модернизация системы образования предусматривает поднятие престижа профессии учителя как в моральном, так и в материальном плане. Например, с 01 января 2016 года в Казахстане повышена заработная плата учителям на 29% [3].

Ученые указывают, что «...учащиеся, у которых были хорошие учителя по какому-либо предмету существенно улучшали свои показатели по этой дисциплине; учащиеся в классах высококвалифицированных учителей прогрессировали в три раза быстрее, чем дети, которые попали к учителям низкой квалификации» [4].

Обучение должно быть направлено на то, чтобы создать для учащихся условия для самореализации, творческой активности и личностного роста, а для этого требуется внесение изменений в содержание занятий по физической культуре в школе. Одним из таких направлений является использование технологий спортивно-ориентированного физического воспитания в общеобразовательной школе.

Использование современных технологий, повышение престижа профессии педагога и образования приведут к лучшим изменениям.

Задачей учителя физической культуры является активизация учебной деятельности учащихся. Одним из путей решения данной проблемы будет повышение интереса к урокам физической культуры.

Интерес – это осознанное избирательное положительное отношение к чему-либо, побуждающее человека проявлять активность для познания интересующего его объекта [5].

В настоящее время идет поиск путей повышения интереса учащихся к физическому воспитанию в общеобразовательной школе, с помощью которых будет возможным:

- обеспечить достаточный объем двигательной активности детей; освоить учащимися ценности физической культуры;
- укрепить состояние здоровья и сформировать у них навыки здорового стиля жизни.

- ...повышение эффективности физического воспитания подрастающего поколения - важнейшая задача современного общества. Решить эту задачу пытались и пытаются многие ученые, педагоги, учителя, руководители самых разных рангов во многих странах мира и, конечно, в нашей стране [6].

В системе образования актуальным становится поиск новых подходов, невостробованных резервов достижений культуры, эффективных технологий воспитания и обучения.

Одна из задач учителя физической культуры – это удовлетворение интересов обучающихся. Организация урочной и внеурочной

деятельности школьников с использованием разработанных методов, основанных на применении современных образовательных технологий:

- повысит познавательный интерес к физической культуре;
- окажет содействие в развитии интеллектуального и двигательного потенциала школьников;
- повысит уровень информационной грамотности обучающихся, уровень качества выполнения двигательных действий обучающихся;
- разовьет личность школьника.

Одним из способов решения данной проблемы является творческое отношение учителей к своей деятельности.

О важности творческого подхода к педагогической деятельности писали Я.А. Коменский, И.Г. Песталоцци, К.Д. Ушинский, П.П. Блонский, С.Т. Шацкий, В.А. Сухомлинский и многие другие. Умения учителя принимать оперативные, гибкие решения в условиях педагогического процесса подчеркивается многими педагогами и психологами. В.А. Сухомлинский выделял три слагаемых учебно-воспитательного процесса в школе: науку, мастерство, искусство.

Творчество учителя проявляется:

- в его умении импровизировать;
- в творческом переосмыслении опыта других учителей;
- в умении переработать новую информацию и использовать ее на практике, в индивидуальном подходе к ученику, в отношении к своему предмету, в подаче учебного материала;
- в использовании различных методов и средств обучения и воспитания.

Творческое решение построения урока и отбора содержания материала, создание нетрадиционного по форме занятия обеспечивает эффективность урока физической культуры, усвоение детьми необходимых знаний, умений, формирует навыки, а также стимулирует активность учащихся, вызывает у них познавательный интерес.

К критериям педагогического творчества относятся:

- наличие глубоких и всесторонних знаний и их критическая переработка и осмысление;
- умение перевести теоретические и методические положения в педагогические действия;
- способность к самосовершенствованию и самообразованию;
- разработка новых методик, форм, приемов и их оригинальное сочетание [7].

Творческий педагог должен развивать индивидуальные способности учащихся; владеть инновационными методами обучения; постоянно заниматься самообразованием. Творческая личность характеризуется оригинальным умением мыслить, то есть умением открывать новое, необычное.

Творческий педагог постоянно повышает свой профессиональный уровень. Выделяют три сферы творческой деятельности учителя:

- 1) методическое творчество (связано с умением анализировать возникающие педагогические ситуации, правильно выбирать и

строить методические модели, конструировать содержание и способы воздействия в учебно-воспитательном процессе; изучать передовой педагогический опыт и грамотно применять его в своей практике с учетом индивидуальных особенностей педагога и коллектива детей);

2) коммуникативное творчество (взаимодействие с детьми) (данное творчество связано с организацией педагогически целесообразного и эффективного общения как с детьми, так и с родителями, коллегами, администрацией; способность осуществлять саморегуляцию);

3) творческое самовоспитание (осознание самого себя как конкретной творческой индивидуальности, определение своих профессионально-личностных качеств, требующих дальнейшего совершенствования и корректировки, а также разработки долгосрочной программы собственного самосовершенствования в системе непрерывного самообразования) [8].

Анализируя алгоритм применения инновационных педагогических технологий, можно выделить следующие основные компоненты:

- предварительная диагностика уровня усвоения учебного материала;
- мотивация и организация учебной деятельности обучающихся, где задачей может быть привлечение учащихся к занятиям познавательной деятельностью и поддержание интереса к урокам физической культуры;
- непосредственно процесс обучения, где происходит усвоение учебного материала;
- контроль качества усвоения знаний [9].

Проблема формирования и развития интереса учащихся к занятиям физической культурой и спортом в настоящее время обсуждаема и актуальна. Любое общество заинтересовано в здоровом молодом поколении.

В процессе занятий физической культурой важно, чтобы учащиеся проявляли активность, направленную на овладение учебным материалом, т.е. задача учителя физической культуры использовать большое многообразие способов и средств для обеспечения высокой учебной активности занимающихся. Активность учащихся на уроке физической культуры, во многом, зависит от самого учителя. Существует много путей и способов повышения активности учащихся: правильная постановка задач на уроке, эмоциональное проведение урока, создание положительного социально-психологического климата на уроке, устранение ненужных пауз и т.д. Однообразная физическая деятельность приводит к развитию неблагоприятных психических состояний - снижением психической активности, потерей интереса к деятельности, ослаблением внимания. Или может возникнуть психическое пресыщение, которое характеризуется усилением психического возбуждения, раздражительностью, появлением нежелания заниматься физической культурой.

Интересы учащихся к уроку физической культуры бывают разными. Например, если младшие школьники проявляют интерес к двигательной активности вообще, то подростки занимаются физическими упражнениями уже с какой-то конкретной целью, старшеклассники же на первое место ставят мотивы, связанные с подготовкой себя к определенной профессиональной деятельности.

Школьники проявляют дифференцированный интерес к

различному программному материалу. В младших классах мальчики отдают предпочтение спортивным играм, а девочки – подвижным. Все остальные упражнения учебной программы в этих классах нравятся учащимся примерно в равной степени [10].

У старших школьников интерес к физической культуре сохраняется, если у них имеется цель занятий физическими упражнениями.

Задачей учителя физической культуры является формирование у школьников целеустремленности, то есть стремления достичь отдаленную по времени цель. Целеустремленность возникает только в том случае, если цель значима для школьника, отвечает его побуждениям и интересам и считается им достижимой.

Поддержание интереса и целеустремленности у школьников зависит от того, испытывают ли они удовлетворение на уроке физической культуры.

Интерес школьника к уроку физической культуры можно повысить с помощью:

- развития у школьников осознанного отношения к двигательным действиям, изучаемым на уроке;
- развития самостоятельности и активности у школьников при выполнении учебных и творческих заданий на уроке и дома;
- внедрения инновационных технологий.

Одним из перспективных подходов, связанных с повышением качества процесса по физическому воспитанию, является создание и использование компьютерных программ. Создание мультимедийных обучающих курсов могут позволить учащимся самостоятельно оценить уровень теоретических и методических знаний, определить уровень здоровья, физического развития.

Применение компьютерных программ в работе учителя физической культуры научит учащихся, особенно старших классов, самостоятельно производить анализ результатов своего тестирования и оценку; овладеть навыками самостоятельного контроля за уровнем своего здоровья.

В работе некоторых ученых раскрывается решение противоречия между успешным освоением техники выполнения упражнений, имеющих сложные безопорные положения и недостаточностью уровня развития некоторых физических качеств, в частности – гибкости. В качестве методического подхода предлагается использовать вспомогательные физические упражнения, связанные с «опорными ощущениями», другими словами, применять такие упражнения, которые позволяют ориентировать занимающихся на вспомогательные тактильные ориентиры [11].

Использование двигательных действий из видов спорта, не культивируемых в школьной программе, вызывают определенные сложности в оптимальном сочетании учебной и спортивной деятельности.

Одним из перспективных подходов в организации и проведении занятий по физической культуре как в учебное, так и во вне учебное время, является индивидуализация двигательной активности, которая предполагает индивидуализацию физических нагрузок и объема двигательной деятельности в зависимости от индивидуальных соматотипических, физиологических и психологических характеристик занимающихся.

Еще одно из направлений – это индивидуализация процесса

физической подготовки, которая носит название индивидуально-типологический подход. В процессе педагогических экспериментов учеными показано, что испытуемые предпочитают виды физических нагрузок, которые им легче выполнять в силу своей типологической предрасположенности.

В работе Г.П. Виноградова и Т.А. Яшиной (1995) были установлены определенные взаимосвязи между индивидуальными психологическими характеристиками занимающихся и предпочтительностью выбора таких компонентов нагрузки, как интенсивности и темп выполнения упражнений, а также предпочтительности того или иного вида двигательных действий [12; 13].

В качестве одной из проблем индивидуализации учебно-тренировочного процесса студентов А.А. Голубевым отмечено, что при дозировании физических нагрузок не учитывается такой важный показатель, как индивидуальная вариабельность функциональных показателей, которая обуславливается не только генетическими факторами, но и воздействием внешней среды и образом жизни.

Следует выделить одно из узловых проблем – это выбор наиболее эффективных методов и форм обучения теоретическим знаниям и практическим навыкам и умениям по физическому воспитанию учащихся для повышения их интереса к занятиям физической культурой.

На повышение интереса к занятиям физической культурой может повлиять проведения уроков с ориентацией на определенный вид спорта. Для чего необходимо определить уровень знаний в вопросах физической культуры, выявить возможность применения различных видов спорта на уроках физической культуры; исследовать возможность использования специальных знаний по виду спорта в целях формирования потребности в регулярных занятиях физическими упражнениями у учащихся; определить направленность и содержание уроков в аспекте повышения интереса к занятиям физической культурой учащихся; разработать и экспериментально проверить эффективные средства, методы и содержание подготовки учащихся по повышению интереса их к занятиям физической культурой и спортом.

Как известно, использование занятий по боксу в качестве средства воспитания и перевоспитания подростков является весьма перспективным [14].

Бокс в Казахстане становится очень популярным видом спорта. Внушительны результаты спортсменов Казахстана на последних летних Олимпийских играх в Рио-де-Жанейро, где сборная РК по боксу принесла стране 3 медали: 1 золото и 2 серебра. Данияр Елеусинов выиграл «золото», Василий Левит и Адильбек Ниязымбетов - «серебро». Победа Данияра Елеусинова закрепила за Казахстаном лидерство в этом весе уже четыре Олимпиады подряд. Это второй факт в истории Олимпиады, когда боксеры одной страны выигрывают четыре раза подряд. А. Ниязымбетов на турнире показал отличный бокс и заслуженно вошел в историю казахстанского бокса, как второй боксер из Казахстана после Болата Жумадилова, которому удалось на двух Олимпиадах завоевать серебряную награду.

В 2017 году казахстанские мастера перчатки добились значимых успехов на международной арене, подтвердив высокий класс отечественной школы бокса. На чемпионате мира в Германии Казахстан взял золото,

завоеванное Кайратом Ералиевым, два серебра и три бронзы. «Как вы знаете, не так давно прошел чемпионат мира в Гамбурге, где казахстанская сборная очень успешно выступила, и я хочу поздравить наших спортсменов, тренерский штаб, болельщиков с хорошими результатами», – сказал Тимур Кулибаев. «Хотелось бы отметить, что в сборной много молодых боксеров, которые впервые выступали на таком крупном турнире и добились хороших достижений. Это говорит о том, что в Казахстане ведётся планомерная работа по подготовке молодых спортсменов, есть резерв», – подчеркнул он.

Глава федерации заметил, что и нынешние лидеры казахстанской сборной показывают пример бокса современного, международного уровня [15].

В Казахстане у молодежи огромный интерес к боксу, в стране ведется работа по созданию материально-технической базы для спортсменов.

Учителю физической культуры рекомендуется на занятиях придерживаться определенной схемы, которая сводится к следующему: первые уроки являются ознакомительными, на них учитель знакомит с общими вопросами физической культуры и бокса, уточняются организационные; в последующих уроках дается учебный материал, обращается внимание на методические указания, на правильную технику каждого нового упражнения.

В вводно-подготовительной части даются различные виды ходьбы, общеразвивающие упражнения в различных положениях в движении. Уделяется внимание упражнениям для развития подвижности ног. В основную часть урока входит изучение программного материала: техники и тактики бокса, упражнений в координации боевых движений (механика ударов, защит и перемещений), развитие резкости и автоматичности серийных ударов, изучение дистанции ударов, «постановка» ударов на специальных снарядах - надувной и насыпной грушах и мешке. Сюда же входит изучение боевых движений во взаимодействии с партнером; изучение приемов и тактических действий, закрепление материала урока в вольных боях.

В заключительную часть урока входят упражнения эмоционального характера (игры), успокаивающие упражнения и ходьба.

Для успешного вовлечения детей в занятия боксом следует использовать наиболее эффективные средства и методы.

В боксе важное значение имеет тактическое действие боксера. Различают тактику отдельных атакующих и контратакующих действий, тактику боя и тактику турнира. Тактика действий включает в себя способ проведения атакующих и контратакующих комбинаций. Неожиданные действия атакующего, а также действий, создающие ложные представления о начале движения, о начале действия – это тактика проведения атаки. Вызов (провоцирование) на определенные атакующие или контратакующие действия ложной информацией о своей неготовности называется тактикой проведения контратаки. Тактика боя – умелое использование наступательных и оборонительных действий в бою с противником. Тактические действия боксера делятся на подготовительные, наступательные и оборонительные. Выделяют следующие видов боев — бой на дальней, средней и ближней дистанциях; формы боев (активно-на-

позиционная тактика), нашедших свое отражение в национальных школах бокса и в индивидуальной манере ведения боя. По тактической целенаправленности боевые действия боксера следует распределить по трем группам: 1 – подготовительные; 2 – наступательные, 3 – оборонительные действия.

К подготовительным действиям относятся все действия боксера, предшествующие непосредственному нападению и обороне и обеспечивающие ему успех. Обманные действия осуществляются финтами (имитация начала удара и ложное «открытие», «самораскрывание») и ложными легкими ударами, их целью являются угрозы, отвлечения от действительной атаки и вызовы на необходимые боксеру действия.

Финты и ложные удары часто сочетают с защитами и с маневрированием.

Разведывательные действия осуществляются с помощью маневрирования и защит, обманных действий и разведки боем.

Действия наступления состоят из подготовительных действий и действий непосредственного нападения. Они включают в себя разностороннюю подготовку к атаке и контратаке, попутные защиты, атакующие, встречные и ответные удары на различных дистанциях. Последовательность всех этих элементов техники различна и диктуется требованиями боевой обстановки, характером действий противника, успехом или неуспехом собственного наступления. Оборонительные действия применяются, если необходимо защититься от быстрой и стремительной, атаки и контратаки противника, захватить инициативу, раскрыть противника, прийти в себя после полученного удара, подготовить контрудары и др.

К оборонительным действиям относятся защиты, маневрирование, а также встречные и ответные удары.

Наиболее существенными методами вовлечения детей в секцию бокса являются коллективный, групповой и индивидуально-выборочный методы. При коллективном методе вовлечения детей в занятия боксом проводятся беседы с ведущими тренерами и лучшими спортсменами, показательные выступления спортсменов, демонстрации спортивных фильмов. Групповой метод вовлечения детей в секцию бокса осуществляется совместно с педагогическим коллективом школы. Индивидуально-выборочный метод заключается в проведении индивидуальных бесед.

Опыт обновления организации и содержания физического воспитания в общеобразовательной школе ведущих учителей показывает, что подготовку к переходу на новую форму организации учебного процесса по физическому воспитанию учащихся общеобразовательной необходимо начинать с разработки проекта инновационных преобразований, творчески продумать возможности реализации проекта в конкретных условиях школы; оценить профессиональные качества учителей физической культуры, определить степень готовности материальной базы, провести разъяснительную работу с учащимися, родителями администрацией школы.

Творческий подход учителя физической культуры к педагогическому процессу, использование инновационных технологий в физическом воспитании поможет повысить интерес к урокам физической культуры, к занятиям физической культурой и спортом.

Литература:

1. Тряпицына А.П. Педагогика. Учебник для вузов / Под ред. Тряпицыной А.П. –СПб: Питер, 2013. – 304 с.
2. В 2016 году в Казахстане выделено около 32 тысяч грантов на обучение. – <http://24.kz/ru/news/top-news/item/125947-v-kazakhstane-vydeleno-okolo-32-tysyach-grantov-na-obuchenie>. Дата обращения: 16.07.2017 г.
3. О системе оплаты труда гражданских служащих, работников организаций, содержащихся за счет средств государственного бюджета, работников казенных предприятий / Постановление Правительства Республики Казахстан от 31 декабря 2015 года № 1193. – <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1500001193>. Дата обращения: 22.06.2016 г.
4. Барбер М., Муршед М. Как добиться стабильно высокого качества обучения в школах // Вопросы образования. – 2008. – №3. – С 51-54.
5. Ильин Е.П. Психология физического воспитания: учебное пособие для студентов пед. ин-тов. – М.: Просвещение, 1987. – 262 с.
6. Бальсевич В.К., Шестаков М.П. Концепция альтернативных форм организации физического воспитания школьников. – <http://lib.sportedu.ru/GetText.idc?TxtID=951>. Дата обращения: 16.05.2017 г.
7. Коджаспирова Г.М. Педагогика: учебник. – М.: Кнорус, 2010. – 744 с.
8. Щербакова Т.Н. Творчество в деятельности современного педагога // Материалы IV Междунар. науч. конф. «Актуальные вопросы современной педагогики» (г. Уфа, ноябрь 2013 г.). – Уфа: Лето, 2013. – С. 21-25.
9. Балобанова Т.Н. Применение педагогических технологий в практической деятельности преподавателя // Межвуз. сб. науч. Трудов «Личность, общество, образование в изменяющемся мире». В 2 ч. Ч. 2. – СПб.: ЛОИРО, 2013. – С. 69-70.
10. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. – СПб, 2000 – С. 261-264.
11. Имашев А.К. К вопросу о совершенствовании и методики обучения физическим упражнениям // Совершенствование системы подготовки специалистов физической культуры и спорта: Тезисы докладов научно-практической конференции. – Калининград: Калининградский ун-т, 1995. – С. 18-19.
12. Виноградов Г.П. Теория и методика рекреационных занятий физическими упражнениями. – СПб.: ГАФК, 1997. – 163 с.
13. Яшина Т.А. Социальный статус занимающихся рекреационной силовой тренировкой // Республиканский сборник научных трудов «Научно-методические основы физической рекреации и здорового образа жизни студенческой молодежи». – СПб.: СПбГУРП, 1998. – С. 39-41.
14. Зотов Ю.И. Опыт формирования у подростков интереса к боксу // Бокс: Ежегодник. – М., 1983. – С.10-13.
15. Кулибаев Т. У казахстанского бокса есть резерв для будущих побед. – <http://www.kfb.kz/rus/news/3430>. Дата обращения: 12.08.2017 г.

***

Испулова Р.Н., Габитов А.Р.

Дене тәрбиесі сабақтарында оқушылардың қызығушылығын арттыру

Мақала жалпы білім беретін мектептерде дене тәрбиесі сабақтарында оқушылардың қызығушылығын арттырудың жаңа тәсілдерін іздестіруге бағытталған. Дене тәрбиесі мұғалімдерінің шығармашылық көзқарасы, спорттық бағдарланған сабақтарды өткізу мүмкіндіктері туралы сұрақтар қарастырылады.

Тірек сөздер: Дене тәрбиесі және спорт, мұғалім, қызығушылықты арттыру жолдары

***

Ispulova R.N., Gabitov A.R.

The increasing interest of students to physical culture

The article is devoted to the search for new approaches increase students ' interest in physical education lessons in the General educational school. Discusses issues of creative approach of physical culture teachers, the possibility of holding sports oriented lessons.

Keywords: Physical culture and sport, teacher, ways to increase interest.

ӘОЖ 159.9

Қуанжанова Қ.Т. – 6D010300 – Педагогика және психология мамандығы бойынша философия докторы (PhD),

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Оразова А.М. – Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің магистранты

E-mail: kkt-87@mail.ru

**ІШКІ ІСТЕР ОРГАНЫ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІНІҢ КӘСІБИ
ДЕФОРМАЦИЯСЫНЫҢ ПАЙДА БОЛУЫНА ӘСЕР ЕТЕТІН
ФАКТОРЛАР**

Аңдатпа. Мақалада Ішкі істер органы қызметкерлерінің кәсіби деформациясының мәселелері, оның пайда болуының тәуекел факторлары және ықтимал салдары қарастырылған.

Тірек сөздер: Деформация, кәсіби деформация, дезадаптация, моббинг, субъективті моббинг, эмоционалды күй синдромы, ургентті аддикция.

Әр мамандық қызметкерден жұмыстың нәтижелі болуы үшін белгілі бір психофизиологиялық қасиеттердің болуын талап етеді. Кей жағдайда жұмыста қызметкердің нервтік-психологиялық тұрақтылығы жоғары болғанын талап етсе, кейбіреулері керісінше жұмыстағы талаптардың – төмен болғанын қалайды [1, 48 б.].

Кез-келген кәсіби іс-әрекет түрі адамның мінез-құлқына белгілі бір із қалдырады. Әсіресе мамандықтардың ішінде Ішкі істер органы саласында жасайтын қызметкерлердің бойынан өз-өзіне сенімді болу, авторитарлы стильді ұстану, басқа біреудің ой- пікірлерімен санаспауы және

бреуден күдіктенуі секілді талаптарымен ерекшеленетінін білеміз.

Іс жүзінде Ішкі істер органының барлық бөлімшелерінің қызметкерлері кәсіби деформацияға бейім болып табылады: қылмыстық іздестіру, тергеу, анықтау бөлімі, жол-патрульдік полция баталооны, учаскелік полиция инспекторлары, кәмелеттік жасқа толмағандар істері жөніндегі инспекторлары және т.б. жатқызуға болады.

Үнемі қылмыстық әлеммен және әр-түрлі қылмыс түрлерімен кездесе отырып - кісі өлтіру, тонау, ұрлық, зорлау және т.б., соған қарамастан полиция қызметкері әр қашан адам кейпінде қалып, жалпы адамзаттық моральдық принциптерге адал болуы тиіс. Бірақ бұл принипті ұстану көп жағдайда мүмкін бола бермейді.

Ерте ме, кеш пе маман жұмыстың ерекшеліктеріне дағдыланып кетеді, кейде бей-жай болып, ал кейде керісінше төзімсіздік, ашушаңдық және қатыгездік белгілері пайда болады. Маман деформацияға ұшырап, өзіне бекітілген талаптардан ауытқи бастайды.

С.П. Безнесов, Р.М. Гроновская, Л.Н. Корнеева, А.К. Маркованың көрсетуі бойынша кәсіби деформацияның жоғарғы дәрежесі үнемі адамдармен жұмыс істейтін әлеуметтік мамандық өкілдерінде пайда болады: құқық қорғау органдары, мемлекеттік қызметкерлер, дәрігерлер, педагогтар, басшылар, қоғамдық жұмысшылар, психологтар, кәсіпкерлер және т.б.

Жалпылай айтқанда кәсіби деформация (латын тілінен аударғанда *deformatio* - *бұрмалау*) – кәсіби қызметте туындайтын сыртқы және ішкі қысым факторларының әсерінен когнитивті бұрмалану мен тұлғаның психологиялық дезориентациясының пайда болуы.

Кәсіби деформация – бұл кәсіби нормалардан ауытқу және қызметкердің кәсіби сенімділігін жоғалтуы болып табылады. ПО қызметкерлерінің кәсіби деформациясы жұмыстың, еңбек жағдайларының, кәсіби дағдылары әсерінен қызметкерде жекелік қасиеттердің өзгеруі болып табылады [2, 22-26 бб.]. Кәсіби деформацияны жалпылай қарайтын болсақ, Э.Ф. Зеер келесідей айтқан: «Көпжылдар бойы бір қызметті орындау. Бұл кәсіби шаршауға, қызметкердің қызметте кәсіби дағдыларын жоғалтуына, жұмыс қабілетінің төмендеуіне алып келеді»-деген.

Кәсіби деформация – қызметте және жеке тұлғалық құрылымда бірте-бірте қалыптасқан өзгерістер. Бұл еңбектің өнімділігіне немесе басқа қатысушылармен өзара қарым-қатынасқа және тұлғаның дамуына теріс әсерін тигізеді [3, 149 б.].

Әдебиеттерді талдау барысында кәсіби деформацияларды зерттеуге бағытталған еңбектердің саны шектелгенін анықтадық. Деформация мәселесінің жеке аспектілері Ж.Ы. Намазбаева, А.Т. Акажанова, Г.Т. Бекмұратова, З.Ш. Мадалиева, С.М. Жақыпов, ресейлік ғалымдар С.П. Безносова, Р.М. Грановская, Л.Н. Корнеев, А.К. Маркова, А.Л. Свеницкий, Э.Э. Сыманюк, Н.С. Пряжников, Е.Ю. Пряжникованың еңбектерінде қарастырылған.

С.П. Безносова, Р.М. Грановская, Л.Н. Корнеев, А.К. Маркова кәсіби шыңға жетуді қиындататын, кәсіби қызметтің сипаты мен жағдайлары тұлға дамуына кері әсер беретін деформациялардың ықпалымен дамиды деп көрсетеді.

Кәсіби деформация бұл объективті құбылыс, оның жағымсыз әсерлері басқа кәсіби емес факторлар (әлеуметтену, тәрбие) арқылы өтуі де мүмкін. Бұл үдеріс және алынған кәсіби еңбектің ерекшелігіне сай адамның субъективтік сапаларының қызметкер-маманның тұтас дербестік тұлғалық қасиеттеріне әсер берудің нәтижесі [1].

Ресей мемлекеттік кәсіби-педагогикалық университетінің психология кафедрасы жүргізген ғылыми зерттеулердің нәтижесінде кәсіби деформацияның түрлеріне көп шалдығатын мамандықтар арасынан педагогикалық мамандықты атаған.

XX ғасырдың басында П.Сорокин әлеуметтік стратификация мен мобильділікке қатысты сұрақтарды қарастыра отырып, кәсіби әрекеттің мамандыққа әсерін анықтау барысында «кәсіби» деформация түсінігін еңгізді. 1960 ж. бұл түсінікті заң психологиясы саласының зерттеушілері қолданады (А.Р. Ратинов, С.П. Безносов, Е.Г. Лунина т.б). Ал, қазіргі таңда педагогтардың, журналисттер, әлеуметтік қызметкерлер, басшылардың кәсіби деформациясы төнірегінде белсенді жұмыстар жүргізіліп келеді. Осы кезден бастап аталған феноменнің жеке жақтары зерттеле басталды. «Кәсіби деформация» түсінігімен қатар, аталған жұмыстарда мағыналары бір «кәсіби деструкция», «кәсіби деградация» терминдері қолданылған (А.К. Маркова, Е.А. Климов, Е.Ю. Пряжникова, А.Ф. Шикун т.б) [2].

Т.А. Жалагинаның [3] жұмысында аталған түсініктерге келесі анықтамалар беріледі:

А) деградация (лат. gradus - деңгей) – алдында жинақталған кәсіби қасиеттерінің жоғалуы, жағымсыз жаққа беталасы;

Б) деформация (лат. deformation) – ішкі және сыртқы факторлардың өзара әрекетінің нәтижесіндегі өзгерісі;

В) деструкция (лат. destructio) – қалыптасқан құрылымның бұзылысы.

Н.С. Ахтаева бойынша кәсіби деформация – алуан түрлі кәсіби аурулардың көрінісі және көбіне олардан құтылуға болмайды дейді.

Кәсіби деструкциялар – бұл қалыптасқан әрекеттер және тұлға құрылымындағы еңбек табысына және осы үдеріске қатысушылардың арабайланысына теріс әсер беретін өзгерістер [4, 230 б.]. Кез келген кәсіби қызметтің көп жылдар бойы іске асырылуы еңбек функцияларының табысын төмендететін немесе бұл үдерісті қиындататын тұлғаның бойына деформациясының пайда болуына әкеледі. Тұлғаның кәсіби деформациясы – бұл психикалық құрылымның, тұлға сапаларының кәсіби қызметті іске асыру мен соның әсері барысындағы өзгерістер.

Г.К. Ахметова, А.К. Мынбаева, Н.А. Маликова [1, 6-7 бб.] педагог тұлғасының кәсіби деформация мәселесін зерттей келе, келесі кесте ұсынады (кесте 1).

Аталған зерттеушілердің берген анықтамаларын талдай келе, Г.К.Ахметова, А.К.Мынбаева, Н.А.Маликова [1, 6 б.] педагогтың кәсіби деформациясы – бұл педагогтың кәсіби қызметін атқару үдерісі кезінде тұлғалық өзгеріске ұшырауы және ол көбінесе тұлғаның өзіне, оның атқаратын қызметі мен өмірінің басқа да салаларына жағымсыз әсер етеді деген анықтама береді.

Кесте 1 – Зерттеушілердің кәсіби деформация түсінігіне берген анықтамалары

Зерттеушілер	«Кәсіби деформация» түсінігінің анықтамасы
Л.В. Мардахаев	Маман тұлғасының кәсіби деформациясы – бұл маманның өз кәсіби қызметінің әсерінен туындайтын, оның тұлғалық сапалары мен ерекшеліктерінің (қабылдау стереотиптері, құндылық бағдары, мінезі, қатынас тәсілдері мен жүріс-тұрысы) өзгеріске ұшырауы.
Ю.М. Кузьмина	Кәсіби деформация – бұл тұлғаның кәсіби қызметінің кейбір ерекшеліктерінің әсерінен туындайтын құбылыс, ол кәсіби қызметті атқаруда кері жағымсыз ықпал етеді немесе тұлғаның психологиялық құрылымының өзгеруіне алып келеді.
Д.Н. Вяземский	Тұлғаның кәсіби деформациясы – кәсіптік қызметті атқару кезінде көрінетін тұлға сапасының өзгеріске ұшырауы. Ол кәсіптік жаргонда, өзін өзі ұстау мәнерінде, физикалық сипатынан байқалады.
А.К. Маркова	Кәсіби деформация деп кәсіптік қызметті атқару кезінде туындайтын деструкция ретінде түсіну керек, ол маманның өніміне кері әсер етеді, тұлғалық сапалардың ауытқуына, жағымсыз сипаттардың жинақталуына алып келеді.
Ю.В. Пунанова	Кәсіби деформация – бұл жағымсыз әлеуметтік-психологиялық құбылыс, ол кәсіптік қызметтің үдерісі мен нәтижесіне деструктивті ықпал ететін әртүрлі жеке мінез-құлық түрінде білінеді.
Н. Б. Москвина	Тұлғалық-кәсіби деформация – кәсіптік және күнделікті өмірдегі тұлғаның оңтайлы дамуынан ауытқуы, ол мұғалім жұмысын ауырлатып, тиімділігін төмендетеді.

Деформация кәсіби әрекетпен шартталған адамның барлық өмірлік әрекеттерінде тарайды. Аталған ықпалдар әдетте тұлғаның бойына жағымсыз әсер етеді. Кәсіби деформация көбіне өмірлік әрекетте қиыншылықтарға және іс-әрекеттің тиімділігінің деңгейін түсіреді.

Қазіргі таңда Ішкі істер органы қызметкерлеріне жоғары деңгейдегі кәсіби дайындық қана емес, сонымен қатар кәсіби моральдық-психологиялық қасиеттердің болуы шартқа айналды. Жұмыс уақытының тұрақсыз болуы, психикалық және физикалық жүктемелердің көп болуы, күнделікті жасайтын бір сарынды жұмыстардың әсерінен қызметкерлер кәсіби дезадаптацияға тез ұшырап, тұлғаның ағзалары шаршап қана қоймай, күш-қуаттары сарқылады. Осыған қоса қызметкерлердің еңбек жағдайларына байланысты бір қатар қиындықтар бар, олар: ұжым арасындағы қарым-қатынас, материалдық қамтамасыз ету және т.б. [4, 75 б.]. Сондай-ақ құқық қорғау органдарының қызметкерлері туралы айтылатын жағымсыз қоғамдық пікірлердің де рөлі аз емес.

Кәсіптік қызметтің ерекшеліктері ПО қызметкерлерінің жеке басына елеулі әсер етеді, бұл әлеуметтік жағымсыз мінез-құлыққа алып келуі мүмкін.

Мысалы: Тергеуші де – құқықтық күдіктенушілік, оперативті жұмысшыда – өзекті агрессия, қорғаушыда – айлакерлік, прокурорда – кінәлаушылық сияқты кәсіби деформацияның дамитының көрсетуге болады [5, 45-54 бб.].

Құқық қорғау органдары қызметкерлерінің кәсіби деформациясы бұл қоршаған ортаның теріс әсер ететін факторлары кесірінен қызметкерде жекелік қасиеттері мен кәсіби жұмысының бұрмалануына әкеліп соғады [6, 283 б.].

Кәсіби деформацияның туындау себебінің басты мәселесі ол жақын орта, бұл ортамен кәсіби маманның қарым-қатынас жасауы және қызметінің ерекшелігі болып табылады. Көп жылдар бойы жасалған типтік бағдарламалар кәсіби білімдерді шындандырып қана қоймай, кәсіби әдеттерді, стереотиптерді, ойлау және қарым-қатынас стилін қалыптастыруға ықпалын тигізеді.

Психологиялық әдебиеттерде кәсіби деформацияның туындау себептерінің 3 факторын бөліп көрсетеді: құқық қорғау органдарының жұмыстағы қызметтік іс-әрекеттерінің ерекшеліктері факторы; жекелік ерекшеліктер факторы; әлеуметтік-психологиялық факторлар [7, 69 б.].

Бірінші құқық қорғау органдарының жұмыстағы қызметтік іс-әрекеттерінің ерекшеліктеріне қатысты факторына:

- жоғары жауапкершілік;
- жұмыс уақытының тұрақсыздығы;
- психикалық және физикалық жүктемелер;
- қызметтегі экстремалды жағдайлар;
- құқық бұзушылармен қарым-қатынас жасау;
- ПБ бөлімшелерінің жедел-техникалық қамтамасыз етілуі төмен және қанағаттанарлықсыз деңгейдің болуы.

Екінші фактор ПО қызметкерлерінің жекелік ерекшеліктеріне қатысты факторлар:

- қызметкердің талаптану деңгейінің жоғары болуы, яғни өзінің мүмкіндіктеріне сай келмейтін жұмыспен айналысу;
- психологиялық тұрғыдан қызметкердің ПО жұмыс жасауға кәсіби жарамсыздығы (темперамент ерекшеліктері, мотивация деңгейі, кәсіби бағдар);
- кәсіби қызметтен көңілі қалуы;
- өзінің бұл қызметте керек екенін сезінбеу.

Үшінші әлеуметтік-психологиялық факторлар:

- басшының дөрекі стилі;
- қызметкерлер арасындағы қақтығыстар мен шиеленістер;
- ұжым арасындағы әр-түрлі көріністегі психологиялық зорлық-зомбылық;
- жұмыстан тыс уақытта жақын әлеуметтік ортаның қызметкерге теріс әсері (отбасы, достары және т.б.);
- бұқаралық ақпараттарда (газет, журнал, интернет желілерінде) Ішкі істер органдары қызметкерлері туралы теріс ой пікірлердің жарыққа шығуы.

Осылайша, кәсіби деформация сыртқы факторлардың әсерінен (міндеттерді шешу шараларын қолдану, алдын алу және жолын кесу мақсатында құқық бұзушылармен қарым-қатынас жасау т.б.), сонымен қатар қарым-қатынастағы ішкі жүйелер факторы (басшымен және

әріптестерімен қарым-қатынас, қызметтік міндеттерді бірігіп орындау және т.б.) нәтижесінде дами бастайды [5, 180 б.].

Ішкі істер органы қызметкерлерінің кәсіби деформациясының туындау себебіне алып келетін бірнеше стрессогенді факторлар бар: эмоционалды күй синдромы, моббинг, субъективті моббинг, кәсіби өшу синдромы, қажу, жұмыс қарбаластығы және қалыптасу, жұмыстың бірқалыптылығы және тағы басқа себептерден пайда болуы мүмкін. Осы аталған факторларға қысқаша тоқталып кетсек:

Жағымсыз алаңда жұмыс істеу – қызметкерлердің жағымсыз іспен айналысуы, осы жағдайда жағымсыз эмоциялар пайда болады. Өз кезегінде олар жинақталып, кәсіби деформацияға әкеледі.

Эмоционалды күй синдромы - бұл когнитивті және физикалық энергияның біртіндеп жоғалуын, жұмыстың орындауымен зерделі жүдеу, физикалық қажу, жеке қанағаттанбауды көрсететін процесс.

Жұмыстағы қарбалас және қалыптасу – әріптестер арасында түсініспеушілік, келіспеушілік, олардың тым сынағыштығы.

Моббинг –жұмыста қыспаққа алуы және қудалауды қайғыру күйімен сипатталады.

Субъективті моббинг – тұлғаның жұмысқа бейімделуінің деструктивті формасы. Тексеріс, комиссия және т.б. себептерден қобалжу болып табылады.

Ургентті аддикция – өзі байқамай, міндеттемелердің орындалмайтын санымен жүктеу. Жұмысты орындауға уақыттың қашанда жеткіліксіз екенін жиі сезініп жүру.

Экстремалды жағдайлар – қызметкер жұмыс барысында тез әрі жауапты шешімдер қабылдауы қажет.

Аса жоғары жауапкершілік – жасалынған жұмыс туралы есеп беру, уақытылы және ұқыпты хаттама толтыру т.б.

Кәсіби деформация өзінің даму жолында үш негізгі сатылардан өтеді: бастапқы саты, орта саты және терең саты, осы сатылардың барлығы қызметтік тиімділікке әр-түрлі әсер етеді [8, 14 б.].

Алғашқы деңгей - тұлғада көп көріне бермейтін кейбір өзгерістердің пайда болуымен сипатталады. Қызметкер кәсіби қызметі туралы ақпарат жинап, өз жұмысын меңгере бастауы, қызметке байланысты өзіндік стилі, оны орындауы пайда болады, бірақ әлі өз қызметіне деген фатальді тәуелділік болмайды. Бұл сатыда кәсіби деформация қызметтік іс-әрекетке ешқандай теріс әсерін тигізбейді, керісінше нақты жедел тапсырмаларды орындауға көмегін тигізеді.

Орта деңгей – деформация елеулі сандық-сапалық өзгерістері арқылы сипатталады. Бірте-бірте гипертрофия, маңызды кәсіби сапалардың шамадан тыс көп болуы көріне бастап, алдағы уақытта қарама-қайшылықтардың туындауына әкеліп соғады. Мысалы: полиция қызметкерінің зейінділігі – күдіктенушілікке айналады, сенімділік-өз-өзіне тым сенімділікке, сабырлы болу-біреудің қайғысына мән бермеуге, талапшылдық-кірпияздыққа, ынталану-педантизмге және т.б айналуы мүмкін.

Азаматтарға, соның ішінде ең бірінші өзінің қызметтік объектісіне өктемшілдік қарым-қатынас қалыптасады, қызметкер өз

кәсібінің стереотиптеріне байланысты растамаларды іздей бастайды («әрбір азамат-құқық бұзушы», «Кінәлі болмасаң-дәлелде», «қылмыскер, соның ішінде рецидивист – түзелмейді және өзгермейді» және т.б.). Осының барлығы күдіктенушіліктен, өз-өзін сынауының төмен болуынан, өз әрекетін және істің мән-жайын объективті жағынан дұрыс бағаламауынан пайда болады. Қызметтік қарым-қатынас стилі, қызметтік емес іс-әрекетке айналады. Қызметкер өз мамандығына беріліп кеткені соншалық жұмыстан тыс кез-келген уақытта да өзінің мамандығының кейбір элементтерін пайдаланып жүруге дағдыланып кетеді. Мысалы: автобуста бақылауға ынғайлы жақсы жерге отыру, қолындағы қағазын басқа адам көрмесін деп аударып қою, азаматтардың киім-киісіне еріксіз назар аудару, көліктердің нөмерлік белгілерін қарау мен өзінің кәсіби жұмысындағы әзілдерді айтып, өз сөзінде қарапайым халық түсінбейтін жаргондарды айту және т.б. әрекеттерді жатқызуға болады.

Қызметтің барлық құпиялары мен қыр-сырларын меңгеріп, үйреніп алғаннан кейін қызметкер қандай да болмасын құқық нормалары мен міндеттемелерді елемей, өзіне пайда тигізетіндей етіп бұрмалап алып, сонында өзіне зияны тимейтіндей, өзі жауапкершіліктен құтылып кететіндей жасауы мүмкін. Заңға бағынышты тәртіпті түсіну қатаң субъективті және еріксіз болады: «Алдына қойған мақсатқа жету үшін барлық жол пайдалы», «Егер заң нормалары ауыртпалық келтіріп немесе кедергі болса, оларды ұстану қажет те емес». Бұның барлығы полиция қызметкерінің санасының ауытқуы, күшті-моральдық сенімсіздігі, психологиялық тұрақсыздығын көрсетеді.

Кейде мүдделі тұлғалардың қысымына қарсы тұра алмау мүмкін еместігінен туындайды оларға – лауазымды тұлғаларды, ұжымдағы әріптестері, отбасы мүшелерін жатқызуға болады.

Терең саты – деформациялық өзгерістерде тұлға өзінің кәсіби мамандығына толықтай тәуелді болады. Қызметкер өзін теңдесі жоқ жұмыскер ретінде бағалайды, басқа адамдардың ой-пікірлеріне жоғарыдан қарап, өзінің пікірінің дұрыстығын көрсетеді (олар бұл сұрақта не түсінеді, олар нәзік жанды адамдар емес пе), жұмысқа байланысты қатаң бақылауларға және айтылған сын-пікірлерді ауыр көтереді, өзінің жеке тәжірибесіне ғана сүйініп, өзінің жасап жатқан әрекеттерін заңға қайшы емес деп санайды (Мен барлығын білетіндіктен, менікі әрқашан да дұрыс). Мінез-құлықтың әлеуметтік жағымсыз қасиеттері қосылуы мүмкін: қаттылық, өш алу, дөрекілік, маған барлығы болады принципі; басым психикалық күйлер пайда бола бастайды – көңілінің қалуы, іш пісу, тітіркенушілік көріне бастайды [5].

Кәсіби деформацияны соңғы сатысында қызметкерде өз-өзін бақылауда ұстай алмау кесірінен ашулану сезімі пайда болып, сәтсіздіктер көп болып, жұмыста жаңа тапсырмаларды орындауда шығармашылықтың болмауы туындай бастайды.

Кәсіби деформацияны болдырмауға болады. Рефлексиясы жақсы дамыған, өзін дұрыс бағалай алатын, жеке тұлғаның өзінің ішкі жан дүниесінде болып жатқан өзгерістерді байқап, соған дұрыс баға бере алатын адамдарға кәсіби деформацияны алдын алуға оңайырақ келеді. Ой-өрісінің кеңдігі, қызметтен тыс қызығушылықтардың болуы,

басқа қызмет саласында жасайтын адамдармен қарым-қатынас жасауы бұл қызметкердің өзінің кәсіби қызметінің мәселелерімен ғана шектеліп қалмай, жеке тұлғалық өсуіне, үйлесімді дамуына көмектеседі.

Ең басты қасиеттердің бірі «жұмысты жұмыс орнында қалдыру», психологиялық тұрғыдан үйге келгенен кейін барлық зейінділігін отбасына және жақын туыстарына көңілін аударып, өзінің демалыс күндерін сауатты ұйымдастыру. Алайда, қызметкерлерде өз-өзін бағалауының адекватты, тұлғаның белсенді ұстанымы, тыныс-тіршілігі жекелік және кәсіби қызметте өсуіне байланысты болады [5].

Сонымен, құқық қорғау органдарының ерекшеліктері, қызметкерлер жұмыс барысында құқық бұзушылармен міндетті түрде қарым-қатынасқа түсуі қажет, осы жағдайлар қызметкерге теріс әсерін тигізеді. Қызметкерде жеткілікті деңгейде адамгершіліктік және психологиялық тұрақтылығы болмаса, бұл қызметкер кәсіби деформацияға тез ұшырайды.

Кәсіби деформация қызметтік тиімділікті төмендетіп, іскерлік қарым-қатынасты бұзып, жұмысты сапалы орындауына әсерін тигізіп қана қоймай, сонымен қатар бейімделу деңгейін және нервтік-психологиялық тұрақтылықты төмендетеді.

Жоғарыда көрсетілгендей, Ішкі істер органының ең басты міндеттерінің бірі қызметкерлердің кәсіби деформациясының алдын-алу болып табылады.

Кәсіби деформацияны алдын-алу үшін қызметкерлердің басқару жүйесін жетілдіру, оларды жаңа әдістемелермен тәрбиелеп оқыту үшін психологиялық-тәрбиелік мінез-құлықтағы іс-шаралар кешенін құрастыру қажет. Сондай-ақ үміткерлерді іріктеу қатаң талаптарға сай болып, қызметкерлерге қолайлы жағдай жасалып (материалдық және моральдық ынталандыру), жұмыс уақыты мен демалыс уақытын тұрақтандыру (психофизиологиялық және физикалық шаршаудың алдын-алу мақсатында) тиіс.

Ішкі істер органдары бөлімшелерінің моральдық-психологиялық қамтамасыз ету жолдарына мыналар жатады:

- қызметкердің интеллектуалдық және рухани деңгейін көтеру;
- ұжым арасында салауатты моральдық-психологиялық климатты құру және қызметкерлер арасында қақтығыстарды болдырмау;
- психологиялық босаңсыту бөлмелерін жабдықтау;
- қызметкерлерді жоспарлы түрде психо-диагностикадан өткізу, соның ішінде бақылау тобына жататын қызметкерлер;

Қызметкерлерді жедел-қызметтік жағымсыз факторларға, уақыт тапшылығына, шиеленіс жағдайларынан шығуға, жауапкершілікке моральдық-психологиялық тұрғыдан дайындау қажет. Жағымсыз, стрессогенді және экстремалды жағдайларда өз-өзін ұстай алу әдіс-тәсілдерін үйрету аса маңызды болып табылады [7, 51 б.].

Қорытындылай келсек, төмендегідей ой түюге болады. Сонымен Ішкі істер органы қызметкерлерінің кәсіби деформациясы бұл - қызметкердің кәсіби қызметінің кейбір ерекшеліктерінің әсерінен туындайтын құбылыс, ол кәсіби қызметті атқаруда тұлғаға кері әсер етіп, қызметкердің психологиялық құрылымының өзгеруіне алып келеді. Оған келесідей факторлар әсер етеді: олар құқық қорғау органдарының жұмыстағы қызметтік іс-

әрекеттерінің ерекшеліктерінің факторы (жоғары жауапкершілік, жұмыс уақытының тұрақсыз болуы, психикалық және физикалық жүктемелер және т.б.), ПО қызметкерлерінің жекелік ерекшеліктерін көрсететін факторлар (өзінің мүмкіндіктеріне сай келмейтін жұмыспен айналысу, кәсіби қызметте көңілі қалуы, өзінің бұл қызметте керек екенің сезінбеуі және т.б.) және әлеуметтік-психологиялық фактор (басшының дәрежі стилі, қызметкерлер арасындағы шиеленістер мен қақтығыстар, бұқаралық ақпараттарда ПО қызметкерлері туралы теріс ой пікірлердің жарыққа шығуы). Атап көрсетілген фактор жөнінде бастапқы бөлімдерде толық ақпарат көрсетілген. Кәсіби деформация бастапқы, орта және терең негізгі сатыларынан өтеді, осы сатылар қызметтің тиімді жүзеге асырылуына әр – түлі сипатта әсер етеді. Бастапқы сатыда - тұлғада байқалмайтын кейбір өзгерістердің пайда болуы, орта сатыда – сандық – сапалық тұрғыда көрінетін өзгерістер, ал терең сатыда – қызметкер өз мамандығына толықтай бейімделіп, тәуелділікке тап болады.

Атақты жазушы Пауло Коэльо айтқандай «Әр нәрсені өз уақытымен жасау керек, егер тұлға жұмыста-жұмыспен, үйде-отбасымен, демалыста-сүйікті ісімен айналысатын болса ғана адам бақытты болады».

Әдебиеттер:

1. Зеер Э.Ф. *Психология профессий*. – Екатеринбург, 1997. – 149 с.
2. Столяренко А.М. *Прикладная юридическая психология*. – М., 2001. – 283 с.
3. Котов Д.П., Шиханцов Г.Г. *Психология следователя*. – Воронеж, 1997. – 54 с.
4. Воробьева М.А. *Профессиональная деформация специалистов и ее профилактика // Педагогическое образование в России*. – 2015. – № 2. – С. 22-26.
5. Опалева А.В., Дубова Г.В. *Профессиональная этика сотрудников правоохранительных органов: учебное пособие*. – М.: Цим-М, 1998. – 180 с.
6. Буданов А.В. *Педагогика личной профессиональной безопасности сотрудников органов внутренних дел*. – М.: Юрист, 1992. – 69 с.
7. Красинская Е.С. *Профессиональная деформация личности сотрудника органов внутренних дел и её предупреждение // Вестник Восточно-Сибирского института МВД России*. – 2016. – №3(78).
8. Петров А.С. *Проблема профессиональной деформации личности сотрудников органов внутренних дел // Психопедагогика в правоохранительных органах*. – 2000. – №2(14).

***

Куанжанова К.Т., Оразова А.М.

Факторы, влияющие на возникновение профессиональной деформации у сотрудников органов внутренних дел

В статье рассматриваются вопросы профессиональной деформации сотрудника органов внутренних дел, факторы риска её возникновения и возможные последствия.

Ключевые слова: Деформация, профессиональная деформация, дезадаптация, моббинг, субъективный моббинг, эмоциональное выгорание, ургентная аддикция.

***

Kuanzhanova K.T., Orazova A.M.

Factors influencing the occurrence of professional deformation of employees of internal Affairs bodies

The article considers the questions of professional deformation of the employee of law-enforcement bodies, o risk factors for its occurrence and possible consequences.

Keywords: Deformation, professional deformation, disadaptation, mobbing, subjective mobbing, emotional burnout, urgent addiction.

ӘОЖ 377.1

Дандибаев А.Т. – техника ғылымдарының магистрі,
«Өрлеу» БАҰО АҚ филиалы Батыс Қазақстан облысы бойынша
педагог қызметкерлердің біліктілігін арттыру институты
E-mail: askerbek4205@mail.ru

Габдрахманова Ш.Т. – педагогика ғылымдарының кандидаты,
доцент, М.Өтемісов атындағы БҚМУ
E-mail: appercia81@mail.ru

**МЕКТЕПТЕ STEM-БІЛІМ БЕРУ ПАРАДИГМАСЫН ЖҮЗЕГЕ
АСЫРУДА РОБОТ ТЕХНИКАСЫ БІЛІКТІЛІКТІ АРТТЫРУ
КУРСЫНЫҢ МАҢЫЗЫ**

Аңдатпа. Мақалада білім саласындағы жаңа ұғымдар «STEM-білім беру» мен «робот техникасы» туралы қарастырылған. STEM-білім беру бойынша шетелдік және еліміздің ғалымдарының жұмыстарынан тұжырымдар алынған. Мектепте робот техникасын оқытудың маңызы туралы қорытындылар жасалып, мұғалімдердің біліктілікті арттыру курстарынан іс-тәжірибелер ұсынылған.

Тірек сөздер: STEM-білім беру, робот техникасы негіздері, ғылым және техника, LEGO конструкторы, ARDUINO микроконтроллері, пәндердің кіріктірілуі, практикалық дағдылар, пәнаралық байланыс, шығармашылық ойлау, қысқаша мерзімді курс.

Қазіргі таңда әлемде технологиялық өзгеріс болып жатыр. Жаңа ақпараттың қарқынды ағыны, технологиялық инновациялар мен әдістемелер біздің өміріміздің барлық салаларын өзгертіп жатыр. Осыған байланысты, қоғам сұранысы да, жеке тұлғаның қызығушылықтары да өзгеруде. Бұл өзгерістер еліміздің білім жүйесінің мазмұнын да жаңартуға ықпал етуде.

Қазіргі заманауи сабақтарды компьютерлік технологиялар, интерактивті тақта, ноутбук, мобильді құрылғылар мен қосымшалар арқылы өткізсе, оқушылардың жаңа материалды тез түсінуге мүмкіндік береді. Себебі, білім алушылар бұл құрылғылармен асқан қызығушылықпен жұмыс жасауға ұмтылады. Оқушылар арнайы компьютерлік бағдарламалау тілдерінде бағдарлама құрып, компьютерде оның нәтижесін көре алады. Мысалы, Delphi объектілі бағдарлы программасы арқылы қарапайым калькулятор және тағы сол сияқты күнделікті өмірге қажетті

қосымшалар жасауға болады. Бұл оқушының логикалық ойлау қабілетімен қоса, психологиялық жағынан өзіне деген сенімділігін арттырады. Себебі, оқушы Windows ортасында дайын калкулятордың функцияларынан кем түспейтін қосымша жасап шығу арқылы ішкі уәжін көтереді. Дәл осылайша, мобильді құрылғыларға және робот техникаларына да арналған пайдалы бағдарламалар жасақтап, нәтижесін бақылап көре алады.

Робот техникасы, құрастыру, бағдарламалау, 3D-жобалау және тағы басқа – бұның бәрі енді дүниежүзінің қазіргі оқушыларын қызықтырады. Бұл қызығушылықтарды жүзеге асыру үшін анағұрлым күрделі дағдылар мен құзыреттер керек. Білу мен түсіну ғана емес, сонымен қатар зерттеу, ойлап шығару және талдау маңызды. Робот техникасында белгілі бір зертханалық жұмыс немесе жоба жасақтау үшін физика, математика және информатика пәндері бойынша білімді талап етеді.

Ғылым, математика, технологиялар және инженерия сияқты басты академиялық салаларда бір мезгілде даму керек, оларды әлемдік білім жүйесіндегі STEM (science, technology, engineering and mathematics) деген сөзбен біріктіріп атауға болады.

Шетелдік зерттеушілер В.Н. Чемяков, Д.А. Крылов жұмыстарында робот техникасын меңгеру STEM-білім берудің халықаралық парадигмасына жатқызылады.

Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында STEM-білім берудің өзектілігі және мүмкіндіктері туралы айтылған: «...әлеуметтік және эмоциялық дағдыларды қалыптастыру, когнитивтік емес қабілеттерді дамыту қажеттілігі әлі де ерекше маңызды болып табылады. Мектепте білім берудің жаңартылған мазмұнына көшу STEM-оқыту аясында жүзеге асырылуы тиіс. Пәнаралық және жобалық тәсіл мектеп оқушыларын тану мен дамудың белсенді процесіне ынталандыруға мүмкіндік береді» [1].

STEM дегеніміз – оқытудың біріктірілген тәсілі. Яғни, бұл тәсіл аясында академиялық ғылыми-техникалық тұжырымдамалар шынайы өмір контекстінде зерттеледі. Мұндай тәсілдің мақсаты – мектеп, қоғам, жұмыс және бүкіл әлем арасында STEM-сауаттылықты дамытуға және әлемдік экономикадағы бәсекеге қабілеттілікке ықпал ететін нық байланыстарды орнату.

STEM-білім беру – инженерлік шығармашылық пен математика, жаратылыстану ғылымдары мен технологиялардың кіріктірілуі негізінде жоба және пәнаралық амалдарды байланыстыратын жаңаша ойлау және жаңа технологияларға бағытталған ғылымдардың бірігуі. STEM-білім беру артықшылықтары: сыни тұрғыдан ойлау, ғылыми-техникалық білімді күнделікті өмірде пайдалану, белсенді қарым-қатынас құру және командамен жұмыс жасау, техникалық пәндерге қызығушылықты арттыру, жобаларға креативті және жаңашыл көзқарас, оқу мен карьераның ұштасуы.

«STEM» аббревиатурасын алғаш рет АҚШ бактериологы Р.Колвэлл 1990 жылдары ұсынды. Бірақ, бұл ұғым тек 2000 жылдарда ғана белсенді қолданыла бастады. STEM негізінде бұл түсініктің жаңа нұсқалары пайда болды, солардың ішінде анағұрлым кең таралғаны STEAM (ғылым, технологиялар, инженерия, өнер және математика) және STREM (ғылым, технологиялар, робототехника, инженерия және математика)

болды. Қазіргі уақытта, STEM білім берудің басты трендтерінің бірі болып табылады [2, 10 б.].

Еліміздің белгілі ғалымдары Г.Ахметова, А.Мурзалинова АҚШ еліне іссапар нәтижесінде жарық көрген мақалаларында былай деп жазылған: STEM-білім берудің кілттік мақсаты – оқушылардың білу және істей алу қабілеттерін өнертапқыш шешімдер, зерттеушілік қызметтер және тәжірибелік форматтарда көрсету. Бағалы аспектілер де бар: ғылыми жаңалықтарды шешуде, аз қамтылған отбасыларға (сыныптастарына) көмектесіп, біруақытта оқушылар әлеуметтік сұрақтарды да шешіп отырады. Сондықтан да, америка мектептерінде «Ел экономикасына АҚШ өнертапқыштарының үлесі» пәнін оқытады. Күтілетін нәтиже – оқушылардың функционалдық сауаттылықтары, олардың өмірлік және кәсіби перспективалары, өз күштеріне деген сенімділік. STEM-білім берудің үздік педагогтері мақсат тек қана құзыретті жұмыс күшін тәрбиелеу ғана емес, оқушылардың «қатты» және «жұмсақ» дағдыларын қалыптастыру қажеттігін де көреді. Егер «қатты» (когнитивті) дағдыларын пәнаралық байланыстарды жүзеге асырумен байланыстырса (мысалы, «Жасақталған логистика бойынша жүк тасымалдау» жобасын орындау үшін математика, география, физика, метеорология, статистика, кәсіпкерлік пәндерімен интеграциялануы), ал «жұмсақ» дағдылар – командада жұмыс жасау қабілеті, өнертапқыштық шешімдер қабылдау, өзіне сенімділік және т.б. [3, 10 б.].

Жоғарыдағы мәселелерге орай, бүгінгі күні Қазақстан Республикасы білім жүйесіндегі негізгі міндеттерінің бірі - оқушылардың робот техникасына деген қажеттіліктерін, қызығушылықтарын қанағаттандыру болып табылады. Сәйкесінше, еліміздің педагогтері де робот техника саласын толық меңгеру, осы бағытты оқушыларға үйрету үшін жоғары деңгейдегі практикалық дағдыларға ие болу талаптары қойылып отыр.

Педагог кадрлар «өмір бойы оқу» принципіне сүйене отырып, үнемі біліктіліктерін арттырып, өз кәсібінің шыңына жетуді мақсат ету керек. Қазіргі таңда қосымша ақпарат алу, білімін жетілдірудің жолдары өте көп. Біліктілікті арттыру курстарынан, ғылыми-әдістемелік басылымдарынан, интернет ресурстарынан, желілік қауымдастықтан және курсаралық іс-шараларынан оқытудың инновациялық амалдары туралы ақпаратты алуға болады. «Өрлеу» біліктілікті арттыру ұлттық орталығы акционерлік қоғамы Батыс Қазақстан облысы бойынша педагог кадрлардың біліктілігін арттыру институтында 2017 жылдан бастап «Робот техникасы негіздері» тақырыбында 72 сағаттық курстар ұйымдастырыла бастады. Біліктілікті арттыру курсының оқу бағдарламасында LEGO MINDSTORMS EV3 модулі мен ARDUINO UNO микроконтроллерінің мүмкіндіктері, жұмыс принциптері, функциялары қарастырылады. Курстың мақсаты: мектептің информатика, физика және математика пәні мұғалімдерінің роботты техника саласындағы білімдерін жетілдіру болып табылады.

Міндеттері:

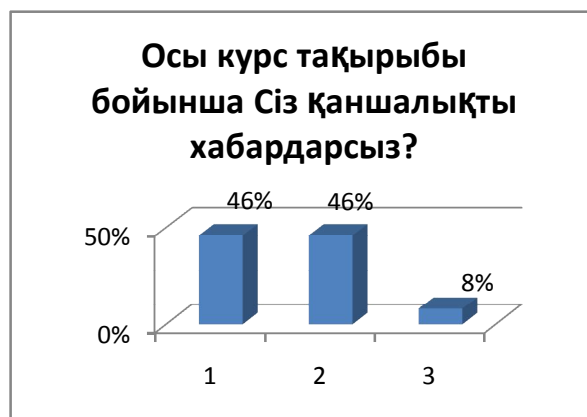
- тыңдаушылардың робот техникасы жөнінде толық академиялық ақпарат беру;
- робот техникасы аясындағы модульдермен жұмыс жасаудың практикалық дағдыларын меңгеру;

- LEGO MINDSTORMS EV3 модулі мен ARDUINO UNO микроконтроллерін пайдаланып, шағын жобалар жасау.

Аталған платформаларға тоқтала кетсек, LEGO Mindstorms – бұл программаланатын роботқа қолданылатын конструктор (электронды блоктар мен кішігірім құралдар жиыны). Бірінші рет LEGO компаниясымен 1998 жылы таныстырылды. 8 жылдан кейін LEGO Mindstorms NXT 1.0 моделі, 2009 жылы – LEGO Mindstorms NXT 2.0, ал 2013 жылы – LEGO Mindstorms EV3 жинақтары шықты [4]. LEGO конструкторы бойынша белгілі бір объект құрастырылғаннан соң, компьютердегі LEGO MINDSTORMS Education EV3 (алдын ала орнатылады) бағдарламалық жасақтамасындағы қажет блоктар алынып, құрастырылған объектіге команда беріледі. Сонан соң дайын бағдарламалық жобаны арнайы кабель арқылы конструкторға жүктеледі. Объект қолданушы берген командаларды орындайды.

Arduino - бұл, виртуалдылық аясынан шыға алмайтын, стандартты дербес компьютерлерге қарағанда, физикалық қоршаған ортамен неғұрлым тығыз қатынасатын электронды құрылғыларды (электронды құрылымдаушы) жобалауға арналған құрал. Бұл платформа, ашық бағдарламалық кодымен «physical computing» арналған, заманауи бағдарламаны қамтамасыз етуге арналған ортамен қарапайым басу тақтасында құрылған. Arduino платформасын іске қосу үшін де компьютердегі «ардуино» бағдарламалық жасақтамасы көмегімен командалар жасақталып, кабель арқылы микроконтроллерге жүктеледі [5, 18-19 бб.].

Курстың сабақ кестесі бойынша тыңдаушылар бірінші апта – LEGO Mindstorms EV3, ал екінші апта – ARDUINO UNO платформасын меңгерді. Институт жоспары бойынша 21-курстың басталу күні 26 тыңдаушыға жүргізілген кіріс сауалнамасы бойынша «Осы курс тақырыбы бойынша Сіз қаншалықты хабардарсыз?» деген сұраққа төмендегідей нәтиже көрсетіп отыр (сурет 1).

Сурет 1 – Біліктілік арттыру курсының кіріс сауалнамасы

1 - осы тақырып бойынша жұмыс атқарамын;

2 - осы тақырып бойынша жалпы түсінігім бар, бірақ тәжірибе жүзінде қолдану үшін оқып білгім келеді;

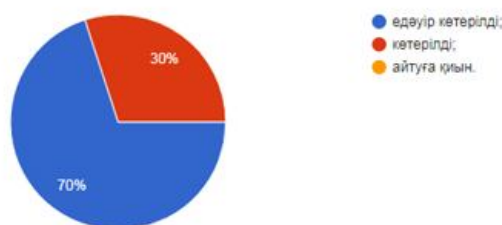
3 - осы тақырып бойынша нақты білімім жоқ.

Курс барысында тыңдаушылар шағын топтарға бірігіп жұмыстанды. Мониторингтік сараптама нәтижесінен тақырып бойынша тыңдаушылардың көпшілігі теориялық жағынан ақпараттанғандығы байқалды. Соған орай, тыңдаушылардың практикалық дағдыларын жетілдіруге тырыстым. Әр шағын топта физика, математика және информатика пәндерінің мұғалімдерінің болуын қамтамасыз етуге тырыстым. Себебі, Lego модулі мен Arduino платформаларымен жұмыс жасау барысында тыңдаушылар STEM-білім беру идеясымен жұмыс жасайды. LEGO Mindstorms Education бағдарламалық жасақтамасындағы қызыл бөлімде «ақпараттармен жұмыс жасау» блоктарымен жұмыс жасау барысында математикалық (қосу, азайту, дөңгелектеу және т.с.с) амалдар қолданылады. Осы бөлімде информатика пәні бойынша білімді талап ететін «массив», «константа», «айнымалы», «цикл» сияқты блоктармен жұмыс жасалады. Arduino Uno микроконтроллерінде тетіктер жалғау сымдары арқылы қосылады. Сонан соң тетіктерді іске қосу үшін, бағдарламалау тілі арқылы Arduino скетч құрылады және құрылғыға жүктеледі. Бұл процесте физика және информатиканың сабақтастығы орын алады. Осындай жұмыс әрекеттерінде пәнаралық байланыстың, пәндердің біріктірілуінің маңызы зор болып табылады.

Шағын топтарда отырған әр түрлі пән мұғалімдері жаңартылған білім берудің идеясы бойынша пікір алмасып, бірін-бірі бағалау процесін жүзеге асырады. Сонымен қатар, тыңдаушыларға дайын презентациялармен қатар интернет ресурстар, шағын жобаларға бастау болатын зертханалық жұмыстар ұсынылады. Тапсырмаларды орындау барысында әр шағын топ шығармашылық қабілеттерін қосып, басқа топтармен тәжірибе бөлісті. Практикалық жаттығуларды орындауда жаңартылған форматта білім берудің әдіс-тәсілдерін барынша қолданып, барлық тыңдаушыны қамтуға тырыстым. Тыңдаушылар шағын топтарда Lego және Arduino платформаларында курс бойынша меңгерген тәжірибелік дағдыларын қолданып, жобалар құрды. Lego модулінде өндірістік қажеттіліктерге сай роботтар құрастырып, белгілі бір функциялық қызметтер атқаруды жүзеге асырды. Ал, Arduino платформасында әр түрлі тетіктерді жекелей іске қосып, күнделікті өмірде кездестіріп жүрген құрылғыларды жасақтады. Мысалы, қозғалыс тетігі арқылы жарықтың жануы және сөнуі, дыбыс беру арқылы бөлмедегі жарықты іске қосу және т.б.

Қысқамерзімді курсты аяқтау күні тыңдаушылардың кәсіби білімдерінің көтерілуін анықтау мақсатында шығыс сауалнамасы жүргізілді. Төмендегідей нәтижелерді көруге болады (сурет 2, сурет 3):

Сіз курс кезіндегі өзіңіздің кәсіптік өсуіңізді қалай бағалайсыз?

Сурет 2 – Шығыс сауалнамасы

Сурет 3 – Курстың шығыс сауалнамасы

Курс соңында оқытушылар робот техникасы негіздері, модульдермен жұмыс істеу дағдыларын меңгерді. Робот техникасы саласы бойынша жаңа көзқарастар қалыптасып, оқушылармен жұмыстану жоспарлары құрылды.

Жоғарыда келтірілген ақпараттардан STEM-білім беруде робот техникасының үлесі зор екенін көруге болады. Мектепте информатика пәнін оқытуда робот техникасының кейбір элементтерін қолдануға болады. Мысалы, бағдарламалау тіліндегі «цикл» тақырыбын қарастырарда, Lego модуліндегі циклды пайдалануға болады. Нәтижесінде оқушылар Lego конструкторының кез келген қозғалыс әрекетін цикл бойынша орындағанын бақылап, бағалай алады. Бұл оқушының «цикл» ұғымы туралы өнімді түсінік қалыптастыруға көмектеседі. Сонымен қатар, мектептегі робот техникасы негіздері элективті курсына математика пәні бойынша «арифметикалық амалдар» мен информатика пәніндегі «цикл» терминін қолданып, Lego машинасының жүру жылдамдығын, жүрген қашықтығын есептеуге болады. Бұл процесс оқушыға жалпы автокөліктердің жылдамдығы, жүру қашықтығының есептеу принципін меңгертеді. Осылайша, STEM-білім беру оқушыларды алған білімдерін қоршаған орта процестерімен байланыстыруға және жобалық ойлауына мүмкіндік береді.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы / Қазақстан Республикасы Президентінің 2016 жылғы 1 наурыздағы № 205 Жарлығы. – Астана, 2016.
2. Ногайбаева Г., Жұмажанова С. Развитие STEM-образования в мире и Казахстане // «Білімді ел – Образованная страна. – 2016. – №20 (57). – Б. 10.
3. Ахметова Г., Мурзалинова А. Преимущества и перспективы STEM-образования // Білімді ел – Образованная страна. – 2017. – №41 (102). – Б. 10-11.
4. Интернет сайт «Уикипедия ашық инциклопедиясы». – https://kk.wikipedia.org/wiki/LEGO_Mindstorms. Пайдаланған уақыты: 15.08.2017
5. Дандибаев А., Абдрахманова А., Шагиров С., Дускалиев Н.. Робот техникасы негіздері: әдістемелік нұсқаулық. – Орал, 2017. – 48 б.

***

Дандибаев А.Т., Габдрахманова Ш.Т.

Особенности курса повышения квалификации по робототехнике при реализации парадигмы STEM-образования в школе

В статье рассматриваются новые понятия в сфере образования по «STEM-образованию» и «робототехнике». Взяты выводы по STEM-образованию из работ иностранных и отечественных ученых. Даны заключения об особенностях изучения робототехники в школе, представлены предложения из опыта работы на курсах повышения квалификации учителей.

Ключевые слова: STEM-образование, основы робототехники, наука и техника, конструкторы LEGO, микроконтроллер ARDUINO, интеграция предметов, практические навыки, межпредметные связи, творческое мышление, краткосрочный курс.

***

Dandibayev A.T., Gabdrakhmanova SH.T.

Features of the course of advanced training in robotics in the implementation of the paradigm of STEM-education in the school

In the article new concepts in the field of education on "STEM-education" and «robotics» are considered. Conclusions on STEM-education from works of foreign and domestic scientists are taken. Conclusions are given about the peculiarities of studying robotics in the school, suggestions are presented from the experience of working at courses to improve the qualifications of teachers.

Keywords: STEM-education, basics of robotics, science and technology, constructors LEGO, microcontroller ARDUINO, integration of subjects, practical skills, intersubject communications, creative thinking, short-dated course.

ӘОЖ 78.071.2(574)

Нұрымбетов Е.Ш. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ
қауымдастырылған профессоры
E-mail: yerkin.nur@mail.ru

М.ЖОЛДАСБЕКОВ КҮЙЛЕРІН ОРКЕСТРМЕН ОРЫНДАУДА ДИРИЖЕРГЕ ҚАЖЕТТІ ӘДІСТЕМЕЛІК КЕҢЕСТЕР

Аңдатпа. Мақалада автор қоғам қайраткері Мырзатай Жолдасбековтің композиторлық қырына тоқталып, «Қосбасар», «Ой-Толғау» күйлеріне талдау жасаған. Аталмыш еңбекте автор жеке домбырадағы күй табиғатын ашып қоймай, шығармалардың оркестрмен орындалу ерекшеліктеріне де тоқталып, дирижерге қажетті әдістемелік кеңестер ұсынады.

Кілт сөздер: Домбыра, күй, күйшілер, домбырашылық мектептер, Қосбасар, толғау, оркестр, дирижер, партитура, әдістеме, кеңес.

Қазақ күйлерін ең алғаш оркестрге түсіріп, орындатқан академик Ахмет Жұбанов болатын. XX ғасырдың 30-шы жылдарынан бастау алатын оркестрмен күй орындау жанрының негізін қалаушы, қазақтың тұңғыш дирижеры – А.Жұбановтың оркестрге шығармаларды лайықтап, өңдеп түсіретін аспаптандырушы және әрлеуші екенін де білеміз. Өзі ұйымдастырған әлемге әйгілі Құрманғазы атындағы мемлекеттік Академиялық халық аспаптары оркестрі қазақтың ән-күйлерін орындап дүние жүзін шарлады.

Репертуарында Құрманғазы, Дәулеткерей, Тәттімбет, Сейтек, Дина, Қазанғаптың күйлері, халық әндері мен Қазақстан композиторларының және шетел классиктерінің бес мыңнан астам шығармалары бар бұл ұжым – еліміздегі кітапханасы ең бай «Әкем» (Академиялық) оркестр саналады. Әрине, 80 жылдық тарихы бар Құрманғазы атындағы оркестрдің мұндай биік белестерге жетуіне – А.Жұбановтан бастап, Ғ.Матов, Л.Хамиди, М.Жаппасбаев, М.Төлебаев, Л.Шаргородский, Ж.Қаламбаев, Қ.Мусин, Н.Тілендиев, Ш.Қажығалиев, В.Глушенко, А.Искандер, А.Мырзабеков, М.Әубәкіров, И.Рык, Г.Сафонцев, А.Жайымов, Т.Абдрашев, Қ.Ахмедияров, Ж.Бегендіков, Ж.Темірғалиев, Ж.Бекентуров, Д.Үкібай, Е.Нұрымбетов, А.Жүдебаев сынды дирижерлер мен Е.Брусиловский, С.Мұхамеджанов, М.Қойшыбаев, Е.Рахмадиев, Б.Жұманиязов, Ғ.Жұбанова, М.Сағатов, Н.Меңдіғалиев, К.Күмісбеков, Е.Үсенов және тағы басқа көптеген композиторлардың қосқан үлестері өте зор.

Біз осы еңбегімізде қоғам қайраткері Мырзатай Жолдасбековтың композиторлық қырына, соның ішінде «Қосбасар», «Ой-Толғау» күйлеріне талдау жасап, жеке домбырадағы күй табиғатын ашуға тырысып, шығармалардың оркестрмен орындалу ерекшеліктеріне және дирижерлық өнердің тарихы мен даму кезеңдеріне тоқталамыз.

Қазақтың аспаптық музыкасындағы домбыра күйлері шартты түрде «төкпе» және «шертпе» болып екіге бөлінетін болса, М.Жолдасбековтың «Қосбасар» күйі шертпе дәстүріне жатқызылады. Қосбасар жанрына

беттеген шертпе күй шеберлері – Байжігіт, Әбді, Дайрабай, Тока, Тәттімбет, Сүгір және тағы басқалардың шығармашылығынан осыны аңғарған едік. Күйдің аты айтып тұрғандай, «Қосбасар» күйлері, әдетте, домбыраның бел пернелерінде қос ішекті кезек сөйлету арқылы тартылады. Мұның өзі екі дананың ақылды сұхбатындай немесе өмірдің күнгейі мен көлеңкесіндей сананды сабырлы сезіммен баурап, көбінесе сарабдал ойларға жетелейді. Содан да болу керек, «Қосбасарлар» тармағы өзінің саз-сарынына, бітім-құрылысына орай «Зар Қосбасар», «Шер Қосбасар», «Мұң Қосбасар», «Наз Қосбасар», «Сал Қосбасар», «Майда Қосбасар» деп саралана аталып отырады [1, 99 б.]. Тәттімбет күйлеріндегі зар, ол жеке бастың көңіл-күйі емес, шерменде болған қайран елдің жүрегінен төгілген жалын. Тәттімбет 18 жасар шағында «62 қосбасардың» барлығын меңгеріп, құса болған әкенің бетін бері қаратқан деген ел аузында аңыз бар. Ертеде Арқада Күшікбай деген бай болыпты. Елдегі балалардың оқуына ақы төлейтін, қолы ашық мырза, елге сыйлы Атымтайдай жомарт кісі екен. Күшікбайдың қартайғанда зарығып көрген жалғыз ұлы 5 жасқа келгенде қайтыс болады. Қатты қиналып, өмірден баз кешкен қария кең тігілген киіз үйдің іргесінде ас-су ішпей, теріс қарап жатып, өлуге бел байлайды. Сонда ағайын-туыс ақылдасып, Тәттімбет күйшіні қос атпен алдыртады. Табалдырықты аттаған Тәттімбет 12-ден, мүшел жас бойынша топтап-топтап, әрқайсысы 10 күйден тұратын «Табалдырық-Қосбасар», «Зар-Қосбасар», «Жай сары-Қосбасар», «Сейіл-Қосбасар», «Сырнайлы-Қосбасар» және соңғы тармағы 12 күйден өрілген «Қырмызы-Қосбасарларын» дүниеге алып келген екен. Басын көтерген Күшікбай: «Қырмызының гүлі бір-екі күннен соң желмен ұшып кетеді ғой, не айтайын деп едің?» дегеніне, Тәттімбет: «Қырмыздай екі-ақ күндік өмірді одан сайын қысқартып қайтесіз?!» деп жұбату айтқан екен.

Тәттімбет бабамыздың сол айтылған «62 тараулы Қосбасарларынан» бастау алатын Мырзатай ағамыздың «Қосбасары» Ермұрат Үсеновтың нотаға түсіріп, құрастырған «Тәттімбет-Саржайлау» кітабындағы 1,2,3 нұсқадағы Қосбасарлары сияқты «ля-ми» ладтық тірегінде өрбиді [2, 37 б.]. Екпіні – баяу, мінезі – мұңды, әуен – бір шектен бір шекке ауысып отырады. Жалпы шертпе күйлерді орындағанда бәріне бірдей төмендегідей ұқсастықтарды кездестіреміз:

- Ең біріншіден, күйдің әуенінде жалғыздауыстылық басым;
- Күй тақырыбы екі шекте кезек жүріп, ауысып отырады;
- Төкпе күйлер сияқты – бас буын, орта буын, кіші және үлкен саға сияқты нақтыланған формасы жоқ;
- Оң қолда сұқ саусақпен және басқа саусақтарды біріктіріп, топтастырыла немесе саусақтарды бірінен кейін бірін тізбектей шерте төмен қағылады;
- Оң қолмен жоғары қағыс қаққанда сұқ саусақты басқа саусақтардың демеуімен, кей кездерде бас бармақпен ойнайды;
- Сол қолдың 1,2,3,4 саусақтары жиі, басбармақ сирек қолданылады;
- Сол қолдағы 3,4 саусақтармен пернені бір мезгілде қатар басу әдісі пайдаланылады.

М.Жолдасбековтың «Қосбасарында» осы аталған заңдылықтардың бәрі сақталған. Күйдің негізгі өлшемі 7/8 болғанымен, 6/8, 5/8, 12/8 және

2/4 өлшемдері ауысып отырады. Негізгі өлшемнің ырғағы (3+2+2), ал кей тактілерде (2+2+3). Ырғақтың бұл ауысулары орындаушыға қиындықтар туғызары сөзсіз. Әйтседе, мұндай әуеннің бірқалыпсыз түрлі ырғақтар мен өлшемдерде жүруі – күй табиғатына өзіндік ерекшелік беріп, сазгердің қолтаңбасын айқындайды.

Осы күйді жеке домбырашының орындау нұсқасының негізінде Қарағөз Гасимова фольклорлық ансамбльге өңдеп түсірген екен. Ансамбль құрамы: шертер, домбыра-тенор, бас-домбыра, блок-флейта, саз-сырнай, сырнай, жетіген, 1-2 прима-қобыз, қыл-қобыз аспаптарынан тұрады. Жеке домбыраға қарағанда, әрине ансамбльмен ойнағанда шығарманың естілуі өзгеше. Ысқышты аспаптардағы әуеннің негізгі тақырыбы қоюланып, әрленіп, зарланып, ал сазсырнай мен шертердің қайталанбас үндері күйге әр, дыбыс бояуларына басқаша реңк береді. М.Жолдасбековтың «Қосбасар» күйі көлемі жағынан шағындау, алғашқыда «ортаң қол» домбырашының репертуарынан орын алатын шығарма сияқты көрінгенімен, шынтауайтқа келгенде орындаушыдан сазгер ойы мен ішкі дүниесінің бар жағдайын тыңдаушыға жеткізе алатындай түсініп ойнайтындай кәсіби шеберлікті талап етеді. Үлкен құрамға, яғни халық аспаптары оркестріне қағыстары мен аппликатурасын, динамикалық белгілерін көрсетіп, гармониялық жағынан әлі де байытып, көпдауыстылық (полифония) заңдарын сақтап, қайтадан өңдеп түсірілсе, қазақтың күй өнеріндегі баға жетпес туындылардың бірі болары сөзсіз [3, 133-135 бб.].

Автордың «Ой-Толғау» күйіне келетін болсақ, бұл сонау көне замандардан келе жатқан күйшілік сарынның жалғасы іспеттес. Жалпы, «Толғау» дегеніміз – қазақ әдебиетінде ақындар шығармашылығында, әсіресе жыраулар поэзиясында жиі орын алған жанр. Толғау өлеңде акын өмір, қоғам, адам тіршілігі, жақсылық, жамандық т.б жайлы ақыл-өсиет, насихаттық тұрғыда ой-қозғайды.

«...Әрбір халықта өздеріне тән жанрлық ерекшелігі бар. Өнердегі жанр – шығармалар жиынтығы. Олар образдық мазмұны мен көңіл-күйіне және көркемдеуші құралы мен орындау техникасына байланысты ерекшеленеді. Түрлі жанрлар әр түрлі тарихи кезеңдерде қалыптасып, дамып отырған. Кейде олар өзгеріске ұшырап, жаңа жанрларға ауысып, тіпті ұмытылып та кетеді. Қазақ мәдениетінде сондай ерекше жанрлардың бірі – күй. Күй – адамның терең сезімі мен ой толғауын жеткізе алатын музыкалық шығарма. «Толғау» күйлер – ежелгі аспаптық музыкамыздағы өмір жайлы фәлсафалық ой қозғайтын жанрлардың бірі. Күйдегі «Толғау» жанры көптеген күйші-композиторлардың шығармашылығынан орын алған. Себебі, кез-келген адам өмірді сүре келе ой толғауы заңды құбылыс. Адам өз өміріндегі жақсы мен жаманын, дұрысы мен бұрысын сараптайтын кезеңге жетеді. Сондықтан болар, «Толғау» жанры бүгінгі күндегі композиторлар мен суретшілердің шығармашылығында өз жалғасын тапты...» деп, музыка пәні бойынша жалпы білім беретін мектептің 7 сыныбына арналған оқулық авторлары жазса, Мырзатай ағамыздың бұл жанрға тоқтауы тегін емес. Автордың кемелденген шағында дүниеге келтірген бұл күйінде – «Мың өліп, мың тірілген» қазақ халқының тарихы да, домбыра күйлерінің аймақтық ерекшеліктері де, өз өмірінің соқпақ жолдары мен қуанышты сәттері де, қазіргі

қоғамда болып жатқан жәйттер де анық суреттеледі.

Алдымен күйдің құрылысына тоқталатын болсақ, «Төкпе» мен «Шертпе» аралас буындық формада жазылған және төмендегідей ерекшеліктерін айтуға болады:

- Күй Жетісу мектебінің домбырашылық стилінде шығарылғандықтан, Байсерке, Бапыш, Сүйінбай мен Жамбыл шығармаларындағыдай си-фа (диез) немесе Тірек перне (Б.Орынбеков), Еңірелі пернеге (Т.Әсемқұлов) әуеннің тұрып алып, параллельді кварта интервалы арқылы өрбу принциптері сақталған;

- Бас буынның ладтық тірегі – ре-ля, кілттегі фа (диез) белгісі мажорлық тональдікті естіртеді;

- Негізгі тақырыптан кейінгі орта буынның дыбыс аумағы (диапазон) h1-g2 аралығында, осы буын екінші рет қайталанғанда әрі қарай h2-ге дейін дамытылады;

- Саға бөлімі мүлдем жоқ;

- Негізгі 7/8 өлшемі такт сайын 2/4, 5/8, 8/8, 3/4, 6/8-ге өзгеріп, күйдің басынан аяғына дейін ауыспалы өлшемде жүреді.

Халық аспаптары оркестріне өңдеп түсірген белгілі дирижер Қарасай Сайжановтың жұмысынан аңғарғанымыз:

- Ең біріншіден, күй оркестрге өте сауатты, кәсіби деңгейде түсірілген;

- Домбыраға арналған күй болғандықтан, оркестрдегі домбырашылар шығарманың басынан аяғына дейін негізгі планда, яғни солистер міндетін атқарады;

- Бірінші цифрадағы негізгі әуенді домбырашылармен қосылып бүкіл квинтет (қобызшылар тобы) ойнайды, үрлемелі – флейта мен сырнайлар екінші қайырымында қосылады;

- Екінші цифрада домбыра-прималар мен шертерлер орта буынның тақырыбын ойнайды, бұл жерде сырнайлар қосылып көмектеседі;

- Төртінші цифрадағы бас-қобыздардың бас кілтінен тенор кілтіне көшіп, жоғарғы регистрдегі контрапункт әуені күйдегі шиеленісті өршілендіреді. Күйдің шарықтау шегі, яғни кульминациясы да осы тұста анық білінеді. Бұл жерде партитурадағы әрлеушінің оркестрді «сөйлете білетін» шеберлікпен қолданған әдіс-тәсілдерін айта кеткен жөн;

- Бесінші цифрада басты тақырып қайтадан ойналып, бас буынға келіп, шығарма **pp** динамикалық белгісімен, екпінін бірте-бірте жайлата аяқталады.

Ақын Несіп Қалымбетова жырлағандай:

«Күй дегенім - қиял, сезім шеруі

Қасиетті домбыраның әдемі айтып беруі,

Күй дегенім - күйзелістің дүмпуі

Шектен шердің шығуының бір түрі» демекші, Мырзатай Жолдасбековтың «Ой-Толғау» күйі арқылы адамның ішкі жан-дүниесінің серпілісін, қиял-сезімін, ішіндегі күйзеліс шерін ақтарған жанның қалпын елестетесіз.

Қазіргі кезде қазақ оркестрімен жұмыстанатын дирижер төмендегі талаптарды орындағаны абзал. Әзірліктің басталуына он бес минут қалғанда барлық музыканттар өз орындарына жайғасып, аспаптарының бұрауын түсіре бастайды. Оркестрдің инспекторы артистерді түгендеп, сырнайшыға

құлақкүй келтіруге белгі береді. Сахнада артық жүрістер мен дыбыстар мүлдем тоқтатылады. Аяқтарын нық басып, тұғырға дирижер көтеріледі. Музыканттармен сыпайы амандасып, жұмысына кіріседі.

Дирижер қолдарының әрбір қимылын жіті қадағалап, мұқият тыңдап отырған музыканттар оның барлық талап-тілектерін орындауы тиіс. Алдын-ала таңдалып, бекітілген концерттік бағдарламаға енген – халық композиторларының күйлері, Қазақстан композиторларының халық аспаптары оркестріне арнайы жазылған шығармалары, қазіргі заман композиторларының ән-күйлері және шетел композиторларының классикалық шығармалары алғаш рет көрермен назарына ұсынылатын болса, музыканттарға партитяларын көзбен оқуға (читка с листа) мүмкіндік беру керек. Бұрын орындалмағанына қарамастан музыканттар нотаны бірден жүргізіп ойнау шеберліктерінің жоғары және ұжымның кәсіби деңгейінің биік, мүмкіндігінің зор екенін осындай сәттерде көрсетеді. Әрбір кәсіби қазақ халық аспаптары оркестрінің әзірлігі осылай өткені дұрыс.

Өнердің қай саласы болмасын, өзіне жан-тәнімен, бар болмысымен берілген дарынды жанды ұнатады. Сондай адам ғана өнердің өзіне деген сенімін, махаббатын жаулап алады. Белгілі француз композиторы, әрі дирижеры Г.Берлиоз: «Дирижер оркестрді иемдену бақытына керемет бір буырқанған ләззатты сезіммен беріледі. Оған өз демін салып, баурап, от пен дауылға толы орасан үлкен аспаппен қабысып кетеді» – деп, ерекше таңғалыспен жазған екен.

Дирижерлық өнер қазіргі мән-мағынасында, өзінше жеке бір мамандық ретінде, тек XIX ғасырдың екінші жартысынан бері ғана қалыптасып келеді. Әрине оған дейін де К.Вебер, Г.Берлиоз, Ф.Мендельсон, Р.Вагнер сияқты әйгілі дирижерлар болғаны мәлім. Бірақ, олардың өзі дирижерлық өнермен айналысушы композиторлар еді.

Ал қазақ даласында бұл – бұрын болмаған тың өнер. Соған қарамастан ол қазір елімізде қанатын кең жайып келеді. Бұрын тек домбыраға үн қосып, шырқатып ән салып, күмбірлетіп күй тартқан қазақ өнерінің өркендеуіне өз үлесін қосып, оның жетістігіне айналды.

Дирижер деген ұғымның шығу тарихына, ғасырлар қойнауына үңіліп көрейік. Дирижер (diriger) – француз сөзі, басқару деген мағына береді. Музыка өнерінде бір басқарушының қажет екені ерте кезден-ақ белгілі болған. Ертедегі халықтардың музыкасы әуен дегеннен ада, тек ырғақтан ғана тұратын еді. Олар тас, немесе ағашты ұрмалы аспап ретінде пайдаланған. Басқарушы тас уытылып, ағаш сынғанша тарсылдатып, басқалардың дене қимылдарын (биін) қадағалап, жетекшілік еткен.

Кейін алғашқы әуен пайда болған кезде ертедегі Үнді, Мысыр, Грек, Рим елдерінде басқарушы міндеті сол әуенді орындаушы әншіге ауысқан. Ол ән айтып тұрып, қолын шапалақтап, немесе аяғымен тарсылдатып, хор мен ансамбльді басқаратын болған.

Қазақ билеріндегі мың бұралған қыздардың қолдарымен саусақтарының қимылы сол ерте кезден келе жатқан дәстүрлі құбылыс болса керек. Даңғыра, кепшік сияқты аспаптар би ырғағын өрнектеген. Кейіннен әуен пайда болып қазақ арасында аспаптық музыка өріс алған кезде басқарушы – дирижер міндетін атқарған деуге болады.

Хор мен аспаптық ансамбль өнері бастау алған Еуропа елдерінде хорды дауысы жақсы және әртүрлі әуендерді жетік білетін әнші басқаратын. Ол өзі ән айтып тұрып, басқалардың айтқан әуендерін қадағалап, тіпті саусақтарымен көрсетіп тұратын болған. Тарихта хейрономия деген атпен белгілі болған бұл басқару дәстүрі, дирижерлық жүйе XVI ғасырға дейін жеткен.

Музыка өнері жетіле келе, аспаптық музыка өріс алып өркендей бастады. Музыканың көп үнді түрлері көбейіп, күрделі ырғақтар туындай келе ансамбль ойыны да қиындай түседі. Осы кезде, XVI ғасырдың екінші жартысында музыкадағы ансамбльдік тұтастықты сақтап, ырғақты ақсатпау мақсатымен баттута пайда болды. Ол – кәдімгі таяқ. Ансамбльді басқарушы онымен еденді түйгіштеп, дүрсілдегіп тұрып, музыканың ырғағын сақтауға бар күшін салады. Алайда, таяқтың дүмпуінен музыканы айырып, оны рахаттанып тыңдау мүмкін емес еді. Тыңдаушының құлағына ұрған дүмпу өз алдына, кейде жаңылыс тиген шоқпар басқарушының башпайын езіп жіберіп, жанын көзіне көрсеткен кездер де болған деседі. Қазіргі дирижерлық жүйеге жеткенге дейін арада ғасырлар бар еді. Баттутаның заманы өткен соң, генерал-бас жүйесі келді. Басқарушы клавесинде ойнап, ансамбльге жетекшілік етті. Клавесинмен дирижерлық ету жүйесі әуелі концерттерде қолданылып, кейін операға да көшеді. XVIII ғасырда бұл жүйе де өзінің шарықтау шегіне жетеді.

Шегіне жеткен өзен суы арнасынан асып төгіледі. Асып төгілген судың тасқыны өзеннің арнасынан басқа жаққа бұрып жіберуі де ғажап емес. Симфониялық музыка жаңа арнаға түсіп, Гайдн, Моцарт, Бетховеннің шығармалары жалаң нотаны ойнаудан асып, көркемдік интерпретацияны талап еткен кезде дирижерлық басқарудың жаңа жүйесінің қажеттігі байқалды. Осы кезде бір мезетте екі немесе үш дирижер басқаратын жүйе өмірге келді. Оркестрді скрипкашы – концертмейстер басқарса, хор және әншілердің жалпы басшылығы клавесиншінің міндетіне кірді. Ал кейде осы екеуінің үстінен үшінші дирижер бақылап тұратын еді.

Бұл жүйе де осалдығын білдіріп, әрі қарай өркендей алмады. Бірте-бірте басқарушы клавесинде ойнауды қойып, оркестрді жеке өзі басқаруға кірісті. Ал XVIII ғасырдың 80-жылдарында Берлин операсының дирижеры Рейхардт батылдық жасап, барлық ескі дәстүрлерді тас-талқан етіп, қолына дирижерлық таяқша ұстап, оркестрдің алдына шықты. Алайда, оның бұл әрі батыл, әрі дұрыс бастамасы оркестр тарапынан қолдау таппады. Тіпті қатты қарсылық көріп, ақыры дирижерлық қызметін тастап кеуге мәжбүр болды. Қай заманда да жаңалықтың жолы қиын. Дегенмен Рейхардттың бұл жаңа дирижерлық әдісі XIX ғасырдың басында ғана оркестрдің санасына жетіп, оның дұрыстығы дәлелденген. Бұл әдісті іс жүзінде қолданып, оның орнығуына атсалысып, дирижерлық жүйенің дамуына ерекше ықпал жасап, үлес қосқан белгілі дирижерлар Мозель, К.М. Вебер, Л.Шпор, Г.Спонтини, Ф.Мендельсон болды.

Француздың әйгілі дирижеры Шарль Мюнш: «Дирижер атану оңай емес, ондай атаққа тек нағыз суреткер ғана жете алады» – депті. Ал белгілі орыс дирижеры А.Пазовский: «Дирижер болу үшін, ең алдымен, нағыз музыкант болу керек» – деп қысқа қайырыпты. Сайып келгенде, екі

мықтының да ойы бір жерден шығып отыр. Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі, ақын, домбырашы, дирижер Тілеуғазы Бейсембек «Шамғон Қажығалиев» атты монографиясында ұстазының дирижерлық портретін осылай суреттейді:

Дирижер Қажығалиев нағыз суреткер ғана емес, ол – оркестр деген үлкен бір ұжымдық аспаптың табиғатын терең білетін, сол аспапта шебер ойнай алатын дарынды музыкант. Ал, ол аспап – «пернелері» мен «шектері» өз алдына ойлай алатын, сезіне білетін музыканттардан тұратын көп дауысты, сансыз бояулы үлкен бір әлем. Қажығалиевтың бір қасиеті: ол – осы тылсым әлемнің сырына қанық, өзін еркін сезініп, ұжымның тыныс-тіршілігін танып, онымен біте қайнасып кете алады. Алайда, ұжымның еркіне беріліп, оның ырқына көніп кетпейді. Қайта оркестрдің сезіміне әсер етіп, шығармашылық өнердің отын лаулатып, оны өзіне баурап алады. Сонда оркестр дирижердың сілтеген қолына ілесіп жүре береді. Бұл, әрине, – үлкен өнер адамына ғана тән, дирижердың ерік күші мен шығармашылық талпынысының нәтижесі. Осы екі қасиет дирижердың оркестр алдындағы беделін орнықтыра түседі.

Қажығалиевтың беделі ерекше болды. Белгілі музыкант Игорь Маркевич: «өзіне шабыт бере алатын жетекшісіне оркестрдің сенім білдіруі – өте сирек құбылыс, және ондай сенімге ие болу оңай емес» – дей келіп, ондай беделге дирижер өзінің білімділігі мен біліктілігінің, сарқылмас жігерінің арқасында ғана ие бола алатынын айтыпты. Қажығалиев беделінің бір сыры – оның оркестр аспаптарын бес саусағындай жақсы білуінде. Аспаптардың ойнау тәсілдері, мүмкіншіліктерін жақсы білмейтін дирижер орындаушы музыканттың айтқанынан аса алмас еді. Бұл жетекшінің абыройына үлкен нұқсан келтірері даусыз. Қажығалиевтың домбыра мен скрипкада шебер ойнайтынының пайдасы тимей қойған жоқ. Скрипканың штрихтары мен әр түрлі ойнау тәсілдерін ұтымды пайдаланудың нәтижесінде қобыздың ожаудай ғана шанағынан әдемі әуен төгілді. Домбырашылардың да қағыстары түзетіліп, дыбыстың шашырамай біркелкі шығуын қатаң талап етті. Қажет болған жерде, домбыраны немесе қобызды қолына алып, ойнап көрсетуге тура келді. Осыдан кейін дирижердың айтқанының дұрыс, талабының орынды екеніне дау болмайтын.

Содан ба, Қажығалиев пен оркестр арасында жіпсіз байлап қойғандай, көзге көрінбейтін бір байланыс орныққан. Ал шын мәнінде, оларды байланыстырып тұрған музыканың шалқыған әуені мен сол әуенге жан беретін, қан тамырының соғысындай ритм-ырғақ еді. Соны түсініп, сезіне білген дирижердың бет-әлпеті және тіл мен жақсыз баяндайтын қолдары сол сезімді оркестрге мүлтіксіз жеткізеді. Сөйтіп, айшықты образды әдемі музыка дүниеге келеді. Бұл жерде Қажығалиевтың тәжірибелі дирижер Оскар Фридтін: «нәзік музыкалық әсерді сезіну үшін жүрек керек, сол әсерді идеяға айналдыру үшін ақыл-ой, ал идеяны жүзеге асырып, оркестрге жеткізу үшін дирижердың тегеурінді қолы керек» – деген ойларының үрдісінен шығып отырғанын дәлелдеудің қажеті жоқ.

Дирижер Қажығалиевтың оркестрмен жүргізген дайындық жұмысы – оның бұған дейінгі, үйдегі егжей-тегжейлі жұмысының жалғасы. Дирижер жаңа дүние болсын, тіпті бұрын орындалған шығарма болсын,

оның әрбір нотасы мен нюанстарын жетік біліп, характерін тауып, тұшынып, ой елегінен өткізбей оркестр алдына шықпайды. Ал композитордың стилін түсініп, музыкасында не айтайын дегенін табуға дирижерға оның сергек қиялы, көркем ойлау қабілеті мен ақындық сезімі көмекке келеді. Автордың ойын терең түсінуі ғана дирижердың музыкаға шынайы интерпретация жасауына септігін тигізеді. Шығарманы ойша түсініп, түйсіну мен оны оркестрге ойнатып, құлақпен естіп, көңілмен сезіну – екеуі екі түрлі дүние. Оркестрдің ойыны, аспаптардың ойнау шеберліктері көңілдегі көркем ойды жеткізе ала ма? Не жетіспеді? Қай жерінде кемшілік болды? Осындайда оркестрдің ойынына ұшқыр ойлы, жедел талдау жасау, оны оркестрге жете түсіндіріп, дәлелдеу, тіпті мойындату – дирижердың қабілетіне байланысты. Дирижердың есту және есте сақтай білуі, темпераменті мен қанатты қиялының самғау биіктігі, көкірек сарайының көркем ойларға жомарттығы, селт еткен дыбысқа сезімінің сергектігі сияқты табиғаттың өзі сыйлаған қабілеттерінің көрінер тұсы осы. Оркестр аспаптарының тембрін есту, дыбыстың сан түрлі бояуын көңіл көзімен көре білу – дирижердың мықты қаруларының бірі. Содан да Қажығалиев аспаптардың динамикалық мүмкіндіктерін толық пайдаланып қана қоймай, олардың бояуларының да қанық болғанын талап етеді. Сонда ғана партитура жалаң дыбыстар жиынтығы болудан қалып, дыбыстардың сансыз бояуы көркем полотно (сурет) жасап, әр нотаға жан бітіп, шығарманың бетіне қан жүгіреді. Аспаптардың техникалық мүмкіндіктері мен дыбыс бояуларының молдығы сол аспаптарды өз қолымен жасатқан Қажығалиев үшін ешқашан құпия болған емес. Оның көп ізденісінің, ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижесінде өмірге келген төрт сырнайдың төрт түрлі тембрін айтпағанда, олардың әр регистрдегі дыбыс бояуларының палитрасы маэстроның санасында сайрап жатты. Осындай аспаптардың барлық мүмкіндіктерін жетік білетін, қанатты қиялы, көрікті ойларымен орындаушының көңіліне от тастап, шабытын шалқыта алатын дирижердың сермеген қолының астынан көркемдігі жоғары тамаша музыканың тумауына қақысы жоқ. «Музыкаға деген өз ойы, өз көзқарасы бар орындаушы-музыкантқа қарағанда, дирижердың миы екі есе артық жұмыс істеуі керек» – деген белгілі орыс дирижеры Николай Андреевич Мальконың талабынан табылған дирижер ғана осындай жетістіктерге жете алады.

Десек те, «өнер адамының бойында бір пайыз дарын болса жеткілікті, қалғаны еңбекпен келеді» – деп П.Чайковский айтқандай дирижерлық биікке Қажығалиев оқығаны мен тоқығаны, көргені мен білгені арқылы жетті. Дарынды да, тәжірибелі, асқан шебер дирижерлармен кездесіп, олардың оркестрмен жұмыс істегенін көру – әркімге қона бермейтін бақыт. Ол – бір уақыттың ағымы, тағдырдың сыйы. Ал, ұлы мәртебелі тағдыр өзінің сүйген құлына ғана осындай мол сый ұсынатыны белгілі. Алайда сол сыйды толық қабылдап алу үшін де зерек зерде, өткір көз, құйма құлақ, ұшқыр қиял керек болатын. Үздіксіз ізденіс пен талмайтын талпыныс қана табиғат сыйын олжалауға, үлкен табыстарға жеткізетін еді. Сол қасиеттердің дер кезінде Қажығалиевтың бойынан табылғанын уақыт көрсетіп отыр» [4, 8-11, 111-119 бб.].

Қазақтың біртуар кәсіби дирижеры Шамғон Сағадинұлы Қажығалиевтың портретін ғажап суреттеген авторға шексіз

ризашылығымызды білдіре отырып, әрбір ұжым жетекшісінің алдына осындай мақсат-міндеттер жүктелетінін айтқымыз келеді. Ш.Қажығалиевтың өмір жолы мен шығармашылығы оркестр басқаратын кез-келген дирижерға үлгі-өнеге! «Абыз – дирижерға» қарап, бой түзеуіміз керек!

Жоғарыда айтылған ұлы тұлғалардың өмірлік тәжірибесіне сүйене отыра, күйді қазақ халық аспаптары оркестрімен орындағанда дирижерге төмендегідей ақыл-кеңестер ұсынылады [5, 5-15 бб.]:

- Ең алдымен, күй табиғатына көңіл бөлу. Домбыраға арналған шығарма болғандықтан, осы аспаптағы негізгі әуен-тақырып не айтқысы келеді? Автордың ойындағысын, ішкі жан-дүниесінің тебіренісін тыңдарманға оркестр музыканттары арқылы жеткізетін дәнекер бола білу;

- Негізгі тақырыпты ойнайтын аспапқа басқа аспаптарды бағындырып, яғни, солоға өз дәрежесінде құлпыртып ойнауына мүмкіндік беру. Екінші пландағы сүйемелдеуші рөл атқаратын барлық топты ансамбльдік ойынға жұмылдырып, композитордың ойын бір арнаға тоғыстыру;

- Әрбір аспаптың диапазоны мен мүмкіндіктерін және тембрлік ерекшеліктерін ескеру;

- Әуенді өрбітетін әрбір аспап, қызықты оқиға айтып отырған сөзге шебер шешен сияқты, қалыпты, бірізділікті жүйені сақтағаны жөн.

Қорыта айтқанда, ұжымның әрбір мүшесі алдындағы партиясындағы жансыз ноталарды ғана ойнамай, жан-тәнімен түсініп, қолынан келгенше қомақты үлестерін қосып, жетекші талаптарын бұлжытпай орындайтын болса, тыңдарманның жақсы бағасын алып, көңілінен шығары анық. «Нашар оркестр болмайды, жаман дирижер болады» - деген қағиданы ескере отыра, кез-келген мүмкіндігі шектеулі ұжымды да жарқыратып көрсететін немесе керемет кәсіби оркестрді жақсы жағынан көрсете алмайтын да – дирижер.

Әдебиеттер:

1. Ақселеу Сейдімбек. *Қазақтың күй өнері: монография.* – Астана: Күлтегін. 2002. – 832 б.

2. Тәттімбет Саржайлау. *Күйлердің жалпы редакциясын қараған Ермұрат Үсенов.* – Алматы: Өнер, 1990. – 92 б.

3. Нұрымбетов Е. М. *Жолдасбеков күйлерінің халық аспаптары оркестрімен орындалу ерекшеліктері // «Қазіргі қоғамдағы Батыс Қазақстанның мәдениеті, өнері, ғылымы және білімі: ақпараттық ресурстары мен технологиясы» атты облыстық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары.* – Орал: М.Өтемісов атындағы баспа орталығы, 2016. – Б. 133-135.

4. Тілеуғазы Бейсембек. *Шамғон Қажығалиев: монография.* – Алматы: Өлке, 2007. – 232 б.

5. Еркін Нұрымбетов. *Теректі толқыны. Балалар халық аспаптары оркестріне арналған партитуралар: әдістемелік құрал.* – Алматы, 2012. – 148 б.

***

Нурымбетов Е.Ш.

**Методические рекомендации для дирижера оркестра при
исполнении кюев М.Жолдасбекова**

В данной статье рассмотрены проблемы оркестровой игры. Был сделан анализ двух кюев (инструментальная пьеса для домбыры) общественного деятеля Мырзатай Жолдасбекова и даны методические рекомендации для дирижера оркестра казахских народных инструментов.

Ключевые слова: Домбыра, кюй, народные композиторы, домбровые школы, жанр, оркестр, дирижер, партитура, методика, рекомендация.

***

Nurymbetov Ye.Sh.

**Methodological recommendations for the conductors of the orchestra in
the performance of M. Zholdasbekov's kyis**

This article considers the problems of orchestral playing. An analysis was made of two kyis (an instrumental piece for dombyra) of public figure Myrzatai Zholdasbekov and gave methodical recommendations for the conductors of the orchestras of Kazakh folk instruments.

Keywords: Dombyra, kyi, folk composers, dombyra schools, genre, orchestra, conductor, score, method, recommendation.

УДК 546.71

Сдикова Г.Ж. – кандидат химических наук, доцент,
ЗКГУ им. М.Утемисова

E-mail: sdikova.guliya@mail.ru

Жуматов М.Ж. – магистрант ЗКГУ им. М.Утемисова

E-mail: zhumatovmz@gmail.com

**САМОСТОЯТЕЛЬНАЯ РАБОТА СТУДЕНТОВ ПРИ ИЗУЧЕНИИ
НОВОГО МАТЕРИАЛА ПО НЕОРГАНИЧЕСКОЙ ХИМИИ**

Аннотация. Рассматриваются вопросы проведения самостоятельной работы студентов по неорганической химии. Предлагается использование различных форм и методов для организации самостоятельной работы.

Ключевые слова: Самостоятельная работа студентов, неорганическая химия, методика, самостоятельное исследование.

В современной педагогической литературе «самостоятельная работа» определяется как «индивидуальная или коллективная учебная деятельность, осуществляемая без непосредственного руководства учителя». Являясь неотъемлемой частью учебно-воспитательного процесса и выполняя при этом полифункциональную роль, самостоятельная работа всегда находилась и находится, под пристальным вниманием психологов, педагогов, методистов [1].

Актуальность статьи заключается в разработке и реализации методической системы самостоятельной работы студентов по неорганической химии, обеспечивающей достаточный уровень качества ее изучения.

Особенность самостоятельного изучения студентами нового материала по неорганической химии при использовании методики самостоятельной работы студентов состоит в том, что в зависимости от доминирующей дидактической цели преподавателем используются в оптимальных соотношениях соответствующие виды самостоятельной работы (копирующая, эвристическая, исследовательская). В качестве примера можно привести изучение темы «Элементы VII группы. Водород. Галогены», с использованием некоторых видов самостоятельной работы.

1. Копирующая самостоятельная работа студентов при изучении нового материала.

Самостоятельное изучение теоретического материала по алгоритму.

Данная тема включает в себя следующий теоретический материал:

- Водород и его соединения
- Общая характеристика галогенов
- Фтор и его соединения
- Хлор и его соединения
- Бром и его соединения
- Йод и его соединения
- Галогеноводороды
- Кислородные соединения галогенов
- Соединения галогенов друг с другом.

При этом изучение химии отдельных представителей данной группы элементов проводится по определенному плану:

- 1) общая характеристика элементов и образуемых ими простых веществ;
- 2) нахождение элементов (простых веществ) в природе;
- 3) методы получения простых веществ;
- 4) физико-химические свойства простых веществ, образованных элементами данной группы;
- 5) применение элементов и их соединений.

Поэтому можно предложить студентам самостоятельно изучить теоретический материал «Йод и его соединения», опираясь на план изложения лекционного материала при рассмотрении других представителей группы используя следующий алгоритм:

1. Общая характеристика иода как элемента. Строение электронной оболочки атома, потенциал ионизации, сродство к электрону.

Валентные возможности атома иода и характерные степени его окисления, примеры соединений. История открытия иода.

2. Нахождение иода в природе. Содержание в земной коре. Основные природные соединения.

3. Получение иода. Основные методы извлечения из природных соединений.

4. Физико-химические свойства иода. Физические свойства: агрегатное состояние, цвет, температура кипения (плавления), отношение к нагреванию, к воде и др. Реакционная способность, взаимодействие с металлами,

неметаллами, со сложными веществами. Физиологические свойства иода.

5. Краткая характеристика основных соединений иода.

6. Основные области применения йода и его соединений [2].

Самостоятельная подготовка к лекционным, семинарским, практическим и лабораторным занятиям является неотъемлемой частью учебной работы студентов по неорганической химии в течение всего семестра. Она включает в себя следующие основные этапы:

а) отбор необходимого учебного материала в тексте в соответствии с поставленной целью;

б) планирование последовательности и времени выполняемой работы;

в) нахождение информации в учебной литературе для ответа на вопрос;

г) составление плана-схемы текста;

д) выделение главной мысли текста, основных структурных элементов (факты, понятия, законы, методы), составление сложного плана построения ответа;

е) конспектирование дополнительного материала;

ж) сравнение и сопоставление изложения одних и тех же вопросов в различных источниках; высказывание своей точки зрения;

з) оформление и изложение материала.

Самостоятельное выполнение практической части лабораторного занятия по известной методике, с инструкцией преподавателя.

В данном случае студенты, получив полную инструкцию преподавателя с показом основных операций, и имея перед собой соответствующую методику с подробным описанием действий, самостоятельно выполняют на своем рабочем месте несложные лабораторные опыты. Например, на лабораторном занятии «Бром, иод и их соединения» к таким опытам относятся: действие хлорной воды на смесь растворов иодида калия и бромида калия; восстановительные свойства галогеноводородов; реакции на ионы Br^- и I^- [3].

Самостоятельное оформление отчета по лабораторной работе по известному плану.

Для выполнения данного вида самостоятельной работы студенты по заранее предложенному и отработанному совместно с преподавателем на предыдущих занятиях плану составляют отчет по текущей лабораторной работе.

План включает в себя следующие этапы:

1. Дата, название лабораторной работы.

2. Цель работы.

3. Составление таблицы:

№ и название опыта	Оборудование, реактивы	Схема установки	Наблюдения	Уравнения реакций	Выводы

4. Общий вывод по проделанной лабораторной работе.

2. *Эвристическая самостоятельная работа студентов при изучении нового материала.*

Данный вид самостоятельной работы требует от студентов умения критической оценки учебной информации, способностей к анализу, сравнению, сопоставлению, обобщению, умения опираться на уже имеющиеся знания по изучаемому материалу, умения делать заключения, выводы, а также применять знания на практике, переносить их в нетипичные ситуации.

- *Самостоятельная проработка лекционного материала, выделение главного, конкретизация основных положений* используется на всех этапах изучения неорганической химии, при подготовке ко всем видам учебных занятий и включает в себя не только глубокое осмысление учебного материала, но и формирование исходных понятий, законов, правил, конкретизацию теоретических знаний, критическую оценку теоретических положений с позиций современности; установление связи с жизнью, с практикой [4].

- *Самостоятельный поиск, конспектирование необходимой литературы* используется при самостоятельной проработке теоретического материала некоторых разделов. При этом в начале изучения темы преподавателем сообщается, какие отдельные вопросы студенты должны изучить самостоятельно с предоставлением списка основной литературы. Например, студентам предлагается самостоятельное изучение теоретического материала «Соединения галогенов друг с другом». При этом лучшие работы отбираются преподавателем для коллективного обсуждения на практическом занятии.

- *Самостоятельная работа с каталогами, составление библиографии.* Умение подобрать необходимую литературу по предлагаемой для самостоятельного изучения теме очень важно формировать у студентов уже начиная с первого курса, поскольку это в дальнейшем используется в разнообразных видах их учебной и научно-исследовательской деятельности.

3. *Исследовательская самостоятельная работа студентов при изучении нового материала.*

- *Самостоятельное исследование теоретического материала, не выносимого на лекции и семинарские занятия.* При изучении подгруппы галогенов таким материалом может служить изучение астата и его соединений.

- *Самостоятельная подготовка докладов, рефератов.* Данный вид СРС очень полезен с точки зрения формирования у студентов умений работать с литературой, извлекать нужную информацию, выделять главное, структурировать материал, критически мыслить и т.д. [5].

- Проблема развития творческих способностей учащихся и поиски средств организации их самостоятельной деятельности занимает большое место в зарубежной дидактике (Дж.Брунер, Г.Клейн, А.Улиг и др.). Так, выделяется воспроизводящий (репродуктивный) и творческий

(продуктивный) процессы деятельности. Г.Гибш отмечает, что процесс усвоения знаний по своей природе может происходить на уровне как репродуктивной, так и продуктивной деятельности. А.Улиг выделяет деятельность ученика под руководством учителя и деятельность, именуемую им полностью самостоятельной. В связи с этим им предлагается классификация методов преподавания и методов учения как двух разнородных видов деятельности - обучающей деятельности учителя и самостоятельной познавательной деятельности учащегося.

- В современной психолого-педагогической литературе существуют различные подходы к определению понятия самостоятельной работы студента. Авторы вкладывают в определяемое понятие различное содержание: от самостоятельного поиска необходимой информации до деятельности во внеаудиторное время. В силу этого самостоятельная работа одними авторами определяется как метод обучения, другими - как средство обучения, третьими - как форма организации познавательной деятельности.

- На каждом этапе это качество имеет свои особенности. На начальной стадии первые признаки самостоятельности выражаются в подражательной, воспроизводящей деятельности и могут присутствовать даже при заучивании, зубрежке. Выражается это в самостоятельном использовании элементарных приемов формирования ассоциативных связей. В обучении воспроизводящая деятельность зачастую ассоциируется только с запоминанием, процессом, который сам по себе не осуществляет никакого самостоятельного отношения к миру. Но нельзя забывать, что репродуктивная деятельность требует как дословное, так и преобразующее воспроизведение, являющееся ступенью, подготавливающей к творческой деятельности - деятельности, играющей исключительную роль в развитии познавательных способностей обучаемых

Действительно, можно согласиться с тем, что самостоятельная работа и самостоятельная деятельность не тождественные понятия и самостоятельная работа является *специфическим педагогическим средством организации и управления самостоятельной деятельностью* [6].

Важно также отметить, что самостоятельная работа является и средством воспитания важнейшего личностного качества – самостоятельности.

В «Педагогической энциклопедии» *самостоятельность* рассматривается как «одно из ведущих качеств личности, выражающееся в умении ставить перед собой определенные цели и добиваться их достижения собственными силами». Самостоятельность не является врожденной чертой, а формируется по мере взросления человека. В широком смысле это качество предполагает ответственное отношение человека к своему поведению, способность действовать сознательно и инициативно не только в знакомой обстановке, но и в новых условиях, требующих принятия нестандартных решений.

Н.Г. Дайри выделяет самостоятельность в качестве основы, которая предопределяет и объединяет условия, необходимые при вовлечении ученика в самостоятельную работу, при определении структуры и сущности

конкретного вида самостоятельной работы.

Вместе с тем, самостоятельная работа – это также цель развития самостоятельности. Самостоятельность дает обучающемуся возможность действовать независимо от инструкций и непосредственного руководства преподавателя, а это, в свою очередь, расширяет сферу его самообразовательной деятельности, позволяя учитывать собственные мотивы и потребности. С.Л. Рубинштейн считает, что данное понятие включает в себя осознанную мотивированность, обоснованность, неподверженность влияниям со стороны, способность находить объективные основания для того, чтобы поступить определенным образом. Другими словами, самостоятельность – это качество личности, на котором базируется самостоятельная работа. Самостоятельность означает готовность принимать ответственные решения, не обращаясь за помощью к преподавателю, — начиная с постановки целей и планирования работы и заканчивая ее контролем или самооценкой. По определению Н.А. Половниковой, самостоятельность — это «избирательное устремление активности учащегося к определенному характеру деятельности на основе побуждений и мотивов, знаний и опыта» [7].

- Самостоятельная работа студентов служит при этом средством познавательного самообучения и представляет собой специфическую деятельность учебного и научного познания. Внутренним содержанием такой деятельности должно стать самостоятельное построение студентом способов достижения поставленных перед ним целей, одной из которых, несомненно, является повышение качества изучения ими учебной дисциплины, в частности, неорганической химии. Целенаправленная СРС должна способствовать достижению качества учебных результатов.

Позитивным фактором в обеспечении устойчивого качества учебных результатов студентов по неорганической химии является то, что студент вуза ведет себя как активный участник (субъект) образовательного процесса, имеющий собственные образовательные цели. Отсюда следует вывод о необходимости особой организации учебного процесса в вузе, требующей от выпускника не только определенного объема знаний, но и владение рядом соответствующих профессиональных умений и ценностных отношений. Важнейшим фактором проявления такой активности и должна стать СРС. Проблема организации СРС по неорганической химии в педагогическом вузе является особо актуальной в связи с необходимостью обеспечения высокого качества профессиональной подготовки будущего учителя химии. Будущие учителя должны усвоить научные основы организации самостоятельной познавательной деятельности, овладеть умениями и навыками самостоятельной работы. Эта необходимость обусловлена профессионально-педагогической направленностью их самостоятельной работы. Учитель должен не только уметь работать самостоятельно, но и научить этому своих учеников. При организации СРС необходимо повышение продуктивности всей учебной работы, формирование рациональных приемов умственной работы и превращение их в свойства личности, в потребность самостоятельно добывать знания, постоянно расширять и систематизировать их.

Таким образом, СРС – составная часть всех форм организации учебного процесса в педвузе и средство повышения эффективности каждой из этих форм. Формирование умений самостоятельной работы у студентов педвуза — это длительный, динамичный процесс, направленный на совершенствование подготовки к учебно-воспитательной работе и к педагогическому образованию. Важнейшими условиями эффективности этого процесса являются: усиление его профессионально-педагогической направленности, преемственности в содержании и методах организации СРС, сочетание фронтальных и индивидуальных работ, единство требований преподавателей в руководстве самостоятельной работой будущих учителей [8].

- Самостоятельная работа обучающихся, в том числе по химии, является важной составляющей учебно-воспитательного процесса в высшей школе. В процессе осуществления самостоятельной работы студенты должны показать: владение различными ее уровнями, формами организации, наличие опыта самостоятельного выбора соответствующих дидактических средств и рационального использования учебного времени на ее выполнение. *Самостоятельная работа* — это работа, выполняемая без посторонней помощи собственными силами. Главная цель самостоятельной работы студентов по неорганической химии, на наш взгляд, - обеспечение достаточного уровня качества ее изучения.

Литература:

1. Нурахметов Н.Н., Алдибеков К.Н. Кредиттік оқу жүйесі: студенттердің өздік жұмысын ұйымдастыру, орындау, бағалаудың ғылыми-әдістемелік негізі: әдістемелік құрал. – Алматы, 2007. – 180 б.
2. Юркова А.М. Самостоятельная работа студентов: поиски, проблемы, решения. – Ростов-на-Дону: Сборник изд. Ростовского университета, 1991. – 176 с.
3. Нурмухамбетова Т.Р. Условия эффективности самостоятельной работы студентов // Совершенствование учебно-воспитательного процесса в педвузе. – 1990. – № 3. – С. 58-62.
4. Пак М.С. Методика измерения самостоятельности студентов // Материалы 55 Всерос. науч.-практ. конф. химиков с междунар. участием «Актуальные проблемы модернизации химического и естественнонаучного образования». – СПб., 2008. – С. 133-134.
5. Плотникова О. Самостоятельная работа студентов: деятельный аспект // Высшее образование в России. – 2005. – № 1. – С. 178-179.
6. Чупандина Е. Обеспечение качества образования в классическом университете // Высшее образование в России. – 2008. – № 1. – С. 70-74.
7. Калмыкова О.Ю. Индивидуализация обучения химии: профессиональная подготовка специалистов в вузе // Химия. Методика преподавания в школе. – 2002. – № 2. – С. 16-19.

***

Сдикова Г.Ж., Жуматов М.Ж.

Бейорганикалық химия пәнінен жаңа тақырыпты оқыту барысындағы студенттердің өзіндік жұмысы

Бейорганикалық химия пәнінен өзіндік жұмыс жүргізу әдістері қарастырылған. Бірнеше формалар мен әдіс түрлері мысалға келтіріледі.

Тірек сөздер: Бейорганикалық химия, студенттердің өзіндік жұмысы, әдіс, өзіндік зерттеулер.

***

Sdikova G.Zh., Zhumatov M.Zh.,

Independent work of students in the study of new material on inorganic chemistry

The questions of conducting independent work of students on inorganic chemistry are considered. It is proposed to use various forms and methods for organizing independent work.

Keywords: *Independent work of students, inorganic chemistry, methods, independent research.*

***

ФИЛОЛОГИЯ ФИЛОЛОГИЯ PHILOLOGY

УДК 81'22

Саурбаев Р.Ж. – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Павлодарский государственный педагогический университет

E-mail: rishat_1062@mail.ru

Амренов А.Д. – кандидат филологических наук, доцент, Павлодарский государственный педагогический университет

E-mail: adilbek.61@mail.ru

Омаров Н.Р. – кандидат филологических наук, доцент, Павлодарский государственный педагогический университет

E-mail: omardos@mail.ru

Вафеев Р.А. – доктор филологических наук, профессор, Павлодарский государственный педагогический университет

Текжанов К.Х. – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Павлодарский государственный педагогический университет

СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ИНТОНАЦИОННЫХ И ПРОСОДИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ АМЕРИКАНСКОГО И БРИТАНСКОГО ВАРИАНТОВ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ТЕЛЕВИЗИОННОЙ РЕЧИ

***Аннотация.** Фонетические, а именно интонационные и просодические средства играют важную роль в процессе речевой коммуникации. Не имея собственной формы, они наслаиваются на значимые языковые единицы, выбор которых осуществляется говорящим в системе, и модифицируют их форму и значение.*

Настоящая статья рассматривает причины того, что знание голосовой мелодики английского языка необходимо для различения импликаций смысла, которые могут быть содержательно не закреплены за используемой совокупностью языковых средств.

С позиции представленного исследования интонационных и просодических особенностей речи американских и британских журналистов важно обратиться к истокам формирования английского языка и прояснить вопрос о том, можем ли мы говорить о так называемых национальных вариантах английского языка, после чего необходимо определить понятия интонации и просодии в теории языка.

***Ключевые слова:** Просодия, интонация, новостной телетекст, диалогизация, медиатопик, телевизионная речь, британский английский, американский английский, маркированная речь, немаркированная.*

Новостные тексты имеют огромное значение в общем потоке массовой информации. Многие ученые утверждают, что новости фактически формируют содержание и структуру современного информационного

пространства [1, с. 71]. Описывая содержательную сторону новостных телетекстов, исследователи в области масс-медиа оперируют понятием новостной ценности и сходятся во мнении, что новостная ценность того или иного события зависит от многих факторов, как, скажем, новизна, актуальность, значимость, фактор человеческого интереса, психологическая близость к получателю информации. Действительно, мы можем констатировать тот факт, что из сотни различных событий, происходящих в мире ежедневно, на телеэкраны попадают только те, которые обладают «новостной ценностью».

Интонационные и просодические особенности британской телевизионной речи. Оформленный телетекст программы новостей обычно включает сообщения различных содержательных категорий и тематических групп, которые сбалансированы и представлены в соответствии с требованиями новостного формата. Во время исследования мы обратили внимание на то, что типичная телепрограмма новостей строится по следующей схеме:

1. Вступление «news headlines», во время которого телеведущий зачитывает перечень событий, освещаемых в передаче. Заголовки главных событий представляют собой блок информационных ячеек, которые заполняются более подробно в основной части выпуска. Здесь же указывается название канала, программы и имя ведущего. Порядок озвучивания установочной информации и заголовков новостей может варьироваться в зависимости от передачи и ведущего:

а) *Hello. | I'm Nik 'Gowing with 'BBC 'World 'News. | Our 'top 'stories. || 'Day 'six in the 'search for the 'missing Ma'laysian 'airliner. | 'No 'wreckage 'found in the 'area | where Chi'nese 'satellite 'images | 'showed 'this 'possible 'debris. || 'German 'Chancellor | 'Angela 'Merkel | 'warns of cata'strophic 'consequences | if 'Russia con'tinues its 'path | on Cri'mea. || 'Israel 'carries out 'air 'raids on 'Gaza | 'after the Pales'tinian 'militants 'fired 'over 'thirty 'rockets | a'cross the 'border. || And 'harsh 'punishment | or a 'health problem? | 'Nations di'vided | on how to 'deal with 'drugs. ||*

б) *Announcing | 'that 'flight 'MH 'Three 'Seventy 'crashed into the 'ocean | with 'no sur'vivors | is 'one 'thing. | 'Proving 'that | to the 'families of 'those on 'board - | an en'tirely 'different 'matter. | 'Who 'steered the 'plane of 'course? | 'Why 'did they 'do it? | 'Where's the 'wreckage? || 'Marta Kocha'nowska 'Hodder 'lost her 'father | when a 'plane | 'carrying 'Polish 'President | 'crashed in 'Russia | in 'twenty 'ten. | She'll 'talk through | how the 'families can 'cope with the 'tragedy. || 'Also on "Global' to day. | 'Every 'family 'has its 'problems | but 'this 'looks 'serious. | 'Western 'leaders have de'cided | 'that 'Mister 'Putin could 'have Cri'mea | or 'membership at the G'8 | but he 'can't 'have both. || The prose'cution | in the 'Oscar Pis'torius 'murder 'trial | 'closes its 'case | as the de'fense 'says | he 'had a 'loving re'lationship with his 'girlfriend. | The 'athlete is 'due to 'take the 'stand | on 'Friday. ||*

Hello. | And 'welcome to 'Global'. | I'm 'Jon 'Sopel. ||

2. Основная часть выпуска «news in detail» направлена на более подробное освещение новостей, заголовки которых прозвучали во вступлении, и включает текст ведущего, репортажи с места

событий, интервью с политическими и общественными деятелями. Очередность и степень развернутости сообщений зависят от их новостной ценности. Тематическая структура передачи остается устойчивой и включает главные новости в стране и в мире, новости политики, экономики, культуры и спорта, прогноз погоды. В нашем случае научный интерес вызывают главные новости страны и мира, которые освещены в телевизионном тексте ведущих и в репортажах корреспондентов, а именно какими произносительными особенностями обладает речь дикторов, освещающих данные события.

3. Заключительная часть телетекста «news summary» посвящена подведению итогов программы. Как правило, «news summary» предполагает краткое суммирование переданных новостей.

Мы можем наблюдать, как развертывание каждого из сообщений демонстрирует многослойность телевизионного текста: текст телеведущего не просто комментирует «картинку на экране», а образует единое информационное поле с видеорядом и звуковым оформлением, эффект которого заключается именно в сочетании текста, звука и видео [1, с. 78].

Социальная ориентированность телевидения обязывает диктора, выступающего в эфире, сочетать в своем речевом поведении нормы устно-литературной и непринужденной разговорной речи, сохраняя целенаправленность, информативность и ясность сообщения. Существует также стереотип неречевого поведения на телевидении, ограничивающий мимику и жестикуляцию ведущего. Проанализировав ряд воспроизводимых телеведущими текстов и спонтанную речь телерепортеров, мы отметили ряд особенностей, которые в полной мере отражают намеченную тенденцию к разговорности телевизионной речи.

Поскольку телевидение ориентировано на широкую публику, которая отличается уровнем образованности, социальным статусом, сферой деятельности, речь большинства ведущих информационно-новостных передач британского телевидения «запрограммирована» на включение разговорных элементов. В качестве примера рассмотрим выдержку из телетекста, реализованного в устной речи британским телеведущим Ником Говингом, о катастрофе Boeing 777, произошедшей 8 марта 2014 года в Индийском океане:

With 'BBC World News | in the 'middle of a 'press briefing | from Ku'ala Lumpur Inter'national Airport | you can see | the 'Acting Transpor'tation Minister | who's been 'giving a 'briefing | saying | 'that a 'number of the re'ports 'recently have 'been in'accurate, | the 'crews' 'homes have 'not been searched | and the i'dea | 'that the 'plane had been 'tracked for several hours | is in'accurate. | He said | 'Boeing and 'Rolls-'Royce are co'operating | and the Ma'laysian au'thorities are re'leasing data | which would 'normally be 'kept confi'dential. || (...) What we've 'heard from the Minister 'there | is 'that with'out the debris | we 'cannot 'feel we're 'making 'any progress | or 'finding a 'way forward. || (...) Well, | 'there you've 'got the latest | from Ku'ala Lumpur Inter'national Airport. ||

Все сообщение выдержано в разговорной тональности, в основе которой лежит разговорный синтаксис и дейксис. Пример служит нам наглядной демонстрацией неоднократного использования телеведущим приема компрессии, когда происходит опущение союза *that* («... *said Boeing...*» вместо «... *said that Boeing...*», «...*feel we're...*» вместо «...*feel that we're...*»), и когда выпадение редуцированного гласного находит отражение в письме («*who's*» вместо «*who is*», «*we've*» вместо «*we have*», «*we're*» вместо «*we are*», «*you've*» вместо «*you have*»). Замена понятия «*the Acting Transportation Minister*» дейксисом «*He...*» оказывается достаточной для его номинации и делает фразу более компактной без утери ее информативности. В результате таких несложных трансформаций мы наблюдаем, как британские дикторы получают менее объемные высказывания, которые становятся более ритмичными и легко произносимыми, что позволяет передавать большее количество информации за единицу времени. Нельзя не отметить употребление в сообщении разговорного *well*, который используется телеведущим при вводе реплики, следующей после долгой паузы. Частица выполняет функцию препаратива, примерный смысл которого может быть передан на русский язык фразой «Ну что ж...».

То же самое касается и неподготовленной речи телерепортеров канала BBC:

Disbelief | and |anger | from the 'families of Chinese passengers | on 'flight 'MH 'Three 'Seventy | in Bei'jing to day. | They are 'trying to 'break through to the Ma'laysian 'Embassy. | 'So frus'trated | for the 'lack of infor'mation a'bout what happened. | And by the 'way they've been 'treated. | The Ma'laysian au'thorities 'have at 'times |struggle | to 'cope with 'this extra'ordinary crisis | but in,sist | they've 'always 'put the 'feelings of the 'families first. || (...) We 'now 'know be'yond 'any 'reasonable doubt | 'that 'flight 'MH 'Three 'Seven Zero |is | 'somewhere out there | in the 'Indian Ocean. ||

Опущение союза *that* («...*insist they've...*» вместо «... *insist that they've...*») и использование сокращенных разговорных словоформ («*they've*» вместо «*they have*») говорит нам о проникновении разговорных элементов в речь корреспондентов британского телевидения. Понятие «*the families of Chinese passengers*» трансформируется репортером в короткое *they*, которое не меняет смысла высказывания и делает его более компактным. Таким образом, мы наблюдаем, как посредством использования данных приемов в спонтанной речи репортеров реализуется тенденция к разговорности телевизионной речи.

Своеобразие теленовостей состоит в том, что собеседники отделены друг от друга пространством, поэтому выступающий в кадре должен предугадать реакцию зрителя и суметь ответить на нее. Выступление строится из расчета на невидимого собеседника, который представляется активным участником двустороннего контакта. Подобного эффекта телеведущие достигают посредством использования особых стилистических средств, как, например, прямое и не прямое обращение к собеседнику. К разряду формул прямого обращения, которые довольно разнообразны, мы можем отнести обращения следующего типа:

a) *He'llo, |everyone. ||*

б) *You're 'watching 'BBC 'World |News. ||*

в) *'Welcome to the program.* ||

Набор формул непрямого обращения может быть определен как «мы» - высказывания. Такой прием довольно распространен, и его ценность заключается в том, что создается впечатление, будто диктор говорит не только от своего имени, но и от имени телезрителей, выражая мнения, которые у них могли возникнуть в сложившейся ситуации. Например:

а) *What we've 'heard from the 'Minister 'there | is 'that with'out the 'debris | we 'cannot 'feel we're 'making 'any 'progress | or 'finding a 'way 'forward.* ||

б) *Jennifer, | 'could you 'give us a bit 'more 'information | if you 'know 'this?||*

Оценка факта или события, о котором идет речь, также считается одной из стилистических уловок, позволяющих слушателям почувствовать себя вовлеченным в беседу. Чтобы речь воспринималась как диалогическая, важно, чтобы у слушающего создавалось впечатление непроизвольности, несмотря на тот факт, что оценка событий телеведущим была запланирована. Такого эффекта ведущие теленовостей добиваются за счет указания на те эмоции, которые зритель переживает в данный момент:

а) *Jennifer, | I be'lieve | 'there's 'been a 'statement from the 'Chief E'xecutive 'Officer | of the Ma'laysia 'Airlines 'Group.* ||

б) *'Why 'don't we 'have any 'more 'infor'mation? | I 'find it 'hard to be'lieve | 'that Viet'nam 'hasn't 'made a 'statement | if the 'plane 'lost 'contact in 'airspace | con'trolled by Viet,nam. | It's 'passed some 'hours 'now | and 'getting infor'mation is 'so 'scared.* ||

Уместно отметить, что диалогический характер выступления характерен и для корреспондентов новостных передач, что подтверждается использованием обращения к телезрителям и оценкой событий, о которых идет речь:

а) *And 'most dis'heartening | I'm 'sure | for the 'families is the fact | 'that the 'satellite 'images re'searched in the 'area | 'that 'came up from the 'satellite 'images by the Ch'inese government | 'didn't 'turn out 'anything.* ||

б) *We 'now 'know be'yond 'any 'reasonable 'doubt | 'that 'flight 'MH 'Three 'Seven 'Zero is | 'somewhere out 'there | in the 'Indian 'Ocean.* ||

в) *We will be 'bringing to you 'all the 'latest de'velopments 'here | on the 'ground in U'kraine.* ||

Основываясь на приведенных примерах, мы можем сделать вывод, что стремление британских телеведущих и корреспондентов выстроить телетекст как монолог со структурными элементами диалога направлено на привлечение внимания слушателей. «Непрямой» диалог с аудиторией осуществляется посредством обращения к собеседнику, запланированного «непроизвольного» проявления эмоций, высказываний от имени всех зрителей, и позволяет не просто вызвать интерес к происходящему на экране со стороны аудитории, но и удерживать ее внимание в течение всей трансляции. Диалогизация телепередачи и включение сниженных элементов речи в телетекст способствуют развитию эмоционального начала в повествовании [2, с. 334]. Подобное воздействие на чувства зрителей усиливает в них переживание соучастия и включает их в размышление.

Как нам известно, при построении высказывания говорящим производится выбор языковых средств, который осуществляется в системе, то есть каждый элемент языка ощущается не изолированно, а во взаимосвязи с другими элементами, со структурой дискурса, в единстве формы и содержания. Далеко не последнюю роль здесь играют просодические средства, не имеющие собственной закреплённой формы, которые наслаиваются на значимые языковые единицы и модифицируют их форму и значение.

Рассмотрев влияние просодических средств в процессе коммуникации, мы приходим к выводу, что они представляют собой самостоятельную зону передачи информации. С одной стороны, просодические средства способны конструировать форму и значение значимых языковых единиц, а с другой стороны, они могут передавать импликации смысла, которые могут быть не закреплёны содержательно за используемой комбинацией языковых средств и могут не являться обязательным компонентом их формы. Возьмем в качестве примера следующие два предложения:

a) *The US and Europe weigh the options in a bid to isolate Russia and de-escalate the crisis in Ukraine.*

б) *Jennifer, is this a very popular international route?*

Нам известно, что при помощи интонации происходит выделение наиболее важной информации в высказывании. Это позволяет различать такие категории, как тема (данное) и рема (новое). В идеале темой является первый ударный слог в высказывании, а рема реализуется посредством последнего ударного слога в интонационной фразе. Как правило, рема характеризуется структурой с нисходящим или нисходяще-восходящим тоном и структурой с восходящим тоном в общих вопросах. Если в английском языке в высказывании последний ударный слог и, соответственно, слово, в котором оно находится, является наиболее выделенным, то подобный случай рассматривается как «немаркированный» [3, с. 232]. Однако в реальной устной речи тема и рема могут поменяться местами. Такой случай называется «маркированным». Мы можем убедиться в этом, произнеся предложения с отлично расставленными акцентами:

a) *The 'US and 'Europe 'weigh the 'options | in a 'bid to 'isolate |Russia | and 'de-'escalate the 'crisis in U|kraine. || («немаркированный» случай);*

The 'US and 'Europe 'weigh the 'options | in a 'bid to 'isolate |Russia | and 'de-'escalate the |crisis in U|kraine. || («маркированный» случай);

б) *Jennifer, | 'is 'this a 'very 'popular inter'national route? || («немаркированный» случай);*

Jennifer, | 'is 'this a 'very 'popular inter'national 'route? || («маркированный» случай).

Проведенное исследование показывает, что частота использования «немаркированного» акцентирования телеведущими и репортерами канала BBC в высказываниях составляет 84% случаев. Оставшиеся 16% приходятся, как правило, на ту информацию, которая является новой по отношению к уже известным или неизвестным событиям и фактам.

Интонация и входящие в ее понятие темп, тон речи, мелодика, ударение и паузы воспринимаются слушателями/зрителями в

качестве показателей искренности (или неискренности) и настроения говорящего. Сама звучащая речь должна вызывать у аудитории определенную реакцию. Именно это предполагает, что телевизионная речь должна быть конкретной и доходчивой по содержанию. В связи с этим британские телеведущие и репортеры стремятся упростить телетекст путем членения высказывания на синтагмы. При помощи паузации выделяются предложения с сочинительной, подчинительной и бессоюзной связью, причастные обороты, вводные слова и обращения:

a) *Nevertheless, | 'China says | 'that while 'there is hope | the 'search must continue. ||*

б) *He said | 'Boeing and 'Rolls-'Royce are co-operating | and the Ma'laysian au'thorities are re'leasing data | which would 'normally be 'kept confidential. ||*

в) *'Back to you, | Naga. ||*

г) *'There is 'also some news | 'coming in from 'China's 'Xinhua 'News Agency (...). ||*

Однако в связи с дефицитом эфирного времени дикторы сталкиваются с ситуацией, когда они вынуждены на одном дыхании проговаривать длинные фразы, содержащие по несколько смысловых групп, после которых следуют краткие паузы. Ведущие и корреспонденты британского телевидения справляются с данной проблемой путем интонационного выделения потенциальных синтагм. Таким образом, слушающие могут без труда воспринимать передаваемую информацию, несмотря на отсутствие пауз между интонационными группами:

a) *They say | 'that the 'surface of the Moon | is a 'better 'map to the 'area of seabed | where it's believed | the 'flight 'MH 'Three 'Seventy 'came to its end | in the 'Southern 'Indian Ocean. ||*

б) *Overnight | the 'Pentagon announced | 'that it's 'putting on 'hold 'all 'military co'operation 'trade 'terms with Russia. ||*

Как показывает исследование, количество реализованных синтагм зависит от протяженности фразы и степени семантической важности ее частей. Согласно полученным данным мы можем наблюдать явление, когда предложение, в состав которого входит несколько потенциальных синтагм, реализуется в устной речи телеведущих и репортеров одной интонационной группой:

a) *'Jennifer, thanks. ||*

б) *And I 'think it must be said. ||*

в) *Crimea | which is in 'fact occu'pied 'now by 'Russian forces | re'mains in the stand of | what we've 'seen for the 'past few days. ||*

Интонация речи британской массовой коммуникации отличается от интонации непринужденного личностного общения за счет «нейтральности» мелодики основного тона. Дикторы не повышают голос до крика и не понижают до шепота. 80% информации новостных роликов и репортажей сообщается с использованием нисходящего, восходящего и в редких случаях ровного тонов среднего регистра, который характерен для эмоционально-нейтральной речи:

a) *Per'haps they 'don't 'want to be mis'quoted. ||*

б) *'Is 'this a 'very 'popular inter'national 'route? ||*

Высокий нисходящий и восходящий тоны употребляются значительно реже (20% случаев), поскольку являются эмоционально окрашенными. Так, высокий нисходящий тон используется в телевизионной речи в утверждениях и вопросах, придавая высказыванию оттенок удивления, возмущения, заинтересованности:

a) *I mean | 'just 'take us 'through | the 'sort of... | If you're in the con'trol room, | 'what are the 'orders? | 'What are the 'first pri'ority, | 'second, | 'third pri'orities at 'this 'search? ||*

б) *But at the 'same 'time | air 'travel is | a 'big 'business | in 'this 'region. | It's 'booming. ||*

Высокий восходящий тон также передает довольно сильные эмоции и встречается в общих вопросах и переспросах. Чаще всего этим тоном отмечено удивление, несогласие или протест:

'Would it be fair to su'ppose | 'that 'there 'could be 'people of 'all natio'nalities on 'board 'this 'plane, | 'not 'just Ma'laysians, | 'not 'just Chi'nese? ||

Проведенное исследование показывает, что речь телеведущих и репортеров канала ВВС отличается от устной разговорной речи своей нейтральностью. Она не окрашена эмоционально, о чем свидетельствует частота использования тонов среднего регистра и нейтрального акцентирования. Однако в ряде случаев дикторы используют высокие ядерные тоны, которые могут передавать целый спектр эмоций. Соотнося полученные данные о просодике и интонации телевизионной речи с данными о намеченной тенденции к разговорности и диалогизации речи с телеэкрана, мы можем говорить о преднамеренном использовании выразительной речи и «маркированного» интонационного членения с целью привлечения внимания аудитории.

Каждый новостной ролик имеет ограниченные временные рамки, в связи с чем происходит сжатие или «концентрация» информации. Как показывает исследование, британским дикторам удается реализовать в среднем 32 синтагмы за одну минуту эфирного времени. При этом наиболее важные части высказывания произносятся с меньшей скоростью, а наименее значимые фрагменты с более быстрым темпом. Рассмотрим этот случай на примере:

'China has re'leased 'satellite 'images | of what 'might be | 'three 'large 'pieces of 'plane 'debris | 'taken 'last 'Sunday. ||

Часть предложения «*of what might be*» выражает основную мысль высказывания и произносится медленно, тогда как «*three large pieces of plane debris*» и «*taken last Sunday*» с нормальным темпом. Сообщение «*China has released satellite images*» произносится очень быстро, поскольку данная часть высказывания обладает второстепенной значимостью.

При формировании телетекста учитываются различные мнения и позиции по обсуждаемым вопросам, и ведущий программы новостей предлагает коллегиально созданный новостной текст, а не навязывает свою интерпретацию происходящего. Это касается и телерепортажей, транслируемых с места событий. Корреспонденты оперируют данными, ссылаясь на источники, из которых получена информация, тем самым подтверждая ее объективность. Таким образом, мы приходим к выводу,

что новостной текст всегда деперсонифицирован, а подача информации объективна и нейтральна:

a) *And they're 'not 'shy a'bout 'saying that. | But although | the 'Air 'Force 'Chief had suggested | 'that they 'do 'have an i'dea | of where the 'flight 'path of the 'missing 'aircraft was | but 'that he was 'not 'quite prepared | to 'share 'that infor'mation 'just yet | un'til they had con'firmed that. ||*

б) *'There is 'also some news | 'coming in from 'China's 'Xinhua 'News Agency | which reports | a 'radar contact | with the 'aircraft was 'lost in airspace | which is con'trolled by Viet/nam | and 'that the 'plane 'never 'made contact | with 'air 'traffic con'trollers of China | and 'that it in'deed | 'didn't 'enter Chi'nese 'airspace at 'any time. ||*

На основании вышеизложенного мы можем говорить о том, что речь британских телеведущих и репортеров обладает рядом особенностей, среди которых мы можем выделить: 1) ярко выраженную тенденцию к разговорности, проявляющуюся в использовании сниженных форм речи; 2) тенденцию к диалогизации, которая выражается посредством включения в структуру монолога элементов диалогической структуры; 3) нейтральную подачу информации с использованием тонов среднего диапазона; 4) деперсонифицированный телетекст, отличающийся объективностью излагаемого материала.

Интонационные и просодические особенности американской телевизионной речи. На сегодняшний день телевизионные тексты являются одной из самых распространенных форм бытования языка. Телетексты на английском языке занимают особое место в мировом информационном потоке, поскольку в силу целого ряда причин политического, экономического и социокультурного характера общий объем телевизионных текстов на английском языке на порядок превышает объем телетекстов на других языках [4, с. 100]. Такие англоязычные телеканалы, как CNN, BBC, Euronews, Discovery Channel, вещающие на международную аудиторию, завоевали популярность у телезрителей со всего мира, еще более укрепив статус английского языка как языка доминирующего в мировом информационном пространстве [1, с. 7-8]. Следует отметить особое влияние американского телеканала CNN, потому что, как мы уже говорили выше, американский вариант английского языка оказывает наибольшее влияние на популяризацию английского языка в мире.

Типичный формат новостного текста, характерный для американского телевидения, не отличается от формата новостей британского канала BBC и может быть представлен в виде следующей таблицы [1, с. 78]:

Таблица 1 – Формат новостного текста

News Headlines	News in detail			News Summary
Anchorperson	Anchorperson	Correspondent	Interviewee	Anchorperson

Новостной текст, оформленный в виде телевизионной программы новостей на канале CNN, включает в себя отдельные сообщения, которые могут быть развернуты в той или иной степени. Содержание новостных сообщений соотносится по тематике с устойчивыми медиа-топиками, как политика, бизнес, культура, образование и спорт, которые, в свою очередь, подразделяются на более мелкие тематические единицы. Текст новостной программы всегда начинается с краткого освещения основных новостей и включает не более трех заголовков:

a) *An a'ttack on 'Christians in 'Egypt. | The 'bomb out'side the 'church 'kills more | than a 'dozen people | and 'sparks protests | in the 'streets. || 'All the 'latest from 'both 'sides in 'Ivory Coast. | They 'do 'little to 'ease the po'litical turmoil. || And a his'toric 'day in Bra'zil | as the 'first 'female president | is 'sworn in. ||*

б) *It's 'underway 'after 'days of operations. | 'Thousands of 'NATO and 'Afghan 'troops are 'taking 'part in the 'biggest offensive | of the 'war in Afghanistan. || 'Cries of 'hope | and 'tears of 'sorrow | 'one 'month 'after a 'deadly earthquake | 'devastated their 'lives. | 'Patients | 'gathered to re'member 'those 'lost | and they 'finally em'brace | a 'better future. || And 'let the 'games be'gin. | The 'winter O'lympics 'open in Van'couver 'under the 'shadow. | 'Other 'fatal accident | 'just 'hours | be'fore the 'opening ceremonies. ||*

Название канала, передачи и имени телеведущего, как правило, открывает основную часть программы, за которым в развернутом виде следует сообщение главных событий. Окончание передачи – краткое резюме освещенных событий.

В условиях телевещания внешний вид, жесты и мимика тележурналистов строго обговорены, и одним из важнейших средств воздействия на аудиторию остается речь диктора. Для того чтобы вызвать интерес у широкой аудитории, телеведущие и репортеры используют определенный набор стилистических средств, помогающих не просто привлечь внимание телезрителей, но и поддерживать его на протяжении всей передачи. Социальная ориентированность телевещания подразумевает учет уровня развития аудитории, в связи с чем в экранную речь включаются сниженные образцы разговорной речи:

Anchorperson: We are 'only 'two 'days into an 'international pact | 'designed to 'ease 'tensions in U'kraine. | But 'so far | 'there's 'little indi'cation | 'that 'any progress has been made | on the 'ground. | 'Pro-Russian 'separatists re'fused to 'lay 'down their 'weapons. | The 'eastern 'region of U'kraine re'mains 'locked | in a 'stalemate | as 'forty 'thousand 'Russian 'troops wait | 'near the border. | And 'Russian President | 'Vladimir Putin | 'won't re'call his 'troops. || Fred, | so, | 'what are the 'key 'elements to 'this pact? | 'What... | 'what are they 'waiting for? ||

Reporter: 'There's abso'lutely 'no indi'cation at 'this 'point in time. | They say | they 'gonna 'make their 'own de'mands. | I mean | they said | 'that they 'first of 'all see | 'that their agreement | 'that was 'reached 'there in Ge'neva | is 'not 'binding for them. | They say | 'Moscow 'has 'no right | to 'sign any 'sort of agreement for them | and 'now they've come | and 'made counter de'mands. ||

В данном отрывке из телетекста, мы наблюдаем смягчение норм речи в направлении разговорности. Наглядным примером может послужить употребление ведущим и корреспондентом приема компрессии. Мы можем обнаружить в тексте неоднократное употребление разговорной сокращенной формы *there's*, компрессив *they've*, неформальное сокращение *gonna*, а также выпадение союза *that* («*They say Moscow...*» вместо «*They say that Moscow...*»). Замена ведущим понятия «Russian troops» на дейксис «they» не меняет смысла высказывания. Однако в ответе репортера этот же дейксис обладает другим значением, что становится видно из контекста, и подразумевает понятие «*the Ukrainian government*». Таким образом, мы приходим к выводу, что использование разговорного синтаксиса дикторами теленовостей позволяет им конструировать более короткие удобопроизносимые сообщения, которые являются не менее информативными, что в полной мере отражает тенденцию к языковой экономии.

Не менее важным является стремление к вовлечению зрителей в коммуникацию, что проявляется во включении структурных элементов диалога в монологическую речь телеведущих и корреспондентов. Монолог строится таким образом, чтобы полученная информация вызывала у аудитории ответную реакцию. Коммуникация с пространственно отдаленным собеседником, осуществляемая американскими дикторами, строится, прежде всего, за счет использования прямого и непрямого обращения к зрителю:

a) *He'llo, everyone. | 'This is "World Report". | I'm 'Martin Savidge. | 'Happy 'New Year to you. ||*

б) *And it's i'nauguration 'day in Brazil | where a 'close 'ally of the in'cumbent will be'come the 'country's 'first 'female 'president. | We'll 'tell you 'why she 'has a 'very 'top 'act | to 'follow. ||*

в) *'So 'certainly | you 'see 'very 'difficult 'steps. ||*

Внедрение обращения в телетекст как одного из приемов диалогизации способствует активизации внимания телевизионной публики. Однако одного обращения было бы недостаточно, поэтому широкое применение в американском телевидении получили драматические средства привлечения внимания аудитории. Под «драматическими средствами» здесь мы понимаем интонацию и просодику речи телеведущих и репортеров.

Для того чтобы речь с телеэкрана была более понятна, американские дикторы при помощи пауз выделяют интонационные группы, входящие в одно предложение. Это позволяет им без затруднения произносить, а телезрителям воспринимать и осмысливать короткие порции информации. В ходе исследования мы обратили внимание на то, какие синтагмы подвергаются паузации, и можем отнести к их числу придаточные приложения, причастные обороты, части сложносочиненного предложения, обращения и вводные слова:

a) *And it's i'nauguration 'day in Brazil | where a 'close 'ally of the in'cumbent will be'come the 'country's 'first 'female 'president.||*

б) *'Many ce'lebrities 'want to 'help quake-'ravaged 'Haiti | 'and they are 'turning to 'music to 'do it. ||*

в) *'Even 'though | at 'this 'point | it might 'still be 'very 'small.||*

2) *Atika*, | 'what e^lxactly did *Ahmadinejad* say? ||

д) 'South 'Africans 'head to the 'ballot 'box on 'Wednesday | to e^lect a 'new 'Parliament.||

Очень часто по причине нехватки эфирного времени ведущие и корреспонденты делают короткие паузы только в конце передаваемого сообщения, не разграничивая паузами интонационные группы одной фразы. Однако мы можем услышать паузу там, где ее нет. Причиной этого является тот факт, что паузация – это не единственный и не самый главный сигнал границы синтагмы. Основным критерием считается повышение или понижение тона:

а) *Italy*. | It has 'joined with the 'latest 'list of ,countries | 'banning the 'use of 'plastic 'shopping bags. ||

б) *And of ,course | it was 'devastating. | It 'looks 'like 'two 'people were 'trapped inside | and they were killed.||*

Число интонационных групп одного высказывания варьируется в зависимости от того, насколько длинным является предложение и насколько значимы отдельные его части. В ходе исследования интонационных особенностей телевизионной речи ведущих и репортеров канала CNN мы обнаружили примеры реализации нескольких потенциальных синтагм одной интонационной группой:

а) *In 'other 'words they will be ro,tated in and out. ||*

б) *I 'think what's 'really sur'prising to the 'Afghans here | is 'that we're 'still 'talking a'bout this. ||*

Как правило, интонационное членение производится в соответствии с синтаксическими границами высказывания. Если изменения в мелодике совпадают с этими границами, то такой случай является основным. Данная фразировка называется нейтральной, как мы можем видеть это в следующих примерах:

а) *'One 'pirate 'ship is ,captured. | An'other a'ttack is pre,vented. | But 'why were the 'pirates at free? ||*

б) *'Rising 'water is 'flooding 'roads and homes. | Some 'bridges have been ,washed out. | 'Many 'schools are ,closed. ||*

Однако, основываясь на данных, полученных в результате анализа телетекстов, мы не можем не отметить случаи несовпадения границ интонационных групп с синтаксическими границами высказывания. Такой диссонанс между синтаксисом и интонацией создает «маркированный» случай интонационного членения. «Маркированное» интонационное членение считается особым риторическим приемом, привлекающим внимание слушающего. Согласно полученным данным использование «маркированного» и «немаркированного» акцентирования телеведущими новостных программ составляет 18% и 82% соответственно, тогда как частота применения этих способов фразировки американскими телерепортерами равна 24% и 76%.

Помимо изменений в мелодике границы интонационных фраз отмечаются паузами, увеличением длительности последнего слога или замедлением темпа. Способ разделения высказывания на значимые отрезки зависит от того, что говорящий считает наиболее важным и информативным в предложении:

a) 'Marching bands, | floats, | and 'giant balloons. | It is the 'twenty-'fifth 'annual 'New 'Year's 'Day Parade in | 'London. ||

б) We are 'only 'two 'days into an 'international pact | 'designed to 'ease 'tensions in U'kraine. ||

Как показало исследование, выделение наиболее значимых лексических единиц посредством неестественной интонации и/или пауз является характерной чертой американской телевизионной речи. Но синтаксические границы предложения могут быть нарушены интонационными средствами непреднамеренно, а не с целью выделения важной информации. Такое несовпадение границ предложения и интонации обусловлено наличием хезитационной паузы:

The 'general Mc'Chrystal has 'stated | 'that 'better 'governance is 'needed| 'that 'infrastructure is 'needed | 'that su'pport of the 'Afghan people | is 'needed. | And we 'go from 'village to 'village 'here in Afghanistan. | I've 'talked to | the 'Afghan 'people in 'various 'provinces. | And they'll tell you | 'that 'that's exactly | what they've been 'asking for | 'that 'guns and 'bombs | is 'not what they need. | What they 'need is 'this 'infrastructure | be'cause 'that's the 'one 'thing | 'that 'they say | will 'make the 'Taliban | or 'make Al-'Qaeda | or 'make the 'various in'surgent groups | disappear.||

Высказывания, в которых присутствуют паузы колебания, могут вызвать затруднения при их восприятии, так как речевым фрагментам, которые разделены паузами, может быть приписан самостоятельный смысл. Обособленные паузами информационные отрезки воспринимаются сознанием как сообщения, предназначенные для понимания, и сложность их восприятия и осмысления заключается в том, что хезитационная пауза разделяет одну потенциальную синтагму на несколько интонационных групп и влияет на целостность высказывания.

Согласно полученным в ходе исследования данным «маркированная» фразировка, вызванная наличием пауз колебания, характерна для спонтанной речи тележурналистов, тогда как в подготовленной речи ведущих американского телевидения она обоснована присутствием дыхательных пауз:

'CNN is 'just 'learning the 'US plans | to con,duct | 'military exer,cises | in 'Eastern Europe. | A'ccording to a 'Western official | I 'spoke with 'earlier 'this after,noon | a ,company | of a'bout 'hundred and 'fifty ,troops | 'will be in 'Poland, | an,other | 'hundred and 'fifty in Es,tonia. | 'These 'exercises will 'take 'place in the 'coming weeks | as part of the | con,tinuing ope,ration. | In 'other 'words they will be ro,tated in and out. | It's 'not 'meant to 'be a 'one-,off. | We are 'only 'two 'days into an 'international pact | 'designed to 'ease 'tensions in U'kraine. | But 'so far | 'there's 'little indi,cation | 'that 'any 'progress has been made | on the ground. ||

Привлечение внимания аудитории к «маркированной» информации происходит за счет использования ядерных тонов высокого регистра, которые придают речи эмоциональную окраску. Так, для американских телеведущих характерна передача 31% сообщений с употреблением высокого восходящего и нисходящего тонов, что говорит о большей степени выразительности речи телевидения по сравнению с разговорной речью:

a) *They 'do 'little to 'ease the po'litical 'turmoil. ||*

б) *Could Egyptian archae'ologists have 'found a 'tomb of Cleo'patra | and 'Marc 'Anthony? ||*

69% информации новостных программ канала CNN, сообщаемой телеведущими, характеризуются нейтральной подачей материала, о чем мы можем судить по использованию восходящего, нисходящего и ровного тонов среднего регистра:

a) *The o'ffensive be'gan 'early 'Saturday | 'bringing to'gether American, | 'British, | 'Canadian, | and 'Afghan forces. ||*

б) *All 'that a'ccording to a document | ob'tained by The 'Washington Post. ||*

Речь американских корреспондентов отличается от речи телеведущих. Она еще более эмоциональна, о чем говорят следующие данные: 42% сообщений репортеров передаются с тонами высокого регистра, а использование тонов среднего диапазона приходится лишь на 58% информации:

a) *And we 'had a'round 'strong 'storms 'yesterday. | 'Now in | 'Sunset 'Hills | they 'actually 'had a 'touchdown 'tornado. | And of 'course | it was 'devastating. ||*

б) *They 'wanna 'see 'US 'assets | 'on their 'territory | to 'make 'sure | 'that the 'US will protect them. | 'Even though | at 'this point | it might 'still be 'very 'small. ||*

Речь дикторов американского телевидения нельзя назвать быстрой. Согласно проведенному исследованию ведущие и репортеры канала CNN реализуют за одну минуту эфирного времени в среднем 28 интонационных групп, которые произносятся с разным темпом. Рассмотрим на следующем примере, какие синтагмы произносятся с быстрым, средним и медленным темпом:

But any 'plans for 'mass 'show of defiance | 'didn't materia'lize | a'ccording to some groups. ||

Часть предложения «*didn't materialize*» выражает основную мысль высказывания и произносится с медленным темпом, тогда как «*But any plans for mass show of defiance*» со средней скоростью. Синтагма «*according to some groups*» произносится быстро, так как не обладает первостепенной значимостью для данного высказывания.

Новостной текст, озвучиваемый диктором на телеэкране, всегда объективен, о чем говорит наличие множества ссылок на источники информации. Более того, процесс создания телетекста предполагает учет различных мнений и реакций, которые могут быть вызваны у слушателей. Как правило, телеведущий делится информацией со зрителями, а не навязывает свое мнение, однако мы можем отметить ряд случаев, когда дикторы сообщают свою точку зрения по отношению к тому или иному новостному событию, ведя беседу от своего имени. Таким образом, мы приходим к выводу, что американская телевизионная речь персонифицирована, что подтверждается выразительной подачей телетекста:

a) *I 'wanna 'show our viewers | 'cause we 'have a 'map 'here | of where 'these 'US 'military 'exercises are 'gonna be 'taking 'place. |*

б) *I 'think it 'would be 'very important. ||*

в) *I 'think what's 'really sur'prising to the 'Afghans 'here | is 'that we're 'still 'talking a'bout 'this. ||*

Исследование новостных телетекстов, реализуемых телеведущими и репортерами канала CNN, показало, что американская телевизионная речь обладает следующими характеристиками: 1) сочетает в себе нормы устно-литературной и непринужденной разговорной речи; 2) выстраивается как диалог с невидимым собеседником; 3) отличается эмоционально окрашенной подачей материала; 4) осуществляется на основе персонифицированных телетекстов.

Сопоставительный анализ интонационных и просодических особенностей американского и британского вариантов английского языка в телевизионной речи. Рассмотрев основные характеристики, которые являются присущими речи телеведущих и корреспондентов американского и британского телевидения, мы можем сопоставить их, проведя анализ по определенному ряду категорий. К основным критериям, лежащим в основе настоящего исследования, мы относим:

- 1) Разговорность телевизионной речи (включение разговорных форм в телетекст, применение приемов разговорного синтаксиса);
- 2) Диалогизация телетекста (использование прямого и непрямого обращения к зрителю, оценки событий и фактов);
- 3) Фразировка (способы выделения интонационных групп);
- 4) Способы акцентирования высказывания (процентное соотношение «маркированного» и «немаркированного» случаев фразировки);
- 5) Выразительность речи (частота использования тонов среднего и высокого диапазона в процентном соотношении);
- 6) Скорость речи (количество реализуемых синтагм за одну минуту эфирного времени);
- 7) Эмоционально окрашенная/неокрашенная подача материала;
- 8) Объективность телетекста.

Данный сопоставительный анализ поможет нам выявить явления, которые являются общими и частными для американской и британской телевизионной речи, а именно для подготовленной речи телеведущих и спонтанной речи корреспондентов новостных телепрограмм каналов BBC и CNN.

Литература:

1. Добросклонская Т.Г. *Вопросы изучения медиадialeктов (опыт изучения современной медиаречи).* – М., 2005. – с. 67 - 74 .
2. Saurbayev R.Zh. *The Tagseme as a Component of Structural-Semantic Complexification of the Sentence // Middle East Journal of Scientific Research.* – 2013. – 16 (3). – P. 432-436.
3. Саурбаев Р.Ж. *Структурно-семантический анализ парцелированных конструкций (на материале английского и татарского языков) // Научно-технические ведомости СПбГУ. Сер. Гуманитарные и общественные науки.* – 2011. – №1 (118). – С. 231-235.
4. Davis, Howard & Paul Walton (Eds.) *Language, Image, Media.* Oxford: Basil Blackwell 1983. – 453 p.

***

**Сауырбаев Р.Ж., Әмренов Ә.Д., Омаров Н.Р.,
Текжанов Қ.Х., Вафеев Р.А.**

**Теледидарлық сөйлеудек ағылшын тілінің американдық және
британдық нұсқасының интонациялық пен просодиялық
ерекшеліктерін салыстырмалы талдау**

Фонетикалық, атап айтқанда, интонациялық пен просодиялық құралдар сөйлеу коммуникацияның үдерісінде маңызды роль атқарады. Өз тұлғасы болмай, олар мәнді тіл бірлігіне жіктеледі. Оларды айтушы жүйелі таңдап жүзеге асырады және олардың тұлғасы мен мағынасын түрлендіреді.

Берілген мақалада ағылшын тілінің дауыс әуенін білуі мәннің импликациясын айыру үшін қажет. Олар пайдаланатын тіл құралдарының жиынтығына мазмұны бойынша бекітілмеген болуы мүмкін.

Америка мен британ жорналшылар тілінің интонациялық пен просодиялық ерекшеліктерін зерттеу көзқарасы бойынша ағылшын тілінің қалыптасуының дереккөздеріне сүйену және ағылшын тілінің ұлттық нұсқасы деп аталатыны туралы сұрақты айқындау қажет. Одан кейін тіл теориясындағы интонация мен просодия ұғымдары анықтау керек.

Тірек сөздер: Просодия, интонация, жаңалықтардың телемәтіні, диалогтандыру, медиатопик, теледидарлық сөз, британдық ағылшын, американдық ағылшын, таңбаланған сөз, таңбаламаған сөз.

***

**Saurbayev R.Zh., Amrenov A.D., Omarov N.R.,
Vafeev R.A., Tekzhanov K.H.**

**The comparative analysis of the intonational and prosodic features of
american and british variants of the english language in a televised speech**

Phonetic, namely intonation and prosody, play an important role in the process of verbal communication. Without their own form, they are layered into significant language units, the choice of which is done by the speaker in the system, and modify their form and meaning.

This article considers the reasons that the knowledge of the voice melody of the English language is necessary to distinguish the implications of meaning that cannot be meaningfully assigned to the set of language tools which used in the speech representation.

From the position of the presented study of the intonational and prosodic features of the speech of American and British journalists it is important to address the origins of the formation of the English language and clarify the issue of whether we can speak about the so-called national variants of the English language, after which it is necessary to define the concepts of intonation and prosody in the theory of language.

Keywords: Prosody, intonation, news teletext, dialogization, mediatopik, television speech, British English, American English, marked speech, unmarked speech.

ӘОЖ 821.512.122.09

Картаева А.М. – филология ғылымдарының докторы,
С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті
E-mail: kartaeva2011@mail.ru

ӘУЕЗОВТАНУ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ТАРИХЫ

***Аңдатпа.** Бұл мақалада қазақ халқының заңғар жазушысы Мұхтар Әуезов шығармашылығының зерттелуі арнайы сөз болады. Қазақ әдебиеттану ғылымының, әдебиет тарихының дербес саласы болып қалыптасқан әуезовтанудың қалыптасу, даму кезеңдері сараланады. Зерттеудегі күрделі мәселелер мен жазушының шығармашылық өнеріндегі қайшылықты сын-пікірлер де қамтылады. Әуезовтанудағы өзекті мәселелер мен алда қойылар міндеттер аталып көрсетіледі.*

***Тірек сөздер:** Әуезовтану, әдебиеттану, жазушы, шығармашылық, сын-пікірлер, деректер, ғылыми еңбектер, монография.*

Қазақ халқының мәдени даму тарихында жазушы, драматург, публицист, зерттеуші, аудармашы әрі қоғам қайраткері Мұхтар Омарханұлы Әуезовтің алатын орны ерекше. Мұхтар Әуезов – XX ғасырда қазақ әдебиеті мен мәдениетіне өлшеусіз үлес қосқан дара да күрделі тұлға.

М.Әуезов мұрасы – ұлтымыздың рухани байлығы, халқымыздың ұрпақтан-ұрпаққа жалғасатын сарқылмайтын қазынасы. Мұхтар Әуезовтің шығармашылық мұрасын зерттеу, Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін жаңа қырынан, барлық салада, әр жүйеде көрініс таба бастады. Қазақ әдебиеттану ғылымының, әдебиет тарихының дербес саласы болып қалыптасқан Әуезовтану – бұл күндері жан-жақты дамыған, өсіп жетілген іргелі саласының біріне айналды.

«Әуезовтану – қазақ әдебиеттану ғылымының дербес бір саласы, Мұхтар Әуезовтің өмірі мен творчествосына арналған зерттеу еңбектерді қамтиды», - деп «Әдебиеттану терминдер сөздігінде» анықтама берілген [1, 94 б.].

Әуезовтану - М.Әуезовтің өмірі мен шығармашылығын зерттейтін қазақ әдебиеттану ғылымының бір саласы. **Әуезов** шығармашылығы туралы алғаш пікір 1917 жылы «Сарыарқада» газетінің № 2 санында “Еңлік-Кебек” пьесасының қойылымы жайлы жазылған «Игілікті іс» деген атпен жарияланады.

Әуезовтанудың ғылымының алғашқы кезеңі 1917-1927 жылдар аралығын қамтиды. Бұл кезде М.Әуезовтің көсемсөздері, алғашқы әңгімелері мен повестері, драмалық шығармалары жарық көріп, қаламы қарымды қаламгер ғана емес, қоғам қайраткері ретінде танылған болатын. Қаламгердің шоқтығы биік драмалық шығармасы «Еңлік-Кебек» трагедиясының алғашқы варианты 1917 жылы қағаз бетіне түсіп, сол жылы Әйгерімнің аулында «сахнаға» тұңғыш рет қойылса, 1922 жылы Орынбор қаласында жеке кітап ретінде басылып шықты. Осы кезде «Еңлік-Кебек» пьесасы туралы С.Мұқановтың «Тілші» газетінде (2.10.1925 ж.), М.Шоқайдың «Еңбекші қазақ» газетінде (18.3.1928 ж.), “Бәйбіше-тоқал” пьесасы жайлы Д.Ысқақовтың «Ақ жол» газетінде (23.12.1923 ж.), «Сана» журналында (1924 ж.),

Ғ.Сағдидың «Ақ жол» газетінде (16.12.1923), С.Садуақасовтың «Еңбекші қазақ» газетінде (31.1.1926), т.б. мақалалары жарияланады. Бұл мақалалар мен сын пікірлер жазушының екі пьесасын дұрыс бағалап әрі бағыт бағдарын айқындап беруімен ерекшеленеді. Жазушы шығармашылығы жайлы алғаш пікір білдіргендердің қатарында К.Кемеңгеров, Ы.Мұстанбаев, С.Садуақасов, Ш.Тоқжігітов сияқты қазақ зиялылары бар. Ж.Аймауытовтың «Қорғансыздың күні» әңгімесі туралы «Қазақ тілі» газетінде 22.04.1922 жылы жарияланған мақаласы -Әуезовтанудың негізін қалаған еңбектің бірі болып саналады.

Академик Ә.Марғұланнның деректеріне қарағанда, Мұхтар Әуезовтің қауым алдында, әдебиет жүзінде көріне бастауы 1917 жылдан басталады. Әсіресе оның атын көпшілікке әйгілі еткен сол кездегі «Абай» журналы болған. Журнал ұйымдастырушысының бірі де, оның негізгі мақалаларын жазған да М.Әуезовтің өзі.

Журналдың әр санында шыққан М.Әуезов мақалаларының «Ғылым», «Ғылым тілі», «Қазақ ішіндегі партия неден?», «Мәдениетке қай кәсіп жуық?», «Мәдениет және ұлт», «Оқу ісі», т.б. болып талуының өзі-ақ осы тұстағы жас Мұхтардың терең таным-талғамынан біраз мағлұмат беріп тұрғандай.

Қашан көз жұмғанша қаламы қолынан түспеген, қазіргі өскелең әдебиеттің бар жанрына білек сыбана араласып, бір ғана проза емес, драматургия, сын саласында да қопарып жұмыс істеп, қазақ халқының рухани қазынасын қолма-қол байытқан ірі қайраткер. М.Әуезовтің арқасында қазіргі қазақ әдебиетінің абыройы мен ажары артып айбарлана түсті, бұл даусыз. Мұхтар Әуезов дүние салардың алдында бірнеше жыл бұрын қазақ әдебиетінің бүгінгі мен болашағын қатты ойлап тебіреніп кеп, «қазір біздің жәрмеңкеден қайтып оралған шағымыз» деп тірлікте әркімнің-ақ аузы бара бермейтін ащы шындықты өз тұтастарының ішінде алғаш айтқан еді [2, 3-4 бб.].

Кеңестік әкімшіл-әміршіл жүйенің қалыптасуымен тұстас келген Әуезовтану өзінің даму жолында қайшылықты да күрделі кезеңдерді өткерді. 20-жылдардың соңы мен 30-жылдардың басында М.Әуезовке «қазақ ұлтшылдығының жас идеологтарының бірі», «Алашорданың белсенді қайраткері», «Қазақ байшылдығының ұлтшыл идеологы» деген сияқты ауыр айыптар тағылып, саяси-идеологиялық қысымға түсіп, тұрпайы социологиялық сынға ұшырады. Орталықтағы пролеткультшылдар ұстанған тұрпайы социологиялық таным әдебиет саласында да өз жалғасын тауып жатты. Өткен заманның әдебиет өкілдеріне және олардың шығармаларын қарағанда олардың шыққан табы мен әлеуметтік тегі негізге алынды. Олардың туындыларына баға бергенде де осы тұрғыдан қаралды. Қазақ зиялыларын қаралаған мақалалар көбейді. Алайда, М.Әуезов шығармаларының зерттелуі толастаған жоқ, соның негізінде Әуезовтану ғылымы да қалыптаса берді.

Ұлы жазушы шығармашылығында 1917-1932 жылдар аралығы идеялық-көркемдік ізденістің молдығымен дараланса, 1932-1941 жылдар шығармашылық келбетінің әбден қалыптасып, қазақ театр өнерін алға сүйрелеген шағы. Жазушы өз ғұмырында туған халқымен бірге небір тар жол тайғақ кешулерді өте отырып, тарихтың небір қайталанбас саяси-әлеуметтік сілкіністері мен тоталитарлық жүйенің әділетсіз қыспағында өмір кешті. Тағдыры қызық Мұхтар Әуезов туындылары да осы жағдайға

орай әдебиет сынында қарама-қарсы бағытта бағаланып, екі ұдай ұғымдар тудырып келді. Ең дарынды көркем туындыларының өзі мен іргелі еңбектері де замандастарының көз алдына келер ұрпақ санасына жетпей ақтандақтарға немесе жартылай ақтандақтарға айналып жатты.

Бұлар жазушының алты томдық, он екі томдық шығармалар жинағына енбей кетті. Міне, осындай тағдыр-талайы алмағайып саяси-әлеуметтік жағдайда, ұлттық сана атаулының тамырын кесіп, халықтың тарихи жадына қол салып, өткеніне салғырт, немкетті қарайтын тоғышарлық сана сіңдіріліп жатты.

Әсіресе, бұл кезеңде Әуезовтің драмалық шығармаларының қойылымдары туралы мақалалар көп жазылды. Мәселен, 1917-1940 жылдар аралығында М.Әуезов шығармаларына қатысты жазылған 140-тан астам мақалалардың бәрі дерлік оның драмалық шығармаларын талдауға арналған. Қазақ әдебиеті тарихында өзге авторлар жазған драмалық шығармалар жөнінде бірсыпыра сын мақалалар басылым көргенімен, олар сан және сапа жағынан жеке Әуезовтің драмалық шығармаларына жазылған мақалалардың деңгейіне жете алмады. ҚазАПП сыны Алашорда әдебиетін жаппай жоққа шығарып жатқан кезде, М.Әуезовті де әшкерлеу - негізгі міндеттердің бірі саналды. С.Мұқановтың «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» (1932 ж.) атты кітабында басқа да алашордашыл жазушылармен бірге М.Әуезовке де жеке тарау арналып, шығармалары идеялық жағынан сыналды. 30-жылдары М.Әуезовке «Алашшыл», «Байшыл», «Ескішіл» деген сияқты айыптар тағылып, кей туындылары «зиянды» деп танылды.

Әуезовтанудың екінші кезеңі М.Әуезовтің есімін дүние жүзіне әйгілі еткен «XX ғасырдағы ең үздік шығармалардың бірі», - деп француз жазушысы Луи Арагон баға берген «Абай жолы» роман-эпопеясы мен Абайтану саласындағы еңбектеріне тікелей қатысты болып саналады. «**Абай**» романының жарық көруіне орай (1942), бұл шығарманы қазақ әдебиетінің зор табысы деп бағалаған Б.Кенжебаевтың, Е.Ысмайыловтың, Т.Нұртазиннің, Ғ.Мүсіреповтің, т.б. пікірлері жарияланды. Романның 2-кітабы жарық көрген соң (1947), одақтық мерзімді басылымдарда В.Жирмунскийдің, Л.Климовичтің, З.Кедринаң, М.Фетисовтың, П.Скосыревтің, т.б. мақалалары басылды [3].

Жазушының көзі тірісінде жарық көріп, оларды 1950 жылға дейінгі өмір жолы мен шығармашылығының басты тұстарына қысқаша шолу жасаған З.С. Кедрина мен бұл ізгілікті істі әрі жалғастырған, жазушының 60-жылдарға дейінгі өмір жолынан анықтама беріп, шығармашылығына «Абай жолы» романының маңыздылығы тұрғысынан терең талдау жүргізген талантты әдебиеттанушы А.Нұрқатов еңбектерінің орны ерекше. Жазушының 60 жылдығына орай жазылған Ы.Т. Дүйсенбаев пен Е.В. Лизунованың зерттеу еңбегі де оның өмір жолы дүниетанымдық тұрғыдан тануға талпыныс жасаушылар үшін құнды дүние. М.О. Әуезов дүниеден өткеннен кейін республика әдебиеттанушылары, Әуезов атындағы Әдебиет пен өнер институты мен әдеби-мемориалдық мұражай үйінің қызметкерлері жоспарлы түрде іргелі ізденістер жасады. Соның арқасында танымал әдебиетші-сыншы, тарихшы ғалымдар М.Қаратаев, Е.В.Лизунова, Л.М.Әуезовалардың жазушының қиындығы мол шығармашылық өсу жолдарын тарихи тұрғыдан көрсеткен, көркем эстетикалық танымына

терең талдау жасаған туындылары жарық көрді.

Соғыстан кейінгі жылдары идеологиялық қысым қайтадан күшейе түсті де, М.Әуезовтің шығармашылығы тағы да сынға ұшырады. Жазушының ұлтшылдығы жайлы бір жылдың өзінде 1951 жылы 15-тей мақала жарияланған. Әуезовтің шығармашылығындағы «буржуазиялық-ұлтшылдық сарындар», «идеялық» кемшіліктерді сынауға республика баспасөзімен бірге Мәскеудің «Правда» (30.01.1953 ж.) газеті де атсалысты. М.Әуезовке қарсы соңғы шабуылды 1971 жылы Мәскеудің «Вопросы литературы» журналы жасады. Ондағы негізгі пікір «Абай жолы» шын мәніндегі роман емес, аңыз-әңгімелердің жиынтығы дегенге сайды. Әуезовтің шығармашылығының ғылыми тұрғыдан зерттеліне бастауы «Абай жолы» роман-эпопеясының аяқталып, 1959 жылы Лениндік сыйлық алуына байланысты болды. 1957 жылы «Абай жолына» арналған ғылыми-шығармашылық конференция өтіп, материалдар «Қазақтың тұңғыш эпопеясы» деген атпен кітап болып шықты.

М.Әуезовтің алпыс жылдық мерейтойы қарсаңында ол туралы 25 мақала жарияланса, 70, 80, 90, 100 жылдықтары тұсында жазушының шығармашылығы жайлы жазылған мақала, зерттеулердің саны мен көлемі арта түсті.

Әуезовтанудың үшінші кезеңі М.Әуезовтің шығармалары әлемге танымал болып, жан-жақты зерттеу объектісіне айналған кезден басталады. Бұл кезеңде «Абай жолы» эпопеясы туралы белгілі әдебиеттанушы ғалымдар М.Қаратаев, З.Қабдолов, З.Ахметов, А.Нұрқатов, З.Кедрина, Ы.Дүйсенбаев, Е.Лизунова, Р.Бердібаев, Л.Әуезова, т.б. ғалымдар өз монографиялық зерттеулерін жариялады. Қазақ және шетел тілдерінде мыңдаған зерттеулер жарық көрді. Әуезов драматургиясынан кандидаттық, докторлық диссертациялар қорғалып, көлемді монографиялық зерттеу жұмыстары жазылды (Р.Нұрғалиев, Б.Құндақбаев, А.Токпанов, С.Ордалиев).

Әуезовтің дүниетанымы мен философиялық көзқарасы (Ө.Нысанбаев, А.Тайжанов), Қазақ әдеби тілін байытудағы орасан зор еңбегі (Ж.Жанпейісов, М.Балақаев, Е.Бектұрғанов, Р.Сыздықова, т.б.), психологиялық, педагогикалық, эстетикалық ойлары (Қ.Жарықбаев, Қ.Есбаев, А.Тайжанов), көсемсөзі (Қ.Сыздықов), құқықтық танымы (Т.Күлтеев) жөнінде іргелі зерттеулер жарық көрді.

1950-60 жылдары әуезовтану ғылымына құнды монографиялық еңбектер келіп қосылды. Олар: М.Қаратаевтың «М.Әуезов», Ы.Дүйсенбаевтың «М.Әуезов», А.Нұрқатовтың «М.Әуезовтің творчествосы», Е.В.Лизунованың «М.Әуезовтің шеберлігі», Л.М. Әуезованың Әуезов творчествосында Қазақстан тарихының проблемалары, Ә.Байтанаевтың «Шын шеберлік», Р.Нұрғалиевтің «Трагедия табиғаты», «Күретамыр».

Кейінірек әдебиеттанушыларымыз өз зерттеу аяларын кеңейтіп, жазушы шығармашылығының сан-салалы бағыттарына бетбұрыстар жасады. Ғалым әдебиеттанушылар Ы.Дүйсенбаев, З.Қабдолов, З.Ахметов, Р.Нұрғалиев, К.Сыздықов басқа да көптеген зерттеушілеріміз оны әдебиеттанушы, сыншы, аудармашы, драматург, көркемсөз шебері ретінде танытқан көлемді монографиялық еңбектер жазды. Ал, Мұхтар Әуезов абайтану мәселелері бойынша еткен еңбектері, ізденістері мен табыстары туралы жазылған М.Мырзахметұлының ғылыми монографиясының орны өз алдына бір бөлек.

Өткендегі өмір болмысын, өз табиғатына сай айрықша құбылысты кім де кімнің болса да терең танып, білгірлікпен пайдаланып, сырлы сөзбен қайталанбас көркемдік әлем жасауы екіталай болар. Мұхтар Әуезов қай заманда да көшпелі өмір болмысының қайталанбас кемеңгер суреткері болып қала бермек. Міне, осы ерекшеліктердің өзі де жазушы тілінің сөздігін жасау – кезек күттірмейтін ділгір де ғылыми әрі практикалық мәні терең мәселе ретінде алға қойылуда.

Әуезовтану тарихын жасау арқылы кемеңгер жазушының зерттелу жайы, қай мәселені алдымен зерттеу нысанасына алып, келесі мәселеге аяқ басудың жолын таппақпыз. Әуезовтану саласында бұл іспеттес ғылыми таным тұрғысынан қарап үңілу – қазіргі замандағы қазақ әдебиетінің кейбір күрделі мәселелерін танып-білуге бағыт-бағдар бере алар құбыламызға айналары хақ деп көрсетті [3, 42 б.].

К.Сыздықовтың «М.Әуезов - әдебиет сыншысы», «Мұхтартанудың беймәлім беттері», Б.Майтановтың «М.Әуезов - суреткер» сияқты монографиялық еңбектері әуезовтану ғылымының дамуына зор үлес қосты. «Абай жолы» эпопеясы басқа да қоғамдық ғылым салаларының зерттеу объектісіне айналды. М.Әуезовтің «Абай жолы» романының жиілік сөзі» (1979 ж.) жарық көрді. «М.Әуезов творчествосы бойынша библиографиялық көрсеткіш» (1917-1971 ж.ж.), «М.О. Әуезовтің өмірі мен шығармашылық шежіресі» атты көлемді еңбек жасалынды. М.Әуезовтің шығармашылық мұрасы жайлы ондаған диссертациялық жұмыстар жазылды.

1967-1969 жылдары М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ғалымдары М.Әуезов шығармаларының 12 томдығын, 1979-1985 жылдары 20 томдығын жариялады. 1997 жылы 50 томдық толық жинағын шығару қолға алынды. М.Әуезовтің шығармашылығы туралы З.Ахметов, Р.Бердібай, М.Мырзахметұлы, Б.Құндақбайұлы, Т.Жұртбай, Т.Әкімов т.б. еңбектері жарық көріп, кандидаттық және докторлық диссертациялар қорғалды. Институттың қатысуымен М.Әуезовтің 80 жылдығына арналған салтанатты жиналыстар мен ғылыми-теориялық конференциялардың материалдары «Мұхтар Әуезов - совет әдебиетінің классигі» (1980), жазушының 90 жылдығына байланысты мерекелік шаралар мен ғылыми конференциялар материалдары «Мұхтар Әуезов және қазіргі заманғы әдебиет» (1989) жинақтары жарық көрді.

М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ұйымдастыруымен 2002 жылдан бастап «Әуезов оқулары» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция дәстүрлі түрде жыл сайын өткізіліп келеді.

1997 жылы ЮНЕСКО-ның шешімімен М.Әуезовтің 100 жылдық мерейтойы халықаралық деңгейде аталып өтуіне байланысты, жазушы шығармашылығы туралы зерттеулер жаңа бағытта өріс алып, көптеп жариялана бастады. Баспасөз бетінде жүздеген материалдар жарияланды; ондаған зерттеу, естелік, көркем кітаптар жарық көрді. М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ғалымдары «Мұхтар мұрасы – Наследие Мухтара» (1997 ж.), «М.Әуезов үйі» ғылыми орталығы «М.О. Әуезовтің өмірі мен шығармашылық шежіресі», «М.Әуезов туралы естеліктер» (1997 ж.), «Мұхтар әлемі» атты ұжымдық кітаптар шығарды. Мерейтой қарсаңында шыққан М.Мырзахметұлының «Әуезов және Абай», «Восхождение

Мұхтара Ауэзова к Абаю», «Абайтану тарихы», Т.Жұртбайдың «Талқы», «Бесігінді түзе», Р.Бердібайдың «Мұхтар шыңы», К.Сыздықовтың «Мұхтартанудың беймәлім беттері», З.Қабдоловтың «Менің Әуезовім», З.Ахметовтің «М.Әуезовтің роман-эпопеясы», Р.Нұрғалидың «Әуезов және Алаш», Ө.Күмісбаевтың «Мұхтар Әуезов және әдебиет әлемі» атты еңбектері М.Әуезовтің әдебиеттегі орнын арттырып, әуезовтанудың көкжиегін кеңейте түсті. Тәуелсіз елдің ұлттық мүддесі тұрғысынан жазушы шығармашылығын жаңаша бағалаған тың еңбектер болды.

Ә.Молдахановтың «М.Әуезов - фольклортанушы», А.Тайжановтың «М.Әуезовтің дүниетанымы» (орыс тілінде) т.б. атты еңбектерінде М.Әуезовтің жазушылық дарыны мен ғалымдық тұлғасы анықтала түсті. М.Әуезовтің туыстары Г.Омарханова мен Ә.Әзиевтің «Мұхтар аға», М.Әуезованың «Тұңғышы едім әкемнің» атты естеліктер кітабында жазушының өмір жолына, жеке басына қатысты деректер мол айтылды.

Жазушы К.Оразалиннің “Абайдан соң” атты төрт кітаптан тұратын романы - (1982, 1987, 1989, 1995 ж.ж.) М.Әуезовтің тұлғасын көркем туындыда эпикалық кең құлашпен сомдаған еңбек. Д.Досжанның «Мұхтар жолы» (1998 ж.), «Алыптың азабы» (1997 ж) шығармаларында М.Әуезовтің ұлы тұлғасын көркемдік тұрғыдан бейнеленеді.

2011 жылы «Атамұра» баспасынан "Мұхтар Әуезов энциклопедиясының" жарық көруі - әуезовтануға қосылған ең бағалы да құнды еңбек болып табылады. Редакция жазушының өсіп-өнген ортасы, айналасы, шығармашылық мұрасы мен басқа да мәселелерді жан-жақты қамтыған 3 мыңдай мақала мен 500-ге жуық суреттерді жинақтаған. Энциклопедияға әр тақырыпта мақалалар жазған авторлардың саны 200-ден асады.

Осы жылдың тағы бір үлкен жетістігі – М.Әуезовтің 50 томдық академиялық шығармалар жинағының көп жылғы еңбектің соңғы 50-томы жарық көруі еді.

Қазақстан тәуелсіздік алған жылдардан бастап әуезовтану саласында жазылған зерттеу еңбектерінің бағыт бағдары да өзгеріп, ғылыми тұрғыдағы ұлттық таным негізі шешуші орынға шыға бастады. Кеңес дәуірі кезеңіндегі социалистік реализм тұрғысынан ғана тар шеңберге салып қарастырған мұраларды бүгінгі күні тәуелсіз қазақ елінің өзіндік көзқарасымен бағалау дұрыс жолға қойылды. Коммунистік идеологияның әсерімен жазылған шығармалар жаңа тұрғыда қарастырылып, М.Әуезов шығармаларындағы тәуелсіздік идеясының көрініс табу принциптері мен әдістері көрсетілді.

Осындай бағытта жарық көрген «М.О. Әуезов және қазіргі қазақ әдебиеті» (2009 ж.), «М.Әуезов шығармашылындағы тәуелсіздік идеясы» (2011ж.) атты ұжымдық монографияда М.Әуезовтің көркем туындыларындағы ұлттық идея, тәуелсіздік тақырыбы тарихи жағдай, қоғамдық оқиғаларға қатысты ғылыми тұрғыдан зерделенеді.

Мұхтар Омарханұлы Әуезовтің даналық парасатын жан-жақты ашуға арналған Д.Қонаевтың, С.Майлыбаеваның, Ә.Қуанышбаевтың құрастыруымен «Мұхтар Әуезов туралы естеліктер». 2-басылымы (Алматы, 2007), З.Қабдоловтың «Дана дидар». Романдар, жолжазбалар, аудармалар. (Астана, 2009 ж.), Д.Байқадамованың «Мен білетін Әуезов» (Алматы, 2006) атты естеліктер кітаптары жазушының адамдық, азаматтық, қаламгерлік,

қоғамдық, қайраткерлік тұлғасын таныстырады.

Г.Пірәлиева «Қазіргі мұхтартану» (Алматы, 2014) атты монографиясында әуезовтану ғылымының қалыптасуына үлес қосқан әдебиеттанушы ғалымдар еңбектеріне талдау жасайды.

М.Әуезов шығармашылығын жоғары оқу орнында оқытуға арналған Е.Күзембаевтың «Мұхтартану», А.Картаеваның «Мұхтар Әуезовтің шығармашылық әлемі», Н.Рахманованың «Әуезовтану дәрістері» атты оқу құралы жазушы мұрасын жаңаша таныммен танытады.

Мектепте М.Әуезов шығармашылығын оқытуды тұтастай қарастырып, іргелі еңбек жазған белгілі әдіскер-ұстаз Қ.Бітібаева «М.Әуезов туындыларын мектепте оқыту» атты оқу құралында ұрпақ санасына Әуезов тағылымын сіңіруді мақсат етіп, жазушы шығармашылығын оқытудың тиімді жолдарын ұсынады.

Әдебиеттану ғылымының көрнекті бір саласы әуезовтану ауқымы күннен-күнге кеңейіп, қанатын жайып келеді. Алғаш 1917 жылдан басталған әуезовтану ғылымының 100 жылға жуық тарихы бар кең арналы салаға айналып отырғанына куә болып отырмыз. М.Әуезовтің өмірі мен шығармашылығын зерттеу, тану, насихаттау, келешек ұрпаққа таныту - кезек күттірмейтін келелі мәселелердің бірі. Әуезовтану ғылымын одан әрі дамыта түсу – бізге қойылар басты міндет.

Әдебиеттер:

1. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі / Құраст. З.Ахметов, Т.Шаңбаев. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 б.
2. Ахметов З. Суреткердің биік нысанасы // Қазақ әдебиеті. – 1992. – 23 қазан.
3. Дәдебаев Ж. Мұхтар Әуезов. – Алматы: Рауан, 1991. – 186 б.

***

Картаева А.М.

История науки ауэзововедения

В данной статье ведется речь о исследовании творчества великого писателя казахского народа Мұхтара Ауэзова. Дифференцируются этапы развития, становление «Ауэзововедение» самостоятельной отраслью литературоведения, истории литературы. Также содержатся сложные вопросы в исследовании и конфликтные отзывы в творческом искусстве писателя. Будут названы актуальные проблемы и поставленные задачи Ауэзововедения.

Ключевые слова: Ауэзововедение, литературоведение, писатель, творчество, рецензии, факты, научные труды, монография.

***

Kartayeva A.M.

The history of the science of awesomevegan

This article is devoted to the researches on oeuvre of an outstanding Kazakh writer Mukhtar Auezov. It is about periods of development of “ayezovovedenie” in the Kazakh literature as on individual branch in history of Kazakh literature. The article covers complicated problems and opinions raised on the oeuvre art of the writer. Relevant issues and further going goals in “ayezovovedenia” are also shown in the article.

Keywords: Ayezovovedenie, literary criticism, writer, work, reviews, facts, scientific works, monograph.

ӘОЖ 929:811.512.122

Есенова Қ.Ө. – филология ғылымының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
E-mail: kalbike_65@mail.ru

Қ. ЖҰБАНОВ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ МӘТІННІҢ ДИСКУРС РЕТІНДЕГІ СИПАТЫ

Аңдатпа. Бұл ғылыми мақалада қазақ тіл білімінің ғылыми-теориялық негізін салушы, қазақ филологиясының тұңғыш профессоры, ағартушы-ғалым, қоғам қайраткері Құдайберген Қуанұлы Жұбановтың тіл білімі саласындағы еңбектері, ғылымға қосқан жаңалықтары мен соны тұжырымдары, қазіргі ғылыми парадигмамен сабақтастығы, теориялық маңыздылығы талданып, ғалымның ғылыми тілдік тұлғасы турасында жан-жақты мәлімет беріледі. Ғалым еңбектеріне шолу жасалып, жұбановтану ілімінің жалғастығы баяндалады.

Тірек сөздер: Тіл, сөз, мәтін, дискурс, әлеуметтік лингвистика, психоллингвистика, парадигма, лингвомәдени бірліктер, реципиент, акценттілік, гендерлік лингвистика, паралингвистика, экстралингвистика, «Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер».

XIX және XX ғасырларда тіл туралы ғылымның бір саласы «Жалпы тіл білімі» деп аталды, қазіргі кезде оның орнына «Тіл теориясы» деген атау қолданылуда. Бұл термин «Жалпы тіл білімі» оқулықтарында да аталады. Тіл теориясы оқулықтарында бұрын-соңды қозғалған мәселелердің шешімі шығарылып, жаңа идеялар ұсынылуда. Сонымен қатар теориялық мәселелер (идеялар мен ұстанымдар жүйесі), ғылыми таным әдіснамасы мен әдіс, тәсілдер қамтылады. Мұнда әлеуметтік лингвистика, психоллингвистика т.с.с. тіл білімінің жаңа салалары қамтылады. Ал «Тіл білімі теориясы» курсы – әлемнің жоғары оқу орындарында лингвистикалық пәндер зерттеулерін теориялық қорытындылайтын пән. Тіл теориясы саласында «пайымдау» сөзі мен «парадигма» термині өз орынын тапқан. «Пайымдау» деген – белгілі бір нәрсенің мән-жайының байыбына бару. Демек, «Қ.Жұбанов пайымдаулары» деген – ғалымның лингвистикалық ой-пікірлері. Ал «парадигма» – ғылымға американдық ғалым Томас Кун (1977) енгізген ұғым. Оның түсіндіруінде парадигма – белгілі уақыт ішінде өзекті мәселелерді күн тәртібіне қою мен шешудің моделін беретін, жалпы мойындалған ғылыми жетістіктер жиынтығы [1, 5 б.]. Лингвистикалық ізденіс стратегиясы даму барысында оның пәнін нақтылаудың өзіндік мәні бар. Бір жағынан, бұрындары дәстүрлі түрде, әсіресе Ф. де Соссюр, И.А.Бодуэн де Куртенэ еңбектерінен кейін, лингвистика пәні тіл болып алаңсыз анықталушы еді, кейін, XX ғасырдың соңына қарай, ол (тіл) ғылыми танымның өзге нысандарымен, атап айтқанда, сөйленім, қарым-қатынас, іс-әрекет, психика, мәдениет, этноспен қатынаста қарастырыла бастады. Бұлардың әрқайсысының тілге қатынасы өзінше. Біреулері тілмен генетикалық байланыста болса (сөйленім, қарым-қатынас), енді бірсыпырасы шектестік жағдайдағы байланыста болды. Ол ма, әрқайсысы іштей тармақталады, кейде қарама-қарсылық жағдайда

байланысқан. Әлбетте, мұндай карама-қарсылық жинала келе, ғылымда түбегейлі өзгерістерге әкеледі. Мұндай өзгерістерді Т.Кун ғылымда таңғаларлық (феноменологиялық) ауысуға әкелетін «ғылыми төңкерістер» – парадигмалар деп атады. Олар идеялар тасқынын жүйелеп, металингвистикалық тұрақтылық пен өзгерістерді болжауға мүмкіндік туғызады. Өкінішке орай, парадигманың орнына қазіргі кезде ғылымда «бағыт», «теория», «тұжырымдама» сияқты терминдерді біліп, білмей қолдану байқалып қалады.

Парадигма – тіл теориясының өзекті арнасы. Парадигма болудың екі шарты бар: біріншіден, ол гуманитарлық білім саласына таралуы тиіс. Мысалы, құрылымдық парадигманы алсақ, ол алғашқыда биологияда, содан соң тарих, лингвистика, әдебиеттану т.б. ғылым түрлеріне тарады. Екіншіден, парадигма деген – өзекті мәселелерді алға тарту мен оны шешудің моделін ұсынатын ғылыми нұсқаулар жиынтығы. Осы ретте парадигма деген атқа гуманитарлық ғылымдарда кең тараған қолданымдық тұрғы (функционалдық тұрғыдан қарастыру) ие болар еді. Айта кетуге болады, проф. Қ.Жұбанов өзінің «Дәрістерінде» «функциональная семантика (Атқаратын қызметіне қарап затқа ат тағылады)» деген мәселеге тоқталған [2, 96 б.]. Бұл қазіргі тіл теориясында қарастырылады. Жұбановтану ғылымы – кең ауқымды тақырып, ал Қ.Жұбанов пайымдаулары – ғылымның зерттелетін бір қыры. Бұл ғылымның нысаны лингвистикалық, педагогикалық, әдебиеттану т.с.с. сипатты болып келеді. Жұбановтану ғылымы – көпқырлы ғылым, оның лингвистикалық нысаны, қысқа қайырғанда, тіл теориясы, адамның қарым-қатынас құралы, тіл жүйесі және оның сөйленімдік жүзеге асуы. Проф. Қ.Жұбанов зерттеулерінің қазақ тіліне арналғаны рас, бірақ ол қазақ тілі негізінде тіл теориясына барлау жасаған. Бұған ғалымның зерттеулері дәлел болады. Ол – ол ма, ғалым өзінің «Қазақ тілінің ғылыми курсы жөнінде лекциялар» атты еңбегін «...қазақ тілі, оған жақын тілдерді, жалпы тіл ғылымы жүйесін тексерген жұмыстардың жалпылаңқырап алынған, популяр (жария) түрде тізілген ...қорытындысы...» [71, 73 б.] ретінде сипаттайды. Көріп отырғанымыздай, Қ.Жұбанов мұраларын тіл білімі салалары бойынша бағалау керек. Ғалымның мұрасын әлемдік лингвистика даму үрдісімен байланыста қарастырсақ, ол әр қырынан жақұтша жалтырап көрінетіні анық. Тіл теориясы – әлем үшін қажет, мәні зор аса күрделі ғылым, ХХІ ғасыр лингвистерінің Қ.Жұбановша сайрайтын реттері байқалады. Мысалы, қазіргі орыс тіл білімпаздары санатындағы В.А. Маслованың 2008 жылы жарық көрген ЖОО студенттеріне арналған оқу құралы атауы – «Современные направления в лингвистике». Демек, тіл білімінің басты бағыты – тілдің жалпы мәселелері: «В центре внимания современных направлений в лингвистике – общие вопросы языка» [3, 3 б.] дейді ол.

ХХ ғасыр лингвистикасының парадигмалары Ф. де Соссюрден бастау алған тілді құрылымдық бірліктерден (элементтерден) тұратын таңбалық жүйе ретінде қарастыратын, яғни пәні «тіл» болып есептелген құрылымдық лингвистика (структуральная лингвистика) ілімінен бастау алғанымен, осы ғасырдың жартысында тіл лингвистикасы зерттеулері орнын сөйленім лингвистикасы (лингвистика речи) зерттеулері басты. Қазіргі тіл туралы ғылым сөйленім лингвистиканың жалпы және ортақ пәнін анықтау

жолында ізденісте. Ізденіс үстінде «Адам қатынасының мақсаты қандай, тілді не үшін қолданады?» деген сұрақ қойылуда. Проф. Қ.Жұбанов бұл сұраққа сол кездің өзінде дәл қазіргі психоллингвистік, социоллингвистік жауап берген болатын: «Тіл – бір адам үшін керек емес, тіл жеке адам үшін жасалған нәрсе». Тіл деген не? дегенде алдымен осыны ескеру керек», – дейді ол. «Бір тілмен сөйлесу үшін адамдар бір-бірімен аралас болуы керек, істес болуы керек», – деген еді ғалым. «Біздің бірнеше қазақша сөйлеуіміз неліктен?» деген сұрақ қойып, оған «ол ағамыз бір болғандықтан емес. Ата-тегі түрліше болса да, бір тілде сөйлейтіндер аз емес...», – дей келе, «...тіл бірлігі неден?» деген сұрақ қойып, оған «Адам – қоғамның үйіншісі емес, ұжым. Мұны ескеру қажет», – деп тағы да социоллингвистік жауап береді. Қазақстанның тілдік даму стратегиясын жүзеге асыру тетіктерін жасау барысында, атап айтқанда, қазақ-орыс-ағылшын үштілділігін дамыту, жаңа әліпбиге көшу қайшылықсыз болуы үшін Қ.Жұбановтың лингвистикалық пайымдаулары ескерілуі тиіс. Қазақ ғалымы үндіеуропа тілдері ғана емес, басқа тілдер жанұясына жататын ондаған тілдер материалдарын, тіл тарихымен байланысты материалдарды молынан пайдаланып, жаңа пайымдаулар ұсынды. Сондықтан да жаңа мыңжылдықтың салыстырмалы-тарихи тіл білімі Қ.Жұбанов зерттеулерімен үндес. Проф. Қ.Жұбанов идеялары ықпал етпеген бұрын-соңды қазақ тілі білімпаздары болмаса керек. Ал тіл теориясы бойынша оған оның тұстастары да, кейінгі буын тілшілер де қарыздар десек, еш артық айтқандық болмайды. Қазақ «сын түзелмей, мін түзелмейді» дейді. Қ.Жұбанов идеяларымен қаруланған бүгінгі ұрпақ әлемдік тіл теориясына қазақ тілі материалдары негізінде өз үлесін қосары анық. Ғалымның келесі жинағында қолжазбалары мен қолтаңбалары (автографтары) толық қамтылуы тиіс, соның негізінде «Қ.Жұбанов тілі сөздігі» жарияланса әбден дұрыс болар еді. ХІХ ғасырдың басынан (1816) жаңа бағытта даму бағытын анықтаған әлемдік тіл білімі өткен ғасырда жаңаша қарқын алды, ал ХХІ ғасырда білім үлгісі (парадигмасы) ауысуы барысында жан-жақты дамуда. Баршаға аян, ХХ ғасырда ұлттық тіл білімінің ғылыми негізін салған Құдайберген Қуанұлы Жұбанов отандық жалпы тіл білімінің көзін ашты және оның пайымдаулары ХХІ ғасыр тілтанымна тамырын жайды. Ғалымның салыстырмалы-тарихи лингвистикалық пайымдаулары тарихи ұстанымға негізделген лингвистикалық компоративизм парадигмасына, керек десеніз, қалыптасу үстіндегі жүйелі-құрылымдық парадигмаға дөп келеді. Ғұлама еңбектері қазақ тілі, түркі тілдері мен шетел тілдері материалдарына негізделген пайымдауларға мол қаныққан, оның біртұтастық пен жүйелілікке құрылған еңбектері – осы тұжырымымыздың кепілі. Сонымен қатар Қ.Жұбановтың пайымдаулары мен атауға байланысты тұжырымдары бүгінгі әлем тіл білімінде белгі бере бастаған когнитивтік парадигмаға ұласады. (Айта кетелік, бұған ғалымның «Тіл дыбыстарының табиғатын қалай танып келдік, қалай тануға тиіспіз?», «Тіл дыбыстарын бұлай танып келуіміздің себептері» деген дәрістері толық дәлел бола алады). Қ.Жұбановтың теориялық пайымдаулары лингвистикалық ілімдер тарихына енгізіліп, қазіргі тіл теориясы елегінен өткізілуі тиіс. Ғалымның пайымдаулары ХХІ ғасырда жарық көрген зерттеулер мен оқулық тұжырымдарымен салыстырылса, сөз сарасының шынайылық деңгейі айқын анықталады.

Академик Р.Сыздыкова Қ.Жұбановтың еңбектерін зерделей келе Ғ.Мүсіреповтің оған берген бағасын аса құрметпен былай еске алады: «1966 жылы атақты академик – жазушы Ғ.Мүсірепов салтанатты мерейтойдың біріндегі өзінің баяндамасын былай бастап еді: «Осыдан отыз жылдан аз-ақ астам бұрын Қазақстанның енді ғана өркендей бастаған жаңа тұрпатты мәдениетінің көкжиегінде жұртшылыққа аты әлі беймағлұм бір жас жігіт бой көрсетті. Шын дарын екен: жас қайрат даңғазасыз, у-шусыз, едіреймей, елірмей, сыпайы да салмақты келді. Оның үстіне жас жігіт өзінің туған ағасы, ғылымның бірінші дәрежелі жарық жұлдызы, аса бір филолог-ғалым Құдайберген Жұбановтың көлеңкесінде болды. Бірақ ағасының көлеңкесінде тұрып та ол көзге айқын шалынды. Көлеңкемен қосылып кетер сұрғылт емес екен! Сол жас жігіттің аты Ахмет Жұбанов еді» [4, 10 б.].

Қ.Жұбанов тілдің бірсыпыра мәселелерін арнайы зерттеген ғалым. Жалпы, Қ.Жұбановтың қай еңбегін алсаңыз да көтеріліп отырған проблеманы салыстырмалы түрде, диахроникалық аспектіде өте қарапайым тілде түсіндіріп береді.

Ғалымның «Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер» атты еңбегінде сол кездегі оқырмандардың қабылдау мүмкіндіктерін неғұрлым еске алғандығын байқау қиын емес. Кез-келген мәтін қолданысқа түсіп, коммуникация құралы бола алмаса ол дискурстық сипат ала алмайтыны белгілі. Ол міндетті түрде экстралингвистикалық факторларға тікелей байланысты. Құдайберген Жұбанов мәтіндегі тіл бірліктерін таңдағанда оның қабылдауының субъективті факторларын қоса ескерген. Әсіресе тіл білімінің фонетика, грамматика салаларындағы ой-пікірін жеткізудегі мәтіндерін ерекше дискурсқа құрылған мәтін деп қараймыз. Дискурсты мәтіннің синонимі, я болмаса «сөз» (речь) мағынасында қолданбау керек. Дискурсты, біздіңше, бір жақты емес, мәтін түзуші – мәтін – қабылдаушы – үшеуінің тұтастығы негізінде қарастырған жөн [5, 42 б.].

Құдайберген Жұбанов өз реципиенттерінің арнайы дайындығын белгілі бір деңгейге бейімдейді. Сөйтіп мәтін барысында: «Мына менің қолымдағы зат – бор. Онымен жазуға болады. Ол қара тақтаға ақ болып жұғады. Ал *бор* деген сөз осы зат жөнінен мағлұмат беруші атау. Мұнда екі элемент бар: біреуі – субъект, екіншісі – предикат. Латынның *суб* + *ъектум* сөзі қазақша бастауыш, орысша подлежащее деп аталады», - деп адресаттардың назарын өздеріне түсінікті деректі заттарға аударса, енді бірде «Өзің де байқамастан, берілген бейнелерден ағын су, жорға жылқы, мұң мен шаттықтың жанданып көз алдына келіп қалғанын бірақ біліп қаласың. Сөйтіп, музыка әр құбылысты өзіне ұқсас бейнелер арқылы суреттейді. Ал тіл ол құбылыстарға ешбір түрде ұқсамайтын белгілер жүйесімен білдіреді. «Қара жорға» күйінде жорғаның жүрісін, «Ақсақ құланда» құланның құркылдағанын есітеміз. Ал «жорға» деген сөздердегі *ж*, *о*, *р*, *ғ*, *а* дыбыстарының құрандысы – жорғалыққа, қимылға, жүріске мында бір нұсқасы. Ұқсамайды. «Ағын су» деген сөздерде де іс бір түрлі – сұйықтық, жыбырлау, «ағыс, қозғалыс сияқты сипаттар жоқ», - деп түсіндіріп халқымызға бұрыннан таныс өмір деректерімен байланыста қарап лингвомәдени бірліктерді орынды таңдайды [6, 84 б.].

Профессор Қ.Жұбанов зерттеулерінде адресаттардың мәтін құрылымын дұрыс түсінуге көмектесетін шегендеуіш тілдік бірліктерді жұмсайды.

Әр айтылымда автордың субъективтік қатынасы көрінеді. Субъективтік-модальдік мән әр алуан. Солардың бірі – нақтылау, көңіл аудару (акцентирование).

Акценттілікті жеке категория ретінде қарауға оның әр түрлі тілдік бірліктер арқылы түрліше мағыналық реңкте көрінуі негіз болады. Тіл бірліктерін олардың грамматикалық мағыналарындағы ортақ сипат емес, айтылымдағы мақсатты қолданысы біріктіреді. Ғалым өзінің зерттеулерінде көбінесе көңіл аударуды, күшейтіп көрсетуді мақсат ететін тіл материалдарын тандап отырады. Ол мәтін түзу процесінде үнемі қабылдаушыны жадында ұстағандықтан мәтін құрылымдық және логикалық жағынан дұрыс құрылып, әлі күнге дейін қабылдаушының қажетіне жарап келе жатыр.

Құдайберген Жұбановтың оқулығынан ғылыми араласуды (общение), яғни адресант пен адресат арасындағы екі жақты процестің белгісін байқауға болады. Бұл автордың тілдік бірліктерді қолдануда және мәтін құруда реципиенттердің аялық білімін үнемі ескергендігін, сөйтіп мәтін мазмұнының болашақ оқушысына неғұрлым түсінікті тілмен жеткізілгендігін байқатады. Өйткені коммуникация процесінде қабылдаушы мәтінді әртүрлі дәрежеде түсініп, оның мазмұны туралы өзінше болжам жасайды. Бұл – адресаттардың қабылдау мүмкіндіктеріне, зейініне байланысты болатыны белгілі. Бұл тұрғыда Қ.Жұбанов мәтін түзімде аудиторияны ерекше ескерген ғалым. Бұған дәлел ретінде ғалымның санамалық қатынаста қолданылған шегендеуіштерді келтіруге болады. «...**Екінші**, фонетика адамнан шыққан дыбыстың бәрін тексереді. Адам ыңқылдайды, түшкіреді, қырылдайды, мұның бәрі адам дыбысы, бірақ адамның қоғамдық мұңы айдап шыққан, қоғамдық қажетіне жұмсалған дыбыстар емес. Дене қызметінің салдарынан туған туынды инстинкт дыбыстар.

...**Үшінші** фонетика қоғамдық дыбыс болған жердің бәрін қарай бермейді.

...**Төртінші** фонетика бір тілмен сөйлейтін адамдарға ғана түсінікті дыбыс болған жердің бәрін тексермейді» [6, 39 б.]. Бұлар – мәтінде берілген ақпаратты рет-ретімен жүйелі түрде жеткізудегі прагматикалық мақсаттан туындаған тіл бірліктері. Сонымен, санамалау конструкциялары Қ.Жұбанов зерттеулерінде жиі қолданылып, әрі байласым құралы ретінде, әрі мәтінтүзімдік қызметте жұмсалып тұр. Бұдан шығатын қорытынды Қ.Жұбанов мәтіндерін прагматикалық тұрғыдан жоғарғы деңгейде ұйымдастырылған дискурстың үлгісі ретінде тануға болады. Шығарма негізіндегі құрылымдар адам жанының негізіне, болмысына айналғанда, сол құрылымдардың «сөлін» бойына сіңірген сөздер де адам үшін өзгеше қызмет атқарады. Сондықтан бізге шығарма дискурсы деген ұғымға өте-мөте мән беруге тура келеді. Дискурс әлдебір құрылымдармен белгіленеді [7, 36 б.]. Ендеше, Қ.Жұбанов зерттеулеріндегі мәтін «иесіз» қалмай, автор мен адресат арасында толық қатысым орныққан.

Қ.Жұбанов тілдің күрделі мәселелерін сөз еткенде оны сол тілде сөйлеушінің ой санасымен, тұрмыс-тіршілігімен, мәдениетімен өте сабақтастықта қарайды. Жоғарыда айтылғандардың бәрі Қ.Жұбанов

мәтіндерін жаңа бағыт тұрғысынан қарастыру болды. Ал осындай бағыттағы зерттеулердің алғашқы нышандарын ғалымның өз еңбектерінен де кездестіруге болады.

Түрлі әлеуметтік және кәсіби дәрежедегі адамдардың сөйлеу тілінде ерекшеліктер болатыны белгілі. Адамның сөйлеу тілі өз үйінде, көпшілік ортада, бейтаныс жерде әртүрлі көрініс табады. Сол сияқты ерлер мен әйелдер тілінде де бұл ерекшеліктер сақталынып, өзіндік сөйлеу үлгілері қалыптасады. Жыныстарға қатысты сөйлеу үлгілерін зерттейтін ғылым – гендерлік лингвистика деп аталады. Тарқатыңқырап айтсақ, «гендер» термині жыныстар арасындағы биологиялық табиғи ерекшеліктерін емес, оның әлеуметтік-мәдени жағын ескереді.

Қ.Жұбанов зерттеу еңбектерін оқығанда бүгінгі дүниежүзілік лингвистикада көбірек назарда жүрген «гендерлік лингвистика», «паралингвистика» деген теориялық салалардың алғашқы көріністерін байқаймыз. Әрине, ғалым оны арнайы терминмен бермесе де дыбыс жүйесін түсіндіруде сол теорияға қатысты мағлұматтарын қоса беріп отырған. Әрі оларды салааралық байланыста қарай білген. Гендерлік лингвистика мен паралингвистикаға қатысты ой-пікірлері бұл ғылым қалыптаспас бұрын-ақ олардың әр қырынан белгі береді. Солардың кейбіреуіне нақты тоқталуға болады: «Мұндай, әйелдерге ғана арнаулы, жүйелі болмаса да, әйел тілінің өзгешелігі қазақта да жоқ емес. Сол өзгешеліктердің бірі – әйелдерде ғана болатын «ернін шығару» (кеміткенде), «бетін шымшу» (ұятсынғанда), «аузын шылп еткізу» (таңданғанда), «аузын быртылдату» (кекеткенде). Міне, мұның соңғы екеуінде үнсіз ым ғана емес, дыбыс шығару да бар. Бірақ дыбыс айырынды емес. Аузын шылп еткізгенде еріндері «в» дыбысын шығарады, тілі «д» дыбысын шығарардағы қалыбында болып, дереу іштен келген ауа тілді тіс түбінен, еріндерді бір-бірінен айырып шығарады...» [6, 41 б.].

Әрине аталмыш лингвистика салалары профессор Қ.Жұбановтың нақты зерттеу объектілері болмағанымен, оларға қатысты кейбір мәселелерінен де хабар беріп отырады. Адамның жынысқа бөлінуіне қарай ерлер мен әйелдердің мінез-құлқы, іс-әрекеті ажыратылып отырады, олар түрлі қызмет атқарады. Тіл арнаулы «еркектік» және «әйелдік» болып бөлінбесе де, олардың сөйлеу әрекетіндегі мінез-құлқына қарай айрмашылықтар байқалады [8, 157 б.].

Қорыта келгенде айтарымыз, қазақ тіл білімінде соңғы он жылдықта ғана зерттеліп, қолға алына бастаған бұндай бағыттардағы алғашқы ізденістер ғалым Қ.Жұбановтың теориясында да бой алған еді.

Сондықтан да профессор Қ.Жұбановтың зерттеу еңбектеріндегі айтылған теориясын танып, оны әрі қарай жалғастырудың екі түрлі маңызы бар: *біріншіден*, бұл жұбановтану әлеміне тұтастық сипат беруде көмескілеу жатқан тұстарды толықтырумен, *екіншіден*, жаңа бағыттардың алғашқы белгілерін автордың теориясынан алып, оны жеке сала ретінде зерттеуді жалғастырумен маңызды.

Әдебиеттер:

1. Кун Т. Структура научных революций. – М., 1977. – 300 с.
2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010. – 608 б.
3. Маслова В.А. Современные направления в лингвистике. – М.: Академия, 2008. – 266 с.
4. Сыздықова Р. Ғылым көгінің жарық жұлдызы // Құдайберген Жұбанов және қазақ тіл білімі. – Алматы, 1999.
5. Қайшығұлова Ж. Қазақ мәтінінің күрделі фразалық тұтасым. Абзац деңгейінде мүшеленуі / Фил. ғыл. канд... дисс. – Алматы, 2001. – 109 б.
6. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, 1999. – 581 б.
7. Жаманбаева Қ. Тіл қолданысының когнитивтік негіздері. Эмоция, символ, тілдік сана. – Алматы: Ғылым, 1998. – 140 б.
8. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. – М., 1955. – 339 с.

***

Есенова К.У.

Свойства текста как дискурс в исследованиях К.Жубанова

В статье анализируется теоретическое значение научных новшеств, выводов и трудов и их непрерывная связь с современной научной парадигмой основателя казахского языкознания, первого профессора казахской филологии, педагога, общественного деятеля Кудайбергенов Жуанова в области лингвистики. Дана подробная информация о научно-языковой личности ученого, о его научных трудах и их преемственности.

Ключевые слова: Язык, слово, текст, дискурс, социальная лингвистика, психолингвистика, парадигма, лингвокультурные единицы, реципиент, акцентуация, гендерная лингвистика, паралингвистика, экстралингвистика, «Научные исследования в казахском языкознании».

***

Esanova K.O.

The test of textile discourses in evidences Q.Zhubanova

This article analyzes the theoretical significance of scientific innovations, conclusions and works and their continuous connection with the modern scientific paradigm of the founder of Kazakh linguistics, the first professor of Kazakh philology, teacher, public figure Kudaibergen Zhubanov in the field of linguistics. Detailed information is given on the scientific and linguistic personality of the scientist, on his scientific works and their continuity.

Keywords: Language, word, text, discourse, social linguistics, psycholinguistics, paradigm, linguocultural units, recipient, accentuation, gender linguistics, paralinguistics, extralinguistics, "Scientific research in Kazakh linguistics".

УДК 82-31

Донскова Г.А. – кандидат филологических наук,
доцент, ЗКГУ им. М.Утемисова

E-mail: galina_anatolievna0404@mail.ru

Криуля А.С. – магистрант ЗКГУ им. М.Утемисова

E-mail: neta.94@mail.ru

**РОЗА КАК СЕМИОТИЧЕСКИЙ КОД В ПОЭМЕ
«БОЖЕСТВЕННАЯ КОМЕДИЯ» ДАНТЕ АЛИГЬЕРИ И В РОМАНЕ
«МАСТЕР И МАРГАРИТА» М.БУЛГАКОВА**

***Аннотация.** В данной статье рассматриваются семиотические поля и коды на базе сопоставительного анализа в следующих литературных произведениях: роман «Мастер и Маргарита» М.А. Булгакова и «Божественная комедия» Данте Алигьери. Акцентируется внимание на семиотическом коде роза и его проявлениях в произведениях. Данный код рассматривается на базе семиотики, символогии, религиоведения, искусствоведения, истории, политологии. Данный вопрос мало изучен в филологии и требует дальнейших исследований.*

***Ключевые слова:** Филология, семиотика, семиотический код, символ, аллегория, сопоставительный анализ.*

«Божественная комедия» Данте и «Мастер и Маргарита» М.А. Булгакова - произведения, которые исследуются многими учеными: отечественными и зарубежными. Наибольший интерес вызывает книга Крючкова В.П. «"Еретики" в литературе: Л. Андреев, Е.Замятин, Б.Пильняк, М.Булгаков», в которой автор в одной из глав сравнивает «Божественную комедию» и «Мастера и Маргариту». Или, например, работа П.Малова «Голгофа Михаила Булгакова»: в ней автор проводит параллель между некоторыми персонажами обоих произведений, пытаясь таким образом доказать, что «Божественная комедия» находится в списке произведений, вдохновивших Булгакова. В основном автор делает упор на историю Коровьева-Фагота, который, по мнению Малова, ссылающегося на ряд ему лишь известных ученых, является персонажем, прототипом которого был сам Данте Алигьери, «который в начале XXIV песни «Ада» вложил в уста Вергилия слова церковного гимна «Vexilla regis prodeunt» («Близятся знамена царя»), но добавил к ним слово «inferni» («ада»). В результате получилось как бы издевательство над церковным гимном. В подтверждение этой версии можно привести выдержку из романа Булгакова: «Рыцарь этот когда-то неудачно пошутил, – ответил Воланд, поворачивая к Маргарите свое лицо, – его каламбур, который он сочинил, разговаривая о свете и тьме, был не совсем хорош. И рыцарю пришлось после этого прошутить немного больше и дольше, нежели он предполагал» [1, с. 403].

Журавлёв И.К., кандидат философских наук, сравнивал творения гениев через призму работы П.Флоренского «Мнимости в геометрии». Автор философской статьи проводит сопоставление на уровне космологии обоих произведений.

Таким образом, мы замечаем, что значительное количество ученых работало над «Комедией» и булгаковским романом, но они, как правило, рассматривали тексты по отдельности, редко сопоставляя их. На данный момент работы Малова, Журавлёва, Крючкова и ряда иных ученых рассматриваются критиками либо как окололитературоведческие, либо как философские, имея малое отношение к глубинному пласту текстов – семиотических кодов, которыми богаты оба произведения.

В «Божественной комедии» и «Мастере и Маргарите» мы встречаем множество символов, аллегорий, кодов, которые способствуют более глубокому пониманию данных произведений не только в литературоведческом, но и в семиотическом, религиозном и культурологическом аспектах.

В данной статье предлагается подробное рассмотрение такого семиотического кода как цветок розы, неоднократно фигурирующий в обоих произведениях. Этот символ не является ключевым, однако заслуживает подробного рассмотрения как в каждом произведении отдельно, так и в их связи друг с другом.

Флористические символы в мировой литературе уже рассматривались рядом учёных, как правило, это было рассмотрение национальных культурных кодов (Говенько А.М., Гольский И.А., Ши Хан и др.) [2; 3; 4].

Роза несет свое символическое значение еще со времен античности. В Греции и Риме ее связывали с загробным миром. Пиндар и Тибулл воспели розу Елисейских полей как неотъемлемый атрибут мира мертвых. Например, в мифе об Адонисе говорится, что роза возникла из капель крови смертельно раненного Адониса, что непосредственно связывает ее со смертью («Столько же слез проливает она, сколько крови Адонис, // Но, достигая земли, расцветает и то и другое: // Розы рождаются из крови, из слез анемоны вырастают. // Ах, об Адонисе плачьте! Скончался прекрасный Адонис!») [5, с. 27].

В Иерусалиме («Мастер и Маргарита») запах роз связан с гибелью Иешуа. Уже после казни, во время грозы «под колонны несло сорванные розы», и «две белые розы» плавали в луже красного вина рядом с прокуратором на балконе [1, с. 318-319]. Эти образы являлись своего рода предсказаниями дальнейших трагических событий, связанных с казнью Иешуа, убийством Иуды, и состоянием прокуратора в целом, скованного бесконечными болями. У Булгакова розы не предвещают ничего хорошего: в первом упоминании в романе читатель словно ощущает запах роз и розового масла, так сильно давящий в жаркий день на Понтия Пилата. Неосознанно возникает отвращение к этому чересчур ароматному цветку, приносящему только боль.

Нельзя не заметить одно интересное совпадение: в современном Иерусалиме разбит Сад Роз, который ныне называют одним из самых больших и красивых садов. Ароматные цветы, окружающие Пилата в отчасти вымышленном саду материализовались в современном мире.

В христианстве, особенно в католицизме, красная роза была символом крови, пролитой распятым Христом, и одновременно небесной любви, упоминаемой в «Божественной комедии» Данте как «белая роза».

Важно также отметить, что до сих пор в Иерусалиме существует улица Виа Долороза, по которой, согласно позиции христианства, пролегал

скорбный путь Иисуса Христа из Назарета к месту его смерти. Поэтому нисколько не удивительно, что белая роза во многих сказаниях и легендах является символом смерти. В противовес вышесказанному, церковная иконография сделала розу «королевой цветов», символом царицы небесной Марии и символом девственности; в средние века только девам позволялось носить веночки из роз; Мадонну охотно изображали «в саду роз».

Данте в «Божественной комедии» («Рай») описывает райскую Пламенеющую Розу как некий хоровод, составленный из ангелов и спасенных душ, среди которых свое место занимает Беатриче – в третьем круге мистического цветка. Важно отметить, что Данте превозносил Беатриче до уровня неземного создания, приближенного к Богу, равно как и Деву Марию, которую иногда именуют Розой Небес и безгрешной Розой без шипов, подразумевая ее целомудрие.

В тридцатой песне «Рая» мы видим, как Данте в сопровождении Беатриче ступает в Эмпирей. Он представлен в виде розы, которую поэт описывает так:

«...Его обличье луч ему дает,
Верх озаряя тверди первобежной,
Чья жизнь и мощь начало в нем берет.
<... >
Раз в нижний круг такое бы вместилось
Светило, какова же ширина
Всей этой розы, как она раскрылась?» [6, с. 503]

И далее:
«В желть вечной розы, чей цветок раскрыт
И вширь, и ввысь и негой благовонной
Песнь Солнцу вечно вешнему творит,
Я был введен, - как тот, кто смолк, смущенный, -
Моей владычицей, сказавшей: «Вот
Сонм, в белые одежды облаченный!» [6, с. 504]

В тридцать первой песне, по мере приближения лирического героя к сердцевине цветка, меняется его цвет. Так, если в тридцатой песне мы наблюдали «желть вечной розы», то в тридцать первой автор пишет:

«Так белой розой, чей венец раскрылся,
Являлась мне святая рать высот,
С которой агнец кровью обручился» [6, с. 505].

В самом начале «Рая» Данте посещает девять небес, семь из которых названы по аналогии с планетами (Луна, Меркурий, Венера, Солнце, Марс, Юпитер, Сатурн, Солнце).

Современному читателю может быть непонятно, почему Солнце и Луна находятся в ряду планет. Эти небесные тела ничем не отличались от других планет во времена Данте. Только в 1543 году (тогда была опубликована работа Коперника «De Revolutionibus Orbium Coelestium») была представлена та

модель Солнечной системы, которую астрономы и физики изучают до сих пор.

После посещения семи небес Данте описывает Перводвигатель – чистую ангельскую энергию, за которой мы видим Эмпирей. Причем Эмпирей, равно так же, как и стандартные небесные светила (звезды, например) имеет свойство охлаждаться и накаляться. Эти данные известны нам еще из школьного курса физики. Самые холодные – красные и его оттенки (вспомним их обилие в «Аде» и «Чистилище»: огромное количество крови, серы, окровавленной земли, глины и т.д.). В Эмпирее же Райская роза сначала желтого цвета, но по мере восхождения Данте, она становится белой. Вдобавок к изменению цвета, лирическому герою становится все больше смотреть на ослепительное сияние Рая. Звезды, нагреваясь, меняют цвет от красного к желтому, белому и голубому, и параллельно с изменением цвета (на этот процесс влияет повышение температуры) повышается сила свечения. Данте и Беатриче взирают на небеса Эмпирея. По мере восхождения к нему возрастает проникновенность человека и сила его любви: он видит все новые уровни небесной красоты и все больше любит свет небес.

Таким образом, ранее религиозный образ Розы Селесты – Эмпирея – становится не более чем образом астрономическим. Графическое изображение этого явления мы впервые увидели на гравюре Гюстава Доре, первого и самого популярного иллюстратора «Божественной комедии» (в приложении). Если верить самому точному иллюстратору, то Райская Роза совершенно не выглядела как роза, а скорее как звезда, несущая потоки света, любви, гармонии, блаженных душ и спутников-ангелов (рис. 1).

Красная роза означала приобщение к божественной любви. Также она является символом мучений, а белая в свою очередь – символ чистоты. Это толкование вошло в обиход в самые первые годы христианства. Св. Амвросий рассказывает о том, откуда у розы появились шипы. Еще до того, как стать одним из цветов земли, роза росла в раю, и тогда у нее не было шипов. Лишь после грехопадения человека роза облачилась в шипы, чтобы напоминать человечеству о совершенных им грехах и об изгнании из рая; однако аромат и красота розы продолжают напоминать людям о райском блаженстве.

Рисунок 1. – Г.Доре. Иллюстрация к «Божественной комедии»: “Рай”.

Однако, в романе «Мастер и Маргарита» этот цветок – символ смерти, отчаяния, тьмы. Ненавидимый прокуратором запах роз становится предвестником несчастья, преследует Пилата, наполняет собою пространство.

Перед оглашением приговора Пилат, спускаясь по лестнице дворца, идет «меж стен роз, источавших одуряющий аромат» [1, с. 43]. Так как вино уподоблено пролитой крови, две розы символизируют смерть не только как атрибут античного мира мертвых, но и своим числом: на могилу принято приносить четное количество цветков. Розы, плавающие в кроваво-красной луже, – белые. Белый цвет – цвет траура в античном мире.

В католической эмблематике (роза получила особенно широкое распространение в западно-христианской церкви) символом смерти Христа являются алые розы.

Белые же розы в романе Мастера, соотнесенные со смертью Иешуа, связываются с трауром и с образом антихриста в противовес алым розам – символу живого Христа.

Роза как кровь Таммуза (Адониса) возвращает нас к Иешуа и пронизывает обе части романа Булгакова то напоминанием о сирийском происхождении Иешуа, а также как прямое упоминание Таммуза Берлиозом.

Четыре персонажа романа Булгакова отмечены символикой розы: Мастер, Маргарита, Пилат и – косвенно – Иешуа. В рассказе Мастера Ивану Бездомному один эпизод повествует о грозах той весны, когда мастер познакомился с Маргаритой. Здесь заметно почти буквальное совпадение с романом Мастера. «Вместе с водяной пылью и градом на балкон под колонны несло сорванные розы, листья магнолий, маленькие сучья и песок. Ураган терзал сад» [1, с. 210]. В главе 13 «Явление героя» читаем: «В подвальчике слышался смех, деревья в саду сбрасывали с себя после дождя обломанные веточки, белые кисти. Когда кончились грозы и пришло душное лето, в вазе появились долгожданные и обоими любимые розы» [1, с. 152].

Таким образом, в зеркальном отражении московских событий белые розы из кроваво-вишневой лужи перемещаются в московскую вазу в подвальчике Мастера. В свою очередь белые кисти, сорванные московским ветром, становятся в Ершалаиме цветом сорванных роз. Но общий набор деталей в обеих частях не меняется: сломанные ветви, духота, гроза, розы, белый цвет. Два этих абзаца непосредственно связывают Пилата, Мастера и – опосредованно – Иешуа.

В сцене бала у Воланда связь эта усугубляется и расширяется тем, что с первых же строк читатель опять попадает в струю запаха розового масла: на сей раз им омывают Маргариту после кровавого душа. Роза и смерть тесно переплетаются в романе с кровью и растительным маслом. Берлиоз поскользнулся в луже из подсолнечного масла. Иуда зарезан в Гефсимани, где оливковые рощи и масличное имение, рядом с масличным жомом и грудой «каких-то бочек». Маргарита принимает два душа: кровавый и из розового масла, а во время перерыва принимает душ из крови вторично. Розы в различных вариантах возникают на протяжении всего бала: после «крещения» Маргариту обувают в туфли «из лепестков бледной розы» [1, с. 277]. Здесь и стены роз во втором зале, «красных, розовых, молочно-белых», т. е. в

пятом измерении роза выступает как прямой атрибут Воланда, в очередной раз являясь одним из символов загробного мира, а также олицетворяет завуалированную личность Воланда и мир, из которого он пришел [1, с. 279]. По одной из версий, прямым прототипом Воланда стал Иосиф Виссарионович Сталин, который, в свою очередь, на многих «секретных» документах и книгах писал «subrosa», то есть «под розой», «в тайне», «по секрету». «Subrosa» – латинское крылатое выражение. Розу как символ молчания древние римляне вешали над столом во время пиршеств. Это означало то, что о сказанном под розой следует молчать во что бы то ни стало.

Однако роза – это еще и эмблема тайных обществ, например, «Золотых Розенкрейцеров», в которое входили Сен-Жермен и Калиостро. Интересно, что на балу у Воланда Маргарита знакомится не только с обычными преступниками, но и с алхимиками – членами тайных обществ. Также розу почитал и масонский союз.

То обстоятельство, что туфли Маргариты оказались в результате путешествия в пятое измерение «в клочья изодранными», подчеркивает трудность путешествия в мир теней, в царство Воланда.

Этим не исчерпывается смысловая нагрузка символа розы в общей структуре романа Булгакова. Роза – символ связывающей Мастера и Маргариту страсти, который восходит к средневековой куртуазной литературе. Уже с момента первой встречи героев становится известно, что розы – любимые цветы и Мастера тоже. В его воспоминаниях о последних днях в подвальчике запечатлелись «осыпавшиеся красные лепестки на титульном листе и еще глаза моей подруги». В сохранившемся после сожжения отрывке рукописи Маргарита прячет засушенную розу.

Таким образом, можно отметить, что и у Данте, и у Булгакова роза является символом загробного мира, сопровождающим главного героя. Это то, что запечатлевается в их памяти: для Данте роза – хоровод ангелов и спасенных душ (важно вспомнить, что по инициативе Маргариты была спасена душа Фриды: «Дверь распахнулась, и растрепанная, нагая, но уже без всяких признаков хмеля женщина с исступленными глазами вбежала в комнату и простерла руки к Маргарите, а та сказала величественно: – Тебя прощают. Не будут больше подавать платок.

Послышался вопль Фриды, она упала на пол ничком и простерлась крестом перед Маргаритой. Воланд махнул рукой, и Фрида пропала из глаз. – Благодарю вас, прощайте, – сказала Маргарита и поднялась»), олицетворяющий Беатриче; для Мастера – ключ к воспоминаниям о возлюбленной Маргарите. Так или иначе, для обоих персонажей роза является прямой ассоциацией с главными женскими образами – Беатриче и Маргариты.

Если у средневековых трубадуров роза символизировала земную страстную любовь, то у поздних розенкрейцеров роза и крест означали любовь трагическую. Это ее значение вполне применимо к отношениям мастера и Маргариты. Любовь и смерть – сестры в мировой литературе. Тот емкий смысл, которым Булгаков наделил на страницах своего романа розу, опять-таки приводит нас к скорбному символу смерти: через любовь – к совместной гибели героев. Но «покой» в понимании Мастера и Маргариты – промежуточный мир между адом и раем, это и не чистилище («...о,

трижды романтический мастер, неужто вы не хотите днем гулять со своею подругой под вишнями, которые начинают зацветать, а вечером слушать музыку Шуберта? Неужели ж вам не будет приятно писать при свечах гусиным пером? Неужели вы не хотите, подобно Фаусту, сидеть над ретортой в надежде, что вам удастся вылепить нового гомункула? Туда, туда»)[1, с. 407].

Слова Воланда звучат вполне заманчиво, но, если взглянуть на «покой» героев под другим углом, то можно увидеть, что мир, в котором остаются вечные души Мастера и Маргариты. Этот мир такой же вечный, процессы, протекающие в нем, неизменны. Зацветающие вишни никогда не дадут плодов, а уже бесплотная душа Мастера утратила сугубо человеческую возможность творить. Так что упоминание о гусином перо является кощунственным, особенно если учитывать то, что кроме «своего» гениального романа Мастер ничего толкового и не написал. Да и «гомункула» Мастер не вылепит, потому что, по словам Воланда, он будет «сидеть в надежде, что удастся вылепить нового гомункула». Воланд указывает Маргарите на отсутствие у нее детей и на невозможность завести их, на писательское бессилие Мастера.

Словом, они продолжают почти ту же самую жизнь, которой они жили до того. Не стоит забывать и о том, что Воланд – это Дьявол, а Дьявол, как известно, великий обманщик. Это еще раз доказывает сходство Князя Тьмы со многими политическими деятелями, и со Сталиным в частности. Литературовед Дмитрий Быков одной из своих лекций очень точно продолжил знаменитую фразу из романа: «Никогда ни у кого ничего не просите, особенно у тех, кто сильнее вас. Сами предложат и сами все дадут». Быков завершил ее: «Никогда ни у кого ничего не просите, особенно у тех, кто сильнее вас. Сами предложат и сами все дадут. *Но и тогда не берите*». Этот мнимый «покой» без возможности творения и совершенствования – то, что заслужили герои, соответственно то, чего они хотели подсознательно.

Данте желал воссоединиться со своей возлюбленной – Беатриче, изначально даже не предполагая, чем ему это грозит, и на каком пласту загробного мира они встретятся – преграды не страшны лирическому герою. Он относится к Беатриче как к некоему божественному существу, которое, в чем Данте не сомневается, устремляя свой взор к Раю, в котором, по мнению поэта, его ожидает возлюбленная. «Скажу, что видит разум, — он в ответ. // – А дальше – дело веры; уповая, // Жди Беатриче, и обрящешь свет» [6, с. 273].

Подводя итоги, важно отметить, что в данных произведениях мы видим сильное расхождение в плане флористической символики. Вероятно, это напрямую связано с религиозными догматами Средневековья, в которых розе (главному растительному символу) придавалось возвышенное, божественное значение; в «Мастере и Маргарите» мы видим духовный упадок, своего рода символический «перевертыш», где все некогда превознесенные символы принимают негативное значение. Однако есть и видимое сходство: и для персонажа Данте, и для Мастера они являлись прямой ассоциацией с их возлюбленными, ключом к воспоминаниям (настоящим или вымышленным) о них. Несмотря на то, что М. Булгаков в своем главном произведении перевернул многие возвышенные представления и догматы христианской философии и религии, основные символы и семиотические коды

он оставил, придав им негативную окраску в силу «антирелигиозного» направления в романе. Но стоит напомнить, что самой цитируемой частью «Божественной комедии» является именно «Ад», отображающий пороки людей, равно так же, как это сделал Михаил Булгаков в своем романе.

Изучение семиотических кодов в «Божественной комедии» и «Мастере и Маргарите» на данный момент набирает популярность; образы из них фигурируют во многих произведениях массовой литературы. Так, например, мы видим явные отсылки к «Божественной комедии» в романе Д. Брауна «Инферно» и в романе Ф.Тилье «Головоломка». «Мастера и Маргариту» регулярно интерпретируют современные кино- и театральные режиссеры, сценаристы и драматурги; проходят съемки полнометражных фильмов и адаптаций под сериал. Этот роман вдохновил музыкантов группы «Rolling Stones» на написание песни «Sympathy for the Devil».

Следовательно, и «Божественная комедия», и «Мастер и Маргарита», имеющие огромную историю создания, до сих пор не потеряли своей актуальности и являются неисчерпаемыми источниками для научных исследований.

Важным оказывается соединение двух предметов рассмотрения – текстов разной культурной протяженности.

Как пишет Н.Б. Мечковская, «Внушающая сила искусного слова связана с древнейшими механизмами воздействия на человеческую психику, общими для искусства, магии, ритуала» [7, с. 251]. Текст «Божественной комедии» создавался в начале XIV века и впитал как средневековую культуру (известную широкому кругу его современников), так и культуру античного мира, которая – как светское знание – только пробивало себе дорогу к сознанию европейцев. Текст «Мастера и Маргариты» также отражал тот идейно-эстетический разлом, который происходил в массовом сознании современников писателя.

У Данте магические образы-символы религии обогащаются символикой Возрождения, образы у Булгакова становятся скорее абстрагированными философскими символами, на смену которым ничего не приходит. Они не соединимы с новым миром, который не несёт символики, соотносимой с культурой уходящего времени.

Силы Зла свободно входят в современную автору Москву и также спокойно её покидают. И только главные герои, не заслуживая света, но заслуживая покой, оказываются вписанными в генезис ценностной системы, поэтому последняя глава романа носит символическое название – «Прощение и вечный приют».

Литература:

1. Булгаков М.А. *Мастер и Маргарита*. – М.: Эксмо, 2010. – 637 с.
2. Говенько А.М. К вопросу о флористической символике в поэзии // *Вопросы теории и практики. Филологические науки*. – 2013. – №9. – С. 65-68.
3. Гольский И.А. Символика флоры: сущность и формы переживания / *Омский научный вестник. Серия философские науки*. – 2011. – №1. – С. 56-59.
4. Ши Хан. Флористические образы в русской и китайской поэзии первой трети XX века / *Автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. филол. наук*. – Волгоград, 2012. – 22 с.
5. *Александровская поэзия*. – <http://www.libros.am/book/read/id/345543/slug/aleksandrijskaya-poehziya>. Дата обращения: 30.11.2017 г.

6. Алигьери Данте. Божественная комедия. – М.: Правда, 1982. – 640 с.
7. Мечковская Н.Б. Семиотика: Язык. Природа. Культура: учебник. – М.: Академия, 2004.
8. Бэлза И. Ф. Генеалогия «Мастера и Маргариты» // Контекст. – 1978. – М., 1979. – С. 156-248.
9. Виноградов И.И. По живому следу: духовные искания русской классики. – М.: 1987. – 380 с.
10. Дунаев М. Истина в том, что болит голова. – <https://pravbeseda.ru/library/index.php?page=book&id=273>. Дата обращения: 11.08.2017 г.
11. Журавлев И.К. Духовное возрождение русской цивилизации. – СПб, 2016. – 406 с.
12. Ионин Л.Г. Две реальности «Мастера и Маргариты» // Вопросы философии. – 1990. – № 2. – С. 44–55.
13. Крючков В.П. «Еретики» в литературе: Д.Андреев, Е.Замятин, Б.Пильняк, М.Булгаков. – Саратов: Лицей, 2003. – 288 с.

***

Донскова Г.А., Кriuля А.С.

М.Булгаковтын "Мастер және Маргарита" романы мен Данте Алигьеридің "Құдіретті комедия" поэмасында Раушанның семиотикалық коды

Бұл мақалада Булгаковтың "Мастер және Маргарита" мен Данте Алигьеридің "Құдіретті комедия" шығармаларын салыстырмалы талдау негізінде семиотикалық өрістері мен кодтары қарастырылады. Раушан семиотикалық кодына аса назар аударылады. Бұл код семиотика, діни символика, дінтану, өнертану, тарих және саясаттану негізінде қарастырылады. Бұл мәселе филологияда аз зерттелген, одан әрі зерттеуді талап етеді.

Тірек сөздер: Лингвистика, семиотика, семиотикалық коды, символ, ода, салыстырмалы талдау.

***

Donskova G.A., Kriulya A.S.

The Rose as a semiotic code of the "Divine Comedy" by Dante Alighieri and of the novel "The Master and Margarita" by M.A. Bulgakov

In this article semiotics fields and codes are considered on the basis of a comparative analysis of the following literary works: the novel "The Master and Margarita" by M.A. Bulgakov and "Divine Comedy" by Dante Alighieri. Attention is focused on the semiotic code of the rose and its manifestations in the works. This code is considered on the basis of semiotics, symbolology, religious studies, art history, history, political science. This issue is little studied in philology and requires further research.

Keywords: Philology, semiotics, semiotic code, symbol, allegory, comparative analysis.

ӘОЖ 821.512.122

Джакыпбекова М.Т. – филология ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор м.а.,
І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
E-mail: Mamilya_72@mail.ru

ТАРИХИ ОҚИҒА ЖӘНЕ КӨРКЕМ МАЗМҰН

Аңдатпа. Мақалада панфиловшы жауынгерлердің ерлігін суреттеген поэма, дастандарға арқау болған тарихи оқиғаның шындығы, ел тарихынан алар орны ашылып, содан соң сол тарихи шайқас көркем шығармада қалай көрініс тапты деген мәселе көтерілген. Сондай-ақ, кешегі кеңестік кезеңде оң бағасын ала алмаған кейбір түсініксіз, кезінде бұлдыр болып, ашылмай қалған мәселелерге тереңірек талдау жасалынды.

Тірек сөздер: Ұлы Отан соғысы, панфиловшы жауынгерлер ерлігі, очерк, тарихи оқиға, көркем мазмұн, шайқас шындығы

Ұлы Отан соғысы кезеңі - еліміздің тарихындағы ерлікке толы кезеңдердің бірі. Ел басына төнген ауыр сыннан халықтың сол кездегі ажырамас бірлігі, татулығы, идеяға деген беріктігі алып шықты. Қарсы жақ жауды қан майдан мен тылда да таң қалдырған бұл тұтастық халықтың патриотизмінің зор көрінісі еді. Осы бір ауыр шақты шығармашылықпен айналысатын кез-келген творчество адамы бар шамасы келгенше көтеріп алуға тырысты.

Соғыстағы әрбір адам қоқыныш пен үрейдің құшағында болары хақ. Ол әркімнің бойында әр түрлі көрініс табады. Кейбірінде жауынгердің бойын билеген қорқыныш табы сезілмеуі мүмкін, яғни ол сыртқа шықпайды. Жігері мықты жауынгер ғана бойын билеген қорқыныштан ақырындап арылып, өзінің үрейін билей отырып, одан сытылып шығады. Ал өзін-өзі билей алмаған жауынгердің үрейі ақырында оның түбіне жетіп, тікелей өліміне себепші болады. Осыдан барып соғыс жылдарындағы поэзияның алдындағы үлкен бір міндет, Ұлы Отан соғысының қатысушыларын жаңа бір кейіпте, яғни ерлікке саналы түрде бара алтын адам бейнесінде суреттеу үрдісі қалыптасты.

Тіршіліктің тұтқасы адамзаттың басына қауіп пен қатерді үйіп-төгіп, қайғы мен қасіретті жүктей келетін соғыстың қай кезеңдегі болмасын ауыртпалығын таразылау мүмкін емес. Ұлы Отан соғысы сол кездегі техниканың озық үлгілерін адамзатты қанға бөктіріп, аяусыз қырып жоюға бағышталған бұрын - соңды бастан кешірмеген алапат, жойқын соғыстың сипатымен ерекшеленді. Жаудың Москваға таяп қалуы совет халқын ширықтыра түсті, барлық мүмкіндік Отанды қорғау міндетіне жұмылдырылды. Жауынгерлердің алдында қайткен күнде де ел астанасы Москваны сақтап қалу міндеті тұрды. Осы міндет жауынгердің жанын қиюға итермеледі, жанқиярлық ерлік жасауға жетеледі. Қазақстанда жасақталған дивизия құрамындағы Жиырма сегіз панфиловшы жауынгердің ерлігі, міне, осы тұста, 1941 жылдың 16 қарашасында жасалды. Өздерінен екі есе көп күшке, күш болғанда да алып техникаға, жаудың елу танкісіне тойтарыс берген олардың ерлігі аңызға айналды. Бұл ерлікке көп ұзамай - ақ,

1942 жылы, әр ұлттың өкілдері қазақ ақындары Қ.Бекхожин, Н.Байғанин, Қ.Жапсарбаев, қырғыз ақындары А.Тоқомбаев, Т.Шамшиев, орыс ақындары Н.Тихонов, М.Светлов, П.Кузнецов, тәжік ақыны Ә.Лахути, түрік ақыны Н.Хикмет жаппай қалам тартты. Бір ғана ұлт емес, бірнеше ұлт өкілі өздерінің поэмаларына осы ерлікті өзеке етуі - Жиырма сегіз панфиловшы жауынгердің жанқиярлық ерлігінің адамзат тарихында батырлықтың, қаһармандықтың үлгісі болып қалғандығына мегзейді.

Өткен кезең суретін негізге алған кейбір туындыларды бүгінгі күндегі көзқарас тұрғысынан сұрыптағанда, «кезіне, кезеңіне қарай жазылған туындылар» деп, оларға оң қабақ таныта алмай жататынымыз бар. Сондай салқындықтың сарынын кезең қажетін өтеп, патриотизмге үндеген Жиырма сегіз жауынгер турасында жазылған поэма, дастандар да тартты. Әрине, бұл шығармаларда шайқастың шынайы қасіретін ашудан гөрі, патриотизмнің тым асқақтата суреттелуі, соның салдарынан жауынгерлердің де шайқасқа «салтанатты» түрде енуі орын алған. Мұнда соғысты «қасірет» деп қабылдауға шек қойған, оның бар ауыртпалығын ашып көрсетуге мүмкіндік бермеген идеологияға иек артамыз. Осында мынадай бір ерекшелікті аңғармай жатамыз. Өткендегінің бәрін қазіргі уақыттың өлшеміне салып бағамдауға болмайды. Кез - келген қоғам иесінің өз тұсындағы заманының талап деңгейіне бейімделетінін әр уақытта ескеруіміз керек. Осы тұрғысында Ғ.Қайырбеков: «сондағы да, қазіргі де- біздер халық басынан не кешті, не өткелектен өтті, жақсы болсын, жаман болсын, соның бәрін хатқа түсірдік, жырладық. Енді оның бәрін өтірік етіп, «бәрін жаңадан бастаймыз» деп бар болмысымыздан жалаңаш қалатын жай жоқ» [1, 2 б.] дейді. Сондықтан да өткенге көз жүгіртіп, көңіл тоқтатқан бүгінгі таңда кешегі кеңестік идеологияның үстемдігін бір жақты бағалауға, сірә, бола қоймас. Оның күнгейі мен көлеңкесін бөле жарып, ашып айтатын уақыт жетті.

Қиын - қыстау шақтың жүгін арқалаған бұл поэма, дастандардың бір ерекшелігі- нақты болған тарихи оқиғаға негізделгендігі. Мұндай жағдайда авторлық ой, қиял, сезім деректік материалдың ауқымынан аса алмайды, бұл автордың тарихи оқиғаға тәуелділігін мегзейді. Аталған поэма, дастандардағы суреттелген оқиға желістерінің бірізділігі негіз етіп алынған деректік материалдың барлығына бірдей ортақ болғандығын айғақтайды. Ал сол ортақ деректік материал қайдан алынды?

Тарих беттерінің өзі - ақ Москваны жау қолына бермеудегі табандылықты тек Жиырма сегіз панфиловшы- жауынгер ғана танытып қоймай, атаулы ерліктің өзгелердің де үлесіне бұйырғандығын «316 атқыштар дивизиясындағы мыңдаған жауынгерлер мен командирлердің ерлік істерінің батыр атағына лайық екендігін архивтік құжаттар растайды» [2, 3 б.]. Алайда сол «мыңдардың» ішінен Жиырма сегіз жауынгер есімінің әлемдік даңққа ие болып, суырылып шығуына себепкер болған орыс жазушысы А. Кривицкий еді. Бұл турасында Б. Момышұлы Панфиловты, оның дивизиясынан шыққан Жиырма сегіз батырды және басқа панфиловшыларды мәңгі өлмейтін етіп, тірілердің қатарында қалдырған орыс жазушысының бірі Александр Юрьевич Кривицкийді атап өтеді және «оған қазақ халқы ерекше қарыздар»

[3, 244 б.] дейді. Сонда орыс жазушысының бұл әрекетінің үлес салмағын таразылауда «қазақ халқы ерекше қарыздар» екендігіне автор бекер мегзеп отырмаса керек.

А.Кривицкий Жиырма сегіз жауынгер ерлігін суреттеген алғашқы 1941 жылғы 28 ноябрьдегі «Красная звезда» газетіндегі мақаласының редакцияға түскен «жауынгерлердің аты - жөні де, қиян - кескі шайқастың анық болған шебі де бүтіндей беймәлім төрт жол хабардың» [4, 11 б.] негізінде жазылғандығын айтады. Байқап отырғанымыздай, жеткізілген хабардың өзі «беймәлім» күйде болғандықтан, мақалада Диевтан басқа (бұның өзі саяси жетекшінің жанама аты ғана) бірде - бір жауынгер есімі не нақты әрекеттері суреттелмейді. Дегенмен, дәйектіліктен гөрі жалпыламалық сипатқа ие болған мақала жоғарыда басқару жүйесінде отырған адамдардың ықыласынан шет қалмады. Редакцияға бірден хабарласқан М.И. Калинин: «Сіздердің батырлар даңқын шығаруларыңыз жақсы іс. Олардың аты - жөнін білген дұрыс болар еді. Қарастырып көріңіздер. Батырлардың атаусыз қалғаны жарамас», - деп сыпайы түрде бұйрық нұсқаса, көп кешікпей-ақ газет редакторы мақала авторына «бас мақалаға Сталиннің көңіл бөліп отырғанын айтады» [4, 14 б.] Әр кезеңде даму бағыты айқындалған саяси құрылымдық ерекшелік болады. Сол тұста қырағы бақылаудағы баспасөзкеп жағдайда идеологияның халық арасындағы бірден - бір үгітшілік қызметін атқарды. Ал соғыс жылдары баспасөздің атқарған қызметінің айрықша болғандығын атап өту орынды. Себебі, газет бетіндегі тіпті шағын болса да, жеңіске жеткен әрбір әрекеттің назардан тыс қалмауы майданда от кешіп жүрген жауынгерге жігер берсе, тылда қалған адамдардың жанына рухани демеу болды. Сондықтан да мақалаға жоғары жақтағылардың соншалықты алаңдауы және көңіл бөлуі әрине түсінерлік жай. Себебі, мақалада сөз болып отырған күнде көріп немесе естіп жүрген ерліктен өзгеше, яғни өзінен екі есе көп күшке, күш болғанда да танкілерге адамның қарсы тұруы. Сонда мұндай ерліктің сипатын өзге жауынгерлердің санасына сіңіру арқылы оларды тек патриоттық рухта тәрбиелеп қана қоймай, қандай жағдайда да сол кездің талап тілегіне орай ойланбастан жанқиярлыққа баруға иермеледі. Сонымен, мақаланың орталықтың назарына ілігуі «беймәлім» шайқастың ашылуына, одан әрі Жиырма сегіз жауынгер есімінің жарыққа шығуына түрткі болды.

Бірақ журналист А. Кривицкийге бір ғана Дубосеково шайқасы емес, қан төгіс қаншама шайқастар болып жатқан майдан ортасынан олардың есімдерін бірден анықтау оңайға соқпады. Журналистің іздестіру сапарындағы маңдай тер еңбегін Б. Момышұлы: «Москва түбіндегі опат болған мыңдаған адам топыраққа көміліп, қар астында қалып жатқанда аты - жөні белгісіз Жиырма сегіз жауынгерді сұрастыру қақаған қаңтарда Қара теңізге сүңгіп, қапылыста қолыңнан түсіп кеткен алтын сағатыңды іздеумен пара- пардай еді» [3, 245 б.], деп бағалайды.

Журналистің табандылықпен іздестіруі өз нәтижесін береді. Жиырма сегіз жауынгер есімін қолына түсірген журналист енді алдыңғы мақаласын толықтыра отырып «Қаза тапқан 28 батыр туралы» деген атпен «Красная звезда» газетінің 1942 жылдың 22 январындағы санына очеркін жариялайды. «Ұрыста гвардияшылар өлгенде

жауынгерлік тудағы қанатты сөз көзге көрінбей, өлгендердің басына мәңгі ауыспас құрметті қарауылға тұрғандай болады...» [4, 61 б.] деп басталатын очеркте сол күнгі шайқастың жалпы сипаттамасы алдымен жау автоматшыларымен болған ұрыс, содан соң алғашқыдағы жаудың жиырма танкісіне, содан соң отыз танкісіне жауынгерлер тарапынан берілген тойтарыстар, саяси жетекші Клочковтың сөзі, жекелеген кейбір жауынгерлердің ерлік әрекеттері суреттеледі.

Көптеген жайттардың ақ, қарасын ажыратып, ой еркіндігіне мүмкіндік туған мына заманда өткен тарихтың әрбір беті үңіле қарауды қажетсінеді. Қарқындылықты талап еткен уақыттың екпінімен жарыққа шыққан очерк шайқастың трагедиялық сипатын ашудан гөрі, ерлік істі өзгелерге үлгі тұтатын жалынды сөздермен жазылған. Бұл сол кезеңнің талабын өткерудің алғы шарттары. «Шынында да соғыс табиғаты соншалықты күрделі, жеңіл-желпі бағалауға көнбейтін жан-жақты құбылыс екенін ұмытпаған жөн. Үйреншікті патриотизм мен ұлылық, әсіре мақтаудан бас тартып, соғыс тарихындағы ауыр шындықты мойындауға дайын болғанымыз жөн» [5, 214 б.]. Осы тұрғыдан очерктегі кейбір мәселелерді саралап көрелік. Біріншіден, журналистің Жиырма сегіз жауынгерді түгелдей дерлік ерлікпен қаза тапты деп қателесуінде және көп ұзамай-ақ осы деректердің негізінде СССР Жоғары Советі Президиумының 1942 жылғы 21 июльдегі Указымен ерлікпен қаза тапқан Жиырма сегіз жауынгерге Совет Одағының Батыры атағы берілуінде. Ал шынында олардың алтауы тірі қалған еді. Аласапыран уақыттың кімнің тірі, кімнің тұтқында қалғандығын ажыратып жатуға мүмкіндік бермегендігімен қоғамдық идеология санасып жатпады. Осыдан келіп «түгелдей дерлік мерт болды» деген қателесудің зардабын оны жазған журналист емес, шайқас алаңынан тірі қалған жауынгерлер тартты.

«Д. Қожабергеновтың Дубосеково ұрысында тірі қалғаны, артынан жау тылында әрекет етіп жүрген қызыл атты әскер бөлімшесіне қосылғаны белгілі болғанда, жекелеген штаб қызметкерлерінің үрейі ұшты. «Түгелдей қазаға ұшырады» деп жарияланған Жиырма сегіз панфиловшының біреуінің тірі табылуы олардың санасындағы даңғаз патриотизм талабымен сыйыспайтын еді. Сол себепті олар жеделдетіп Жиырма сегіз жауынгерді Батыр атағына ұсынған документтеріне шұғыл түзету жасады. Нәтижесінде Даниил деген есім Асқар болып өзгертілді» [6, 10 б.]. Қанды шайқастың бел ортасынан аман қалған Д. Қожабергеновты Жиырма сегіз жауынгер құрамынан атын өзгертіп шеттету тек мұнымен ғана тынбайды, «жедел түрде ату жазасының қаупін төндірген НКВД мүшелері ақырында Д. Қожабергеновты Дубосеково шайқасына қатыспағандығын мойындатып, қағазға қол қоюға мәжбүр етеді» [7, 3 б.]. Ақыры тірі қалған Жиырма сегіздің ішінен алғашқы болып табылғандығына сонша шүйліккен қоғамдық саясат Даниил Қожабергеновке көзі тірісінде Батыр атағын бұйыртпады.

Жиырма сегіз жауынгер ішінен тірі қалып, қасірет шеккен тағы бір жауынгер И.Добробабин еді. «Қоғам тірі қалған Добробабинді қабылдай алмады, оларға тек қаза тапқан Добробабин ғана керек болды және сол қаза болған Добробабинге Батыр атағы берілді» [8, 3 б.].

А.Кривицкийдің очеркінде танк шайқасының алдында жау автоматшыларына сержант И.Добробабиннің басқаруымен тойтарыс берілгендігі туралы айтылады. Тірі қалған И.Добробабинді құп көрмеген қоғам енді оның басшылық еткен әңгімесін өз аузынан естігенде мүлдем жаратпайды. Себебі осындай атаулы шайқаста ротаға басшылық етуге өзге жауынгерді ортақтастыру саяси жетекші Клочковтың «асқақтаған» образына қарама - қайшы келетін болды. Сондықтан А.Кривицкий кейіннен шыққан «Москва түбіндегі қарауыл» атты кітабында Даниил Қожабергеновтың атын Асқар деп өзгертіп, ал И. Добробабинді басшылық еткен эпизодтан мүлдем алып тастады. Жиырма сегіз панфиловшының тірі қалғандарынан алғаш белгілі болған екі жауынгердің трагедиясы осындай еді. Ал қалған төрт панфиловшының бірінен кейін бірінің тірі екендігі анықталғанда, қоғам амалсыз оларды мойындауға мәжбүр болды. Олар: Г.М. Шемякин, И.Р. Васильев, И.Д. Шадрин, Д.Ф. Тимофеев.

Очерктегі екінші бір зейін аударатын мәселе - опасыздық әрекетімен жиырма тоғызыншы жауынгердің аталуы. Бұл турасында айтылған журналист М.Митьконың: «ерлікті шектен тыс әсірелеу мақсатымен сатқынды ойлап табудың қажеттілігі туындады» [9, 4 б.] деген пікірі шын мәнінде опасыздық жасаған жауынгер болды ма, болмады ма деген екі ұшты ойдың шешіміне жетелейді.

Сонымен, сөз болып отырған екі мәселенің, жоғарыда айтылған тірі қалғандары үшін батырлар санатынан алынып тасталынған екі жауынгердің, Д.Қожабергенов пен И.Добробабиннің трагедиялық тағдырының және жиырма тоғызыншы жауынгердің болған немесе болмағандығының түйінді шешімін айту үшін орыс ақыны Н.Тихоновтың «28 гвардияшылар туралы сөз» поэмасына жүгінгеніміз жөн болар. Себебі өзге ақындар өз поэма, дастандарын негізінен очеркке сүйене жазса, Н.Тихонов поэмасын очерктің авторы А.Кривицкиймен тікелей әңгімелесу барысында жазды. Орыс ақыны Н.Тихоновтың «28 гвардияшылар туралы жыр» поэмасының жазылу тарихы туралы Д.Ортенберг: «Ленинград қоршауынан қажып, шаршап Мәскеуге біраз тыныстауға келген ақынға тақырып ұсынып, сөз салу қаншалықты қиын болғанымен де, ақын сол кездегі «Красная звезда» газетінің майданның бірден-бір рухани тірегі екенін ескерсе керек, Дубосеково оқиғасына біраз қанық болғаннан кейін көп ұзамай-ақ поэмасын редакцияға алып келді [10, 281 б.], – дейді. Сондықтан да:

Айта алмас бәрін көргеннің
Тынысы тар өлеңім
Әйтсе де осы ұлы іске
Қызмет етсін дегенім [11, 92 б.], –

деп келетін поэмадағы өлең жолдары арнайы сұраныспен дүниеге келген шығарманың сырын аңғартса керек. Сұраныспен дүниеге келсе де, поэма біраз шындықтың бетін ашуға мүмкіндік береді. Поэмада бірнеше құжаттарда «Асқар» немесе «Алиасқар» деп өзгертілген Қожабергеновтың есімі өзгеріссіз «Даниил» болып сақталған және поэмада екі жерде осы есіммен аталады. Біріншісінде:

Москваның түбінде
Қожабергенов Даниил:

Ант береді өлуге
Оқ болып ел жауына! [11, 88 б.], -
және екіншісінде
Кеш жақын дала тым күңгірт
Көңілсіз күйге бөленіп
Әдетінше тұр жігіт-
Даниил Қожабергенов [11, 95 б.].

Сонда шайқастың тікелей куәгері ойдан шығарылған «Асқар» емес, Даниил Қожабергенов екендігіне көз жеткізесің. Сонымен қатар, Клочков келгенге дейін шайқасты И.Добробабиннің басқарғанын растайтын жолдар бар:

Добробабин сол шақта
Көрді қарлы тау жақтан
Әлде нені, оқталды:
«Келе жатыр», - деп қалды [11, 89 б.].

Байқап отырғанымыздай, қоғам қаншалықты Д.Қожабергенов пен И.Добробабинді Жиырма сегіз жауынгерлер санатынан алып тастауға тырысып бақса да, олардың есімдерін түбегейлі өшіре алмағандығына осы жолдар негіз болады.

Бір ерекшелігі, журналист А.Кривицкийдің очеркінде айтылатын сатқын жиырма тоғызыншы жауынгер туралы Н.Тихоновтың поэмасында мүлдем сөз болмайды. Ақынды шабыттандыру мақсатымен болған бетпе - бет әңгімеде білгенінше шайқастың бар шындығын айтқан А.Кривицкий ақынға жиырма тоғызыншы жауынгер туралы айтпай қалуы мүмкін емес. Ал айтқан күнде де оны ақын Н.Тихоновтың елеусіз қалдыруы да мүмкін емес, себебі идеологиялық саясат «социалистік қоғамның» жауын жасырып қалғанды ұнатпайтын. Яғни, мұндай дерек ақын назарына іліксе болды, ол міндетті түрде енгізер еді. Сондықтан да сатқын атын жамылған жиырма тоғызыншы жауынгер журналист А.Кривицкийдің очеркті жазу барысында ойдан шығарған образы деген шешімге келуге болады.

Сонымен, Жиырма сегіз жауынгердің ерлігін суреттеген поэмалардың негізі осы очеркте жатқандықтан, уақыт талабын өткерген очерктегі кейбір мәселелерге кеңінен көңіл тоқтаттық. Дегенмен, деректі материалды пайдаланудағы авторлардың шығармашылық талғамына байланысты тарихи негізі бір поэма, дастандардағы тарихи оқиғаның көркемдік игерілуі бір деңгейде емес.

Бұл шығармаларды таразыға салып талдау, салыстыру әскери поэзияның маңызды тенденцияларын айқындауға мүмкіндік бере отырып, шығармадағы характер қалай жасалды, шындық пен ақын қиялы жемісінің ара жігі қаншалықты екендігін салмақтауға жол ашылады. Соғыс жылдарындағы лиро-эпикалық поэмалардың мазмұны қаһармандық сарынға толы болды.

Тарихи шындықты көркемдік тұрғыда танып білудің бір ерекшелігі, мұнда екі жақтың да, тарих пен оны игеретін шығармашылық иесінің бір-біріне тәуелділігі. Олай дейтініміз, тарихи оқиға көркемдік танытуда ақынның талғамына түскенімен, тарих ауқымынан ауытқи алмайтын ақын қиялы шектеулі. Тарихи шындықты көркемдік

танып білудің осы заңдылығын ескерсек, бір ғана тарихи оқиғаға сүйенген шығармаларды салыстырмалы түрде зерделей отырып, тың ізденістердің ізін байқауға мүмкіндік туады. Бұл мүмкіндік соғыс жылдарындағы әдебиеттің жалпы даму бағытын айқындауға, оның жекелеген жанрларындағы ізденістерін саралауға қосылған үлес болмақ.

Әдебиеттер:

1. Қайырбеков *Ғ. Шалқар шабыт иесі еді...* // Қазақ әдibesі. – 1993. – 10 желтоқсан.
2. Никоноров *Б. И еще раз о двадцати восьми...* // Воин Казахстана. – 2001. – 16 ноября.
3. Нұршайықов *Ә. Ақиқат пен аңыз: шығармалар жинағы. Т. 2.* – Алматы: Жазушы, 1992. – 221 б.
4. Кривицкий *А. Москва түбіндегі қарауыл / Орысшадан аударған Қ.Әбілдаев.* – Алматы: Жазушы, 1972. – 200 б.
5. Әбдәкімұлы *Ә. Қазақстан тарихы (ерте дәуірден бүгінге дейін).* – Алматы: Республикалық баспа кабинеті, 1997. – 404 б.
6. Қойшыбаев *Б. Алқызыл белгіге адалдық // Өркен.* – 1988. – 25 маусым.
7. Куманев *Г. Ошибка писаря // Вечерняя Алма-Ата.* – 1989. – 17 ноября.
8. Витвицкий *П. Подвиг и трагедия Ивана Добробабы // Казахстанская правда.* – 1995. – 5 января.
9. Митько *М. Через всю оставшуюся жизнь // Огни Алатау.* – 1988. – 19-20 октября.
10. Ортенберг *Д. Корреспондент Красной звезды // В кн.: Воспоминания о Н.Тихонове / Сост.: И.И. Гаглов; М.И. Котов.* – М.: Советский писатель, 1986. – С. 323-327.
11. Тихонов *Н. Ақын дауысы. Өлеңдер мен поэмалар / Аударған Қ.Ыдырысов.* – Алматы: ҚМКӘБ, 1959. – 162 б.

***

Джакыпбекова М.Т.

Историческое событие и художественное содержание

В статье раскрывается достоверность исторических событий, ставших основами поэм и дастанов, изображавших подвиги воинов-панфиловцев, их место в истории народа, затем поднимаются вопросы того, как это историческое сражение было изображено в художественном произведении. Вместе с тем сделан глубокий анализ отдельных непонятных, нераскрытых в свое время из-за неправильной трактовки вопросов, не получивших правильной оценки в советское время.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, подвиг воинов-панфиловцев, очерк, историческое событие, художественное содержание, достоверность сражения.

***

Jaқыпbekova M. T.

Historical event and artistic content

The article reveals the authenticity of historical events that became the foundations of poems and dastans depicting the exploits of Panfilov

warriors, their place in the history of the nation, then questions of how this historic battle was depicted in the artwork. At the same time, an in-depth analysis of some incomprehensible, undisclosed in due time due to incorrect interpretation of issues that were not properly evaluated in the Soviet era.

Keywords: *Great Patriotic War, exploits of Panfilov warriors, feature article, historical event, artistic content, authenticity of the battle.*

ӘОЖ 82-3

Сұлтанғалиева Р.Б. – филология ғылымдарының кандидаты,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ қауымдастырылған профессоры
Бақытова Ә.Б. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты
E-mail: r.sultangalieva@mail.ru

**XXI ҒАСЫРДАҒЫ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ ПРОЗАНЫҢ ДАМУ
БЕТАЛЫСЫ (Д. АМАНТАЙДЫҢ «ГҮЛДЕР МЕН КІТАПТАР»,
А. КЕМЕЛБАЕВАНЫҢ «МҰНАРА» РОМАНДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)**

Аңдатпа. Мақалада ХХІ ғасырдағы интеллектуалды прозаның даму беталысы Д. Амантайдың «Гүлдер мен кітаптар», А. Кемелбаеваның «Мұнара» романдары негізінде талданады. А. Кемелбаеваның «Мұнара» романы өзінің бойына философиялық ой-толғамдарды жинап, күрделі әрі маңызды мәселелерді көтерген интеллектуалды прозаның жаңа ізденістері негізінде қалыптасқан дәстүр мен жаңашылдықтың қосындысынан туындаған тың шығарма екендігі айқындалады. Д.Амантайдың «Гүлдер мен кітаптар» прозалық туындысы әдебиетке жаңа тақырып пен идеяларды, жазудың тың тәсілдерін алып келгені, қаламгердің жалпы шығармаларында психологиялық тереңдікпен қатар сергелдең сезімдер мен трагедиялық сарындардың, мазасыз ойлардың жарыса суреттелетіндігі, қаламгердің өзіне дейінгі әдеби дәстүрдің көркемдік жетістіктерін игере отырып, экспериментке барғандығы, интеллектуалды проза жанрындағы жаңашыл ізденістер, шеберлік іздері тұжырымдалады.

Тірек сөздер: *Әдеби дәстүр, интеллектуалды проза, философиялық ой-толғам, постмодернизм, психологиялық тереңдік.*

Ұлттық әдеби үдеріс ғасырлар тоғысында елеулі көркемдік құбылыстарды бастан кешіргені белгілі. Тәуелсіздікпен бірге келген мәдени-рухани жаңарулар әдебиеттің сан түрлі арналармен дамуына жол ашқаны белгілі. Жаһандық кеңістікте туындаған алуан түрлі жаңалықтардың, жаңашыл ойлардың төл әдебиетімізде қанат жая бастағаны мәлім. Қай елдің әдебиетінде болмасын, постмодернизмнің ұлт өміріндегі айрықша рухани дағдарыстан кейін туындайтындығына ғалымдар пікірлері дәлел.

Қазақ сөз өнеріндегі постмодернизмнің бір үлгісі Дидар Амантайдың «Гүлдер мен кітаптар» романында көрініс табады. Әдебиетші ғалым Зейнолла Серікқалиев романға былай баға береді: «*Жазылу мәнері жағынан қазақ әдебиеті түрлік ізденістің өзгеше бір қырын аңдатар бір қызықты хикаят Дидар Амантайдың «Гүлдер мен кітаптар» романы болар. О*

басында «Тәңірдің кітабы» түрінде ойластырылып, роман концепциясын кейіпкері Әлішердің біржолата басы байланған қаламгерлік қазғидаты, мұң-зары, жазылып жатырған мәңгілік мұрасы (бәлкім, екі дүниеге бірдей енішілес туындысы) төрелігімен ғана айқындаған автор өз шығармасының атауынан бастап, бүкіл жаратылысын дәл түсіндіріп бере алған. Бұл – бүгінгі біздің кәдімгі Алла тағалаға, Құдай ұғымындағы Тәңірі танымы емес, мамандар пұтқа табынушылық немесе монотеистік діндер бастауы (атасы) деп әр түрлі бағалап жүрген Тәңірі танымында туындайтын тәмсіл-толғаныстар, эссе-суреттер негізгі директерлік роль атқарып, кешегі мен бүгінгі болмыс баяны, кеңістік пен уақыт бәрі-бәрі бір көгенге тіленгендей, қаза қатар өріліп жүре береді. Мәдени-философиялық жұлгеде қарастырылар қат-қабат идеялар тоғысады. Әлішердің көкірек-көзімен сезіндірер, дәуірі өткен кітап пен кітіпқа деген адамзат ұрпағының бүгінгі опасыздық қатынасынан ашылар, мифологиялық логикаға негізделген, ежелгі түркі көшпенділерінен бері қарайғы, бүгінге, болашаққа бағыштар барша ізгілік, ар-ұждан параметрлері, түрлі діни наным-сенім бастаулары және керек десеңіз: дәл қазіргі таңдағы тіршілік қайшылықтары, тазару кезеңдері сараланар роман – гипотеза: эпсаналық сипаттағы шежіре-жырлар... – қай-қайсы да оқушысын бей-жай қалдыра алмас деп ойлаймыз. Эпсаналық жырлар ғана емес, шығарманың жалпы бейнелеу порымы, жазылу сарыны тұрғысынан бұл мейлінше жаңаша таным көрсеткіштері» [1, 4 б.].

Негізгі кейіпкердің есімінің өзі үлкен ой қозғайтындай. Жазушы не себепті шығыстың шайырының есімін қойған деген сұрақ туындары айқын. Бас кейіпкер арқылы оқырманға романның өне бойы философиялық түйіндерге толы екендігін білдіргісі келгендей. Кейіпкер кітапты жан-тәнімен сүйеді, әрі қазіргі таңдағы кітаптың қоғамдағы рөлінің түскендігін және өзінің кітапқа деген пейілін гүлдерге теңейтіндігін көрсеткісі келген, алайда жазып жатқан туындысына деген күмәні оның бөлмесіндегі гүлдері секілді қурап, өзіне деген сенімінен айырылады. Әлішер көп толғанатын, екі жақты ойда жүретін, психологиялық ауыр мінезді, жалғыздықтың дәмін татқан өнер адамы. Оның бар байлығы кітап және соған деген пейілі. Ол осы шығармасын жаза отырып, сан түрлі сауалдарға тап болады, жауап бере алмай, ойы сан саққа жүгіреді, бәріне немқұрайлы да қарай бастайды.

Романдағы әрбір қоғамдық мәселелер Әлішердің көзқарасымен талданып отырады. Әлішер неге өзгермейді деп сын айтуға әбден болады? Расында, Әлішердің жүрегін ешқандай адам жылыта алмайды. Ол өлімді ғана ойлайды. Неге Марфуғаны жар тұтпады деген сұрақ туындауы мүмкін. Өйткені, Марфуға оның адамгершілік талаптарына сай еді. Адамдар бойында мүлде құндылық қалмады ма? деген де ой туғызады. Әлішердің өлімге бет бұруына кінәлі материалдық көзқараста ойлайтын адамдар ғана ма? Бұған тағы бір себеп жалғыздық болуы да әбден мүмкін. Себебі Әлішердің жанын түсінетін жан да, оның сұрақтарына да нақ жауап беретін де адам табылмайды. Тіпті имамның өзіне хабарласқан тұста: «Екі дүниенің өмір сүру қабілеті екі түрлі, бөлек. Дәлел зат емес, оны барып көру қажет, ол үшін өлуіңіз керек. - Бірақ ол да Құдайдың еркінде емес пе? - Иә, өзіне қол салу күнәнің үлкені» [1, 90 б.] - деп Әлішердің ойын одан сайын күрделендіре түседі. Сауалдарының барлығына жауап алам деген Әлішер үшін

бұл күтпеген жауап болды. Одан сайын өлімді ойлап, жақындай түседі.

Дидар Амантайдың аталған туындысындағы бір ерекше тұсы романның ара-арасында гүлдердің кереметтілігін беріп отыруы. Бұл лирикалық шегініс арқылы суреттеледі. Қарапайым оқырман Әлішердің тағдырына алаңдап, көңілі түсіп отырған кезде, әлемнің сұлулық символдарын қосу арқылы, көңілді орнына түсіру әрекеті қалыптасатындай.

Әлішер негізі өмірді әдемі сүргісі келген жан. Өзінің өмірдегі орны үшін де бір кездері күрескен пенде. Бірақ өмірінде кездескен адамдар оның құндылығы гүлдер мен кітаптарын мойындамады. Мойындамаған кімдер екендігін автор жеке-жеке тарауларында айтады. Мысалы: «Қазақ ақындары» (Бұлардың армандайтындары да атақ. Кітабы шыққанын мақтанышпен тойлап жүрген Жарқын, Тоқтар, Мадияр). Әлішер үшін бұндай тірлік мағынасыздау көрінеді, олар келіп жатырса да мән бермей, жұмысын жалғастыра береді. Әлішер тіпті өзін жарнамалаудан да аулақ, арнайы жазушының шығармашылығы туралы журналистік мақала жазу үшін сұхбат алсқан кездің өзінде, Әлішер өзінің нақты ойын, шынайы пікірін айта білді. Әлішерде атаққа мастанып жүретін уақытта жоқ, ол алыс та шынайы нағыз өмірге дайындалып жүрген болатын. Ал оның әріптестері болса, өмірден алар еншілері мүлдем бөлек болып көрінді, олар сынақ өмірдің қызығына тоймай жүрген, көрсеқызар болып көрінді: «Ақындар ішіп отырды. Олар тіршіліктен мағына тауып жүр, сүрген ғұмыры осы, кітаптан кітапқа секіреді, содан кейін жуады, ақыры өз қылығына сеніп өледі, сонда мен іздеген жауаптың сауалы оларға ешқашан соқпай кетеді, сана туды – сана өшті, басқа ештеңе жоқ, бұл неғылған ауыр қасірет, бәрін анық көрген әлдеқайда жақсы емес пе, әлде ештеңе аңғармай өткен үлкен бақыт па, ұйқас қуғанда ойдың шеті кетіледі, толық ойда тек ішкі ұйқас ғана болады» [1, 68 б.] - деп өз ойымен бөліседі, бұл ойы да тұрақсыз болады. Әлішер ең қиыны өзіне сенімділігін жоғалтқан жан, өзінің шығармасына да, мүмкіншілігіне де, өміріне де немқұрайлы қарайды және оның бәрі қоғамның кесірі деп түсінеді. Кейіпкердің жан қиналысын түсінуге болады. Әрбір адамда бұндай екі түрлі ой, іштегі сенімсіздік болады, тек одан арылудың бір ғана амалы, жаныңда жақын, жанашыр адамдардың табылуы, сонда ғана адам өзін жоғалтудан қалады. Ал Әлішерде дәл ауыр сәтінде қасынан ешкімде табылмады, Марфуғаны да өзінен алшақ ұстады, ол шынайы, бір-біріне тіке қараудан ұялмайтын әлемді қалады, қалауына да жеткендей.

«Сығандар» бөлімінде, ойда жоқта Әлішердің пәтеріне сығандар келе қалады. Бәлкім, тағдырдың шешімі солай болар, ол белгісіз. Олар Әлішердің өмірін дәл болжайды: «Қалағаныңыз бар секілді», «Көңіл бөлмей жүрсіз, айырылып қалуыңыз мүмкін». «Құдай сізге ескертіп отыр, ниетіңізден бас тартыңыз, әйтпесе өміріңізге үлкен қауіп төнеді» [1, 69 б.]. Сығандардың бұл сөзіне Әлішер мән бермей, ойы бәрін жазып жатқан кітабына бөле береді. «Партия» бөліміне келер болсам, бұл да бір сол заманның талабы болар. Қаласаң да, қаламасаң да партия мүшесі болуың қажет делінеді. Бірақ Әлішер қиналмайды, керісінше қызметкерлерге өлім жазасына кесілген қылмыскерлердің барлығын партияға қосып, адам санын көбейтуді ұсынады. Риза болған қызметкерлер ішке сұралады, осы кезде Әлішер кітабының тағдыры әлі де шешілмейтінін, бір ғаламат күштің кері әсері болып

тұрғанын іштей сезінеді, бірақ өзіне мойындамайды. Әңгіме барысында партия қызметкерлерінің діни сенімдері жоқ екендігі анықталады: *«Діни сенім болмаса, партия құрмас едік»,-десе, « - Шіркін, қазақтың бәрі неге қырылып қылмайды екен, билік пен байлықтың бәрі бізге қалатын еді», « - Себебі жаратқанды жоққа шығару санамызға сіңіп кеткен»* [1, 70 б.], - деп өздерінің ойларын білдірген сәтте, Әлішер естіген өзінің құлағына өзі сенбей, бүкіл тұла бойын ашу қысады. «Саясат» бөлімі ше, бұл да Әлішердің намысына құрылған желі болып көрінді. Әлішер жұмыс жасаймын десе, барлығы қуана шақыратын дарынды тұлға, сол себептен болар оған Орынбай ай сайын хабарласып, шешімінің өзгеретіндігіне сеніп, жұмыс ұсынатындығы. Бірақ Әлішер ешқашан өз ойынан айнамайды. Әлішердің Орынбайға жауабы: *«Мен ендігәрі бұл топта жұмыс істей алмаймын, - деді Әлішер, - топтың барлық жұмысы тегіс жалған мәлімет пен қоқан-лоқыға құрылған»* [1, 73 б.],- деп барлық шындықты бетке басады. Бұл бөлімнен қазіргі қоғамда көрініс тапқан, жалған уәде беру салты көрініс тапқан. Жалақыны жиырма-отыз жылдан кейін көтеру мәселесі, ал Әлішер болса бұның өтірік екендігін біледі және неге бүгін бәрін жақсы қылмысқа деген сауалды негізге алып, бәрі де басшылықтың құр уәдесінің кесірінен екендігін айтып тастайды.

Әлішер бір жағынан батыл деп те айта аламыз, әлде өмірінің мәні қалмағасын еркін сөйлей ме екен? Оны романның «Пәтерақы» бөлімінінен аңғаруға болады. Негізі есі дұрыс адам: *« Ертең төлемесеңіз, біз сотқа береміз. – Беріңіз, деді Әлішер. Үйіңізді тартып аламыз. – Алыңыз. Ешқандай кешірім болмайды. - Болмасын»* [1, 75 б.], - деп өзінің жалға алып отырған пәтер басшысына қарсы шықпас еді, себебі әрі қарай осы үйде тұрғысы келсе, жылы-жылы сөйлегені абзал болар еді. Бірақ Әлішер еш қаймықпастан қарсы сөйлейді, өзінің о дүниелік адам екендігін бар жан дүниесімен түсінеді. Өмірдің мәні жоқ секілденіп, барлығынан бас тартады.

Тағы бір таң қалдырар тұсы «Терезе» бөлімінде көрініс табады. Жарқын есімді ұрлықшы Әлішердің үйіне ұрлық жасамақшы болып түседі. Онымен кітаптар мен гүлдер толы үйден артық ештеңе таба алмай, жолда Әлішерге ұсталып қалады. Ойы жан-жақта жүрген Әлішер Жарқынға тіпті мән бермейді де, ас бөлмеге шақырып, дәмдес болады. Тіпті мирасқоры іспетті барлық кітаптарын да беруге тартынбайды. Бәлкім өзінің жинаған ебектері ол қайтыс болғаннан соң, біреуге қалса жақсы болар деген оймен де болар, бірақ ұрлықшы үй иесінің пейіліне риза болып, кітаптарды қабыл алмайды. Екі бейтаныс жаннның әңгімесін есік қоңырауы бұзады, Әлішер тағы кім келіп тұрғанын ойлап, кітабының осы жылы бітпейтіндігіне одан сайын көзі жете бастайды.

«Қарлығаш пен Диана» бөлімінде қонақтар жақсы таныстырылады, бұлар адреспен шатысқан жезөкшелер болып шығады. Бұлардың да өмірі белгілі. Өмірді тек қаражат үшін сүретін жандар. Бірақ Әлішер қыздарға жылы шырай танытып, шәй беріп, шығарып салады. Олардың: *«Суретші болғанда, біздің жалаңаш бейнемізді салып алатын едіңіз»* [1, 81 б.], - деген сөздерінен қоғамның пасық тұстары анық көрініп қалады. Міне, дәл осы себептер Әлішердің шығармашылықпен айналысуына кедергі жасайды, әр түрлі ойға батырады. Барлығына себепкер қоғамның ащы болса да

шындығы. Романдағы Әлішердің өз-өзіне қол жұмсап өлуі көптеген сауалдар тудырады анық. Ол тіпті өмірмен қоштасар сәтінде шығарма қолжазбасын да өртеп жібереді. Себебі бұл заманда оны оқып, бағалайтын адам қалмаған деп пайымдайды. Өртенген қолжазба тек Марфуғаға ғана қажет. *«Марфуғаа тысқа шығып, өртке жақындағанда, қолжазбаның аман қалған бір бөлігі желмен ұшып оның аяғының астына келді. Ол парақтарды жерден көтеріп, кеудесіне басты да, жүрек түкпірінен тұншығып келген ащы өксікті тежей алмай, қыстығып ақырын жылай берді»* [1, 93 б.].

Шығарманың екінші бөлімі Әлішердің жазбасы ретінде Тәңірдің құдіреті туралы, жер бетіндегі адамдардың пайда болуы хақында жазылған. Яғни көк бөрі мен бала арасында ана мен бала махаббаты, топан судан аман қалған жер бетіндегі жалғыз адамның ұрпақ жаюы, бөрінің тұқымының қанат жайып, өсіп-өркендеуі, өлім мен опасыздық туралы көлемі шағын жыр ретінде көрсетілген. Бұл да Әлішердің жанындағы көп сұрақтарына жауап іздеу барысында туындаған жырлар болатын. Әлішердің өмірі өзі жақсы көретіндей гүлдер секілді болмағанмен, ол өзінің жан дүниесінің таза, күнәдан пәк, сатқындықтан аулақ болуымен ерекшеленеді, бәлкім ол өзі армандаған әлемде нағыз хош иіске бөленіп, арманына жеткен болар, кім білген деген оқырманда сауал қалары айқын.

Тәуелсіздік жылдарында өзінің жанашыл идеяларымен интеллектуалдық прозаның дамуына үлес қосқан қаламгерлердің бірі Айгүл Кемелбаева. Жазушы шығармалары өзіндік пікірлер мен адамгершілік, діни ойларға негізделген ойлы проза. Шығарма неліктен «Мұнара» деп аталғандығынан бастасақ. Негізгі кейіпкер Айжан болашағынан көп үміт күттіретін, жақсы маман бола алатындай қыз. Оның арман-мақсаттары биік. Ол өзінің армандарын мұнараға теңейді. Бұл тұста айта кететін жайт, Д. Амантайдың Әлішері секілді Айжан да өз ішкі ойымен үндесетін жан, бірақ Әлішерге қарағанда күші бекем, өзіне сенімді жан. Сонымен қатар кітап құмарлығы да өзіне жетеді. Бос уақыт тапса, кітіпқа байланады. Ол тіпті уақытынан бұрын дипломдық жұмысын да жазып бастаған болатын: *«Қысқы каникулда Москваның түбіндегі демалыс үйінде институттың жолдамасымен бір топ студент екі жұмаға келдік... Астанадан электричкамен екі-үш сағатта қарағайлы-шыршалы қалың орман арасындағы шаңғы базасына жеттік. Ақ тиіні көп, саф таза, мүлгіген сұлу мекен. Сол сұлулыққа мойын бұруға мұршам жоқ, бір таныс студенттен уақытша сұрап алған машинканы көтере келуге тура келді. Шаруабастылыққа көнбеске уақыт тығыз, осы кезеңді ұтымды пайдаланып, диплом жұмысын тәмамдап үлгермек керек»* [2, 18 б.], - деген сөздерінен Айжанның жұмысына тиянақты екенін көре аламыз.

Жалпы бұл оқиға желісі Москвада өтеді, яғни Ресейдің отарында болған елдер өз тәуелсіздіктерін алу қарсаңындағы кез еді. Әрине, бұл Қазақстан үшін өте бақытты шақ болатын, бірақ Ресей үкіметі қандай іс-әрекет жасарын білмей, абдырап, отардан құтылған елдерден келетін ақшаларға жолды жауып тастады, сондағы айтқан себебі валютасы сәйкес келмейді деп, Ресейде оқып жүрген студенттердің күн көрісін нашарлатты. Әсіресе жатақханада тұратын студенттерге қиын болды, Айжан да аштық тауқыметін көрді. Міне, сол кезеңдегі өзгерістер мен адамдардың

қарым-қатынастарын автор кейіпкердің арманына жетудегі мұнара деп көрсеткісі келді. Алайда, Айжан берілмеді, арманына адал екендігін барлығына дәлелдеп шықты. Оған аштық та, әділетсіздік пен сол замандағы адамдардың дүние қоңыздығы да әсер етпеді, қайта болашақ өміріне дайындады. Айжан ақшаны үнемді жұмсай алмайтын еді, былай қараса, өзінің еңбегімен тапқан біршама қаражаты болған болатын. Онымен шығармашылығынан тапқан қаламақының бөлігін анасына және өзінің өміріне жаратты. *«Әрбір адамның өзіне ғана тән осалдығы болады. Үйден алып келген мол ақшаның біразын сүйкімді коллекциям үшін жұмсадым, дәлірек айтқанда судай шаштым. Мен моншақ жинауға әуес едім»* [2, 48 б.], - деген сөздерінен Айжанның бойында жастық аңғалдығы бар екендігін байқау қиын емес. Айжан өзінің ішкі ойымен жиі тілдеседі және өзінен көп үміт күтеді. Алайда жағдайдың тым ауыр болуына байланысты Лиля атты аударма ісінде оқитын курстас қыздың көмегімен бала бағушы болып жұмысқа орналасады. Сөйтіп Айжанның жаңа дәуірінің шеті көрінеді. Жалпы Айжанның өмірі сол кезеңдері уайымға толы болды, жас қыз болып жігітпен сөйлесу мәселесі де оны ойландыратын. *«Түсімнен шықпайтын А екеуміз тіл қатыспағалы екі айдан асты. Былтырғы каникулда аяқ астынан қзгеріп, ақтүтек боранның кесірінен елге ұшпайтын болдым. Ал екі апталық тегін жолдама дер кезінде алып үлгерген студенттерден аспай қалған. Менің жолдама іздегенімді ести сала А қалада басы артық біреуін мен үшін тауып берді, бір досы шешесі сырқаттанып қалып, ауылға кетпекші екен. Бірақ сол жолы Белоруссияға мені дәм тартпады, ол жолдама үшінші курс оқитын кубалық қызға бұйырды. Өйткені дәл жүрерден бір күн бұрын А.Екеуміз араздасып қалдық... Мен жолдаманы алмай қырсықтым, ол енді қызғаншақтық пен тәкәпарлықтың текетіресі... өзімді одан артық жақсы көретін жан болмас да»* [2, 20 б.], - деген сөзінен А. Жасырын есімді жігіттің Айжанның өмірінде маңызды орын алатынын білуге болады, бірақ тәрбиесінен қырсық әрі намысқой. Оны шығарманың бірнеше тұстарынан байқауға болады. Оның алғашқысы бала бағушы болып жұмысқа кірген сәтте байқатады. *«Қысқасы, былай тартсаң өгіз өледі, былай жүрсең, арба сынады. Дүние наурыз туарда, дүр сілкініп, тоң ұйқыдан оянбас бұрын ұзақ мүлгіп жатып алры сияқты, қыстың көңілсіз күнінде, бейтаныс біреулерге күң есебінде жалдануға мәжбүрлік жанымды жегідей жейді»* [2, 21 б.], - дейді, бірақ бұлай айтқанмен Айжан жұмысына өте ұқыптылықпен қарап, адал болады. *«Құдайымнан ешқашан безінгім келмейді. Адалдықтың ала жібінен аттап кетпеген адам ештеңе жоғалтпайтынына қылаусыз сенемін, бұл сенім маған қанмен берілген»* [2, 23 б.], - деген ішкі ойынан кейіпкердің ешқашан арам іске бармайтынын біліп отырарсың.

Жалпы А.Кемелбаеваның шығармасын оқи отырып байқағанымыз, ол өзінің сипаттап отырған кейіпкерін ашуға көп күш салатындығы және оны шынайылықта суреттейтіндігінде десек, сөзімізге жазушы, сыншы Т. Әсемқұловтың пікірі дәлел: *«Айгүл стилистикалық ізденістерге бара қоймайтын, дәстүр аңғарындағы жазушы. Айгүл үшін ең басты нәрсе – идеяны айтып жеткізу. Стильдік кемістіктің орнына темпераментпен, шын көңілмен, сөздің шынайылығымен толтырады»* [5, 161 б.].

Кемелбаеваның «Мұнара» романы өзінің бойына философиялық ой-толғамдарды жинап, күрделі әрі маңызды мәселелерді көтерген интеллектуалды прозаның жаңа ізденістері негізінде қалыптасқан дәстүр мен жаңашылдықтың қосындысынан туындаған тың шығарма деп қорытсақ, Д. Амантай шығармасы арқылы өзіне дейінгі әдеби дәстүрдің көркемдік жетістіктерін игере отырып, жаңашыл ізденістерге, экспериментке ұмтылғанын, автордың «Гүлдер мен кітаптар» прозалық туындысы әдебиетке жаңа тақырып пен идеяларды, жазудың тың тәсілдерін алып келгенін, қаламгердің жалпы шығармаларында психологиялық тереңдікпен қатар сергелдең сезімдер мен трагедиялық сарындардың, мазасыз ойлардың жарыса суреттелетіндігін, жазушы енді жаңа қырынан келіп, ой қайшылықтарының себептерін зерделеуге тырысатындығын және интеллектуалды проза жанрындағы қос қаламгердің жаңашыл ізденістерін, шеберлік іздерін аңғардық.

Әдебиеттер:

1. Амантай Д. Гүлдер мен кітаптар: роман. (Қазіргі заманғы Қазақстан романы). – Алматы, 2003. – 108 б.
2. Кемелбаева А. Мұнара: роман. (Қазіргі заманғы Қазақстан романы). – Алматы, 2003. – 163 б.
3. Қорғасбек Ж. Үлгідек: роман-тәмсіл. – Алматы. Жазушы, 2012. – 232 б.
4. Амантай Д. Қарқаралы басында: роман. Бес томдық шығармалар жинағы. Т. 1. – Алматы, 2010. – 396 б.
5. Әсемқұлов Т. Қазіргі қазақ прозасының бағыт-бағдары // Таң-Шолпан. – 2004. – №5. – Б. 144-155.

***

Султанғалиева Р.Б., Бакитова А.Б.

Тенденция развития интеллектуальной прозы XXI века (по романам Д. Амантая «Цветы и книги» и А. Кемелбаевой «Баиня»)

В статье рассматривается интеллектуальная проза XXI века на основе романов Д. Амантая «Цветы и книги», А. Кемелбаева «Баиня». Роман А. Кемелбаевой «Баиня» собрал в себя философские мысли, а также открыл новейшие поиски в интеллектуальной прозе, внес новшества в традиции. Роман Д. Амантая «Цветы и книги» раскрыл новые темы и идеи в казахской прозе, мировые постмодернистские облики показали мастерство автора с психологической точки зрения, рассмотрены внутренние и внешние облики человечества.

Ключевые слова: Литературная традиция, интеллектуальная проза, философские мысли, постмодернизм, психологическая глубина.

***

Sultangalieva R.B., Bakitova A.B.

The tendency of intellectual prose development of the 21st century (based on D. Amantai's novel "Flowers and books" and A. Kemelbayeva's novel "Tower")

The article deals with the intellectual prose of the 21st century D. Amantai's novels "Gulder men kitaptar", A. Kemelbayeva's "Munara". Roman A.

Kemelbayeva's "Munara" collected philosophical thoughts, as well as discovered the latest searches in intellectual prose, introduced innovations and traditions. Roman D. Amantai's "Gulder men kitaptar" revealed new themes and ideas in Kazakh prose, the world's postmodern forms showed the author's skill from a psychological point of view, internal and external views of mankind were examined.

Keywords: *Literary tradition, intellectual prose, philosophical thoughts, postmodernism, psychological depth.*

ӘОЖ 821.512.122.09

Картаева А.М. – филология ғылымдарының докторы,
С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті
E-mail: kartaeva2011@mail.ru

Алдебаева Ж.З. – С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан
мемлекеттік университетінің магистранты
E-mail: zhaniya_aldebaeva@mail.ru

М.ӘУЕЗОВ ЖӘНЕ АБАЙТАНУ

Аңдатпа. Мақалада М.Әуезовтің Абай тақырыбына келуі, шығармашылығына арқау етуі жайлы сөз болады. Бала кезінен Абай шығармаларын санасына сіңіріп өскен М.Әуезов Қазан төңкерісінен кейінгі жылдардан бастап-ақ Абай мұрасының жиналуы мен зерттелуі туралы мәселеге қызу араласқаны баяндалады. М.Әуезов 30 жылдан артық барлық баянды ғұмырын тұтас ұлы ақын өмірбаяны мен әдеби мұрасын зерттеуге, насихаттауға арнағаны ғылыми деректермен беріледі. Абай мұрасын ғылыми әрі көркемдік тұрғыдан жүйелеп, қазақ әдебиеттану ғылымның жаңа саласы - Абайтанудың негізін қалаудағы ерен еңбегі аталып көрсетіледі.

Тірек сөздер: Абайтану, ақын мұрасы, ғылыми өмірбаян, зерттеу, монография, «Абай жолы» эпопеясы, өмірбаяндық, шығармашылық.

Қазақ халқының маңдайына біткен ойшыл даналары Абай мен Мұхтар Әуезов шығармашылығы – сан ұрпаққа рухани азық болатын сарқылмас мол қазына. Халқымыздың бүгінгі тарихында, мәдениеті мен әдебиетінде Абай мен Әуезовтің алатын орны ерекше, оны бір сөзбен айтып жеткізу қиын. Абай мен Әуезов мұрасы адам тіршілігінің сан-саласын қамтып, қазақ халқының өткені мен бүгінін, болашағын ұштастырған өміршендігімен, мәңгілік өзектілігімен қымбат. Аса алып тұлғалар – табиғат пен қоғамның, адамзат пен руханияттың айрықша бір көрінісі. Олар – әлемдік дара тұлғалар.

Абай Құнанбаев пен Мұхтар Әуезовтің есімдері бұл күндері ұлттық сана-сезімде мәңгі аталатын ұлы тұлғаларға айналды. Дана Абайды қазақ халқының рухани ұстазы ретінде тануымыз ұлы ақынның өз мұрасы арқылы ғана емес, сонымен бірге әлемдік көркем ойдың алтын қазынасына айналған М.Әуезовтің тарихи эпопеясы арқылы жүзеге асты. Бұл ретте ең бірінші тілге

тиек етеріміз – М.Әуезов әлемінің Абай әлемімен рухани сабақтастық мәселесі.

Абайдан Мұхтарды, Мұхтардан Абайды бөліп айту мүмкін емес. Ұлы ойшыл Абайдың өмірі мен ақындық жолы – Мұхтар Әуезовтің шығармашылық қызметінің басты тақырыбы. Бұл тақырыпты игеруге М.Әуезов өзінің бүкіл саналы өмірін, ақылының қайраты мен жүрегінің қызуын түгел арнады. Біз туған топырақтағы өнер-білім мен ақыл-ойдың өткен ғасырдағы шамшырағы Абай болса, осы ғасырдағы жарық жұлдызы М.Әуезов болып қалды.

“Бүгін біздің назарымызды көбірек аударуға тиіс нәрсе Мұхтар Әуезовтің ұлы Абаймен рухани жақындық-жалғастығы. Мұның өзі дүниежүзі әдебиетіндегі айрықша құбылыс. ...Абайды әлемге әйгілеу үшін Әуезов қандай қажет болса, Мұхтар Әуезовтің дүниежүзі мәдениетінің биігіне көтерілуіне Абай мұрасы, Абайдың өнерпаздық, ойшылдық дәстүріндей үлкен тірек сондай қажет еді”, - деп академик З.Ахметов Абай мен Мұхтардың рухани сабақтастығының дүниежүзі әдебиеті үшін маңызы зор екенін атап көрсетеді [1, 32 б.].

М.Әуезовтің көркемдік-эстетикалық нысанасы, суреткерлік тұрғысы, шығармашылық ойлау даралығы Абайдың көркемдік үлгі-өнегелерінен бастау алады. “Сондай өте қажетті де күрделі проблеманың бірі – “Абай мұрасы М.Әуезов творчествосында” деп аталатын тақырып қазірдің өзінде зерттеу нысанасына алынуда. Өйткені бұл мүлде тың мәселе... Абай қалыптастырған дәстүрдің жазушы творчествосында көрініс беріп, келісімді жалғастық тапқан соны қырларын ашу мүлде жаңа танымдарға бастайды», - дейді ғалым М.Мырзахметұлы [2, 196 б.]. Демек, М.Әуезовтің көркемдік әлемін, жазушылық даралығын зерттеу Абайдың шығармашылық мұрасына апарып саятыны сөзсіз.

Абай мен М.Әуезов шығармашылығы арасындағы рухани үндестік мәселесі 70 жылдардан бастап ғылыми еңбектерде ауызға алына бастайды. Мұхтар Әуезовтің туғанына 70 жыл толуы қарсаңында академик Р.Нұрғали 1967 жылы “Қазақ әдебиеті” газетінде жарияланған “Тақырыппен табысу” атты мақаласында, “Трагедия табиғаты” (1968) атты монографиясында, “Әуезов және Алаш”, “Сөз өнерінің эстетикасы” атты еңбектерінде Абай мұрасының жазушыға тигізген әсері жөнінде тоқталып өтеді. Абай шығармашылығын, поэзиядағы Абай дәстүрін зерттеген ғалым А.Нұрқатовтың “Жалғасқан дәстүр” (1980) атты еңбегінің “Ел өмірінің айнасы” бөлімінде М.Әуезовтің “Абай жолы” романындағы Абайдың ақындығы мәселесі қарастырылып, ақын шығармаларының туған сәті жайында айтылады.

«Абайдың рухани інісі» атты мақаласында әдебиеттанушы Л.Соболев: «Абай мен Мұхтардың арасында ортақ бір ұқсастық бар деп айту артық болмайды: біріншіден – ол әдеби кемел талант және, екіншіден - өз халқының жарқын болашағы туралы арман», - деп тұжырымдайды [3, 71 б.]. Ал “Абай жолы” роман-эпопеясын жазу барысында М.Әуезовтің Абайдың ақындық, ойшылдық дүниетанымына, көркемдік тіліне иек артқаны жөнінде сөз қозғаған Х.Әдібаев “Алыптың тұлғасы” мақаласында: “...Бойындағы бар жақсылық атаулыны актара отырып, ізденісін, тебіренісін Абайдан

тапты. Екі ұлы жан бір-бірін биіктен танып, рухани дүниесімен қосылып кетті» [4, 96 б.], - десе, академик З.Қабдолов «Арна» (1988) атты зерттеуіндегі, «Абай және Өуезов» (1997) атты мақаласында екі алыптың үндестігі жөнінде арнайы атап көрсетіп: “Демек, Өуезов – Абайдың ізін басушы емес, өнер жолын жалғастырушы: Мұхтар қазақ әдебиетін Абай көтерген биіктен әрі қарай өрлетіп, бүкіл дүниежүзілік классиканың күнес кеудесіне шырқатып шығарды. Абай мен Мұхтардың творчестволық туыстығын, екі алыптың өзара ұқсастығын, міне, дәл осы ерекшеліктен іздеген жөн”, - деп пайымдайды [5, 44 б.]. Осы орайда З.Ахметов «Абай және Өуезов» (1995) атты мақаласында ұлылар арасындағы рухани жақындыққа тоқталып, аталмыш тақырыптың маңыздылығына, өзіндік ерекшелігіне назар аударады.

Абай мұрасын ғылыми-шығармашылық тұрғыдан зерттеп, абайтану ғылымын қалыптастыру жолындағы М.Өуезовтің көп жылғы қажырлы еңбегі туралы профессор М.Мырзахметұлы “М.Өуезов және абайтану проблемалары” (1992), “Абай және Өуезов” (1997) атты зерттеулерінде арнайы қарастырады. Философия ғылымдарының докторы А.Тайжановтың зерттеу еңбегінде М.Өуезов шығармашылығының дүниетанымдық өзектеріне Абайдың рухани ұстаз болғаны аталады. М.Өуезов шығармашылығындағы Абай дәстүрі жайлы профессор Ж.Дәдебаев, профессор Т.Жұртбай еңбектерінде де кеңінен сөз болады.

Абай туған қасиетті топырақта ақынның даналық ізін жалғастырып жазушы Мұхтар Өуезов дүниеге келді. Абай топырағы оның қаламына айрықша әсер еткен. Мұхтар Өуезовтің өскен ортасы, көз ашқалы көріп білген, иісі бойына сіңген табиғат дүниесі: жер мен су, тау мен дала, ойпаты мен қыры жазушы болып қалыптасуына тарам-тарам сыбаға тартып, игі ықпал жасады. Тумысынан табиғи дарынды жас Мұхтар сөз өнері дәстүріне бай ортада өскен.

Алып мұхиттан сусындаған Мұхтарға Абай тақырыбы оның өмірінің мағынасы мен мәніне айналды. Бес жасынан атасы Өуездің Абай өлеңдерін жаттатып, санасына мәңгілікке сіңіргені ақынға деген құрметінің алғашқы бастамасы еді. Жастайынан Абай мұрасына қанығып, ақын шығармаларының құдіретін сезініп өсті. Бұл жайды М.Өуезов былай деп еске алады: «Атамыз бізді өзінше оқытатын. Бұл оның өзіне оңайырақ соққан болар. Ал шәкірт байғұстың көз жасы тимей-тимей кетуші еді. Аздап қара таныған соң өлеңдерінің бірінен соң бірін жаттадым. Өлеңдер бір түрлі түсініксіз. Ара-арасында: Пушкин, Лермонтов, Крылов, Татьяна мен Онегин тәрізді бұрын құлақ естімеген, оқшау, өзгеше есімдер ұштасып қалады» [6, 4 б.].

Бала кезінен Абай шығармаларын санасына сіңіріп өскен Мұхтар ақын жайлы жазуды он тоғыз жасында-ақ армандаған болатын. Әйтсе де М.Өуезов Қазан төңкерісінен кейінгі жылдардан бастап-ақ Абай мұрасының жиналуы мен зерттелуі туралы мәселеге қызу араласа бастаған еді. Әрі М.Өуезовтің Абай өмір сүрген ортада туып, жастайынан ақын шығармаларымен таныс болып өсуінің де белгілі дәрежеде мәні бар. Өйткені, ол сол дәуірдің ірілі-ұсақты оқиғаларын, ұлы ақын туралы ел арасындағы сан қилы әңгімелерді ой дүниесіне токи жүргендіктен, Абай өмірінде кездескен көп оқиғалардың сырын Абай мұрасын зерттеушілердің көбінен әлдеқайда жетік білді.

Бұл жағдай Абай мұрасын жинап зерттеудегі М.Әуезовтің орасан зор еңбегінің жемісті болып аяқталуына айтарлықтай септігін тигізді.

Мұхтар Әуезов алғаш рет ақын мұрасы жайлы мақала, деректерімен «Абай» журналында көрінді. 1922 жылы «Шолпан» журналында жарияланған «Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі» деген нағыз зерттеушілік тұрғыдан жазылған мақаласында Абай мұрасы жайлы алғаш рет теориялық негізде батыл барлау жасады. «Осы дәуірдің өзінде-ақ шығармаларын жақсы түсінуші, ол мұра туралы мағлұматы молы да Мұхтар Әуезов деген қоғамдық пікір қалыптасқан да еді. Абайдың әдеби мұрасының сырын терең ғылыми тұрғыдан білу керек деген тұжырымды ойға да ол осы тұста келген сияқты. Өйткені 1922 жылы «Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі» деген елеулі пікір таласын тудырған көлемді мақаласын жазумен қатар, Абайдың өмірі туралы естеліктерді Абайға байланысты әр түрлі дерек көздерін жинастырып жүрген жас талап Мұхтарды көреміз», - деген ғалым М.Мырзахметұлының мәліметі бойынша М.Әуезовтің Абай мұрасын студенттік кезінен бастап насихаттап, зерттей бастағаны анықталады [7, 76-77 бб.]. Қоңыр деген бүркеніш атпен жарияланған бұл мақалада М.Әуезов Абайдың қазақ әдебиетіндегі орнын, негізгі бағытын көрсетеді.

Бұл кезеңде Абайдың әдеби мұрасы туралы талас-тартыстың етек алуына байланысты Абай қай таптың ақыны, оны мұра ретінде қабылдау керек пе, әлде жоқ па деген сұрақтар туа бастады. Қоғамды тапқа бөлу, таза пролетариат мәдениетін жасауға ұмтылу – тұрпайы социологиялық танымды тудырды.

30-жылдардағы ұлы ақынның әдеби мұрасы маңында болып өткен пікір таласында орын алған әр алуан көзқарас тұрғысынан пікір айтқандардың ішінде Мұхтар Әуезов пен профессор Құдайберген Жұбановтың еңбектері айрықша орын алады. Өйткені дәл осы жылдары Абайдың әдеби мұрасын бағалауда тұрпайы социологиялық, формалистік, компаративистік көзқарастар өріс алып отырғанда, осы қым-қуыт қайшы пікірлерден тыс ғылыми негізде жазылған еңбек М.Әуезовтің «Абай ақындығының айналасы» мен Қ.Жұбановтың «Абай қазақ әдебиетінің классигі» деп аталатын зерттеу мақалаларының жазылуы – абайтану саласындағы ой-пікірде соны құбылыс ретінде қабылданды.

Абайды 1909 жылғы тұңғыш өлеңдер жинағынан кейінгі осы күнге дейін жарияланып келген ақынның толық жинақтары мен академиялық басылымдары М.Әуезовтің жинап бастыруымен, тікелей араласуымен, басшылығымен шығарылып келеді. Әсіресе, осы толық жинақтардың бәріне негіз болған әрі қазақ халқы өзінің ұлы ақыны Абай шығармаларымен тұңғыш рет жете танысып білуіне мүмкіндік алған 1933 жылғы тұңғыш жарияланған толық жинақ ақын мұрасын танып-білуде орасан маңызы бар мәдени құбылыс.

М.Әуезовтің ұзақ жылдар бойы жүргізген ізденіс үстінде туған ой-пікірлері түгелге жуық «Әр жылдар ойлары» деген атпен басылым көрген монографиялық еңбегінің желісіне сіңісіп отырған. Бұл еңбек автордың ұлы ақын мұрасына арналған жоғары оқу орындарында абайтанудың арнаулы курсынан оқылған дәрістері арқылы жинақталған ой-пікірлері мен танымдары болатын.

Ақын өмірбаяны жайлы жаңа деректер көзінің қорлануына орай М.Әуезов тарапынан Абай өмірбаянының төрт нұсқасы жазылды: біріншісі 1933 жылы Абай шығармаларын бастыру үшін; екіншісі 1940 жылғы басылым үшін; үшіншісі 1945 жылы жазылған; бірақ жарияланбаған. Төртінші нұсқасы 1950 жылы жазылды.

Абай жайлы ұзақ жылдарға созылған ғылыми зерттеулерін тұтас қорытындылай отырып, жазған ғылыми монографиясы мен атақты «Абай жолы» роман-эпопеясын жазу ұлы қаламгердің ғылыми-творчестволық ізденіс үстінде тер төккен 30 жылдан астам уақытын алды. Жазушының өз мәлімдеуіне сүйенер болсақ, Абай жөнінде жазу ойы 19 жасында-ақ асқарлы арманға айналған. Ұлы ақын мұрасын 17 жылдай толассыз іздену, зерттеумен шұғылданып, 12 жыл бойында тікелей жазумен айналысқан. Абай мұрасы М.Әуезовтің бүкіл ғылыми-творчестволық ғұмырында шарқ ұрып іздену үстіндегі рухани дем берушісі таусылмас қуаттың қайнар бұлағына айналған. Мұхтар Әуезов Абай тақырыбына қайта-қайта айналып бара берген. Абай өмірбаянына оқтын-оқтын белгілі бір уақыт үрдісімен қайта үңіліп, қайтара жазуға отыруының елеулі себептері бар болатын-ды. Жазушы кеңестік әкімшіл-әміршіл саясат ызғарының кесірінен Абай жайында көп ойларын ашық айта алмай кетті. Кейбір ой-пікірлерін ғылыми зерттеу еңбектерінде тезистік тұрғыдан кейінгі ұрпаққа ұсынса, ал кейбір көзқарастарын әдеби туындыларында астарлап көркемдеп жеткізіп отырады. «Абай жолы» роман-эпопеясында жазушының көп жайларды мегзеп, көркемдік тәсілмен астыртын суреттеп беретін тұстары да байқалады.

М.Әуезов барлық баянды ғұмырын тұтас дерлік ұлы ақын өмірбаяны мен әдеби мұрасын зерттеуге, насихаттауға, тоталитарлық жүйенің шабуылынан қорғауға арнады, қазақ әдебиеттану ғылымның жаңа саласы - Абайтану ғылымының негізін қалап дамытты. Абай – М.Әуезовтің ғылыми әрі көркемдік шығармашылығының басты тақырыбы. Бұл тақырып арқылы ол тарихтағы ғана емес, өз заманының да талай олқылықтарын таба білді. Әуезов – Абайдың өмірі мен шығармашылығын бірден-бір толық зерттеушілердің бірі. 30-жылдардың ортасына дейін көптеген жылдар бойы Абай шығармашылығы мен оның қазақ мәдениетін дамытудағы ролі жайлы даулы мәселелер толастамады. Абайдың шығармашылық бейнесі дұрыс әрі көркемдік негіз алуы үшін Мұхтар Әуезов көп күш жұмсады.

М.Әуезов қаламынан туған Абайдың ғылыми өмірбаяны – абайтану саласындағы бірегей еңбек. «Абай жолын» жазу үстінде М.Әуезов әрі ғалым, әрі жазушы ретінде екі салада қатар ізденді. Расында да, Мұхтар Әуезовтің жазушылық және ғалымдық шеберлігінде бір ғана көркемдік идея, бір ғана ғылыми бағдар – ұлы ақын Абай тағдыры басты темірқазыққа айналды да, бүкіл саналы өмірінің өзекті тақырыбы да Абай болды, шығармашылық ғұмырының бастауында да Абай тұрды, ғылыми қызметінде де ұлы ақын тұлғасы басты зерттеу нысанына айналды.

М.Әуезовтің абайтану ғылымындағы еңбегін ғалым Қ.Өмірәлиев екі салаға бөліп қарастырады. «Жұртқа белгілі, мұқтарлық абайтану екі салада жасалды: бірі – ғылыми жүйеде де, екіншісі – көркем формада «Абай жолында» жасалды», - дейді [8, 70 б.]. М.Әуезов ұлы ақын мұрасы жайлы сонау 20-жылда бастаған зерттеу жұмысын бергі кезде үш салада –

Абайдың өмірін зерттеп, ғылыми өмірбаянын жасау үлгісінде, шығармаларын зерттеп, ғылыми монография жасау жолында, ақынның өмірі мен шығармашылығы ішіне кіретін «Абай жолы» атты роман-эпопея жарату үстінде жүргізіп, 60-жылдың басына дейін алып келді.

«1929-1939 жылдардағы қуғын-сүргіннің тауқыметін тарта жүріп, ол өзінің өмірінің басты кітабы – «Абай жолы» эпопеясына іштей ыждаһаттылықпен дайындалды. Абай шығармаларының екі томдық толық жинағын шығарды, ақын туралы деректерді жинастырды, оның өмірбаяндық, шығармашылық жолын ғылыми тұрғыдан бір ізге түсірді. ...Осыдан бастап Мұхтар Әуезовтің қалған өмірі тек Абай бейнесін көркем бейнелеуге арналды. Бұл оның табиғи талантының барынша ашылып, дүниежүзілік деңгейге көтерілуіне жол салды», - дейді ғалым Т.Жұртбай «М.О.Әуезовтің шығармашылық өмірі мен көркемдік әлемі» атты докторлық диссертациясында [9, 361 б.].

XX ғасырдың ұлы туындысы «Абай жолы» эпопеясын жазуға қадам басқан күннен-ақ Мұхтар Әуезовтің алдына Абайдың ғылыми өмірбаянын жазу, оған қажетті әдеби, тарихи деректер көзін іздестіріп, жаңадан табылған ауызша немесе архивтік мағлұматтарды талдап қорыту, бір ізге түсіру міндеті қойылды. Екінші жағынан, осы салада өзі танып-білген, ойда қорытқан өмір шындығын көркемдік шындыққа айналдырып, эпопея желісіне сіндіру сияқты аса күрделі шығармашылық мақсат та тұрады. Жазушының осы екі саладағы ғылыми-шығармашылық ізденістері бірін-бірі жақсы толықтырып отырды.

М.Әуезов ұлы ақын мұрасын ғылыми тұрғыда зерттеп, көркемдік аяда айтып беру арқылы мақсатқа жетті. Бір дүниені екі үлкен әдіспен екі үлкен формада айтып беру арқылы жетті. Әрі ол әдебиеттанудың ғылыми жүйесін анық және берік, өзгермейтін қалыпта жасап берді. Әсіресе мұны М.Әуезов «Абай жолы» эпопеясында көркемдік форма аясында барынша тыңғылықты, барынша шашаусыз түгендеп, жетер жеріне жеткізіп орындап шықты. Жазушының осындай қажырлы еңбегіне Ғ.Мүсірепов мынадай баға береді: “Абай” романы ең алдымен, ең іргелі жазушымыз Мұхтардың жиырма бес жылға толған жазушылық еңбегінің негізгі қорытындысы сияқты” [10, 9 б.]

Абай өмірбаянына оқтын-оқтын белгілі бір уақыт өтісімен қайта үңіліп, қайтара жазуға отыруының елеулі себептері бар болатын-ды. Жазушы қаншама Сократ, Аристотель, Монтескье, Паскаль сияқты әлемдік ойшылдарды оқып, шығармаларымен танысса да, олардың дүниетаным көзқарастарымен Абайдың данышпандығын салыстырып, өз халқының ойшылын бәрінен де артық деп табады. Әлем әдебиетінің бай қазына қойнауына үңіліп, оған бар ниетімен қызыкса да, өзінің туған әдебиетіне, Абай тақырыбына қайтадан орала береді.

Мұхтар Әуезов шығармашылығының ең негізгі өзек еткен арнасы, рухани ұстазы Абай тағылымында жатыр. Алып мұхиттан сусындаған Мұхтарға Абай тақырыбы оның өмірінің мағынасы мен мәніне айналды.

Абай мұрасынан нәр алып сусындаған, ақын дәстүрін бойына сіңіріп өскен М.Әуезов оған рухани жағынан өте жақын болып кеткен. М.Әуезовтің Абайды білгені соншалық, соған рухани бар болмысымен сіңісіп кетеді. Жазушы шығармашылығы ақын рухымен шығып отырады. Әуезов

шығармашылығын зерделей қарағанымызда анық байқағанымыз, оның «Абай» пьесасы мен «Абай жолы» роман-эпопеясындағы Абай қалыптастырған мұраның іздері. Өнер адамына арналған көркем туынды жазып отырғандықтан, Абай образын ашуда жазушы ақынның өз шығармаларын шебер де келісті пайдаланған. М.Әуезов шығармашылығында жіптей есіліп отыратын басты нәрсе – ақынның ақындық қасиеті. «Абай жолы» роман-эпопеясындағы басты кейіпкер – творчестволық тұлға. Ақынның шығармашылық психологиясын беру үшін жазушы Абай шығармаларының тамыр тартқан тереңіне үңілген, өлеңдері мен қарасөздеріне иек артқан.

Тарихи құжаттардың және куәліктердің жиынтығы жағдайында шығармашыл тұлға ретінде Абай образын ашуда ақын поэзиясы зор маңызға ие болды, ол оның шеберлігін шыңдайтын өміршең бастауға айналды. Қазіргі оқырманға жақсы таныс және біздің дәуіріміздің жанды құдіреті болған Абай поэзиясы эпопея авторына баға жетпес материалдар болды. Қолында ақын өлеңдерінен өзге артында жартулы жазба дерек қалмаған жазушы ақын бейнесін жасау үшін, оның әдеби мұрасына сүйенген. М.Әуезовтің өз сөзімен айтсақ: “Маған өз шығармаларымен Абай көмекке келді”, - деуінде үлкен мән бар. Солардың көмегімен жазушы Абай шығармашылығының үлкен қоғамдық мәнін көрсетті. Абай поэзиясының сарыны мен желісі романға бай дерек көздері болған. Эпопеяда тікелей Абай поэзиясынан алынған эпизодтар аз емес. Ең маңыздысы – Абайдың ақындығын суреттей отырып, оның рухани әлемін ашады. Абайды ақын, ағартушы, ойшыл дәрежесіне көтере білді. Егер Әуезов Абай болмысының тереңіне бойлай білді десек, әрине оған жазушының Абай поэзиясын жақсы білгендігі мен ақын жанының құпиясына үңілуге көмектескендігі белгілі. Өз халқының қасіретіне қайғырған және оны шын бөлісе білген Абай образы ақынның поэтикалық туындыларында анық көрінеді.

Мұхтар Әуезов – Абайдың өнердегі дәстүрін жалғастырушы. Абай дәстүрін Әуезовтің жазушылық шеберлікпен жалғастыруы – олардың туған жер, өскен ортасы, рухани нәр алған қазына көздері, дүниетаным өзектері, өмір сүрген дәуір болмысы, сөздік қорындағы ортақ ұқсастықтар және сан сала қырынан келіп шығады. Екі ғұламаның ойшылдық, гуманистік, ағартушылық, сыршылдық, сыншылдық, суреткерлік қырлары сабақтасқан, тұтасқан дүние деп қараймыз. Ұлылар дүниетанымының өзектері, эстетикалық танымдары, ой тереңдігі, сөйлеу тіліндегі рухани тұтастық – ақын мен жазушының рухани сабақтастығының басты белгісі. М.Әуезовтің ұстазы Абайдың рухани әлеміне өмір бойы тереңдеуі жазушы шығармашылығын тұтас бірлікте алып қарауды қажет етеді. Өйткені Абай мен М.Әуезов әлемі – біртұтас әлем.

Әдебиеттер:

1. Ахметов З. Мұхтар Әуезов – қазақ әдебиетінің классигі / *Кітапта: М.Әуезов – XX ғасырдың ұлы жазушысы және гуманисі. – Алматы: Ғылым, 1997. – 163 б.*
2. Мырзахметұлы М. Әуезов және Абай. – Алматы: Қазақстан, 1996. – 272 б.

3. Соболев Л. Абайдың рухани інісі / Кітапта: Мұхтар Әуезов әлемі. Ред. басқ. З.Ахметов, Т.Әкім, Л.М.Әуезова. – Алматы: Жазушы, 1997. – 352 б.
4. Әдібаев Х. Алыптың тұлғасы / Кітапта: Мұхтар Әуезов әлемі. Ред. басқ. З.Ахметов, Т.Әкім, Л.М.Әуезова. – Алматы: Жазушы, 1997. – 352 б.
5. Қабдолов З. Абай және Әуезов / Кітапта: М.Әуезов – XX ғасырдың ұлы жазушысы және гуманисті. – Алматы: Ғылым, 1997. – 163 б.
6. Әуезов М. Менің өмірбаяным / Кітапта: Мұхтар Әуезов. Ұсынылатын әдебиеттер көрсеткіші. – Алматы: Қазақстан, 1968. – 104 б.
7. Мырзахметов М. Абайтану тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1994. – 192 б.
8. Өмірәлиев Қ. Абай афоризмі. – Алматы: Қазақстан, 1993. – 128 б.
9. Жұртбаев Т. М.О.Әуезовтің шығармашылық өмірі мен көркемдік әлемі / Филол. ғыл. докт. дис... – Алматы, 2000. – 377 б.
10. Молдаханов Ә. Мұхтар Әуезов және фольклортану проблемалары / Филол. ғыл. докт... авторефераты. – Алматы, 1998. – 53 б.

***

Картаева А.М., Алдебаева Ж.З.

М.Ауэзов и абаеведение

В статье речь идет о том, что М. Ауэзов обращается к теме Абая, берет за основу его творчество. Излагается, что с самого детства впитавший в себя произведения Абая М.Ауэзов после октябрьского переворота активно участвует в сборе и исследовании наследия Абая. Приводятся научные сведения о том, что М. Ауэзов всю свою сознательную жизнь на протяжении свыше 30-ти лет посвящает изучению биографии великого поэта и обнародованию его литературного наследия. Отмечается особый вклад М. Ауэзова в систематизацию наследия Абая с научной и художественной позиций, как основоположника новой области казахского литературоведения - абаеведения.

Ключевые слова: Абаеведение, наследие поэта, научная биография, исследование, монография, эпопея «Путь Абая», биографический, творческий.

***

Kartayeva A.M., Aldebayeva

M.Auezov and abaevedenie

In the article we are talking about the fact that, M. Auezov considers Abay as a foundation for his creativity. Absorbing Abay's creativity from the childhood, M.Auezov was very interested, so he gathered and investigated Abay's heritage after the October revolution. It is scientifically proved that, M.Auezov had dedicated more than 30 years of his life to study the biography and promulgate the literature heritage of Abay. M.Auezov's special contribution to systemizing the Abay's heritage from scientific and artistic perspectives is noted, as a founder of new direction of Kazakh literary criticism – Abay studies.

Keywords: Abaevedenie, the legacy of the poet, scientific biography, research, monograph, the epic «The path of Abai», biographical, creative.

УДК 81'42

Саурбаев Р.Ж. – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Павлодарский государственный педагогический университет
E-mail: rishat_1062@mail.ru

Амренов А.Д. – кандидат филологических наук, доцент, Павлодарский государственный педагогический университет
E-mail: adilbek.61@mail.ru

Омаров Н.Р. – кандидат филологических наук, доцент, Павлодарский государственный педагогический университет
E-mail: omardos@mail.ru

Текжанов К.Х. – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Павлодарский государственный педагогический университет

Вафеев Р.А. – доктор филологических наук, профессор, Павлодарский государственный педагогический университет

**КОНЪЮНКЦИОНАЛЬНЫЕ АДВЕРСАТИВНЫЕ
КОНСТРУКЦИИ В СТРУКТУРЕ ОСЛОЖНЕННОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ
СОВРЕМЕННОГО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА
(НА МАТЕРИАЛЕ АНГЛО-АМЕРИКАНСКИХ
ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ)**

Аннотация. В настоящей статье рассматриваются конъюнкциональные адверсативные конструкции с союзом *but* и *but and yet* в рамках осложненного предложения в современном английском языке. Адверсативность рассматривается как средство выражения ремы в логико-коммуникативном членении предложения.

В рамках осложненного предложения возможны синдетические адверсативные конструкции двух видов: экстенциональные и интенциональные. Экстенциональные конъюнкциональные адверсативные конструкции с союзом *but* рассматриваются как парцелированные, эллиптические, прерывистые, инвертированные. Конъюнкциональные адверсативные конструкции анализируются с позиции парадигматического, трансформационного синтаксиса.

Ключевые слова: Адверсативность, конъюнкциональная адверсативная конструкция, осложненное предложение, полупредикативность, противительные союзы, эллиптические и неэллиптические конструкции, трансформация, парадигматика, экстенциональные и интенциональные конструкции.

Адверсативность как логико-грамматическая связь языковых единиц характерна для синтаксических конструкций разных уровней – от сочетаний компонентов простого предложения до сочетания компонентов в составе сверхфразового единства. В рамках осложненного предложения возможны синдетические адверсативные конструкции, компоненты которых объединены с помощью сочинительных союзов *but, yet, and yet*.

Предложения с конъюнкциональными адверсативными конструкциями мы рассматриваем как предложения, осложненные введением в них

экстенциональных или интенциональных адверсативных конструкций.

Конъюнкциональная адверсативная конструкция является экстенциональной, если она состоит из двух непосредственно-составляющих (далее НС), выполняющих одинаковую синтаксическую функцию относительно какого-либо третьего члена в структуре осложненного предложения. Осложненное предложение мы понимаем как синтаксическую единицу, промежуточную между сложным предложением и простым предложением. По своей «поверхностной», синтаксической структуре осложненное предложение похоже на простое, поскольку в нем имеется только одна полнопредикативная конструкция, т.е. выраженная подлежащно-сказуемостной основой, вторая же конструкция выражена не полностью, т.е. не имеет в своей основе полную подлежащно-сказуемостную структуру, а дополняет первую и является добавочной, полупредикативной; по своей «глубинной», семантической структуре и деривационной основе осложненное предложение сходно со сложным предложением, поскольку оно является производным от двух ядерных предложений и отражает две динамические ситуации [1, с. 1143].

При этом составляющими таких конструкций могут быть как главные, так и второстепенные члены. Например:

Carelessness might have been forgiven, but not intention. [2, с. 123]

They were not, of course, looking at the girl, but at the boy. [2, с. 14]

В приведенном примере синтаксическая конструкция, состоит из двух ядерных основ, в которой полнопредикативная часть выражена подлежащно-сказуемостной структурой, т.е. первым ядерным предложением является: *Carelessness might have been forgiven*, во втором примере *They were not, of course, looking at the girl* вторая же выражена неполнопредикативной конструкцией, т.е. не имеет полную подлежащно-сказуемостную структуру *but not intention* и *but at the boy*, но в глубинной же структуре можно воспроизвести второе ядерное предложение через парадигматический анализ *but intention might have not been forgiven* и *but they were looking at the boy*. Таким образом, мы видим, что несмотря на то, что по своей структуре предложения являются простыми, их семантическое расширение происходит за счет адверсативных конструкций с противительным союзом *but*, которые на поверхностном уровне не выражены глагольной основой, но их предикативность заложена в скрытой, имплицитной основе, следовательно подобные предложения имеют сложную синтаксическую природу. Будучи по структуре простыми, они не являются таковыми, но являются конструкциями более сложного типа. Ряд исследователей на это обращают внимание и относят их к предложениям осложненного типа [3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11].

Адверсативная конструкция является интенциональной, если она имеет лишь одну НС, выполняющую функцию второстепенного члена предложения. Например:

He was smiling, but not with his eyes [12, с.145].

Структура и функция экстенциональных конъюнкциональных адверсативных конструкций с союзом ***but***.

Экстенциональные конъюнкциональные адверсативные конструкции, вводимые союзом ***but***, могут быть:

1) эллиптическими и неэллиптическими в зависимости от того, как выражен идентичный элемент первого и второго компонента – имплицитно или эксплицитно; например:

It was a sporting idea, but, on the face of it, impracticable [13, с.101].

...it's a hard life but a merry one [14, с.69]

2) непрерывными и прерывистыми в зависимости от того, как расположены их составляющие – контактно или дистантно, например:

The flow of blood was changed but not lessened. [15, с.13]

She'd seemed disappointed when I told her I was going home, but far from heartbroken. [16, с. 75]

3) инвертированными и неинвертированными в зависимости от того, находится ли союз в препозиции или интерпозиции по отношению к соединяемым компонентам, например:

She had spoken all the time to Franklin, but as if in a general way, not looking at him- (Bates, 146)

She started jitterbugging with me -but just very nice and easy, not corny. [17, с. 77]

The room was lit only by a table lamp; momentarily its soft light seemed to make her not younger, but older. [18, с. 258]

4) одноструктурными и разноструктурными в зависимости от того, представлены ли их компоненты одинаковыми или различными морфологическими (синтаксическими) единицами; например:

...she felt for her mother not respect but contempt [2, с. 44]

...she woke in the morning hungry but with her head still aching [2, с. 106]

Компоненты одинаково оформленных (параллельных по форме) экстенциональных конъюнкциональных адверсативных конструкций могут быть выражены всеми частями речи, а именно: существительными, прилагательными, местоимениями, наречиями, глаголами в личной форме, инфинитивом, герундиями, причастиями; однотипными словосочетаниями или однотипными придаточными предложениями.

Гораздо больший теоретический интерес, однако, представляет рассмотрение разноструктурных экстенциональных конъюнкциональных адверсативных конструкций. Многие зарубежные англисты неправомерно ограничивают дистрибутивные возможности сочинительных союзов параллельными по форме конструкциями, утверждая, что соединительные компоненты должны принадлежать либо к одной и той же части речи, либо к одному и тому же типу словосочетаний, либо, наконец, к одному и тому же типу подчинительных предложений. Так, П. Робертс считает, что предложение: *John was young but a philosopher* не является отмеченным, так как *John was young* – случай NP+Aux+be+Adj, в то время как *John was a philosopher* – случай NP+Aux+be+NP [9]. На наш взгляд, это предложение является маркированным, так как прилагательное *young* и существительное *philosopher* имеют одинаковую синтаксическую функцию (предикативного члена) и, следовательно, будучи параллельными морфологически, параллельны синтаксически, т.е. на более высоком уровне.

Неразличение морфологического и синтаксического уровней в аналогичных случаях можно отметить и у некоторых российских

англистов. Так, Я.Г. Биренбаум считает морфологически разнооформленные элементы, связанные сочинительными союзами, грамматически неоднородными, выполняющими в предложении различные синтаксические функции [11, с. 79]. По его мнению, в предложении *He had his head, so never learned that he saw not a thirty foot Bear thirty feet away, but a seven foot Bear not far from the fire and casting a black thirty foot shadow on he smooth rock behind* сочинительный союз *and* связывает обстоятельство места и обстоятельство образа действия, т.е. неоднородные члены предложения, характеризующие действие с различных сторон. Мы же считаем возможным рассматривать конструкцию *not far from the fire and casting a black thirty foot shadow* как постпозитивный атрибут к *Bear* – второму компоненту конструкции, поскольку в предложении есть постпозитивное *thirty feet away* к *Bear* – ее первому компоненту. Аналогично в предложениях *I found her at home and alone; He is in heaven now, and happy*, по нашему мнению, нельзя усматривать сочетания «неоднородных» членов, так как, несмотря на свою морфологическую разнооформленность, они выполняют в предложении одну и ту же синтаксическую функцию предикативного члена.

Поскольку «в одной и той же синтаксической функции могут употребляться разные морфологические единицы (слова разных частей речи) и синтаксические конструкции», разнооформленные экстенциональные противительные конструкции допускают многообразие возможных структурных типов.

А.Г. Поспелова, рассматривавшая сочинение разнооформленных синтаксических единиц на материале современного английского языка, выделила три типа: к первому типу она относит члены предложения, компоненты которых выражены разными частями речи, которому – такие, в которых члены предложения, выраженные частями речи, сочетаются с придаточными предложениями, к третьему – сочетания нескольких придаточных предложений, вводимых разными способами [19]. В результате анализа данного материала мы подтверждаем возможность принадлежности компонентов к разным морфологическим классам, так и возможность их принадлежности к разным синтаксическим классам. Например:

He was extravagant, but not the reason for his distaste. [20, с. 24]

She went to the department store which her mother had always favored, not through perversity, but because it was the only place she knew. [2, с. 201]

The most elusive quality about first impression is not what they are, hut when they occur. [21, с. 10]

Однако А.Г. Поспелова считает, что простому предложению свойственен только первый тип разнооформленности его компонентов. Предложения, содержащие разнооформленные единицы второго типа, она рассматривает как сложные [19, с. 56]. Между тем, компонент экстенциональной конъюнкционной адверсативной конструкции, выраженный придаточным предложением, занимает ту же самую синтаксическую позицию, что и компонент, выраженный словом или словосочетанием, выступает как функциональный эквивалент последнего. Поэтому здесь мы присоединяемся к мнению тех лингвистов, которые считают, что нет оснований относить второй тип разнооформленных

синтаксических единиц к сложному предложению. В этих случаях мы имеем дело с «регрессивным функционированием», когда единица высшего уровня (предложение), утратив семантическую разложимость, становится единицей низшего уровня.

Экстенциональные конъюнкциональные адверсативные конструкции могут быть также парцелированными и непарцелированными в зависимости от того, находятся ли они во включенной или абсолютной позиции. В качестве свободной, несвязанной формы противительная конструкция выражает обстоятельственные и квалификативные отношения. Например:

...when I passed her chair I wanted to kiss her. Not passionately, I may add, but as I would have kissed my mother on my way to work. [16, с. 125]

Besides that, he had a lot of pimples. Not just on his forehead or his chin, like most guys, but all over his whole face. (Salinger, 23)

He saw his feeling as it was in the nature of an infatuation. Ridiculous, perhaps, but so real that sooner or later it must disclose itself. [22, с. 160]

Парцелированные адверсативные конструкции носят явный присоединительный характер, о чем свидетельствует, например, употребление в первом предложении конструкции *"I may add"*. При этом присоединительные противительные конструкции не всегда носят характер дополнительного сообщения по отношению к ранее высказанной мысли. В рассматриваемых предложениях они развивают содержание дальше, отталкиваясь от уже высказанного в сторону дальнейшего разворачивания речи. На специфическое структурное значение таких рематических элементов в речевом потоке указывает соответствующая интонационная пауза, которую делает здесь говорящий.

Парцелированные адверсативные конструкции могут также служить средством раскрытия содержания повторяемого опорного слова предложения, например:

What she said was true. He had the jitters all morning; he was afraid of all the things she said. Not consciously afraid, but with a slight wateriness of the stomach [23, с. 49]

Адверсативные конструкции могут уточнять, конкретизировать содержание опорного слова предложения путем указания на исключаяющие признаки. Например:

My father died and left me some money. Not much, but some (Shaw, 18)

For the dress was quite impossible. Or worse-not quite impossible, but just about, just gently verging upon the impossible. [2, с.72].

Экстенциональные адверсативные конструкции могут употребляться в функции любого члена предложения, а именно:

1) подлежащего:

Carelessness might have been forgiven, but not intention. [21, с. 23];

2) сказуемого:

He didn't speak, but gave me a brief nod. [16, с. 238];

3) дополнения:

She was a little afraid - not of him but of that quality in him. [21, с.11];

4) определения:

It was the grim resolution of a bent, bedraggled, but unbroken pride [24, с.421];

5) обстоятельства:

...I've read his novels not once or twice, but half a dozen times. [25, с. 28]

Выполняя общую синтаксическую функцию обстоятельства, компоненты экстенциональных конъюнкциональных адверсативных конструкций могут, однако, относиться к разным его типам. Так, в противительной конструкции могут сочетаться обстоятельство характеристики времени и обстоятельство образа действия, обстоятельство образа действия и обстоятельство сопутствующих явлений, обстоятельство частности и обстоятельство сравнения и т.д.; например:

I've known him for a long time, but not well until about 6 months ago [23, с. 293]

I naturally saw him frequently now, but only in the capacity of 'grandfather, only as a private person. [18, с. 20]

"Well, we've got to do it", said Vai obstinately, but reddening too. [21, с. 63]

Я.Г. Биренбаум рассматривает такое объединение сочинительными союзами разных обстоятельств как сочетание неоднородных членов предложения. В основе объединения различного типа обстоятельств, по его мнению, лежит некая «внелингвистическая материальная общность». Такая точка зрения представляется нам по меньшей мере спорной. «Функция слова определяется теми связями и отношениями, которые возникают между словами в процессе речи» [11]. Поэтому существующая в действительности внелингвистическая общность обязательно должна быть выражена вполне определенными синтаксическими отношениями. Класс обстоятельств, как отмечается в перспективе «Русский язык и советское общество», остается синтаксически недостаточно обобщенным, недостаточно грамматическими единицами. Языковеды-русисты видят путь к преодолению этой раздвоенности в усилении «грамматически-отвлеченного в обстоятельственных членах предложения за счет лексически-разнородного». Употребление обстоятельств разных типов в качестве компонентов адверсативной конструкции свидетельствует о том, что подобная тенденция характерна и для современного английского языка.

Выступая как расчлененное обозначение признака явления, адверсативная конструкция может следовать за обобщающим словом, раскрывая его содержание. Например:

Jogn Hallows was the type of man I would have liked for a brother: good-looking, kind, sharp as a needle in his job, but very alert to other people's feelings. [27, с. 49]

Спецификой обобщающих слов при адверсативных конструкциях является их лексическое содержание. Это слова типа: *odd, strange, peculiar, curious* и т.д., раскрывающие идею адверсативности. Например:

His clothes were odd too, quite good, but overstyled. [27, с. 1].

His expression was peculiar, not exactly hostile, but certainly not friendly. [28, с. 294]

Структура и функции экстенциональных адверсативных конструкций с союзами *yet* и *and yet*.

Некоторые зарубежные грамматисты считают, что в простом предложении только союз *but* может выступать экспликатором

противительной связи – именно в этом они видят отличие *but* от *yet*. Что же касается союза *and yet*, то статус самостоятельного противительного союза вообще не признается, и он, как правило, среди сочинительных союзов не называется.

Регулярность и высокая частотность употребления союза *and yet* в функции связи языковых элементов на всех трех уровнях – простого, осложненного сложносочиненного предложения и сверхфразового единства – позволяет говорить о фразеологизации сочетания *and yet* и его функционирования в языке в качестве неделимой единицы. Однако возможность опущения первого элемента *and* без изменения структурно-семантического типа конструкции и наличие в языке противительного союза *yet* свидетельствует о том, что союз *and yet* является синтаксическим вариантом союза *yet* и находится с ним в отношениях полной взаимозаменяемости.

Анализ языкового материала показывает также, что нельзя ограничивать дистрибутивные возможности союза *yet* сочетаемостью только с прилагательными и глаголами. Дистрибутивные возможности союза *yet*, гораздо шире, оба они, обладая наибольшей сочетаемостью с прилагательными, глаголами и наречиями, могут также употребляться практически со всеми частями речи. Однако поскольку в синтаксическом аспекте релевантным является анализ языковых единиц со стороны выполняемых ими синтаксических функций, а компоненты экстенциональных адверсативных конструкций, выполняя одну и ту же функцию, могут принадлежать к разным лексико-морфологическим и синтаксическим классам, правомернее говорить не об ограничениях в дистрибуции, а об ограничениях в плане синтаксических функций. Так, обладая потенциальной возможностью соединять компоненты адверсативных конструкций, выраженных существительными, союзы *yet* и *and yet* реализуют ее в наиболее типичных для них функциях, а именно, в функциях:

1) определения:

A look of hopelessness yet of dignity formed upon his stiff face. [29, с. 93] и

2) предикативного члена:

Within that still neat figure... was intense concentration entire respect for the proceedings, and yet, a queer contempt for them. [18, с. 255].

Употребление конъюнкциональных адверсативных конструкций с союзами *yet* и *and yet* в функции сказуемого и обстоятельства также носит систематический характер. Крайне редко, спорадически употребляются противительные конструкции с рассматриваемыми союзами в функции подлежащего и дополнения. Например:

She stood looking at him and yet past him. [23, с. 117]

Конъюнкциональные адверсативные конструкции с союзами *yet* и *and yet* могут быть разноструктурными, парцеллированными, прерывистыми и эллиптическими. Однако в отличие от экстенциональных адверсативных конструкций с союзом *but* экстенциональные противительные конструкции с союзами *yet* и *and yet* не могут быть инвертированными.

Структура и функции интенциональных конъюнкциональных адверсативных конструкций, вводимых союзами *but*, *yet*, *and yet*.

Как отмечалось выше, интенциональные конъюнкциональные адверсативные конструкции конституируются одним компонентом, имеющим правостороннюю дистрибуцию.

В современной англистике интенциональные противительные конструкции не были предметом специального исследования. Правда, Я.Г. Биренбаум указывает на возможность связи с помощью сочинительных союзов сказуемого и обстоятельства (образа действия, места, времени), сказуемого и дополнения, но он рассматривает эти конструкции не как особую структурную единицу, а как сочетания неоднородных членов предложения [11, с. 78]. Не различие им морфологического оформления и синтаксической функции привело к тому, что интенциональные конструкции в силу своей «неоднородности» оказались у него в одном ряду с экстенциональными противительными конструкциями. Так, приводимые им примеры

- 1) *This chap was a burglar and in prison;*
- 2) *I judged that the cake was ours, and by a large majority;*
- 3) *Cowperwood was silent but with delight.*

иллюстрируют возможность сочетания предикативного члена при составном именном сказуемом с обстоятельством (в первом и втором примере) и дополнением (в третьем примере).

Первый пример содержит экстенциональную конъюнкциональную адверсативную конструкцию, синтаксическая функция которой (функции предикативного члена) совпадает с синтаксической функцией как первого, так и второго компонента.

This chap was a burglar and in prison.

This chap was a burglar. → This chap was in prison.

Второе и третье предложения содержат интенциональные конъюнкциональные конструкции *and by a large majority; but with delight*, которые сочиняются не с предикативными членами *ours* и *silent*, а относятся ко всему предложению (предикативному ядру), выполняя роль «своеобразного распространителя предложения, его детерминанта».

Проблема интенциональных конъюнкциональных адверсативных конструкций в пределах простого предложения тесно связана с проблемой обособления второстепенных членов предложения. Так, И.М. Коваленко рассматривает обособление второстепенных членов не как изоляцию, отмежевание вводимых членов от опорного предложения, а как способ особой их связи с ним, позволяющей данным членам в таком положении выполнять предикативную функцию [30, с. 16]. Обособленные второстепенные члены являются рематическими, т.е. коммуникативно важными, элементами предложения и представляют собой именные конденсации, самостоятельная функция которых – сообщение о признаке, устанавливаемом в процессе речи.

Интенциональные конъюнкциональные адверсативные конструкции обогащают предложение именно в плане увеличения в нем рематических элементов. «Они усиливают коммуникативную динамичность предложений, поскольку не допускают повторения динамически слабых элементов в их структуре».

Структурный минимум конструкции может быть представлен прилагательным, наречием, предложным субстантивным или местоименным словосочетанием. Например:

I smiled again, but thoughtfully [27, p. 18]

I longed to speak out, and in the end I did speak, but not, so it happened, to her. (Green-1, 26)

She seemed amused at something, but not in an unkindly way. [18, с. 89]

Наиболее типична для конъюнкциональных адверсативных конструкций этого типа функция обстоятельства. Они могут функционировать в предложении как обстоятельство:

1) времени:

...I'd probably see them again, but not for years. [17, с. 211],

2) частотности:

She used to write to me, but not so often. [31, с. 25],

3) места:

...I've got something to tell you, but not here [31, с. 55],

4) причины:

She was as pleased as he at the unexpected news, but for a rather different reason. [18, с. 49],

5) условия:

Fleur wanted the added richness and excitement which Wilfred's affection gave to life, but without danger and without loss. [28, с. 129],

6) образа действия:

Conny laughed, but not happily [32, с. 227],

7) сопутствующих явлений:

They walked on again, but only hand in hand. [16, с.74],

8) степени:

I was still sweating, but not so bad any more. [17, с. 206]

Значительно реже встречаются конструкции в функции дополнения.

Например:

He was smiling, but not with his eyes. [16, с. 145]

I longed to speak out, and in the end I did speak but not... to her. [32, с. 26]

Я.Г. Биренбаум считает, что в современном английском языке подобные конструкции в функции определения не встречаются [11 с. 46]. Наш материал показывает, однако, что такие конструкции, хотя и редки, но возможны. Например:

It took her mind off the slowly approaching rite, which would give her a freedom but doubtfully desired [16, с. 200]

Power but not of glory surged through me. [13, с. 147]

He had later love affairs, but of a different sort. [33, с. 188]

Рассмотрев экстенциональные и интенциональные конъюнкциональные адверсативные конструкции со стороны специфических для них структурных свойств и функций как особые структурные типы, адекватные своему назначению и соответствующим образом выполняющие свою коммуникативную функцию, проанализируем их в плане корреляционной иерархии с целью определить их место в общей синтаксической системе современного английского языка.

Некоторые лингвисты рассматривают предложения с экстенциональными адверсативными конструкциями как результат совмещения двух простых предложений.

A woman was passing below,

but not she. A woman was passing below. → Not she was passing below.

Совмещение двух приведенных параллельных конструкций считается возможным, во-первых, благодаря наличию тождественных слов в одинаковой морфологической форме, которые употреблены только однажды, во-вторых, благодаря изофункциональности нетождественных элементов.

На наш взгляд, рассматриваемое предложение соотносимо прежде всего со сложносочиненным предложением *A woman was passing below, but not she was passing below* и являет собой пример сокращенной структуры, в которой идентичный компонент употреблен только однажды. Сложносочиненное предложение, со своей стороны, соотносимо с указанными двумя простыми предложениями.

Аналогичной точки зрения придерживаются и представители современной трансформационной грамматики. Сложносочиненное предложение и осложненное простое предложение с сочинительной конструкцией они рассматривают как коррелятивные синтаксические единицы – структурные варианты, несущие тот же самый семантический объем информации. Так, в результате применения факультативной трансформации «стирания» (deletion), позволяющей элиминировать потенциальное повторение одних и тех же элементов без ущерба для передаваемой семантической информации, предложение *My uncle has been dieting and my aunt has been dieting too* может быть представлено тремя структурными вариантами:

1) *My uncle has been dieting and my aunt has been dieting too;*

2) *My uncle has been dieting and my aunt has, too;*

3) *My uncle has been dieting and my aunt too.*

Все эти структурные варианты манифестируют единую концептуальную структуру.

В парадигматическом плане интенциональные противительные конструкции также сопоставимы со сложносочиненными предложениями.

А.Н. Гвоздев, анализируя противительные отношения в простом предложении на материале современного русского языка, отмечает, что иногда при союзе «но» во второй части опускается сказуемое, имеющееся в первой части, благодаря чему создается впечатление, будто указанный союз объединяет разные члены предложения. По его мнению, вторая часть вносит ограничение к утверждению, содержащемуся в первой части [34]. Например:

Правда, в газету я писал, но через силу, поневоле.

Вероятно, ты будешь работать в этой газетине, но не раньше лета?

Подобной точки зрения придерживаются и некоторые англисты.

Л. Кимбалл рассматривает эллиптические предложения как результат тенденции современного английского языка к экономии. Эта тенденция, по ее мнению, вызывается следующими двумя причинами:

1) преобладающим вниманием к содержанию излагаемой мысли, а не ее форме. В таком случае оставляются только коммуникативно значимые слова и опускаются элементы, которые могут быть выполнены читателем;

2) желанием удержать внимание читателя, в связи с чем опускаются слова, не способствующие развитию высказывания [35].

Соответственно, предложение *The stranger attempted once or twice to stop the torrent of words, but in vain; so he bowed his head and suffered it to flow on*, с интенциональной конструкцией *but in vain* Л. Кимбалл рассматривает как эллиптическое, опущенные элементы которого могут быть легко восполнены.

Представители современной трансформационной грамматики также рассматривают предложения типа *He came, and fast* как конструкции, содержащие нулевые формы. «В каждой более короткой конструкции содержатся нулевые формы морфем, представленные в положительных формах в более длинных конструкциях; нулевых форм ровно столько, сколько нужно для того, чтобы получилась одна и та же конструкция». По мнению З. Хэрриса, перед *fast* употребляется нулевой заместитель *She came*, так как слово класса D в позиции *fast* входит в D-окружение глагола в предшествующей части предложения (*came*).

Не считая, что простые предложения, осложненные интенциональной и адверсативной конструкцией, страдают структурной неполнотой и требуют выполнения опущенных элементов, мы, тем не менее, рассматриваем их как коррелятивные конструкции со сложносочиненными предложениями в парадигме конструкций со значением адверсативности.

С другой стороны, в ряде случаев интенциональные противительные конструкции можно соотносить не с коррелятивными сложносочиненными предложениями, а с экстенциональными адверсативными конструкциями и рассматривать как их эллиптические варианты, левые нулевые компоненты которых могут быть восстановлены из макроконтекста. Например, в предложении *They walked on again, but only hand in hand*. [20, с. 74] левый компонент легко восстанавливается из предшествующего текста: *They walked on again *not with John's arm round Fleur's waist, * but only hand in hand*.

Левый элемент может быть также восстановлен из последующего контекста, например:

She dropped him, but not like a hot brick, or a hot potato. She dropped him with infinite gentleness, as softly as the tear that she doubtless shed when she made up her mind to do something so repugnant to her nature; she dropped him with so much tact, with such sensibility, that Jasper Gibbons perhaps hardly knew he was dropped. [26, с. 129]

Вынесение левого компонента за пределы конъюнкциональной адверсативной конструкции и, следовательно, за пределы предложения вызвано в данном случае необходимостью его логико-коммуникативного выделения.

Выводы.

1. В рамках осложненного предложения возможны синдетические конъюнкциональные адверсативные конструкции двух видов: экстенциональные и интенциональные. Соответственно, сочинительные

союзы *but, yet, and yet*, выступающие экспликаторами адверсативности на этом уровне, употребляются как для соединения однородных членов предложения (наличие лево- и правосторонней дистрибуции в пределах экстенциональных конструкций), так и для введения обособленных второстепенных членов предложения (наличие только правосторонней дистрибуции в пределах интенциональных конструкций).

2. Экстенциональные конъюнкциональные адверсативные конструкции с союзом *but* могут быть парцелированными, эллиптическими, прерывистыми, инвертированными. Экстенциональные конструкции с союзами *yet, and yet* могут быть только парцелированными, прерывистыми и эллиптическими.

3. При рассмотрении структурных типов экстенциональных конъюнкциональных адверсативных конструкций неправомерно ограничивать дистрибутивные возможности сочинительных союзов определенными морфологическими классами. Как союз *but*, так и союзы *yet, and yet* характеризуются сочетаемостью со всеми частями речи. Неправомерно также ограничивать функции сочинительных союзов такими случаями, когда компоненты конструкций относятся к одному и тому же классу синтаксических единиц. Возможные структурные типы весьма разнообразны и допускают принадлежность компонентов не только к разным морфологическим, но и к разным синтаксическим классам.

4. Экстенциональные конъюнкциональные адверсативные конструкции могут употребляться в функции всех членов предложения, в то время как интенциональные конструкции – только в функции второстепенных членов.

5. В плане рассмотрения иерархии конъюнкциональных адверсативных конструкций в единой синтаксической системе интенциональные конструкции соотносимы с экстенциональными и могут рассматриваться как эллиптические варианты последних. В свою очередь, экстенциональные конструкции соотносимы со сложносочиненными предложениями и могут рассматриваться как их эллиптические варианты.

Литература:

1. Saurbayev R.Zh., Tekzhanov K.Kh., Ergaliyev K.S., Amrenov A.D. *On the Issue Structure-Semantic and Predicative Features of Semi-Composite Sentences and Their Functions in the Bounds of Paradigmatic Syntax* // *Life Science Journal*. – 2013. – №10 (4). – P. 1042-1050.
2. Drabble M. – *Jerusalem the Golden*, Penguin Modern Classics, 2011. – 224 p.
3. Дмитриева Л.К. Осложненное предложение на шкале переходности // *Сложное предложение в системе других синтаксических категорий*. – Л., 1984. – С.37-39.
4. Бабайцева В.В., Максимов Л.Ю. *Современный русский язык. Синтаксис (осложненное предложение)*. – М., 1981. – 270 с.
5. Прияткина А.Ф. *Осложненное простое предложение*. – Владивосток, 1983. – 95 с.
6. Есенов Х.М. *Синтаксис предложений с зависимыми конструкциями в казахском языке / Автореф. дис. ...д-ра филол. наук*. – Алма-Ата, 1975. – 64 с.

7. Вафеев Р.А., Саурбаев Р.Ж. Структурно-семантическое осложнение предложения в разноструктурных языках. – Павлодар: Изд-во ПГПИ, 2012. – 128 с.
8. Saurbayev R.Z., Tekzhanov K.Kh. Substitute Construction as an Indicator of Structural-Semantic Expansion of Sentence (as Exemplified by English, Russian and Tatar Languages) // *Life Science*. – 2013. – №10(10s). – P. 30-35.
9. Saurbayev R.Zh., Tekzhanov K.Kh., Ergaliyev K.S., Amrenov A.D., Omarov N.R. To the Problem of Delimitation of the Expanded Sentence as an Independent Syntactic Category in Modern Linguistics) // *Life Science*. – 2013. – №10 (12s). – P. 464-474.
10. Roberts P. *English syntax*. – New York: Harcourt, Brace and world, 1964. – 434 p.
11. Биренбаум Я.Г., Шевлягина Н.В. О системном характере отношений в конструкции со сложным дополнением (на материале английского языка). – М., 1989. – 127с.
12. Braine J. *Room at the Top*. – Popular Classics, 2005. – 248 p.
13. Steinbeck, J. *The Winter of Our Discontent*, Penguin Modern Classics, 2008. – 336p.
14. Maugham W. *Cakes and Ale*. Vintage, 2000. – 308 p.
15. Bates - Bates H. *Fair Stood the Wind for France*. – Penguin Classics, 2006. – 256 p.
16. Braine J. *Life at the Top*. – Published by Methuen Publishing, 1980. – 287 p.
17. Salinger J. *The Catcher in the Rye*. Wordsworth Classics 2004. – 277p.
18. Braine J. *Room at the Top*. – Popular Classics, 2005. – 248 p.
19. Поспелова А.Г. Речевые приоритеты в английском диалоге / Диссертация в виде научного доклада на соискание ученой степени док. филол. наук. – СПб., 2001. – 73 с.
20. Galsworthy J. - 2 - *To Let*. Penguin Classics, 2000 – 230 p.
21. Wilson - Wilson M. *Live with Lightning*. Published by Little. Brown & Company, 1949. – 404 p.
22. Galsworthy J. - 1 - *In Chancery*. Wordsworth Classics Edition, 1999. – 320 p.
23. Bates - Bates H. *Fair Stood the Wind for France*. – Penguin Classics, 2006. – 256 p.
24. Shaw I. *The Young Lions*. Published by University of Chicago Press, 2000. – 696 p.
25. Dreiser - Dreiser Th. *Sister Carry*. – Published by Norton & Company, 1991. – 580 p.
26. Maugham W. *Cakes and Ale*. Vintage, 2000. – 308 p.
27. Winston - Winston G. *The Walking Stick*. L., 1967.
28. Galsworthy J. - 3 - *The White Monkey*. Ballantine Books, 1972.
29. Cronin A. *The Citadel*. – Published by Brown and Company, 1983. – 368 p.
30. Коваленко И.М. Синтаксическая форма необособленного и обособленного определения в современном французском языке (на материале конструкции *adj.-prép. N/V*) / Диссертация на соиск. канд. филол. наук. – Минск, 1978. – 161 с.
31. Shute N. *Round the Bend*. Published by House of Stratus, 2002. – 396 p.
32. Lawrence D. *Lady Chatterley's Lower*. Wordsworth Classics, 2007. – 276 p.

33. Fitzgerald, - Fitzgerald S., *This Side of Paradise*, Scribner, 1998. – 288 p.
34. Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык. – Ч 2. Синтаксис, Изд. 2 переработанное. – М.: «Учпедгиз», 1961. – 344 с.
35. Kimball L.G. (2011). *The Structure of the English Language*. – New York: Cincinnati, Chigago American book Company. – 161 p.

***

**Сауырбаев Р.Ж., Әмренов Ә.Д., Омаров Н.Р.,
Текжанов Қ.Х., Вафеев Р.А.**

**Қазіргі ағылшын тілінің күрделіленген сөйлемінің
құрылымындағы конъюнкционалдық адверсативтік сөйлем құрылысы
(ағылшын-америкалық көркем шығармалардың
материалы бойынша)**

Мақалада қазіргі ағылшын тілінің күрделіленген сөйлемінің аясында *but* және *but and yet* жалғаулығы бар конъюнкционалдық адверсативтік сөйлем құрылысы қарастырылады. Адверсативтік сөйлемнің логикалық-коммуникативтік мүшелеріндегі рема айтылуының амалы ретінде қарастырылады.

Күрделіленген сөйлемнің аясында синдетикалық адверсативтік сөйлем құрылысының екі түрі болуы мүмкін: экстенционалдық және интенционалдық. *But* жалғаулығы бар экстенционалдық конъюнкционалдық адверсативтік сөйлем құрылысы парцеллиленген, эллиптік, үзік-үзік, инверттеленген. Конъюнкционалдық адверсативтік сөйлем құрылысы парадигматикалық, трансформациялық синтаксистің позициясынан талданады.

Тірек сөздер: Адверсативтік, конъюнкционалдық адверсативтік сөйлем құрылысы, күрделіленген сөйлем, жартылай предикаттылық, қарсылықты жалғаулықтар, эллиптикалық пен эллиптикалық емес сөйлем құрылысы, трансформациялау, парадигматика, экстенционалдық пен интенционалдық сөйлем құрылысы.

***

**Saurbayev R.Zh., Amrenov A.D., Omarov N.R.,
Tekzhanov K.H., Vafeev R.A.**

**Conjunctive adversative constructions in the structure of semi-
composite sentence of present-day english
(on the date of anglo-american fiction)**

In the present article conjunctive adversative construction with the conjunction but, and yet within the structure of the semi-composite clause in modern English are considered. Adversativity is considered to be the means of rheme expressing in the logical-communicative division of the sentence or logical perspective. Within the structure of the semi-composite sentence, syndetic adversative construction of two types is possible: extensional and intensional. Extensional conjunctive adversative constructions with the conjunction but are considered to be as parcellation, elliptical and intermittent. Conjunctive adversative constructions are analyzed from the paradigmatic, transformational syntactical approaches.

Keywords: Adversativity, conjunctive adversative construction, semi-composite sentence, semi-predicativity, adversative conjunction, elliptical and non-elliptical constructions, transformation, paradigmatics, existencial and intensional constructions.

ӘОЖ 821.512.122

Тулеуова А.М. – магистр,

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті

E-mail: aselaibn@mail.ru

Шканова Б.А. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент,

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті

Султанғалиева А.А. – аға оқытушы,

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті

E-mail: almagul.sultangalieva@mail.ru

АСҚАР СҮЛЕЙМЕНОВТІҢ ҚАЛАМҒЕРЛІК ЕРЕКШЕЛІГІ

***Аңдатпа.** Көркем әдебиет тілі жекелеген қаламгерлердің сөз қолдану машығын талдау, таразылау бүгінгі күнде жалғасын тауып келе жатқан маңызды мәселелер қатарын құрайды. Қазақ әдебиетінің түрлі кезеңдерінде халықтың рухани дамуына өз туындылары арқылы үлес қосқан сөз шеберлерінің тілін зерттеу, стильдік дәстүрлерін саралау, қорыту арқылы әдеби тілімізді молайтуға қосқан үлестерін ашып көрсетудің мәні зор. Мақалада А.Сүлейменовтің қаламгерлік, қолтаңбалық ерекшелігі қарастырылған.*

***Тірек сөздер:** Кейіпкер, образ, стильдік ерекшелік, тілдік құралдар, стиль, лингвистикалық стилистика.*

Көркем шығарма тілін зерттеу, саралау - жазушының сөз қолданысын, өзіне тән шеберлік деңгейін көрсету болып табылады. Біздің негізгі мақсатымыз - қаламгер Асқар Сүлейменовтың суреткерлік шеберлігін көрсету, сонымен қатар жазушы шығармаларында қолданылған тілдік құралдарының орынды әрі ұтымды пайдаланғандығын, кейіпкер бейнесін ашудағы сөз қолданыс ерекшелігін көрсету.

А.Сүлейменов шығармаларын оқи отырып, олардың мазмұн тереңдігіне көз жеткізесің және мұнда жазушының өзіне тән, шығармаларында көрініс беріп отыратын ерекшеліктерді байқауға болады.

А.Сүлейменов шығармалары жайлы көптеген пікірлер, талдаулар айтылғанмен, қаламгер тілі арнайы зерттеу нысаны болмаған. Жазушы шығармаларының тілі - жан-жақты қарастырылмаған, тың, соны тақырып. Дегенмен, А.Сүлейменов туралы, оның шығармалары мен жазушылық шеберлігі, тіпті өзі туралы да әдебиет, тіл өкілдері, зерттеушілер өз мақалалары, естеліктері мен еңбектерінде жазды. Атап айтатын болсақ, А.Қалшабеков (Асқар және модернизм, Асқар феномені), З.Серікқалиұлы (Тектілік), Д.Тұрантегі (Асқардың мінезі), Р.Серғазы (Сөз өнерінің асқар биігі), Г. Пірәлиева (Асқар Сүлейменов прозасындағы ым мен ишарат), Ә.Қодар (Қайталанбас хас шебер), Ә.Бөпежанова, М.Омарова, Ғ.Мүсірепов т. б.

Көп қырлы, көп сырлы қаламгер жазушы – Асқар Сүлейменов әр кезде өз шығармаларымен барша оқырмандарды шеберлігімен таң қалдырып кеткен. Республикалық Мемлекеттік сыйлығын беру жөніндегі комиссияның

1996 жылғы 16 желтоқсанында болған шешуші мәжілісінде сөйленілген сөзінде белгілі жазушы Қалтай Мұхамеджанов А.Сүлейменов туралы былай дейді: «Кеше ғана армызда жүрген Асқардың кім екенін сол кеше де, тап бүгін де біздер әлі толық біліп, тани алған жоқпыз. Асқар - қазақ топырағында, XX ғасырдың екінші жартысында жаңа сапалы өнер, жаңа әдебиет жасаған ерекше тұлға. Келер ұрпағымыз Сүлейменұлы Асқардың шалқар кеңістікті ой-сезім әлемінің тұнығына жүзіп, қанып сусындары анық». Бұл - жазушының жазушыға берген әділ де, сенімді бағасы.

Көбіне әдебиетте бір образ тек бір жақты суреттеліп, екінші жағы айтылмай кететіні белгілі. Ал, А.Сүлейменовте образдар жан-жақты адам бейнесінде ашылады және жазушының стильдік ерекшелігі шығармада нақ бір кейіпкердің өз көзімен көріп отырғандай сыңайда жазады. "Қара шал" әңгімесі - жазушының алғашқы қолтаңбалық көрсеткіші болса да өзіндік құндылығымен ерекшеленген, адамның ішкі жан толғанысына құрылған психологиялық шығарма. Әңгіменің ішкі монологтары қара шалдың күрсінісімен бірге негізгі рәміз-образы жылқы екенін аңғарамыз. Сонымен қоса қара шал құрынды ер салып мінер, жылқы қасиетін білер қазақ ұрпағының ұсақтығына қайғырады. Себебі, қара шал қайғысы - қазақы қасірет, орны толмас ұлт қасіреті. Орны толмас қасіреттің алды - опыну, сорақысы - опық жеу. Бұл әңгімеде негізгі екі кейіпкер - қара шал мен қызыл айғыр. Оқиға қара шал толғанысы мен қызыл айғыр тағдырына құрылған. Осы екі кейіпкер арқасынан шығарманың ішкі қуаты мен қайнары, түпкі мән-мағынасы аңғарылады.

«Қаламгерлік іс-қоғамдық іс: көркем әдебиеттің қоғамдық мәнін, әлуметтік мазмұнын еш нәрсемен салыстыруға да, ауыстыруға да болмайды» деген белгілі ғалым З.Қабдолов пікірі жазушы А.Сүлейменовтің әлуметтік мәні бар нәрсені әдебиеттің шағын жанры арқылы шебер жеткізгені айқын. Көрнекті ғалым Г.Бельгер «Талант және еңбексүйгіштік» атты мақаласына қазақ әдебиетінің қай дәуірі, қай кезеңі, қай жанры болмасын, ердің қанаты болған жылқы әдебиеттің барлық жанрларында тақырып болып келе жатқанын, оның ешқашан күн тәртібінен түспейтінін ерекше атап көрсеткен еді. А.Сүлейменовпен замандас жазушысы Тәкен Әлімқұлов жылқыны аса қастерлейтін болған және жылқы тақырыбына қалам тербегеніне, атты жанындай жақсы көретініне ерекше риза болатын. "Басқа жұрт маймылдан жаралған шығар, әйтеуір, қазақтың арғы тегі жылқы" дейтін әзіл аралас сөзін аузынан тастамай кетуінің өзі жылқы әлемін өзінше бағамдайтындығының көрінісі, бұл жазушының өмірде де, өнерде де ұстанымы, темірқазығы.

Қ.Уәлиев өз естелігінде Сүлейменов табиғаттың төл баласы аң-құсты, жан-жануарларды өте жақсы көретіндігін айтқан. Әсіресе, жылқыға, қыран құсқа, итке деген пейіл құмарлығы, құштарлығы алабөтен еді. Жазушы Сүлейменов «Қара шал» әңгімесін ұлттық идеяны негізге ала отырып, басты кейіпкері шал арқылы өмірін қызыл айғыр тағдырына арнайды. Қара шалдың әңгімесі қимыл-әрекеттері арқылы ішкі жан күйлері ашыла түседі. Құсаның желімі шегендеп тастағандай күй кешуі, енді бұл шалдың жанына қорқыныш

кіруі, дәрменсіз халі, көңілінің түңілуі сарыны үрейлі жай күйіне әкеле жатқан баспалдақ сияқты. Торы айғырдың елесі келіп, құлағына кісінеп шалынуы, біраздан соң ышқына оқыранғаны естілінуі, шалдың денесіне діріл жүгіруі сана астарындағы түйсік ұшқындарды білдіреді. Біраздан соң сол елестің қызыл айғырға айналуы да жазушы шеберлігімен шынайы суреттелген. Қара шалды, мінез құлқын, нағыз ұлттық психологиясын шебер сомдап, ой-өрісін сәйкес толғанта сөйлетеді. Қара шал сыртқы құрлымдық сипатқа ие де, ішкі қайнар, мағына қызыл айғыр бойында жатыр.

Жазушының басқа да шығармаларының да өзіндік қолтаңбалық ерекшеліктері бар. Әрқайсысыда зерттеулерді әлі күнге қажет етеді [1; 2].

Асқар-ой әлемін өзіндік қолтаңбалық ерекшелігімен танытқан, ешкімге ұқсамайтын бірегей тұлға.

А.Сүлейменов шығармаларын оқи отырып, олардың мазмұн тереңдігіне көз жеткізесің және мұнда жазушының өзіне тән, шығармаларында көрініс беріп отыратын ерекшеліктерді байқауға болады.

Көркем шығарма белгілі бір әлеуметтік топтың өзіндік орнын, қарым-қатынасын анықтап көрсетсе, сол топтың мінез-құлқын, өзіне тән ерекше сын-сипатын көрсетуде, белгілеуде немесе даралауда олардың тілдік қолданысы елеулі қызмет атқарады. Тілдік құралдар көркем шығармада кейіпкер немесе белгілі бір топтың өзіндік орнын көрсететін стильдік көрсеткіштер ретінде саналады. Сонымен, кейіпкер тілі - көркем образ жасауда айрықша орынға ие. Кейіпкердің тілі арқылы оның бүкіл болмысы, бітім ерекшелігі анықталып, өзіндік алатын орны да айқындалады. Кейбір жағдайда кейіпкер бейнесі арқылы тұтас бір топтың келбеті де танылуы мүмкін. Демек, кейіпкер бейнесін сомдауда тілдік құралдардың соншалықты маңызды екендігін де аңғарамыз.

Бұл аталған мәселелер туралы белгілі ғалым Х.Кәрімов: «Көркем тексті өнер туындысы ретінде зерттегенде таза лингвистикалық әдіс-тәсілдермен шектеліп қалу жеткіліксіз. Себебі, көркем туынды, даралық көркем стиль жазушы шығармаларының көркем құрылысы ғана емес, әр жазушының шығармаларына тән мазмұн мен түр ерекшеліктері. Көркем әдебиет стилистикасында шығарманың тілін оның идеялық мазмұнынан бөліп алып қарауға болмайды. Бұдан талдаудың лингвистикалық принциптері мен әдіс-тәсілдерін әдебиеттану тұрғысынан талдаумен, соның ұғымдары, категориялары мен, принциптері және әдіс-тәсілдерімен ұштастыру қажеттігі туады» [2, 17 б.], - дейді. Егер ғалым тұжырымдамасына сүйенсек, онда тіл мен әдебиеттің стилистикалық талдау немесе зерттеу негізінде бөлінбес тұтастық екендігіне көз жеткіземіз.

Тілдік құралдардың көркем шығармада алатын өзіндік орнымен қатар, қолдану ерекшелігі де бар. Кез келген тілдік құралдарды негізсіз, мақсатсыз қолдану шығарманың мазмұны мен мәніне нұқсан келтіреді. Сол себептен көркем шығарма тіліндегі көріктеуші тілдік құралдар жазушының талғамымен орынды жұмсалады. Бұл арада біздің баса назар аударатынымыз - тілдік құралдар тек кейіпкер бейнесін ашуға ғана емес, жазушының да болмысын, жай-күйін, шеберлік қырын танытуға да қызмет ететіндігі.

Тілімізде күнделікті өмірде айтылып жүрген сөздердің көркем

туындыда жаңа мағынада немесе сөздің о бастағы мағынасын ауыс мағынада қолданып отыру – жазушылардың ең басты көркемдік тәсілдерінің бірі. Бұл тәсілді қолдану А.Сүлейменовтың шығармасында да кездеседі. Жазушының «Бесатар» туындысында шығарманың бөлімдері кейіпкерлердің атымен аталады. Оқиғалар кейіпкерлер атынан баяндалады. Сондықтан автор әр кейіпкердің мінез-құлқын ашуда олардың тіліне сөйлеу мен ойлау мәнеріне көңіл бөлген. Бұл шығармаларда қоғамның, екі түрлі дүниетанымның, әр түрлі ой-сананың тартысы баяндалады.

Көркем шығармадағы тілдік құралдар - жеке дыбыстардан бастап, лексема, фразеологизмдер, күрделі синтаксистік құрылымдар шығарманың мазмұнын беретін көркемдеуіш бірліктер. Әр функционалды стильдің жеке мағынасы мен бояуы жағынан бөлінбейтін стильдік қабаттары түзіледі. Демек, дыбыстық қабаттан мәтінге дейінгі аралықтағы тілдік бірліктердің стилистикалық ерекшеліктерін талдау, жасалу жолдарын анықтау олардың лингвопоэтикалық қызметін айқындауға жол ашады.

Әуезхан Қодар: «А.Сүлейменов қазақ әдебиетінің ерекше мүмкіндігі...» [3, 182 б.], - деген болатын. Осындай баға берілген жазушы шығармаларын оқи отырып, оның сөз қолданысындағы кей өзгешеліктерді және ана тілінің ерекше мүмкіндіктерін еркін пайдалана білген суреткерлік шеберлігін байқамау мүмкін емес. Оның қаламынан туындаған туындылары - оқырманды терең ойға салар шығармалар. Тек әдебиетшілер ғана емес, тіл мамандары, маман философтар мен психологтар оның шығармаларынан өзекті мәселелер төңірегінде қозғалған ой мен пікір таба алады. З.Серікқалиұлы айтқандай, жазушы шығармалары - «... сан-сала ұрпақ тәрбиесінде нағыз тіл ұстарту құралын да табуға, жасандыруға болатын, желдіртпе қызықшылдық ауылынан алыс, тілдік қоры, құбылысы, бояу-реңкі мейілінше бай...» [4, 4 б.] мұра. Оның шығармаларының көркемдік ерекшелігіне, сөз өріміне, көркемдік танымдар генетикасына Ғ.Мүсірепов, Р.Сыздықова, С.Жұмабек тоқталып өткен. Ғ.Мүсірепов А.Сүлейменовтың қозғалыстың сырт көріністерін, оқиға тізбектерін алмай, ішін ашу арқылы сыртқы көріністерін бере білгендігін, адам мінездері арқылы қозғалысты тарихи тереңдікте көрсете алған шеберлігін айтады.

Р.Сыздықова жазушы айтпақ идеясын, бермек образдарын көрсетпек суреттерін шығарма тілі арқылы қалай, қандай жолмен бере білгендігін айтып, нақты мысалдар келтіреді. Сөздің контекстегі рөлін, орнын танытатын, жазушының оқырманға әсер етер стильдік нақышын туғызатын тілдік құралдарды қарастыратын ғылым - лингвистикалық стилистика тұрғысынан да тоқталып, Асқар Сүлейменовтың сәскесі сары, бесіні қоңыр, құтпаны кара, сәрісі құлан иек болып келуі «мағынасы жағынан қиюласпайтын сөздерді тіркестіріп, жаңа сөз-образ жасаудың Абай өрбіткен үлгісі...» [5, 208 б.] екендігін, жазушының оны ұтымды пайдалана білгендігін атап өтеді.

А.Сүлейменов өзі дайын құрылымды анықтауыштарды емес, тосын теңеулерді, бейнелерді пайдаланады. Мысалы: тілшелеп тыншитын ұлы шілде, сары сәске, қоңыр бесін, момын иірім, уыз көк, тұтқын сөз, сәлемқұмар жұрт, күшікей үміт, жылан бел күміс бұлақ, таскешті заман, ұйғырдың қамырындай заң-закон, саба түбі саркынды жас, тараққұмар

шаш, насат айкай, көктұқыл бет, шақар үрей, пышақүсті мәселе, төлтұмсық күлкі, ызаның қолы, кектің қолы, құлакесті сыбдыр, бала бейіл, түлкі сауал, қойындас ұғым. Бұл анықтауыштарды мерзімдік ерекшелікті (оқиға орын алған шілде, бесін, сәске, заман) көрсету үшін, табиғат құбылыстарын суреттеуде (иірім, жаңа шыққан шөп, бұлақ), адам пейілі мен мінездерін, олардың сөйлер сөзі мен ойлаған ой-пиғылының бағытын, ақ-қарасын, қыр-сырын астарлап жеткізуде, ашып көрсетуде де қолдана білді (шақар үрей, түлкі сауал, бала пейіл, қыл бұрау түскен намыс, күшікей үміт, тізешіл ұлық, қыраулы сөз т.б.).

Р.Сыздыкова мұндай сөз айшықтарының өлең тіліне жақын екендігін және жазушының өз прозалық шығармасында поэтикалық үнге сай тілдік құрылымдарды стильдік мақсатта жақсы жүзеге асыра білгендігін айтады. Бұлардың ішінен автор туғызған тіркестерді де табуға болады.

Музыканы, өнерді жанымен түйсініп, өмірлік серігіне айналдырған жазушы қасиеті мен танымы, «бір кезде қатар өмір сүрген екі ұлы тұлғаның тіршілік пәлсәпасы төңірегіндегі сезім шарпысулар» (С.Оспанов) [4, 229 б.] негіз болған жазушының «Адасқак» әңгімелер циклі «Біржанның кейбір кездері» деп берілген. Бұл шығарма бес диалогтан құрылған. Оның «Бесатар» повесі сияқты аталуы мен тақырыптарға бөлінуінің өзіндік мәні бар. Шығарманы оқи отырып, әр диалогтың атауы оның мазмұнын жинақтап тұрғандығын байқауға болады. Оны бір оқығаннан түсіну қиынға соғады, кейде бір жолдың түйінін түсіну үшін басына қайта оралуға тура келеді, яғни Ғ.Мүсірепов айтқандай, «ішке түйе оқу қажет» болады немесе А.Мауқараұлы жазғандай, «... бейне өзінді бір көрмеге сыр бере қоймайтын сөзге сараң, көнекөз қариямен жолығып, тілін қайтіп тапсам деп, отырған кісінің кейпіне көшкендей әсерге қалдырады». Мұнда Біржанның кейбір кездері: отбасындағы, күнделікті үй тірлігіндегі жағдайы, сырқаттанған халі, Абаймен, Ақанмен арадағы кездесулер орын алады. Олар - бір-бірінен бөліп қарауға келмейтін, бірін-бірі толықтырып, өзара үйлесім тауып отырар әңгімелер. Бұл әңгімелердегі әрбір сөз бір-бірімен жымдасып, тығыз байланыста құрылған. Шығармадағы сөздер көбінесе тура емес, ауыспалы, астарлы мағынада қолданылған. Халқының тіл байлығы мен өнер шеберлігін бойына сіңірген кейіпкерлер (Біржан, Абай, Ақан) кейпіне шығарма тілі сәйкес келеді. Біржандай өнер иесінің туындыларын тыңдап, орындай білген әрі Абай дәстүрін өнеге тұтқан жазушы кейіпкер болмысын беруде дөп түспеуі мүмкін еместей көрінеді. Оның басты шеберлігі – кейіпкерлерінің ішкі сезім күйін, толғаныстарын, көзқарасын беруде, қимыл-көріністерді суреттеуде тіліміздің мүмкіндіктерін дұрыс әрі орынды қолдана білуінде жатыр. Сондықтан шығарманы тілдік жағынан қарастырудың маңызы зор.

Сөздердің қолданылуының лексикалық жағына тоқталатын болсақ, мұнда астарлы ұғым, ой, тұспалдап сөйлеу көп кездесетіндіктен, сөз мағынасын ауыстырып қолдану, бір-біріне мағынасы жағынан сәйкес келмейтін сөздерді қолдану жиі кездеседі. Бұл тәсіл шығарманың ерекше тартымдылығының бір жағы деп те айтуға болады.

Мысалы: сиыр қимыл, киік мінез көрсету, мұздан сауыт киген қыс, жыл-диірмен, дауыстың жаны, үш жұдырық май, оқпан сорған судай, аянкес әртістік, жұмсақ көксұр аспан, белі талған күн, қаракөк сауал, ит дем,

ұйқы аян, пүліш жайлау, кең дауыс, беломыртқа сауал, кырғи ой, бүкір күдік дөңкіп кетті, тамырлап тану, қызыл сөз, бұзаутіс өтініш, шыдамның шылбыры, өкірме өкімет, жыбыр әжім күміс қағаз, құлақ қанар сөздер, тоң жылап, сәуір жымығанда, наурыз найқалғанда, қыжылы зілдей қыжыр, буын құрты, керауыз жұт. Бұл тіркестер мен орамдар адамның ішкі күйін, сезімін жеткізуде, табиғат суреттерін адам көңіл-күйімен ұштастыруда, сезім, ой, мінез, қимылдың сипаты мен орныны беруде қолданылады.

Осылайша, Асқар Сүлейменов шығармаларындағы тілдік құралдардың өзіндік ерекшеліктерін айқындауда оларға талдау жасау маңыздылығын аңғарамыз.

Қаламгер туындыларында ұшырасатын лексикалық қабаттар стильдік қызметте орынды жұмсалудың нәтижесінде көркем шығарма өзінің биік шыңына жеткендігіне көз жеткізуімізге болады.

Асқар Сүлейменовтың сөз құраудағы шеберлігі, оның халықтық тілді еркін меңгергендігін, тіл байлығының молдығын аңғартады. Сонымен қатар қаламгердің сөз құрастыруынан жазушының эстетикалық талғампаздығы, мәдениеттілігі әрі қарапайымдылығы да айқын көрінген.

А.Сүлейменов қолданылған тілдік бірліктер тұтастай стильдік қызмет атқаруға жұмсалған.

Әдебиеттер:

1. Әбікенова Г.М. Мағауин шығармаларындағы автор бейнесі мен кейіпкер бейнесінің берілу жолдары / Фил. ғыл. канд. дисс..... – Астана, 2005. – 123 б.
2. XX ғасырдағы қазақ әдеби тілі. – Астана, 2000. – 342 б.
3. Сәрсекке Г.Р. Сейсенбаев шығармаларындағы кейіпкерлерді мінездеуші тілдік-стильдік тәсілдер / Фил. ғыл. канд. дисс..... – Алматы, 1999 – 130 б.
4. Қалибеков А. Асқар және модернизм / Қазақ әдебиеті. 2003. – № 52. – Б. 10-11.
5. Серікқалиұлы З. Тектілік // Қазақ әдебиеті. – 2001. – №10. – Б. 4.

***

Түлеуова А.М., Шканова Б.А., Султанғалиева А.А.

Авторские особенности стиля Аскара Сулейменова

В статье рассматриваются художественные, стилистические особенности произведений Аскара Сулейменова. Авторы анализируют писательские, художественные и стилистические особенности писателя. Даются описания и мысли ученых о авторских особенностях А.Сулейменова.

Ключевые слова: Персонаж, образ, стилистические особенности, языковые средства, стиль, лингвистическая стилистика.

***

Tuleuova A.M., Shkanova B.A., Sultangalieva A.A.

Author features style of Askara Suleymenov

The article is considered the artistic, writer peculiarities of Askar Suleymenov. Authors analyse the artistic, writer, stylistic peculiarities of the writer. Scientists prescriptions and thoughts about peculiarities of A.Suleymenov are given.

Keywords: Character, stylistic peculiarities, image, language tools, style, linguistic stylistics.

ТАРИХ ИСТОРИЯ HISTORY

ӘОЖ 94 (574)

Рысбеков Т.З. – тарих ғылымдарының докторы, профессор
М.Өтемісов атындағы БҚМУ

Оспанова А.М. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ
магистранты

E-mail: asemakkalieva@mail.ru

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН МЕДИЦИНАЛЫҚ КОЛЛЕДЖІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ

***Аңдатпа.** Бұл мақалада 100 жылдық тарихы бар, еліміздегі байырғы оқу орындарының бірі саналатын, медициналық білім беретін Батыс Қазақстан медициналық колледжінің ашылып қалыптасуы мен түрлі уақыт кезеңдеріндегі даму тарихы, оқу орнын тәмамдаған танымал тұлғалар, колледждің заманауи жетістіктері мен бүгінгі келбеті айтылған.*

***Тірек сөздер:** Земдік аурухана, медициналық қызметкер, медициналық техникум, медициналық білім беру, медициналық училище, медициналық колледж.*

Адам баласының тарихында ғасырлар бойы өшпейтін, мәңгі есте сақтайтын маңызды оқиғалар болады. Солардың бірі адамзаттың қауіпсіздігі мен амандығы мәселесі. Қазақстан, сол сияқты жалпы Ресей империясының құрамындағы барша халық үшін XX ғасырдың басындағы саяси-әлеуметтік жағдайлар себебінен ең зардапты ауыр кезеңдер болып табылады. Айталық, 1914-1917 жылдарда I дүниежүзілік соғыс саяси және экономикалық ауыртпалығын салумен қатар, әлеуметтік күйзеліске ұшыратып, тұтас бір халықтардың қырылып жойылып кетуіне қауіп төндірді [1, 4 б.]. Ресеймен шекаралас Астархань, Орал, Орынбор губернияларында 1914 жылдардан бастап оба, сүзек аурулары өршіп, халықтың жаппай қырылуына алып келді. Батыс Қазақстанда ғылыми медицинаның пайда болуы Кіші жүздің алғашқы болып орыс отарына өтуімен тығыз байланысты құбылыс болатын. Бұл үдерістің бәрі шекара комиссиясына карантиндік шараларды жүзеге асырушы дәрігерлердің Кіші жүз өңіріндегі қара шешек инфекциясы өршіген кезде көшпенді қазақтарға медициналық көмек көрсеткендігімен байланыстырылады. Аталмыш мәселеге алаңдаушылық өлкеге дәрігерлердің жіберілуімен ерекшеленді. Қоныс аудару саясаты кезінде ауылдық денсаулық сақтау жүйесі дами бастады. Оралда алғашқы медициналық нысан болып саналған, қарапайым азаматтар үшін Земдік аурухана ашылды. Мұнда Санкт-Петербург медициналық академиясында медициналық факультетті бітіріп келген К.Н. Тимофеев, В.Н. Тимофеев, А.А. Генке секілді дәрігерлер қызмет етті [2, 151 б.]. Ресейдің Бірінші дүниежүзілік соғысқа қатысуы қай салаға болмасын ауыр тиіп қоймай облыс медицинасына айтарлықтай өз ықпалын тигізді. Халықты емдеуге келген дәрігерлер мамандардың жетіспеушілігінің

алдын-алу мақсатында өңірде оқу орнының ашылуына ықпал етті. 1916 жылы Земствалық аурухана жанынан фельдшерлер мен акушерлер дайындайтын мектеп осылайша ашылды. Аталған қиындықтармен қатар, облыста жыл сайын жүздеген адам өмірін қиған оба эпидемиясы пайда болып, дерттің өршуі жылына екі рет болып отырды. Обамен тиімді күресу үшін дәрігер Г.И. Кольцовтың жетекшілігімен орталық обаға қарсы зертхана ашылды. Зертхананың Жымпитыда, Калмыковта филиалдары болды [2, 150 б.]. Оба жұқпалы дерті 1 дәрігер, лекпомдар, санитарлар, жүк көліктерінен тұратын жасақтар құрып жұмыстануға алып келді. Дегенмен де, мамандардың жетіспеушілігі орта медицина персоналын дайындау бойынша оқу орындарын ашу мәселесіне ден қоюға итермелеген болатын [3, 58-59 бб.].

Бірнеше медициналық мамандардың даярланып, еліміздің, КСРО көлемінде еңбек етуіне себепкер болған колледж денсаулық сақтау саласының дамуына өзіндік үлес қосты. Бүгінде Жоғары медициналық колледж деңгейіне көтерілген колледждің қалыптасып даму тарихы еңбек нарығында үлкен сұранысқа ие болып отырғандығы тақырыптың тарихи маңыздылығын онан әрі аша түсуіміз өзекті екендігін аңғартады.

Сонау 1916 жылдың қараша айында Орал қаласында алғаш рет қазақ даласында медициналық қызметкерлерді даярлау басталды. Батыс Қазақстан Медициналық Колледжі еліміздегі ең алғашқы медициналық оқу орны болып табылады, ол құрылғаннан кейін 12-15 жылдан соң ғана басқа медициналық оқу орындары ашыла бастады. Қазақстанның өзінің медициналық кадрларын даярлай бастаудың қажеттілігі асқынған эпидемиялық жағдайдың және аймақта медициналық қызметкерлердің мүлдем жетіспеуі салдарынан туындады.

XX ғасыр басының өзінде осы жерде Орта Поволжье облыстарына дейін тараған оба мен тырысқақ ауруларының бірнеше ірі індеттері болды. Бұл індетпен күрес жүргізу, эпидемияны зерттеу және оның себептерін бағалау бойынша жұмыстар жүргізу үшін өлкемізге дәрігерлер мен фельдшерлердің үнемі келулерінің де себебі болды. Дәрігерлер өздеріне көмекшілер – орта буын медициналық қызметкерлерді дайындай бастады. Оларды Қазан, Воронеж қалаларына оқуға жіберді [4, 12 б.].

Орал губерниясында медициналық мектеп ашудың бастаушысы 1912 жылдан еңбек еткен, саратовтық дәрігер-эпидемиолог, ғалым Григорий Иванович Кольцов еді. Ол қолда бар медициналық кадрлармен оба мен тырысқақ ауруларының індетін алдын-алу жұмыстарын жүргізіп, және оның тамырын түпкілікті жою мүмкін еместігін түсінді. Сондықтан мақұлдау мен қолдау ала отырып, ол земство басқармасына өзінің фельдшерлік мектебін ашу қажеттілігі туралы хат жолдайды. Сөйтіп, қазіргі Қазақстан аумағында алғаш рет Орал қаласында Зем ауруханасы жанында 4 жылдық фельдшерлік-акушерлік мектеп ашылған болатын. Бұл жөнінде сол кезде басылып тұрған «Уральский листок» газетінің 1916 жылғы 1 қарашадағы санында мектепке қабылдаудың басталғандығы жөнінде жазылған. Бұл газеттің көшірмесі бүгінгі таңда колледждің мұражайынан орын алған.

Мектеп директоры ретінде Г.Кольцов тағайындалып, Земство және әскери ауруханалардың терапевтері И.Селезнев, И.Ползик және хирург П.Иванов сол мектептің оқытушылары болған. Кейінірек олардың

қатарын лектор ретінде Саратов университеті проректорының көмекшісі А.Генке және хирург Острецов толықтырған [4, 13-14 бб.].

Мектепке алғашқы 20 оқушы іріктелініп алынды. Осы өңірде шешек ауруының тарауына байланысты үшінші курс оқушылары ауруға қарсы егу жұмыстарын бастап кетті. Сөйтіп, алғашқы түлектер 1919 жылы мерзімінен бұрын оқу орнын тәмамдаған болатын. Мұрағаттық құжаттарда 1919 жылы сабақты тек екінші және тағы қабылданған бірінші курс бастағаны куәландырыпты. Оның себебі фельдшерлік-акушерлік мектептің үшінші курс оқушыларының барлығы шешек ауруына қарсы егу жұмыстарын жүргізу үшін Орал, Калмыково, Ілбішін уездеріне, ал бірнеше адам емшінің көмекшілері ретінде Чапаев дивизиясына және Бірінші Қазақ кавалериялық бригадасына жіберілген.

Ал 1919 жылдың желтоқсан айында ерекше соғыс жағдайына байланысты әскери уақыттағы медбикелерді дайындайтын екі, төрт, тоғыз айлық қысқа мерзімді даярлық курстар ұйымдастырылып, даярланған мамандар майданға аттандырылып отырған.

Десе де, 1923 жылы Қырғыз (Қазақ) Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасы Халықтық Денсаулық Комитеті алдында жергілікті халықтың тілін, тұрмысын, өмірін білетін республиканың өзіндік медициналық кадрларын даярлау туралы мәселе тұрды. Бұл идея Орынбор қаласында өткен Бүкіл қырғыздық (қазақ) денсаулық сақтау бөлімдері меңгерушілерінің III съезінде толық қолдауын тапты. Сондай-ақ 1923 жылы Бүкіл Одақтық Орталық Атқару Комитетінің жарлығымен Орал қаласындағы фельдшерлік мектепті жауып, Қырғыз (Қазақ) Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасы астанасы – Орынбор қаласына көшіру және «Қырғыз(Қазақ)өлкелік медициналық техникумі» атауына өзгерту және барлық оқу және көрнекі құралдарымен бірге Қырғыз (Қазақ) Халықтық денсаулық Комитеті қарауына беру туралы шешім қабылданады [4, 14 б.].

Батыс Қазақстан облысындағы денсаулық саласының дамуын зерттеген, бірнеше еңбектер жазған медициналық ғылымдардың докторы, профессор С.Х. Душмановтың зерттеулерінде: «1923 жылы Орынбор қаласының Коммунаров көшесіндегі №6 үйде Қазақ өлкелік медициналық техникумы ашылды. Техникумның ашылуы Орал қаласындағы фельдшерлік-акушерлік мектептің жабылып, оқушыларды республика астанасына біріктіру жолдарының қарастырылғанын көрсетеді.» деп көрсетілген [5, 220 б.].

«Қазақ өлкелік медициналық техникумі туралы» Ережеге сәйкес оқу орны барлық Далалық өлке халқына медициналық қызмет көрсететін медициналық қызметкерлерді даярлау керек деп танылды. Оқу мерзімі – 4 жыл болатын. Техникум жанынан жалпы саны 150 адам және толық мемлекет тарапынан қамтамасыз етілген жергілікті қазақ халқының балаларын оқытатын бөлім өз жұмысын бастады.

1929 жылы республика астанасын Қызыл Орда қаласына ауыстырғаннан кейін Ресей Социалистік Федеративтік Советтік Республикасының Халықтық абаттандыру комиссариаты ұжымының 7 мамырдағы №27 протоколы шешімімен маусым айында техникум Орал қаласына қайта көшірілді және Орал медициналық техникумі атауына ауыстырылды [5, 221 б.]. Сондай-ақ бұл жерде бұрын болған

стоматологиялық, лабораториялық және мейірбикелік бөлімдер ашылды. Мұрағат құжаттарының мәліметтері бойынша, 1929 жылдан бастап республиканың барлық облыстарына бөлінетін фельдшерлер мен акушерлер даярланған. Бітірушілер тек батыс аймағына емес, сонымен қатар Павлодар, Қостанай, Ақмола, Қызылорда, Шымкент, Семей, Алматы, Орынбор қалаларына еңбек етуге жіберілген. Алматы медициналық институтының алғашқы студенттерінің көпшілігі техникум тәмамдаған мамандар болатын. Бұл дерек өз кезегінде Орал медициналық техникумының маман даярлауда сол кездері республиканың денсаулық сақтау саласы үшін маңызды рөл атқарғандығын дәлелдейді.

Техникум медициналық кадрларды дайындай отырып, өзі де дамыды, басқа оқу орындарының құрылуына жәрдемдесті, оқытудың жаңа әдістері енгізілді, орта медициналық қызметкерлерді даярлау бойынша жаңа бағдарламалар дайындады, дәстүрлі дәріс әдісімен бірге семинарлық, зерттеу, лабораториялық сабақтар, стационарлық және дала жағдайларындағы практика қолданылды. [6, 3 б.].

Сол кездегі техникум қызметінің ерекшелігі мен өзгешілігі – медициналық қызметкерлерді дәрігерлердің жетекшілігімен жұмыс жасауға емес (Ресей Кеңестік Федеративтік Социалистік Республикалардың басқа техникумдары сияқты), өз беттерімен жұмыс жасайтын дәрігерлердің көмекшілерін дайындады. Оқу мерзімінің үш жылдық емес, төрт жылдық болуының түпкі негізі осы бағдарламаға сай болғандықтан еді. Және оқыту бағдарламасы басқа оқу орындардағы бағдарламалардан өзгеше болды. Бұл келтірілген дерекке 1930-31 жылдарғы Қазақстанда дәрігерлік кадрларды дайындау туралы мәселе қозғалған республикалық мәжіліс материалдары дәлел бола алады. Осы құжаттарда Орал медициналық техникумы тек Қазақстанда ғана емес, сондай-ақ Ресей Кеңестік Федеративтік Социалистік Республикалардағы оқу орындары арасында ерекше орын алатыны айтылғандығы белгілі болып отыр. Орал медициналық техникумы автономды жұмыс үшін мамандар дайындайды және оның бағдарламалары медициналық институт бағдарламаларынан өзгешілігі көп болмаған. Техникумның тағы бір айтарлық маңызды ерекшеліктерінің бірі сол, периферияда екі жыл жұмыс жасағаннан кейін техникум түлектері институттың үшінші курсына түсіп, оқуларын жалғастыра алатын болды.

1935 жылы медициналық техникум медициналық білім беру реформасы кезінде фельдшерлік-акушерлік мектеп атауына қайта өзгертіледі. 1954 жылы фельдшерлік-акушерлік мектептің атауы қайтадан медициналық училищеге өзгертілді [6, 4 б.].

1960 жылы дипломы бар фармацевттерге аса қажеттілікті ескере отырып, училищеді фармация бөлімі ашылды, ал 1975 жылы алғаш рет санитарлық-фельдшерлік бөлімге оқушылар қабылданды. 1989 жылдан бастап орта медициналық қызметкерлердің біліктіліктерін арттыру бойынша бөлім қызмет ете бастады. 1996 жылы оқу орны «Батыс Қазақстан медициналық колледжі» атауына өзгертілді. [6, 2 б.].

Бастауын сұрапыл соғыс кезінен алып, уақыт бедерінде өзінің өміршеңдігін айқындаған батыстық медицина маманын даярлау үрдісі талай тарихи сәттерді басынан өткеріп,

медицинасына қосар өзіндік үлесі ғана емес, айтулы жаңалығы бар тұлғалардың қалыптасуына негіз бола білді. Күллі Кеңес жұртына танымал болған техникум түлектері – атақты дәрігер тұлғалар тамырын тереңге жіберген оқу орнының өзіндік беделі мен бейнесін аша түсті.

Танымал болған түлектер арасында соғысқа дейінгі кезеңде денсаулық сақтау Халық Комиссариаты және соғыстан кейінгі кезеңде республиканың денсаулық сақтау министрі болған, белгілі Кеңес эпидемиологы, Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы және Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасы академиясы медициналық ғылымдарының корреспондент мүшесі болған Ишанбай Қарақұлов, медицина ғылымдарының докторы, профессор, бала психиатры мамандығы бойынша профессор атағын алған алғашқы қазақ әйелі Розалия Илешова, Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасы Ғылым академиясының академигі, Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы Ғылым академиясының мүше-корреспонденті, профессор, Қазақ Кеңес Социалистік Республикасының еңбек сіңірген қайраткері, Қазақ Кеңестік Социалистік Республикалар мемлекеттік сыйлығының лауреаты Хамза Жұматов, Мәскеу қаласында Патрис Лумумба атындағы Халықтар достастығы университетінде емдеу факультетінің алғашқы деканы Николай Тюрин, Кеңес Социалистік Республикалар Одағы медицина ғылым академиясының академигі, көп жылдар бойы Ленинград дәрігерлер біліктілігін жетілдіру институтын басқарған Семен Симбирцев [7, 5-6 бб.].

Қазіргі таңда колледж еліміздің жетекші медициналық колледждерінің бірі, алты мамандық және сегіз біліктілік бойынша медициналық қызметкерлердің жоғары білікті және құзыретті кадрларын дайындайтын Қазақстан Республикасының Денсаулық сақтау министрлігінің базалық оқу орны болып табылады. Бүгінгі таңда елімізге танымал білім ордасында 1050 студент білім алуда. Колледж бітірушілері еліміздің барлық аймақтарында және одан тыс жерлерде де сұранысқа ие. Түлектердің жұмысқа орналасу көрсеткіші жоғары, жоғарғы оқу орнына түсетін түлектер де, шет елдерде еңбек ететін түлектер де кездеседі.

2014 жылы Батыс Қазақстан медициналық колледжі Қазақстан Республикасының үздік алты медициналық колледжі қатарында «Мейірбике ісі» мамандығы бойынша Қолданбалы бакалавриаттың білім беру бағдарламасын енгізудің Денсаулық Сақтау Министрлігінің сынамалы жобасын іске асыруға қосылды. Бұл жоба «Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау саласы секторындағы технологияларды беру және институционалдық реформа жүргізу» Дүниежүзілік банк жобасы аясында дайындалып, енгізіліп жатыр.

Колледжде оқытуды жоғары білікті педагогикалық ұжым жүзеге асырып келеді, оның көбі жоғары және бірінші санатқа ие, Алматы, Астана, Түркістан, Ресей, Финляндия, Испания, АҚШ, Германияда оқудан және тәжірибеден өткен білімді,білікті,тәжірибелі мамандар. Жыл сайын оқытушылардың 96%-на жуығы өз біліктіліктерін арттырып отырады.

Колледжде білім беру үрдісіне ең заманауи инновациялық технологиялар (дуалдық оқыту және кредиттік технология, симуляциялық орталықта оқыту, білімді балл-рейтингтік бағалау, тестілеу әдісімен студенттердің білімінің өміршендігін ретроспективті бағалау, қашықтан

оқыту элементтерін пайдалану және т.б.) енгізілуде. Оқу үрдісінде компьютерлік және симуляциялық техникалар, робот-симуляторлар, оқу тренажерлері, электрондық оқулықтар және т.б. кеңінен қолданылады [8, 4 б.].

Батыс Қазақстан Мемлекеттік Колледжі студенттерінің практикалық дайындығы облыстағы үздік орта медициналық қызметкерлер қатарындағы жетекші-тәлімгерлердің қатысуымен Орал қаласының ірі емханаларының базаларында жүзеге асырылады. Сапалы оқу үрдісі үшін оқу базаларында барлық қажет заттар – сабаққа арналған оқу бөлмелері, Емдеу Профилактикалық Ұйымдарының тренингтік орталықтары, емдеу-диагностикалық бөлімдер мен кабинеттер, медициналық жабдықтар мен лабораториялар берілген. Облыстың 26 медициналық ұйымдарымен әлеуметтік әріптестік туралы шарт жасалды, онда колледж бен денсаулық сақтау мекемелері арасындағы өзара мүдделікке және соңғы нәтижеге негізделген қарым-қатынастар айқындалған. Бұл ретте, әлеуметтік әріптестік денсаулық сақтау мекемелеріне киелі білім беруге – оның мазмұнына ықпал ете отырып, оқу үрдісінің белсенді және толық құқықты қатысушы болуға, ал білім беру ұйымдарына халыққа медициналық көмек көрсету сапасына әсер етуге мүмкіндік береді [8, 4 б.].

Екі жылдан бері колледж базасында Дәрігерлер мен орта медициналық қызметкерлердің білімін және практикалық дағдыларын тәуелсіз бағалау орталығы қызмет етеді.

Ақжайық өңірінің колледжі өзінің ғасырлық мерейтойы қарсаңында тәуелсіз институционалдық және мамандықтар бойынша аттестаттаудан, сондай-ақ еуропалық стандарттарға сәйкес келу бойынша халықаралық аттестаттаудан табысты өте отырып, республикада алғашқылардың бірі болып Жоғары медициналық колледжі мәртебесін алды [9, б. 30-32].

Мейіржандар ұстаханасы тарихтың бір ғасырын жүріп өтті. Осынау кезеңде еліміздің тарихында орын алған өзгерістер мен тарихи кезеңдердің бәрінде маман даярлау ұстанымымен халық денсаулығын қорғау қызметінде жоғарыдан көріне білді.

Қазақстандағы медициналық білімнің бастауы болған оқу орнының 100 жылдық тарихы, қаһарынан қан тамған патша заманынан бастау алып, Кеңес үкіметімен қатарласа қалыптасқан ғасырлық даму кезеңдері, Тәуелсіздік жылдарындағы жетістіктері мен қиындықтары тарихымызды толықтырар құнды деректерге толы. Зертеу нысанынан кенжелеп қалған медициналық білім тарихының Батыс өңірінен тамыр алғанын дәлелдеу, колледждің тарихын ғылыми тұрғыда насихаттау үлкен маңызға ие боларлық жұмыс.

Әдебиеттер:

1. Төлентаева К. Қазақстан тарихы: оқу құралы. – Алматы: Зият Пресс, 2006. – 168 б.
2. Батыс Қазақстан облысының денсаулық сақтауының даму кезеңдері. Очерк. – Орал: Золотая книга. – 2011. – Б. 150-151.
3. Душманов С.Х., Душманова М.С. Развитие медицины и здравоохранения на территории Букеевской орды и некоторых регионов Западного Казахстана (1801-2001 гг.). – Ақтобе, 2001. – 121 с.
4. Шумбалов Н.М. История становления Западно-Казахстанского медицинского колледжа // Ақжайық өңірі медициналық журналы. –

2016. – №1(13). – Б. 12-15.

5. Душманов С.Х. История здравоохранения Западного Казахстана. – Актобе, 2003. – 221 б.

6. Шумбалов Н.М. Халықтың денсаулығын қорғау қызметінде 100 жыл // Ақжайық өңірі медициналық журналы. – 2016. – №3(15). – Б. 3-4.

7. Батыс Қазақстан медициналық колледжінің директорлары // Ақжайық өңірі медициналық журналы. – 2016. – №3(15) – Б. 5-6.

8. Шомбалов Н.М. Мейіржандар ұстаханасына – 100 жыл! // Орал өңірі. – 2016. – 11 маусым. – Б. 4.

9. Тасқалиева Р. 100 жылдық тарихы бар оқу орны // Дана каз. – 2016. – №6(29). – Б. 30-32.

***

Рысбеков Т.З., Оспанова А.М.

История становления Западно-Казахстанского медицинского колледжа

В этой статье охвачена 100-летняя история медицинского учебного заведения, являющегося одним из старейших учебных заведений в стране, становление и развитие Западно-Казахстанского медицинского колледжа в различные этапы времени, а также перечислены известные выпускники учебного заведения. Представлен нынешний облик колледжа и современные достижения.

Ключевые слова: Земская больница, медицинский работник, фельдшерская школа, медицинский техникум, медицинское училище, медицинский колледж.

***

Rysbekov T.Z., Ospanova A.M.

The Formation History of West Kazakhstan medical college

This article about 100 years of history of the West Kazakhstan medical college, that is one of the oldest educational institutions in the country and about the formation and development of the medical education in different stages of time. The college made appearance and modern achievements at the current.

Keywords: Zemsk hospital, medical workes, a doctor assistant's school, medical technigue, medical school, medical college.

ӘОЖ 801.313:809.434.2=943.42

Тұрсынәліұлы Тәліпжан – филология ғылымдарының докторы, профессор, Іле педагогикалық институты (Құлжа қ., Қытай)

E-mail: bekzhan_a7@mail.ru

ҚЫПШАҚ ЭТНОНИМІНІҢ ШЫҒУ ТӨРКІНІ ТУРАЛЫ

Аңдатпа. Қыпшақ этнонимі мен төркіні туралы ғылыми еңбектерде көптеген талас-тартыстар бар. Тарихи жазбалардың кемшіндігі мен әр түрлі болуының себебінен ғалымдар тілдік қисынға сәйкес келе бермейтін, тарихи-танымдық тұрғыға негізделген ой-тұжырымдарын жұртышылыққа ұсынып келді. Алайда қазірге дейін айтылған қорытынды пікірлер

бірауызды емес. Мақалада лингвистикалық әдіс пен тарихи жазбалық талдаулар ұштастырыла отырып, Қыпшақ этнонимі мен төркіні туралы тың көзқарастар ортаға қойылады.

Тірек сөздер: *Қыпшақ, этноним, төркін, этимология.*

Қыпшақ – ежелгі Түркі тілдес тайпаның әрі тайпалар одағының атауы. Қыпшақтар қазақ халқының құрамына қосылған ежелгі ірі тайпалардың бірі болып қалмастан, басқа да бір сыпыра түркілік жүйедегі қыпшақ тілдер тобына жататын, яғни қарақалпақ, қырғыз, татар, башқұрт, ноғай, қарашай, қарайым, балқар тағы да басқа халықтардың өз алдына ұлт болып қалыптасу тарихында елеулі рөл атқарған. Сондықтан түркологияда түркі тілдер семьясының батыс терістік үлкен бір тармағы осы қыпшақ атауымен аталған. Қыпшақ атауының этимологиясы мен этнос төркінін анықтау Қыпшақ тілдер тобындағы тармақ тілді халықтар тілдерінің қалыптасу барысын, қоғамдық тарихын және мәдениетін тексеруде, сондай-ақ олар өмір сүрген өңірдегі көршілес халықтардың тарихы, тілі және мәдениет іздерін анықтауда ерекше маңызға ие.

Қазірге дейін жазылған төл ғылыми анықтамалық сөздіктеріміз бен зерттеу еңбектеріміздегі қыпшақ атауы мен төркіні туралы деректер алуан түрлі, кейбір айтылғандар аса сенімді емес. Аталған пікірлерді тарихи құжаттармен салыстырып қарасақ, олардың күмәнді тұстары мен бір-біріне кереғар тұспалдарын байқау тым қиынға соқпайды. «Қазақ Совет Энциклопедиясында»: Қыпшақ туралы алғашқы мәліметтер ежелгі (б.з.б 201-ж.) Қытай деректерінде (олар «Кюеше», «Кинча», «Куча», «Хибиса» деп жазған) ұшырасады. Селенгі өзенінің жағасындағы құлыптаста (759-ж.) «Түрк Қыпшақ» аталған белгілі ру туралы мәлімет сақталған. Қыпшақ тарих сахнасына Ертіс бойында өмір сүрген Қимақ мемлекетінің (9-11 ғ.) ыдырауына байланысты шықты», – деп дәйектейді [1, 103 б.].

Қыпшақ атауы туралы «Қазақтың қысқаша тарихында» мынадай қысқаша ғана таныстру сипатындағы мәлімет беріледі: Қыпшақ деген ат түрліше тілдердегі тарихи деректерде әр алуан формада кездеседі. Еліміздің ерте замандағы деректерінде «Қыпшақ» сөзі Хуша, Уже түрінде айтылады да, орта ғасырлардағы деректерінде «Чынса» деп аталады. Араб-парсы, моңғұл және түркі тілдеріндегі деректерде «Қыпчақ», «Қифшақ», «Қыпшақ» сяқты нұсқаларда да айтылады. Батыс Еуропа деректерінде «Коман», «Куман» деп аталса, орыс деректерінде «Половцы» делінеді. Венгерлер Қыпшақтарды «Кун» деп атайды. Әйгілі ғалым А.Бернштам: Қыпшақтар бейне Үйсін, Қаңлы сяқты ежелгі елдердің бірі, Қыпшақ туралы алғашқы мәліметтер Жұңгоның біздің заманымыздан бұрын 201-жылғы «Тарихи жазбалар» еңбегінде кездеседі дегенді айтады. Еліміздің Хан патшалығы дәуіріндегі деректемелерде айтылатын хуша (қыпшақ) тайпалары Ертіс өзенінің алқабын, Нарым және Қалбын тауларының бөктерін қоныстанған көшпелі ел еді. Олардың шығыстағы көршілері чештер, батыстағы көршілері Іле аңғары мен Жетісу жерін мекендеген үйсіндер болатын. Бұл дәуірдің деректерінде, олардың талай рет һұндар шабуылына ұшырағандығы және оларға тәуелді болғандығы айтылады. Қыпшақтар 7-ғасырда Ертіс өзенінің басы мен Алтай тауларын мекендеп, Түркі қағандығының құрамына

қосылды. Түркі қағандығы әлсірей бастаған кезде тарих сахнасына шығуға талпына бастады. Селенгі өзені бойында Орхон жазуымен жазылған (759-жылы) Мойынчор құлыптасындағы: «Түркі қыпшақтар 50 жыл үстемдік етті» деген сөз осы жағдайды әйгілейді. 8–9-ғасырларда Қимақ мемлекетінің үкімет билігі Қыпшақ тайпасының қолына көшті. Осыдан тартып бұрынғы Қимақ қол астындағы тайпалар «Қыпшақ» деп аталды. Қимақтар да («Йемак» деген атпен) Қыпшақ бірлестігінің құрамына кірді [2, 230 б.].

«Қазақ тілінің қысқаша тарихы» қыпшақ этнонимі туралы: зерттеушілер біздің заманымыздан бұрынғы 201-жылдардағы Хуше (呼些), Ужйе (乌介), Хуже (呼揭) лерді, оңтүстік, солтүстік әулеттер тұсындағы Хысаларды (葛萨), Сүй, Таң патшалықтары дәуіріндегі Кісаларды (可萨) Қыпшақ деген атаудың әр дәуірдегі ұқсас болмаған дыбыстық аудармасы деп есептейді. Қыпшақтар орта ғасырлардағы еліміздің тарихи кітаптарында тағы Чинча (钦察) деп те аталған екен. Қыпшақ сөзі қазіргі Ханзу тілінде 克普恰克 奇卜察克 奇卜察克 деген сякты бірнеше түрлі дыбыстық аудармалармен алынып жүр. Қыпшақтар орыс жылнамаларында «Половтистер» деп (Олжас Сүлейменов Половтисты орысша полови – ақшыл-сары, күңгірттеу деген сөздермен салыстырады) және «Дала тұрғыны», «Язычниктің» аудармасы деп «Куманды» – «Куман» яғни «ку» және «ман» деген екі сөзден жасалған деп тұжырымдайды» [3, 105 б.], – деп жазады.

Қыпшақ атауы мен төркіні туралы аталып өткен осыншама көп алыпқашпа айтылымдардың қаншалықты сенімді, қайсысы дұрыс, қайсысы атүсті айта салған қате тұжырымдар? екенін шамамыздың келісінше саралап көрелік. Ең әуелі, Қыпшақ атауына келсек, «Түркілер Энциклопедиясы» бойынша: Қыпшақ – бір түрк тайпасы әрі осы тайпа басшылығының қоластында құрылған тайпалар бірлестігінің аты. Бұл есімнің әуелгі формасы Қыужақ болып, кейіндеп дыбыстардың орын алмастыру әсерінен қыфшақ, хыфшақ, хыфшах формаларында айтылып келген [4, 729 б.]. Қыпшақ атауының сенімді деп қаралған парсыша, арабша жазбалардағы формасын қыбшақ немесе қыушақ деп тұрақтандыра аламыз. Ал, Хан тіліндегі деректерде кездесті делінген «Кюеше», «Кинча», «Куча», «Хибиса», «Чинча» деген атаулар түркі тілдеріндегі қыбшақ, қыпшақ атауының моңғұлша дыбыстық баламасы Кимчақ, көпше түрі Кимчағұт атауларының Хан тіліндегі дыбыстық баламасы екендігі анық. Оның үстіне, бұл есімдердің Хан тіліндегі деректерде жазбаға түсуі әсте 13-ғасырдан бұрын болмаған.

Ал, бұдан да ертерек, яғни біздің заманымыздан бұрынғы 201-жылдардағы Хан патшалығы дәуіріндегі деректемелерде Хуше (呼些), Ужйе (乌介), Хуже (呼揭) формасында кездеседі деген ойжота жорамалды ортаға қойған аталмыш орыс ғалымы А. Берныштам болса керек. Оның қарауынша Батыс Хан патшалығы кезінде жазылған «Тарихнама. Ғұн Баянындағы» Хуже (呼揭) атауы Қыпшақ атауының көне формасы [5:98]-мыс. Төл тарихи шығармаларымыздағы сілтемелердің реттеліп, жүйеге түспегендігінен, біз Берныштамының бұл тұжырымының қай еңбекке негізделгенінен, қашан, қай еңбегінде ортаға қойылғанынан бейхабармыз. Алайда, жақынғы кездердегі зерттеушілер «Тарихнама», «Ханнамада» ұшырайтын Хуже (呼揭), Ужйе (乌揭) Худе (呼得) атауларын «Ұйғұр» немесе «Құйғұр» атауының дыбыстық

баламасы деп қарайды [6:207]. Ал, «Жұңго тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер» кітабында Хуже (呼揭), Ужйе (乌揭) атауларын жеке-жеке Хагат, Агат деп реконструкциялайды [7, 527 б.]. Бұдан біз Хуже (呼揭), Ужйе (乌揭) атауларының Қыпшақ атауынан алшақ жатқанын, бұл жорамалды А. Бернштамның ат үсті айта салғанын аңғарамыз.

Кейбір зерттеушілер қыпшақтар ертеде Алтай тауларының түстігіндегі халықтарға қараған, ғұндардың бір тайпасы еді. Қыпшақ атауы ғұндардың 屈射 деген тайпасымен байланысты. Анығырақ айтқанда, 屈射 тайпа атауын байырғы Хан тілінің дыбысталуы бойынша оқығанда «Қыпшақ» деген сөзге жақындасады деп жорамалдайды [6, 123 б.]. Алайда, «Жұңго тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер» кітабында: Құтша, Құтжақ (屈射) – ежелгі этнос, тарихи материалдарда көрсетілуінше, Құтшалар байқал көлінің шығысындағы Чита маңында болғаны айтылады [7, 523 б.].

Оңтүстік, солтүстік әулеттер тұсындағы Хысаларды (葛萨), Сүй, Таң патшалықтары дәуіріндегі Қысаларды (可萨) Қыпшақ деген атаудың әр дәуірдегі түрліше дыбыстық аудармасы, - дейтін айтылымды ең алғаш кім ұсынғанынан бейхабармыз. Алайда бұл айтылымдардың да жаңсақтығы айдан анық. Өйткені, Хан тіліндегі жазбаға түскен Хыса (葛萨) мен Қыса (可萨) атаулары сол дәуірлерде дәурендеген Түркі тілдес хазарлар мен олар құрған белді Хазар хандығының Хан тіліндегі дыбыстық баламасы.

Жоғарыдағы талдаулардан, біз аталып өткен этностардың Қыпшақ атауымен тілдік және жағырапиялық орны жағынан сәйкес келмейтінін аңғарамыз. Тіпті де маңыздысы, бұл зерттеушілер аталған этностардың кейінгі Қыпшақ тайпасына дейінгі неше жүз жылдық, тіпті мың жылдық ара қатынасты, олардың тарихи сабақтастығын түсіндіріп бере алмайды. Дәл осы жағдайлар – біздің аталмыш айтылымдарды ойжота жорамал, ат үсті көзқарас деп күмандануымыздағы басты себеп.

Селенгі өзенінің жағасына орнатылған Орхон жазуымен жазылған «Мойынчор Құлыптасында» (759-жылы орнатылған) «Түрк қыпшақ» аталған белгілі ру туралы мәлімет сақталған, – деген дерекке келсек, бұл көптен бергі түркология саласындағыларды адастырып келген жаңсақ тұжырымдардың бірі. Анығында бұл Финландиялық түрколог әрі алтайтанушы Г. Ж. Рамстедтің аталған құлыптастағы жазуы өшкен бір таңбаны «к» таңбасы болуы керек деп межелеп, бұл төрт таңбалы сөзді қыпшақ болса керек деп ортаға қойған екі-ұшты жорамалы еді. Ал, кейінгі зерттеушілер осы бір дүдәмал тұжырымды дәл солай болуы керек деп, нақты факт орнында малданып кеткен. Бұл күмәнді жорамал кей зерттеушілерді әліге дейін адастырып келеді.

Қыпшақтар 7-ғасырда Ертіс өзенінің басы мен Алтай тауларын мекендеп, Түрк қағандығының құрамына қосылды. Түрк қағандығы әлсірей бастаған кезде тарих сахынасына шығуға талпына бастады. 8 — 9-ғасырларда қимақ мемлекетінің үкімет билігі қыпшақ тайпасының қолына көшті. 8-10 ғасырларда қыпшақ тайпасы қимақ хандығының қол астына қарап, хандықтың батыс бөлегіндегі белді тайпаға айналды [8, 18 б.], – деген айтылымдар да ерекше сақтықпен, ойжота жорамалмен жақындатқан тұжырымдар секілді. Өйткені бұл айтылымдар тарихи деректер мен жылнамалық жазбаларға қайшы келеді. 8-ғасырда Қимақ хандығы тарих

сахнасына әлі шыға қоймаған еді. Жақынғы зерттеулерімізге негізделгенде 7-8 ғасырлардағы Қыпшақтардың қоныстанған жерлері тек қана Ертіс өзенінің басы мен Алтай таулары болмаған. Ал, олардың тарих сахынасына шығуы мен саяси ықпалдары да тым ырықсыз күйде емес еді. Бұл түйінге мақала соңында тоқталатын боламыз.

Қыпшақтардың төркіні мәселесі – түркологияның және ертедегі Кіндік Азя тарихындағы ең қиын түйіндердің бірі болып келді. Ал, енді шет тілді жазбаларға назар аударар болсақ, аз санды зерттеушілердің қыпшақтардың төркінін моңғұл тайпаларынан қарастыруларын қоспағанда, басым көп санды тарихшы, тілшілер ары тегінің түркі тілдес екендігін бір ауыздан құптады. Бұрынғы зерттеушілер қыпшақ, куман, күн тайпаларын ұқсас бір тайпаның әртүрлі атаулары деп қарап, Қыпшақ тайпасының төркінін куман, күн тайпаларының төркінімен байланыстырып анықтауға тырысты.

Қыпшақ-кумандардың төркіні туралы ең алғаш біршама көлемді зерттеу жазған Маркуарт кумандарды ертеде қиыр шығыстағы Амур дәриясының бойында жасаған мұрқа атты бір Моңғұл қауымының күн атты тайпасымен байланысты деп жориды. Алайда тарихи деректердегі атауларды қате аударғаны себепті оның бұл долбары кейінгі зерттеушілер тарапынан теріске шығарылды. Маркуарттың жорамалына ұқсас бірталай қате болжамдар кейінгі Пелиот пен Еберхард тарапынан түзетіліп, тарихшылар назарындағы кумандардың тегін моңғұлдарға апарып тірейтін көзқарастың тиянағы болмады. Ал, Күн атауының және бір Моңғұл-Тибет араласпасы болған Түйгүн қауымының атынан қысқарып келген деген айтылым Г. Халоуынның түсінігіндегі бір жорамал еді. Себебі, ақ нәсілділердің ерекшеліктері сақталған кумандардың бет-әлпеттері мен дене-тұрқыларында моңғұлдардың белгісі байқалмағандығы сяқты куман-қыпшақтардың тілінде де моңғұлша элементтер ұшырамайды [4, 731 б.].

Еліміздегі Моңғұл тарихын зерттеуші кейбір ғалымдар Қыпшақтардың төркінін Моңғұл тайпаларынан таратуға бейім. Мұндағы басты себеп, Ханбалықты орталық еткен Юан патшалығының бастапқы және орта мезгілдерінде қыпшақтардың моңғұл хан жамағатынан кейінгі орындағы белді билік басындағы тайпаға айналғандығы болса керек. Бұл мезгілдердегі әйгілі қолбасылар мен уәзірлер қыпшақ тайпасынан шыққандығы тарихтан белгілі. Юан патшалығының орта мезгілдеріне келгенде әлдеқашан моңғұлданған қыпшақтар саяси қарсыластарының ауыр соққысына ұшырап, ордадан бастап жергілікті орындарға дейінгі билік басынан кетіріліп, қудалауға тап болады. Осы кезден бастап саяси қудалау мен қырғынға ұшыраған қыпшақтар жергілікті халықтарға сіңіп кетуге мәжбүр болады. Қызықтысы, «елу жылда ел жаңа, жүз жылда жер жаңа», - дегендей, осыдан жарты ғасыр кейінгі Юан патшалығын аударып тастап, ұлы Миң патшалығын құрған Жу Юанжаңның кезіндегі билік басынан тайдырылған қыпшақтармен байланыстыратындар да бар. Әрине, бұл басқа тақырыптағы әңгіме, сондықтан арнайы тоқталмаймыз. Қазіргі ішкі Моңғұлдағы Қарчындар да өз тектерін Қыпшақтардан тараған деп қарайды. Өйткені, Юан патшалығының алғашқы кезіндегі әйгілі сардар Тұтқақ Қыпшақ тайпасының Баят руынан шыққан еді. Ал, Қарчындардың ертеректегі билеуші тайпасы өздерін Тұтқақтың әулеттеріміз деп санайды. Жинақтап айқанда, қыпшақтарды

моңғұл текті деп қарайтындар: қыпшақтардың батысқа қоныс аударуы баят сықылды осы моңғұл тайпасын қыпшақтарға сіңіріп жіберді. Тұтқақ шыққан «Жерен Керен» жерінің Андақан тауындағы қыпшақ елбөрілі баят руынан басқа, Хорезмшахтың нағашы жұрты йемак тайпасының көсемі де Баят руынан шыққан. Баяттардың төркіні шығыстағы Ергуна өзені бойындағы Дарлыкын моңғұлдарынан шықса керек-деп болжам жасайды [12, 10 б.]. Қыпшақтарды моңғұл текті деп қарайтындар және де Парсы географы Гардизидың 11-ғасырдың орта шенінде жазған мәліметтерін негізгі дәлел ретінде ұсынады. Гардизи шығармасында қимақтардың келіп шығуы жөніндегі аңызды былайша баян етеді:

Қимақтарға келсек, олардың келіп-шығуы мынадай: татарлардың ханы өлген соң артында екі ұлы қалады. Үлкен ұлы хандық орынға шыққан соң екінші ұлының да хандық таққа отырғысы келеді. Інісінің аты Шад еді, ол ағасына қастандық сайламақшы болады, бірақ, ойлағанын іске асыра алмайды, содан бастап ол өз басынан қауіптен бастайды. Бұл Шадтың бір жас кәнізегі бар еді, ол және өзінің ғашығы еді. Ол бұл кәнізекті ертіп ағасының ордасынан қашып шығып, орман-тоғайлы, қойнауы аң-құстарға толған бір үлкен даряның бойына бой тасалап келеді. Сонымен олар осы жерге қоныстанып тұрақтап қалады. Кейін бұл жерге татарлардан шыққан жеті малшы келеді. Олар: біріншісі – Ими, екіншісі – Имак, үшіншісі – Татар, төртіншісі – Баяндүр, бесіншісі – Қыфчак, алтыншысы – Ланиказ, жетіншісі – Ажлад. Бұлар өз бектерінің жылқыларын бағатын жылқышылар еді, алайда жылқы бағуға өріс жетіспей Шад тұрған жерге жайылым іздеп келеді. Бұлардың келгенін алғаш көрген кәнізек оларға: Ертіш! – деп тіл қатады, мағынасы аттан түсіндер!- дегені еді. Осы себептен бұл өзен Ертіш аталады [12, 8 б.].

Татар атауының кең және тар мағынасы бар екенін білеміз, яғни, тар мағынасы – моңғұл үстіртінің шығысындағы татар тайпасының атауы, кең мағынасы – терістіктегі көшпенді тайпалардың жалпы атауы. Қыпшақтарды моңғұл текті деп қарайтындар: Гардизи жазбасына негізделгенде, соңынан келіп шад тайпасына қосылған жеті татар тайпасының ішіндегі татар деп аталған тайпа тар мағынадағы татарлар, кең мағынадағы татар болу мүмкіншілігі аз. Ең әуелгі бастап келген тайпа да осы татарлар болса керек. Басқа қыпшақты өз ішіне алған алты тайпа тегінде батысқа ауған осы Татарлардың қарамағындағы тайпалар болуы мүмкін. Шамасы ұйғырлардың батысқа көшуінен бұрын не кейін аз сандағы татарлар Ертіс алабына қоныс аударған. Алғашында олар бұрынғы татарлармен байланысын үзбеген, кейіндеп аралықтары алыс болғандықтан, немесе соғыс, табиғи апат салдарынан қарым-қатынастары үзілген, сонымен Қимақтар арасында олардың татарлардан тараған деген аңызы сақталып қалған [12, 12 б.]-деп қарайды.

Біздің болжауымызша, тек парсы тіліндегі аңыз әдебиеттерге ғана сүйеніп, қыпшақтардың төркінін мұңғұл текті еді деп қарау өте жадағайлық, бұндай айтылмдар тек тарихи дәлел – ыспаты толық емес бір жақтылық болжамдар ғана. Көзіқарақты ғалымдар бұндай жадағай болжамдардан сақтану керектігін ертеректен-ақ ескерткен еді. Бірқанша зерттеушілер қыпшақ-қимақ одағының әрқайсы даму кезеңдеріндегі моңғұлдық этно-

тілдік элементтердің барлығын тауып шықпаққа құлшынып көрсе де, алайда, келтірілген дәлелдер тым сенімді болмағандықтан, бұлардың мүмкіндіктерін анықтағанда нақты факт ретінде санаудан сақтану қажет болды. Бізге дейін сақталып жеткен «Кодекс Куманикус» секілді тілдік жазбаларға негізделгенде куман-қыпшақтардың түркі тілді халық екендігі менмұндайды [10, 279 б.].

Көп санды зерттеушілер Қыпшақтар тарих көшінде басқалар жағынан әр түрлі атпен аталып келген деп қарайды. Омелжан Прицак Қыпшақ этнонимінің варианттарын жерлік тілді есімдер және шет тілді есімдер деп екі топқа бөліп талдау жасайды. Осындағы жерлік тілді есімдер: 1) қыпшақ: 8-ғасырлардан бастап мұсылман елдерінде жазылған ислами тарих және жағырапия әдебиеттерінде қолданылған қыпшақ атауы. 1240-жылдарда Мұңғол жазбаларында, 13-ғасырдан кейін Хан тіліндегі жазбаларда ұшырайды. Шамасы, Мұңғолдарға Түркілерден, Хан тіліне Мұңғолдардан енсе керек. 2) Куман: шамамен 1080-жылдардан бастап негізінен Византия жазбагерлері жағынан қолданылған атау. 3) Күн: бұл Мажарлардың яғни Венгерлердің Половецтер үшін қолданған атауы. 1086-жылдан бастап қолданған. Шет тілді есімдер: 1) Половец: 1055-жылдан бастап ескі Орыс жазбаларында кездеседі. 2) Паллыди: бремендік бір бітікшінің жазбасында шамамен 1072-1076- жылдары хатталған. 3) Валуен (латыншасы: Валуи, Флауи, Фалонес, Валони) 13-ғасырдың алғашқы жартысында орта-оңтүстік неміс (және латын) жазбаларында кездеседі. 4) Чартеш: Армения тіліндегі жазбаларда 1050-1051-жылдардан бастап кезігеді [4, 730 б.].

Жоғарыдан келтіргеніміздей, қыпшақтардың аталмыш балама атаулары тарихи жазбаларда 11-ғасырдың ортасынан кейін ұшырайды. Сондықтан балама атаулардан қыпшақ сөзінің төркінін немесе этимологиясын іздеу мәселені шешудің дұрыс жолы емес. Тарихи жазбалардың кемшілдігі және әртүрлі себепті, зерттеуші ғалымдар қыпшақ атауының этимологиясын ашу арқылы қыпшақтардың этностық төркінін анықтауға құлшыныс жасап көрді.

Қыпшақ этимологиясының шешімі туралы ең алғашқы талпыныстарды ежелгі жазба жәдігерліктерден де таба аламыз. «Оғызнамада» Қыпшақ атауының шығуы туралы уақиға былай баяндалады: сонан соң Оғұз қаған қолын бастап Еділ дәриясына келді. Еділ дәриясы үлкен екен. Оғұз қаған оны көріп: Еділдің суын қалай кешіп өтеміз? - деді. Шеріктерінің арасында Ұлұқ Орда Бек атты бір жақсы бек бар еді. Ол асқан ақылды кісі еді. Дәрия жиегіндегі самсаған қалың тал-ағашты көрді де, әлгі бек...сол ағаштар...кесті. Ағаштардан сал жасап, Еділ дәриясынан өтті. Оғұз қаған сүйсініп күлді де: Сен осында бек бол енді, атың сенің болсын Қыпшақ деді [11, 51-52 бб.].

Қыпшақ атауының келіп шығуы туралы «Оғызнамада» айтылатын аталмыш аңыз-әңгіме «Жамих ат-тауарихтың» Қыпшақ баянында басқаша баяндалады: Оғыз хан Итбарақ елімен болған бір соғысында жеңіліске ұшырап, екі өзен арасындағы бір аралға шегініп әскерін тынықтырады. Дәл осы кезде, күйеуі соғыста қаза болған, ай-күні жеткен жас әйел бір ағаштың қуысында босанып ұл бала туады... оғыз хан бұл балаға Қыпшақ деп ат қояды. Бұл «қабық» деген сөзден келген болып, «қабық» түркше қуыс ағаш дегенді білдіреді. Барлық қыпшақтар осы баладан тараған [12, 134 б.].

Бұл хикаят «Шежірей Түрктің» Оғызхан баянында Рашид-ад-диннің аталған кітабындағы уақиғамен ұқсас болғанымен, Әбілғазы Баһадүрханның «Қыпшақ» атауына берген түсіндірмесі басқаша: Түркі тілінде іші қуыс ағашты «Қыпшақ» дер еді, бұл бала ағаш ішінде туғандықтан, атын Қыпшақ қоюы содан еді. Бұл кезде іші қуыс ағашты «Шыпшақ» дейді. Қара халық тілі келмегендіктен «қ»-ның орнына «ш» айтып кеткен [13, 16 б.].

Мажар текті Америкалық әйгілі түрколог, алтайст Денис Синор «Орталық Евро-Азияның су тасымалы» деген мақаласында: Қалай дегенмен де, қыпшақ атауын қайық жасаумен қатысты деп қарауға болады. Осы себепті Пелиот бұл арада не үшін Қыпшақ атауы ұшырайды деген сұрақты білуге тырысқан. Пелиот өз мақаласының алғашқы бөлімінде Қыпшақ атауы мен оған қатысты аңыздарды толық тексергеннен кейін, Қыпшақ атауы – «қуыс ағаш» деген мағына береді деген соңғы қорытындыға келеді. Алайда Пелиот қуыс ағаш пен қайық арасында да байланыс болатындығын қағыс қалдырған дей келіп, Ұлұғ Орда Бек, яғни Қыпшақ Бек аңыздардағы қайық ойлап табушы деген уәж айтады [14, 322 б.].

Осыған ұқсас халықтық этимологиялар қазақ тіліндегі ғылыми-зерттеу еңбектерінде де кезігеді. «Қазақ Совет Энциклопедиясында» қыпшақ сөзінің шығуы жайындағы әр алуан жорамал-аңыздарды жинақтап баяндай келе, бұл болжамдардың сенімсіз екенін ортаға қояды: Қыпшақ сөзін «құба» («құба жүзді» немесе көне түркі тіліндегі «қыпшақ» - көзді жыпылықтатып кірпік қағу) деген түбірден шыққан деп жорамалдайды. Бірақ мұның бәрін мәселенің толық ғылыми шешімі деуге болмайды. Олжас Сүлейменов қазақтың орта жүзіндегі қыпшақ тайпасының тайпалық таңбасы қос әліп екендігін назарға алып, осы тайпалық таңбаны екі пышақ деп оқуға болатынын, бұл «екі пышақ» атауы тез оқылудан, замандар өте келе «қыпшақ» болып өзгергенін де айтқан еді [15, 153 б.].

Қыпшақ атауы Махмұт Қашқаридың «Түркі тілдер сөздігінде» Қыужақ формасында кезігіп, Түріктердің үлкен бір бөлігінің, олардың отырған жерінің, әрі Қашқар маңындағы бір жердің аты секілді мағыналарды білдіреді деп баяндалады. Жүсіп Хас Хажиптың «Құтты Білік» дастанында Қыпшақ атауы үнемі «қобы» сөзімен бірге келетіндіктен, Радылов қыпшақ атауы сөзсіз «қобы» сөзімен байланысты деп қарайды [4, 729 б.]. Клаусон сөздігінде: «қобы» сөзі «қовұқ», «қовға» сөздерімен түбірлес, бірінші дауысты дыбыс «о» болып, көне жазбаларда «қовы йығач» (шіріген, қуыс ағаш), «қовы ер» (бақытыз ер) деп жазылатынын, қыпшақ тілдерінде «құу ағач» деп айтылатынын да ескертеді [16, 581 б.].

Осыған орай болса керек, Кляшторный бірталай екіұшты болжамдардан кейін «Қывчак» этимологиясын «бақытсыз», «сәтсіз» деп шешеді. Ал, Немет болса Сағай диалекітіндегі «Қыпсак» атауы «ашулы», «қатулы» мағыналарын беретінін ескеріп, осы атау мінездемелік этнонимге айналған (момын, ашушаң т.с.с) деп қарайды. Прицак Маркуарт пен Пелиот топшылаған тұжырымға сай, аталған халықтық этимологияға және оның «қобы» атауымен байланысына негізделіп, бұлардан «йен дала, ағашсыз дала» (сахара, шөл) деген ұғым шығатынын пайымдайды. Ол Қыпшақ этнонимін көне Рус жазбаларындағы Половцы атауымен байланыстырады. Половцы Сылавян тіліндегі сары, сарғыш мағыналарын беретін

«плав», Шығыс Славян тіліндегі «полов» атауларынан туындаған, сондай-ақ түркі тілдері мен басқа шет тілдерде де бұны қуаттайтын калька сөздер бар. Атап айтқанда, түркі тіліндегі Куман атауы түрікше сары, сарғыш мағыналарын беретін «құба», «ку» атауларынан келген. Венгер тіліндегі және бір атау «күн», поляк, чех -латыншасында «плауцы», бұлар Венгер тіліне «паллоцз» болып кірген. Құман атауы латын тіліне «паллиди», герман немесе герман латыншасына «фалонес», «фалагы», «валвы», «валуен» формаларында енген. Соңғы есепте, Прицак бұрынғыларға ұқсамайтын көзқарасын ортаға салады, яғни Прицак қыпшақ пен Половцы арасына теңдік қояды. Сонымен бірге, куман атауы сахара, шөл мағыналарын беретіндіктен түрк тілді қыпшақтар куман немесе кун атауын моңғұл текті қимақтарға қаратқан дейді [17, 272 б.].

Алайда, Бартольдтың ортаға қойып, Д.А.Расовский мен О.Прицак қатарлылардың дамытқан бұл жорамалына көп адам қосыла бермейді. Петр Голдын соңғы зерттеулерінде: қазірше қыпшақ атауының этимологиясы бізге әлі жұмбақ, ал, сары сөзінің Қыпшақ атауының баспа-бас аудармасы болуы тым сенімді болжам емес [18, 21 б.] - деген қортынды жасайды.

Кейбір зерттеушілер қыпшақ этнонимінің этимологиясын шет тілдерден яғни бейтүркі тілдерінен қарастырды. Ұйхун Білге «Қаршын түмендігі туралы зерттеу» еңбегінде: Қыпшақ атауы орта ғасырлық Иран тілінен шыққан, «қып» сөзі қызыл, алқызыл мағынасында, ал, «чақ» -сөзі көшпенді ұлттардың балама атауы. Қыпшақтар иран және түркі тайпаларының қосылуынан пайда болған-деп жорамалдайды [19, 14 б.]. Алайда, автор жадағай жорамалдан басқа ешқандай иланымды дәлел айта алмайды. Тағы бір Моңғұл зерттеуші Бау Йүйжу: «Юаннама» және «Жыжың жылнамасындағы жинлиң жаңа баяны» секілді тарихи жазбаларда кездесетін «қабыш қосыны», «қабыш» есімі Моңғұл тілінде «Мерген» мағынасын береді деген деректерді назарға сала кетеді. Бау Йүйжу: «қабыш» - қыпшақтардың өз тілдеріндегі төл этностық атауы, ал, моңғұл тілінде мергенді «қабату» немесе «қарбуғачй» деп атайды, бұлардың дыбысталуы жуықтау келгенімен, бір атау емес деп санайды. Оның қарауынша: «қыпшақ» атауы моңғұл тілінде «кыбчағ» деп дыбысталады. Бұл моңғұл тіліндегі «кабчағ» деген сөзге сәйкес келіп, сопақша, тар, сондай-ақ, арбаға және көлікке артуға қолайлы сопақша келген, екі жағы жалпақтау бітеу ағаштан ойып жасалған ыдыс немесе шелек деген мағыналарды береді. «Кабчағ» тың түбірлес сөзі «кабачыл» болса қысаң, шатқал мағыналарын береді. Сол себепті, қыпшақтар тегінде ерте кездерде бір қысанды жерден өрбіген этнос болса керек. Олардың ата-бабалар шежіресі осылайша ауыздан-ауызға таралып мифтеніп кеткен деген болжалын айтады [20, 3 б.].

Назар аударуға тұратыны, Бау Йүйжудың ұсынған «қабыш» атауы қыпшақтардың төл этностық атауы деген көзқарасы. Алайда, Бау Йүйжу «қабыш» атауының қалайша «қыпшаққа» өзгергенін ашып айтпайды, тек моңғұл сөздерімен байланыстырып түсіндіруге тырысқан. Біздің пайымдауымызша, қыпшақ этимологиясының шешімін түркі тілі арқылы ғана дұрыс түсіндіруге болады.

Бұрынғы зерттеушілердің сөз төркінін анықтауда ағат кеткен жері этимологиялық талдауда тұр. Түбірді «құб», «құба», «қовық», «қабық»

деген сияқты сөздермен түсіндіруге тырсады да, соңғы буынындағы -чак, -ақ жұрнақтарының этимологиясына назар аудармайды. Біздің қарауымызша, Қыпшақ атауының соңғы буынының әуелгі формасы -оқ болуы керек, яғни кейінгі кездердегі -ақ жұрнағы «оқ» сөзінен өзгеріп келген. Ең алдымен, «оқ» атауы көне түркі тілінде тайпа немесе тайпалар бірлестігі атауына қолданылатын саяси және әскери термин екені анық. Бұны көне түркі тіліндегі «он оқ», «үш оқ», «бұз оқ» қатарлы тайпалар одағының атаулары да дәлелдейді.

Қыпшақ сөзінің бастапқы формасы «қабыш», ал соңғы буынының әуелгі формасы – «ок» болуы шындыққа жақын. Бұлай болғанда қыпшақ атауының алғашқы формасын «қабышок» деп жорамалдауға болады. Бұл жорамалды қостайтын жазбалық деректер де бар. 1965-жылы Москвада жарық көрген «Жамиғ ат-тауарихтың» парысша салыстырма нұсқасының «Тайпалар» бөлімі «Қыпшақ» тараушасында қыпшақ атауының алғашқы парысша формасы деп таңбалайды. Ал, бұл атауды «қабчак» деп транскрипциялауға болады. Бұл да болса бәлкім Рашид-ад-диннің Қыпшақ этнонимін оның көне дыбысталуы «қабчак» атауына жақын «қабык» сөзімен байланыстырып түсіндіруінің негізгі себебі болса керек.

Қабыш есімі ертедегі Хан тіліндегі тарихи жазбаларда 哈必赤, 合必赤, 曷比悉, 车鼻施, 车鼻, 契弊, 契苾, 契苾亦, 契苾羽 қатарлы ұқсамаған йероглифтермен таңбаланған. Қабыштардың Таң дәуірінен бұрынғы Хан тіліндегі баламаларын бұрынғы зерттеуші-аудармашылар «шеп», «қабыт» деп аударып келген еді. Қазіргі жағдайдан қарағанмызда, бұл аудармалардың ағат кеткендігі айдан анық болды. Жуықта жарық көрген «Жұңго жылнамаларындағы қазақ тарихи деректерінің» жана төрт томдығында «қабыш», «қабыш ұлысы» қатарлы атаулар кездескенімен, өкіншке орай, төл тарихымыз бен тіліміздің арғы кезеңдерінен құнды мәлімет беретін «қабыш» және «қабыш ұлысына» қатысты тарихи деректері үлкен төрт томдыққа енгізілмеген. Әрине, бұндағы басты себеп ұқсас этностың Хан тіліндегі басқаша формамен хатталуы арасындағы байланысты жете тани алмағанымздан болса керек. «Жұңго жылнамаларындағы қазақ тарихының деректерінде» қабыш ұлысы туралы төмендегі шағын түсіндірме талдау назар аударуға тұрады.

Қыбыт (契比特 'iet biēt немесе ежелгі оқылуы k' iāt biāt) этнонимі жөнінде әртүрлі пікірлер айтылып жүр. «Жаңа таңнамада» 契苾亦曰契苾羽 (Қыбыттар қыбытню деп те аталады) деген дерек кездессе, «Жалпы жарғыда»: Оның аты Қыбытню (契苾羽 'iet biēt jiu) болып жазылады да, екі арыс аралас отырады деп анықтайды. Ал «Таң жарғыларының» 72-бумасында түркі ұлыстарының жылқыларына басатын таңбаларын талдап таныстырғанда: Чи жылқысы (契马), Чиби жылқысы (契苾马), Бийүй жылқысы (苾羽马) деп жеке-жеке анықтамалар жасалған. Бұлар, зайыры бір ел ме, әлде бір елдің бірнеше тайпасы ма, бұл тарапын ашып зерттеген абзал. Біз этнонимдердің ежелгі дыбысталуына сай шештік, алайда бұл соңғы қортынды емес. Шье Зұңжың ескіше оқылуын kapit(kapet) деп танып, оны kapis деп қалпына келтіруді қолдайды.

Қабыштарды (契苾, ежелгі оқылуы қабыш болса керек.) Әл-Маруази кітабында айтылатын «қай» тайпасы деп қарайтындар да бар. Алайда,

бұл қате көзқарас. Оны жоғарыдағы түсіндірмеден де оңай аңғаруға болады. Қабыш ұлысының ежелгі оқылуын Шүе Зұңжың мырза біршама дұрыс жорамалдаған. Сонымен бірге, ол қабыш ұлысының 9-ғасырдан ілгергі гүлденіп-көркейген тарихын егжей-тегжейлі қарастырады. Шүе Зұңжың: Қабыш (车鼻施) атауы түркі руна ескерткіштеріндегі «Каріс-тің» Хан тіліндегі баламасы екендігі анық деп атап көрсетеді. Алайда, автор бұл атаудың қайсы ескерткіш мәнінде кезігетінін талдап айтпаған. Қазірге бізге таныс түркі руна ескерткіштерінен бұл этнонимді кезіктіре алмадық. Десе де, бұл қабыш атауы түркі тілді атау емес дегенді білдірмейді. Біздің қарауымызша, қабыш атауының этимологиясын тек түркі тілімен ғана түсіндіруге болады.

«Қабыш» сөзі «Түниүкүк құлыптасы» мен «Мойынчор құлыптасында» көп жерде ұшырайды. «Түниүкүк Құлыптасы» 1-тасының 20-жолында: qabišalim timiŋ ol üč qaγan ögläšir altun yış üzä (ол үш қаған ойласып алтын тау орманында қауышайық депті) – деп ұшырайды. Ескерткіш жазбаларындағы бұл етістік сөздің мағынасы қосылу, бірігу, қауышу. Дәл осы сөз бұл тайпаның немесе тайпалар одағының төл атауы. Бұл тұжырымды ертедегі Хан тіліндегі жазбалар да анықтайды. Ертедегі Хан тіліндегі бітікшілер бұл тайпаның құрама тайпа немесе тайпалар бірлестігі екендігінен толық хабардар болса керек. Бірақ олар осы тайпа атауын түсіндіруде, кейінгі «Оғызнама» жыры мен «Жамиғ-ат-тауарих» секілді, Қыпшақ атауын қабық немесе қауакпен байланыстырғандай қателік жіберген.

Назар аудрауға тұратыны, Хан тіліндегі 契苾羽 атауының соңғы буынындағы 羽 йероглифі көне Хан тілінде ауыспалы түрде «оқ» деген мағынаны да білдіреді. Ал бұл йероглифтің таяуғы-ерте заман Хан тіліндегі дыбысталуы «йоқ» немесе «йүк» болып, көне түркі тіліндегі «оқ» атауына сәйкес келеді. Бұдан біз 羽 йероглифінің әрі дыбыстық әрі мағыналық аударма сөз екенін байқаймыз. Сондай-ақ, 契苾羽 атауының да көне Түркі тіліндегі біріккен сөз «Қабышоқ» этнонимінің дыбыстық және мағыналық аудармамен ұштастырылып алынған баламасы екендігін аңғарамыз.

Жинақтап айтқанда, араб-парысша жазбаларда ең алғаш 9-ғасырдан кейін кезігеді деп қаралып келген Қыпшақтар тегінде Хан тіліндегі тарихи жазбаларда мұсылман жазбаларынан 3-4 ғасыр бұрын ұшырайтын «қабышоқ» (契苾羽), «қабыш» (契苾) атымен хатқа түскен Түркі тілдес тайпа екендігі анық болды. Қабышоқ немесе қабыштардың төркіні, көркейіп-гүлденуі және құлдырауы сяқты маселелер туралы аға буын зерттеушілер біршама толық ізденістер алып барғандықтан, бұл арада арнайы тоқталмадық. Алайда Қабыштардың 8-ғасырдың ортасынан кейінгі, яғни Қабыштар Түркеш хандығынның билігінен тайдырылып, қимақ одағына қосылғанға дейінгі тарихи кезеңдер аліде тереңдей һәм жүиелі зерттеуді қажет етеді. Бұл түйіндер мақаламыздың зерттеу көлемінде болмағандықтан кейінгі зерттеулерге қалдырдық.

Әдебиеттер:

1. Қазақ Совет Энциклопедиясы. VII том. – Алматы: Ғылым баспасы, 1975. – 690 б.
2. Қазақтың қысқаша тарихы. – Шинжяң: Шинжяң Халық баспасы, 2009. – 792 б.

3. Ғалым Жұмаиұлы. Қазақ тілі тарихынан зерттеулер. – Бейжің: Ұлттар баспасы, 2006. – 355 б.
4. Ahmet Gökbel. Kıpçaklar ve kumanlar, Türkler Ansiklopedisi. Cilt 2. – Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002. – 950 b.
5. 编写组:《哈萨克简史》修订版, 乌鲁木齐, 新疆人民出版社, 2006. – 320.
6. Нұрмұхеммед Дәулеті. Тарихымыздың сырлары. 4-том. – Бейжің: Міллетлер Неирияты, 2014. – 516 б.
7. Жұңго Тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер. 2-том. – Бейжің: Ұлттар баспасы, 2013. – 742 б.
8. 李增祥: 突厥语概论, 中央民族大学出版社, 北京, 1992. – 341.
9. 刘迎胜. 察合台汗国史研究, 上海古籍出版社, 上海, 2006. – 697.
10. Denis Sinor. The Cambridge history of early Inner Asia, Cambridge university press, 1990. – 518 p.
11. Ғың Шымин, Макен Ілекенов. Оғызнама. – Бейжің: Ұлттар Баспасы, 1986. – 84 б.
12. (波斯) 拉施特. 史集 (第一卷第一分册) [M] 北京: 商务印书馆, 1997. – 364.
13. 阿布尔·哈齐:《突厥世系》[M]. 北京: 中华书局, 2005. – 317.
14. 北京大学历史系民族史教研室译,《丹尼斯·塞诺内亚研究文献》, 北京, 中华书局, 2006. – 480.
15. Сүлейменов О. АЗ и Я. – Алматы: Жазушы, 1992. – 295 б.
16. Sir Gerard Clauson. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish. – Oxford: Clarendon Press, 1972. – 989 p.
17. Peter B. Golden. An introduction to the history of the Turkic peoples [M]. – Otto Harrassowitz: Wiesbaden, 1992. – 483 p.
18. Peter B. Golden. Cumanica V: Basmils and Qipchaqs, Journal article in Archivum Eurasiae medii aevi, 2007.
19. 乌云毕力格. 喀喇沁万户研究[M]. 呼和浩特: 内蒙古人民出版社, 2005. – 340.
20. 宝玉柱: 喀喇沁探源—
元代宿卫与哈刺赤,《西北民族大学学报》, 2013年第5期.13.

***

Турсыналиұлы Т.

Гипотеза об этнониме "кыпчак"

Об этнониме кыпчак и его этимологии ведутся споры в отечественных и зарубежных научных исследованиях. В связи с недостаточностью материалов исторической письменности и их неоднозначности, ученые предлагают лингвистические недостаточно исследованные аргументы и выводы, основанные на исторических знаниях. Поэтому до сих пор нет единого мнения среди исследователей. В статье автор связывая лингвистические методы с историческим анализом, предлагает новые взгляды о этнониме кыпчак и его этимологии.

Ключевые слова: Кыпчак, этноним, первоисточник, этимология.

***

Tursualiuly T.

The hypothesis of the ethnonym "Kypchak"

Kipchak is a name of Turkic tribe confederation in ancient and middle ages on the euro-asian steppe lands. Although a lot have been discussed about the origin and etymology of the Kipchak, but some problems still have not been solved yet, And some stereotyped opinions still have some scholars to make wrong decisions. This paper attempts to combine historical records and linguistic analysis to discuss the ethnic origin and etymology of Kipchak, and will propose some new views on these matters.

Keywords: Kipchak, ethnic, origin, etymology.

ӘОЖ 329.78

Хайдаров Е.Е. – тарих ғылымдарының кандидаты,
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті
E-mail: esaka_78@mail.ru

БӨКЕЙ ОРДАСЫНДАҒЫ ЖАСТАР ҰЙЫМДАРЫ ТАРИХЫНАН

Аңдатпа. Мақалада XX ғасырдың басындағы Бөкей Ордасындағы жастар ұйымдарының бағыт-бағдарлары мен қызметтері қарастырылған.

Тірек сөздер: Бөкей Ордасы, жастар ұйымы, ұлттық-демократиялық, Жігер ұйымы, мәдени-ағартушылық, қоғамдық-саяси.

Қазіргі қазақ қоғамындағы демократиялық жаңғырулар барысында жаңаша ой-пікірлер мен көзқарастарды қалыптастыру мақсатында өткен кезеңдегі қазақ халқының азаттық жолындағы күресі мен оның рухани түлеуін зерттеуде отандық тарих ғылымының алдында күрделі міндеттердің орын алып отырғандығы белгілі жайт. Осы орайда республиканың тәуелсіздік тізгінін өз қолына алып, егемен ел болған жағдайында оның өткен дәуірдегі тарихын сол кезеңнің шындығына сай, идеология мен саяси қалыптардан ада, тарих ғылымында бұрын сыңаржақ баға беріліп келген мәселелерді мейлінше ашып көрсете отырып, ақиқат, шындық, ғылыми және қоғамдық-саяси тұрғыдан саралаудың маңызы зор.

XX ғасырдың басы қазақ халқының тәуелсіздік жолындағы күресінің шырқау кезеңі болды. Қазақ қауымының алдында кезек күттірмейтін жалпы ұлттық мәселелер тұрды. Отаршылдық салдарынан айырылған елдігін қайта қалпына келтіру, кезінде ата-бабалары бейбіт мекендеген жерлерді қайтарып алу қазақ халқының басты арман-мұратына айналды. Өркениетті халықтардың қатарына қосылу үшін ұлттық тең құқылықты қалыптастыру, халықты мәдени-рухани жағынан жетілдіру, оқу-ағарту ісін дұрыс жолға қою қажет еді. Қазақ халқының көшбасында тұрған, бетке ұстар зиялы топ ұлттық сұраныстарға жауап беруге және елдің алдындағы маңызды міндеттерді шешуге тырысты.

XX ғасырдың басындағы қазақ зиялы қауымының қалыптасып, ұлттың рухани жағынан оянуы, мәдени-ағартушылық істің жолға қойылуы және сол

дәуірдегі саяси аласапыран кезінде ұлттың ертеңін ойлап, елдігін сақтауды көздеген асыл азаматтарымыздың зор күшке айналуы қазақ жастарының оқу-білімге бет бұрғандығының арқасында болды. Бөкей ордасында оқыған қазақ жастарының ғасыр басындағы ұлттық-демократиялық жаңғырулардың әсерімен қоғамдық-саяси өмірге араласып, алғашқы мәдени-ағартушылық жасырын ұйымдарды құрғандығы жөнінде сол оқиғалардың куәгері Сейітқали Меңдешев өз естеліктерінде жазып көрсетті. Ол 1900 жылдың күзінде Қазан қаласына барып, оқытушылар семинариясына оқуға түсіп, үш жыл оқиды. 1903 жылы Бөкей болысының 2-ші Теңіз жағалауы округіне қарасты Ганюшкин селосындағы екі жылдық училищеге екінші мұғалім болып тағайындалады. 1904 жылы Хан Ордасындағы екі кластық училищеге үшінші мұғалім етіп ауыстырылады. 1905 жылғы революциялық оқиғалардың әсерімен Сейітқали Ордадағы басқа да оқыған қазақ жастары – мұғалімдер мен оқушылардың басын қосып, халық наразылықтарын ұйымдастырады. Осы уақыттан бастап Сейітқали патша үкіметінің бақылауына түседі.

Өзінің баяндауы бойынша 1906-1908 жылдары С.Меңдешев Бөкей ордасында кәсіби және саяси мақсаттарды көздеген зиялылардың жасырын одағының ұйымдастырушысы болды. Оған мұғалімдер, фельдшерлер бірікті. С.Меңдешев бұл одақтың қазынашысы және кітапханашысы болды. 1908 жылға қарай Бөкей ордасындағы қазақ жастарының кәсіби одағы патша шенеуніктерінің көзіне түсіп, жабылды [1].

Бөкейліктегі ұлт-азаттық қозғалыстың рухани демеушілерінің бірі, ақын Ғұмар Қараштың қоғамдық-саяси өмір жолын зерттеуші Мақсат Тәж-Мұрат Бөкей ордасындағы қазақ зиялыларының құрған алғашқы қоғамдық ұйымы жөнінде өзінің көзқарастарын былайша топшылайды. 1907-1908 жылдар шамасында Шәңгерейдің мекені – Самар губерниясына таяу князь Шыңғыс хуторында, қазақша Көлборсы жерінде он адамнан тұратын жасырын ұйым құрылады. Бұл астыртын қимылға қатысы бар тоғыз адамның – Шәңгерей Бөкеев, Бакытжан Қаратаев, Ғұмар Қараш, Елеусін Бұйрин, Ғабдол-Ғазиз Мұсағалиев, Сәлімгерей Нұралыханов, Мұстафа Көкебаев, Сейітқали Меңдешев және Мұхтар Сәрсембиевтердің аты-жөні аталған. Ұйым «Жігер» не «Ұлт қауымы» деп аталуы мүмкін. Себебі Кеңес өкіметі тұсында 1918 жылы Ордада меньшевик Мұстафа Көкебаевтың ұйытқы болуымен он адамнан жасақталған «Жігер» дейтін мәдени-ағарту қоғамы құрылады да, ол көп ұзамай Тарғын қисымында (Шәңгерей, Ғұмарлар елінде) «Ұлт қауымы», Жаңақала жағында «Білім бірлігі» деген отау бөлімшелерін ашқан болатын.

Бөкей ордасындағы қоғамдық одаққа топтасқан зиялы топ халықты сол заманның келбетінен хабардар етіп, мәдени-ағартушылық істі одан әрі өркендету мақсатында газет болуы қажет деп шешті. Газетті шығаруға губерниялық басшылардан рұқсат алу үшін 1910 жылы қыркүйекте Ішкі ордалық халық мұғалімі Елеусін Бұйрин өтініш білдірді. Сонан соң Бұйриннің өтінішін қанағаттандыру жөнінде шешім қабылдаған губернатор 1911 жылдың қаңтарында «Қазақстан» деген атпен, орысша қосымшасымен, аптасына бір рет қазақша газет шығаруға келісімін берген куәлік тапсырды. Газеттің бағдарламасында үкіметтің өкім-жарлықтары, қоғамдық

мәселелер, агенттік жеделхаттар, жергілікті өмір, биржа, сот хроникасы, әр түрлі сыртқы және ішкі хабарлар, өлендер көрініс табатындығы көрсетілді. Алғашқы екі нөмірі Астрахандағы Окуръ және Апресьянц баспаханасынан шығарылды. Редактор Е.Бұйрин газет шығарудағы қиындықтарға байланысты жергілікті татар баспагерлерінің қолдауымен кавказдық газет шығарушылармен одақ жасасты. Баку қаласындағы қажы Зейнелғабиден Тағиев «Қазақстан» газетін шығарушыларға 1000 сом жәрдем берді. Дегенмен газетті шығару қаржылық қиындықтарға байланысты Орал қаласына ауыстырылды [2].

Өлкетанушы-тарихшы Исатай Кенжалиевтің дерегі бойынша «Қазақстан» газетін шығаруды жалғастыру үшін 1912 жылдың басында Орал қаласында қазақтың 27 жас зиялысы жиналыс өткізеді. Бұл астыртын жиынға Ғ.Қараш, Б.Қаратаев, Е.Бұйрин т.б. қатысты. Астыртын кәсіподақ ұйымына мүше Н.Залиев, Ғ.Мұсағалиев, С.Меңдешевтен басқа ниеттес Ғұбайдолла Бердиев, Нұғман Манаев қатысуы мүмкін, - деп көрсетеді. Онда газетке қаржы жинауды талқылап, әрқайсысы 20 сомнан жарна жинап, айына 175 сом жиюға келіскен. Бұл фактіні татардың «Құяш» газеті де жазып, ізгі табыс тілеген. Мұның өзі «Қазақстан» газетінің аз уақыт өмір сүрсе де, көп жерге қызметі белгілі болғанын білдіреді. «Қазақстан» газеті сол кездегі қазақ тұрмысынан көп мәселе көтерген. Қазақ халқының саяси санасын оятып, заман ағымының бағыт-бағдарынан хабардар етіп отырды.

«Қазақстан» газеті Орал қаласында бір жағынан қаржы тапшылығына, екіншіден, полицияның қысымшылығына ұшырады. Мұғалімдер мен дәрігерлердің астыртын кәсіподақ ұйымының төрағасы болған С.Меңдешев 1936 жылы 14 маусымдағы мақаласында өз баспа органы жоқ «Қазақстан» газеті 18 нөмірін шығарып, жұмысын тоқтатқанын жазады [3].

Бөкей ордасындағы алдыңғы қатарлы оқыған қазақ жастарының қалыптасуы, олардың халықты мәдени-ағарту жолында қоғамдық ұйымдарға бірігуіне әкелді. Алғашқы кезде жастар қараңғылық қойнауында жатқан халықты озық мәдениетті елдердің көшіне ілестіру мақсатын қойды. Оны жүзеге асыру жолы оқу-білім тарату, газет-журнал ашу, кітапхана, музей ісін ұйымдастыру, театр өнері мен әдебиетті дамыту болды. Бөкей ордасындағы 1906-1908 жылдардағы жастардың алғашқы қоғамдық ұйымының пайда болып, мәдени ағартушылық жұмыстың ілгерілеуі, саяси өмірде де белсенділік танытулары шын мәнінде жастардың зор күшке айналғанлығының белгісі еді.

Ақпан революциясының жеңісінен кейін қазақ ұлттық-демократиялық жастар қозғалысы үлкен қарқынға ие болды. Ал бұл кезеңде қазақ ұлттық-демократиялық жастар қозғалысының өрлеуі болды дейтін себебіміз қазақ қоғамында бұрын-соңды болып көрмеген қазақ жастарының идеялық тұрғыда ұйымдасуы және қоғамдық-саяси істерге белсене араласуы биік деңгейге көтерілді. Бөкей Ордасындағы елеулі оқиғаның бірі – ақпан революциясының нәтижесінде «Жігер» атты жастардың ұйымының құрылуы болды. Бұл ұйым 1917 жылы мамыр айында Хан Ордасында оңшыл эсер Қадыр Әзербайев, меншевик Мұстафа Көкебаевтың бастауымен құрылған. «Жігер» ұйымына топтасқан жастардың мақсаты барлық талапты жастарды осы ұйымның қатарына тарту, ағартушылық жұмыстарын күшейту, Орынбордағы ұйымдармен

байланыс орнату және барлық зиялы қауымды бір мақсатқа жұмылдыра отырып, көпшілік халықты Алаш Орданың туы астына біріктіру болған [4]. Осы мақсаттарын толық жүзеге асыру үшін «Жігер» ұйымының өзге өңірлерде отау бөлімшелері ашылған. «Жігердің» Торғын уезіндегі бөлімшесі «Ұлт қауымы», Жаңа Қазандағы өкілдігі «Білім бірлігі» деп аталған [5].

Сол кездегі Бөкей Ордасында орын алған саяси өзгерістердің куәгері Ғабит Сарыбаевтың естелігінде көрсеткендей, Ордадағы контрреволюциялық ұлттық- демократиялық жастар ұйымы «Жігердің» қатарында Әзербайев Қадыр- «Жігердің» төрағасы, эсер; Көкебаев Мұстафа – төрағаның орынбасары және хатшысы, меншевик; мүшелері – Сақауов Темірғали, Мұқашев Ғұсман, Алғазиев Абдрахман, Омаров Нығмет, Мұқашев Есенәлі, Тоғызбаев Еркін, Қарабаев Мұхамедрақым, Мұғалов Сақыпғали, Әлиев Өтепқали, Байтіленов Әмірғали, Танашев Уәлитхан, Шолтыров Шайыхғарпар, Дәрменов С., Таңатаров Нұрмағамбет, Қошпанов Дәулетияр, Жұмалиев Мауби, Өтепов Қарасай, Бірімжанов Кәрім болған [6].

Ордада шығып тұрған «Ұран» газетінің №28 нөмірінде Есмұқан Есенғалиев деген адам Жаңақалада Білім бірлігі деген ұйым туралы мақала жазған. Онда мынадай нақты деректер келтірілген: «Өткен 17- нші жыл август басында қазақ азаматтары болып бас қосып кеңесіп, Жаңақалада «Білім бірлігі» деген қауым ашты. Мақсаты – халықты ағарту, білім, өнер тарату. Қос жүре бара түзеледі дегендей, жаңадан аяқтанып келе жатыр.

Өткен жетінің ішінде қазақ жастарына Ишанғали Меңдіхановтың басшылығымен «Білім бірлігі» пайдасына қазақша ойын ойналып, 500 сом жинап берді. Бұл қауым ашылғаннан бері еткен қызметтері: жыл басында жалпы болып мынадай қызметтер істеді.

1. Жаңақалада әр школға дін үйрету үшін мұғалім сайлады. (Мұғаз Батырғалиев).

2 - нші президум сайлады, бастық: Шерғали Жакупбаев, орынбасар М.Батырғалиев, секретарь Ешмұхамбет Бегалиев сайланысты. Ел азаматтарынан өтінетініміз: ағзалыққа (мүшелікке) жазылып, жәрдемдер беріп, «Білім бірлігін» сүйемелдеп, қазақтың дінін күнін білмей қараңғылықта жүрген балаларына жасынан ислам дінін қанына сіңіріп, көзін ашуға себепші болса екен. Қанша тырбанса да ақшасыз іс етуге болмайды ғой». Сөйтіп, Жаңақаладағы «Білім бірлігі» ұйымының да бастапқыда тек қана мәдени-ағартушылық бағытты ұстанғанын байқаймыз. Мұндай ұстаным сол кезеңдегі барлық ұйымдарға тән болып келеді. Жаңақала жастары да қазақ халқының арасында өнер-білім таратып, оларды рухани жағынан оятуды көздеген [7].

«Жігер» ұйымының бірқатар мүшелері Хан Ордасындағы Уақытша үкіметтің басқару органдарында және жергілікті аймақтардың өзін-өзі басқару құрылымдарында қызмет атқарып, Құрылтай жиналысының сайлау алды шараларына қатынасып отырған. Уақытша үкіметтің басқару органдарын құруға бағытталған шаралардың бірі – 1917 жылы 21 сәуірде Бөкей Ордасының 167 өкілі қатысқан съезд болды. Бұл съезді уақытша комиссар Батырқайыр Ниязов ашып, съезд төралқасына Уәлитхан Танашев, төралқа мүшелері болып Мәжит Шомбалов, Шафқат Бекмұхамедов, хатшылығына Ишанғали

Меңдіханов, Сейітқали Меңдешев, Абдулғазиз Мұсағалиев сайланған. Съезд жұмысын бастамастан бұрын ахун Қажығали Гайсин аят оқып, азаттық жолында құрбан болған күрескерлерді еске алады. Съезді құттықтап дәрігерлер атынан М.Шомбалов, Астрахань губерниялық атқару комитетінің атынан Конюхов және солдат Бударин, мұғалімдер атынан Ш.Ақбаев, Астрахань қаласының солдат депутаттары және революциялық офицерлер атынан подпоручик Львов, Астрахань қаласы мұсылман тобы атынан А.Абдулкаримов, Қазан мұсылмандары атынан У.Танашев, Хан Ставкасы шіркеуінен Мусин сөз сөйлеген. Сонымен қатар Торғай облысы қазақтарынан, «Қазақ» газетінен және Басқұншақ тұз кәсіпшілігіндегі қазақ жұмысшыларынан келген құттықтау жеделхаттар оқылады. Съезд жергілікті басқару жүйесіндегі құрылымдық өзгерістерге байланысты маңызды шешімдер қабылдаған.

Орталық Комитет бұрынғы қазақ халқын басқарудың жоғарғы органдарын алмастыра отырып, басқару ісінде дербес құрылым болып табылады, ал жалпы губерниялық мәселелер бойынша губерниялық атқару комитетімен және губерниялық комиссармен байланысқа түседі. Орталық Комитет құрамына Әміржан Мұқаналиев, Мардан Қашқынбаев, Хамидолла Мендалиев, Хабиболла Әбенев, Шынтай Юсупов, Өтешқали Атаниязов, Мауби Жұмалиев, Мұқамбет Есетов, Нұрмұханбет Сарбасов, Есжан Көшекөв, Ханзада Жәленов, Батырқайр Ниязов, Сейітқали Меңдешев және Нұғыман Залиев сайланған [8].

Бөкей Ордасындағы земстволық құрылымдарды құру ісіне де «Жігер» ұйымының мүшелері араласқан. Осыған орай 23 мамырда Батырқайыр Ниязов пен Уәлитхан Танашев Бөкей Ордасы атынан земствоны енгізуге байланысты Петроград қаласында болған мәжіліске шақырылған. У.Танашевқа келген жеделхатта: «Қаржы тапшылығына байланысты облыстық земство құру мәселесі ашық тұр. Бір уездік земство құру халықтың әр жерде шашырап орналасуына, алыстығы мен жол қиындығына, шаруашылық түрлерінің әрқилығына байланысты өте ыңғайсыз. Сондықтан екі уезд пайдалы: бірінші уездің орталығы - Казанка, оған Таловка, Қамыс-Самар қисымдары, Бірінші округ және Нарын қисымының бір бөлігі; екінші уездің орталығы - Хан ставкасы, оған Торғын, Қалмақ қисымдары, Екінші округ пен Нарын қисымының қалған бөлігі кіреді. Уездің аттары - Самар және Хан », - деп көрсетілген [9].

Сонымен бірге Бөкей Ордасында земстволық басқарудың енгізілуіне байланысты 26 маусымда Астрахань қаласында үлкен мәжіліс болып, оның жұмысына Ордадағы Орталық Атқару Комитеті төрағасының орынбасары Мауби Жұмалиев қатынасқан. Орда комиссарының көмекшісі И.Меңдіханов, Жер комитетінің мүшелері Ақбаев пен Жақыбалиев, Орталық Атқару Комитетінің басқа мүшелері земствоны енгізуге қажетті құжаттар даярлау үшін жан-жаққа аттанады. Осы жұмысты ұйымдастыру, басшылық жасау үшін Ново-Казанкадан С. Меңдешев шақырылған [10].

«Жігер» ұйымының Ново-Казанкадағы отау бөлімшесі «Білім бірлігі» ұйымының да сайлау науқанына араласқандығы жөнінде деректер кездеседі. Мәселен, 20 тамызда Қамыс-Самар қисымында учаскелік земство енгізу жөніндегі аудандық атқару комитетінің мәжілісін Нұғыман Залиев ашып,

құрамы 16 адамнан сайлау комиссиясын құрған. Сайлау комиссиясының құрамы жергілікті басқару органдары мен сол кездегі барлық демократиялық ұйымдардың, соның ішінде азық-түлік комитеті, жер комитеті, поселкелік комитет, Қазақ демократиялық федералистер партиясы, дәрігерлік-санитарлық ұйым, тұтыну қоғамы, мұғалімдер одағы, имамдар одағы, «Білім бірлігі» мәдени-ағарту қоғамы, жастардың мұсылмандық «Яшлар үйі» үйірмесі және тағы басқаларының өкілдерін қамтыған [11].

Бөкейліктегі зиялы қауым елдегі қалыптасқан саяси ахуалға байланысты 1917 жылы 10 қыркүйекте Бүкіл бөкейлік қазақтардың съезін шақырған. Бұл съезде У.Танашев Ресейдегі саяси ахуал туралы, Б. Ниязов Бөкей Ордасындағы саяси ахуал жайлы, ал Б.Құлманов жер мәселесі бойынша баяндама жасаған. Съезге С.Нұралыханов төрағалық еткен, ал М.Шомбалов, М. Жұмалиев т.б. төралқа мүшелері болған. Дегенмен, Кеңестік дәуірде жазылған естеліктерге қарағанда съезді ұйымдастырушылар өз мақсаттарына жете алмай, ақыры ұрыс-таласпен тарасқан [8].

Қазақ елінің үлкен үмітін арттырған Құрылтай жиналысына делегат сайлау науқаны Бөкей Ордасында қараша айында болып өткен. Екі орынға балама негізде төрт кандидат түскен, олар Б.Құлманов, У.Танашев, Қ.Сармулдин және Нұралыханов. Сайлау қорытындысы бойынша Құрылтай жиналысына делегат болып Бактыгерей Құлманов пен Уәлитхан Танашев сайланған [13]. Сөйтіп, ақпан революциясының жеңісінен кейін елдегі демократиялық үрдістердің жандануы Бөкей Ордасындағы қазақ ұлттық-демократиялық жастар қозғалысының өрістеуіне үлкен серпін берген. Осыған байланысты бөкейлік жастар ұлт-зиялыларымен бірге Бөкей Ордасында Уақытша үкіметтің басқару құрылымдарын орнатуға белсене араласқан. Бұл істе Алашшыл бағыттағы «Жігер» жастар ұйымының бөкейлік жастардың мәдени-ағартушылық, қоғамдық-саяси қызметтеріне жетекшілік жасап отырғандығы белгілі болып отыр.

Кеңестер билігінің орнауына байланысты 1917 жылы саяси жаңғырулар тұсында құрылған қазақ ұлттық-демократиялық жастар ұйымдары өздерінің бағыт-бағдарларын, қоғамдық-саяси қызметтерін өзгертіп, жергілікті билік органдарымен қарым-қатынас орната бастаған. Мәселен, 1918 жылдың күзінде Ордада Мұстафа Көкебаевтың жетекшілігімен он адамдық ынталы топ «Жігер» ұйымының қызметіне мәдени-ағартушылық үйірме дейтін жаңа мәртебе беріп, оның бағдарламасын жасаған. Бұл ұйымның құрылтайшыларының қатарында А.Әзербайев, Х.Есенбайев, Ғ.Мұқашев, Ғ.Мұсағалиев т.б. болған. Сонымен «Жігер» ұйымын заңдастыру жөніндегі ынталы топтың өтінішін Облыстық Атқару Комитеті 1918 жылы 3 желтоқсанда бекіткен. Бөкей Ордасындағы қазақ жастарының «Жігер» ұйымының Кеңестік билік органдары мақұлдаған жарғысы бойынша төмендегідей мақсаттарды көздеген:

1) «Жігер» ұйымы қазақ халқының мәдени-ағартушылық қажеттіліктерін қанағаттандыру және өркениет пен мәдениет бастауларын тарату мақсатын қояды;

2) «Жігер» ұйымы аталған міндеттерді жүзеге асыру үшін мектептен тыс оқу курсы ашады, тиісті орындарда жаңа мектептердің ашылуына жәрдемдеседі, үкімет органдарымен байланыса отырып, кітапханалар,

оқу залдарын ашады, журналдар және ғылымның әр саласынан көмекші құралдар шығарады;

3) Ұйым қазақ халқының көне жәдігерлерін жинастырады, ауызша және жазбаша әдебиет үлгілерін бастырады, қазақ тілінің сөздігін құрастыру үшін материалдар жинастырады және мұражай ашады;

4) «Жігер» ұйымы өзінің мәдени-ағартушылық мақсаттарына жету үшін тәжірибелік алаңдар, бақшалар, үлгілі бақтар, халық үйлерін ашады және ол үшін барлық үкіметтік және қоғамдық мекемелермен байланыс орнатады;

5) Ұйым сазды-әдеби кештер, спектакльдер, дәрістер, оқулар ұйымдастырады, ғылыми негізделген мәдени-экономикалық шаруашылықтың жетілген түрлерімен таныстыру мақсатында халық арасында үгіт-насихат жүргізеді және өзінің мүшелері үшін ғылыми саяхаттар ұйымдастырады;

6) Ұйым барлық мұқтаж адамдарға, олардың мәдени-ағарту бағытындағы талаптарына материалдық көмек береді;

7) Ұйым басқа барлық ұйымдармен байланысқа түседі. Бірақ ұйым мәдени-ағартушылық мақсатын көздегеннен кейін жекелеген мүшелерінің саяси ұстанымдарына жауап бермейді;

8) Ұйымға сотқа ілікпеген, 17 жастан кем емес барлық тұлғалар жынысына, ұлтына, діни сеніміне қарамастан мүше болады;

9) Мүшелер қатардағы, құрметті және өмірлік болып жіктеледі. Қатардағы мүшелер 25 сом, ал өмірлік мүшелер 300 сом жарна төлейді [14].

Сөйтіп, «Жігер» ұйымы өзінің алдына қойған мәдени-ағартушылық мақсаттарын айқындап, саяси мәселелер төңірегінде бейтараптығын мәлімдеген. Ақпан революциясынан кейін Уақытша үкіметке қолдау көрсету мақсатында Алаштық бағытты ұстанған «Жігер» билік басына солшыл большевиктік фракция келгеннен кейін енді өзінің қоғамдық-саяси қызметінде біртіндеп солшыл бағытқа ойыса бастағандығы байқалады.

Мәселен, Ордадағы «Жігер» ұйымы мәдени-ағартушылық қызметімен қатар жергілікті партиялық және кеңестік органдардың үгіт-насихат жұмыстарына тартылған. Сонымен қатар «Жігер» ұйымының мүшелері жергілікті органдардың сайлау науқанына қатынасып, аудандық партиялық комитеттің қолдауына ие болған.

1919 жылдың басына қарай «Жігер» ұйымы Ордада кітапхана ашады, халықтық мұражай үшін көне музыкалық аспаптарды жинастырып, бірқатар болыстарда өздерінің белсенділерімен баяндамалар және сұхбаттар ұйымдастырған. Олар 12 және 13 қаңтарда Ордадағы орманшылар мектебінде әдеби-музыкалық бөліммен И.Меңдіхановтың «Тамырлар» пьесасын қойған. Бұл кеш жөнінде жергілікті газеттердің бірі «Келушілер өте көп болды. Кештің ұлттық ерекшелігіне қарамастан далалық өлке халқының өмірін танып-білуге қызыққан орыс көрермендері де көп болды», - деп жазған. Бұл пьесаның авторы И.Меңдіханов алғашқы қазақ драматургтерінің бірі болған. Ол өзінің «Тамырлар» пьесасында зорлық-зомбылыққа, әділетсіздікке толы ескі өмірді сынап адалдық пен адамгершілікті насихаттаған [15].

Партиялық және кеңестік органдардың басшылығымен «Жігер» ұйымы мүшелерінің көпшіліктің арасындағы іс-шараларға қатынасып

отырғандығын мұрағат деректері дәлелдей түседі. Бұл кезеңде «Жігер» ұйымының атқарған қызметтері Кеңестік билік органдарымен үйлестіріліп отырғандығы айқын байқалады. 1919 жылы 24 сәуірде аудандық коммунистердің жалпы жиналысында 1 мамыр мерекесіне дайындық мәселесі талқыланып, аудандық партия комитетінен, қалалық кеңестен, облыстық атқару комитетінен, әскери комиссариаттан және «Жігерден» бір-бір өкілден, 5 адамнан тұратын комиссия құру жөнінде шешім қабылданған [16].

1919 жылы 29 сәуірде «Жігер» ұйымы басқармасының отырысында қазақ зиялыларының арасындағы ауызбірліктің болмауы және Әскери Комиссариатының жұмысының бөлшектенуіне, соның ішінде Әскери Комиссариаттың ерікті жігіттері арасындағы ағартушылық жұмыстарына «Жігердің» жеткіліксіз дәрежеде қатынасуына байланысты Әскери комиссар М. Тұнғаншиннің 28 сәуірдегі мәлімдемесі талқыланып, бұл кезең «Жігер» ұйымы мен Әскери комиссар М. Тұнғаншиннің арасындағы қарым-қатынастың шиеленіскен тұсына сәйкес келеді. «Жігер» ұйымның басқармасы қазақ зиялыларының арасындағы қарама-қайшылықтың орын алуына Әскери Комиссариаттың өзі тікелей қатысты екендігін мәлімдеген. Соңында ұйым мүшелерінің көпшілігінің тілегін ескере отырып, жалпы қазақ съезін шақырушы комиссия төрағасынан осы съезге Бөкейлік Уалитхан Танашевты да шақыруды сұраған [17].

1919 жылы 13 мамырда коммунистердің «Жігер» ұйымының және Коммунистік Жастар Одағының мүшелерімен біріккен жалпы жиналысы өтіп, онда қалалық Кеңеске болатын қайта сайлаулар мәселесі қарастырылған. Бұл жиналыста «Жігер» мен комсомол ұйымы қалалық Кеңеске мүшелікке өз үміткерлерін бір тізіммен ұсынуды ұйғарған. Қалалық Кеңеске қайта сайлау қорытындыларын қарастырған партия, комсомол және «Жігер» ұйымы мүшелерінің мұндай біріккен отырысы 23 мамырда да өткен [18].

1919 жылы 21 мамырда Орданың қалалық Кеңесінің мүшелерінің жаңа құрамының жиналысы өткен. Бұл жиналыста қазақ жастарының «Жігер» ұйымының және коммунистік қазақ жастарының партияға қарым-қатынастары қаралып, олардың коммунистік партияны қолдайтындықтары бір ауыздан мақұлданған. Сонымен қатар осы жиналыста облыстық съезге С.Бекенов, Ф.Якубаев, С.Измайлов, С.Мендешев, А.Уразалиев, А.Щукиндерді делегат ретінде жіберу жөнінде шешім қабылданған [19].

Сондай-ақ Сайхын ауылында 1919 жылы мәдени-ағарту үйірмесі жұмыс жасаған. Бұл үйірменің өкілдері тұрғындардың арасында мәдени-ағартушылық жұмыстарын жүргізіп отырған. Олар аз уақыттың ішінде кітапхана, оқу залын ашқан. Бұл істі жүзеге асыруда қолдау көрсеткені үшін үйірменің басқармасы Ордадағы коммунистік ұйымның төрағасы Варламовқа алғыс білдіріп, алдағы уақытта әдебиеттермен қамтамасыз ету жөнінде 1919 жылы қарашада хат жолдаған [20].

«Жігер» ұйымының мүшелері Бөкей облыстық Кеңестерінің III съезі қарсаңындағы үгіт-насихат жұмыстарына да қатынасқан. М.Көкебаев бастаған бұл ұйым өз жұмысын қисымдар мен болыстарда барынша кеңінен өрістетіп беделге ие болған. 1919 жылы 26 мамыр мен 6 маусым аралығында өткен Бөкей облыстық Кеңестерінің III съезінде «Жігер» ұйымының

өкілдері көпшілік орынға ие болған. 1919 жылдың басында құрылған РК (б) П Орда комитетінің, 1918 жылы жұмысқа кіріскен С. Жақыповтың коммунистік жастар ұйымының халық арасындағы беделі аз болғандықтан, мұндай жетістікке жете алмаған [21].

«Жігер» ұйымының жабылуы осы аталған съезбен байланысты болды. 1919 жылы мамыр айында Бөкейдің облыстық съезіне Астрахань атқару комитетінен уәкіл болып Нариманов пен Енекеев келген. Олар келгесін Бөкейдің кіндігі Орда қаласында екі ұйым – «Жігер» мен коммунистік жастар ұйымы бар екенін біліп, барлық оқушы жастарды және оқытушыларды жинаған. Жолдас Нариманов бірінші, шіркеуді, мешітті үкіметтен айыру туралы заңның мәні жөнінде баяндама жасаған. Екінші, осы жиналыста «Жігер» ұйымын тарату туралы мәселе көтерген. Наримановтың «Жігер» ұйымын жабу туралы ұсынысы қабылданып, жалпы жиналыс оны тарату жөнінде қаулы шығарған. Сол оқиғаның куәгері Ғабит Сарыбаев өзінің естелігінде «Жолдас Наримановтың баяндамасының аяғында, Кеңес үкіметі құрылғанына екі жыл болған Бөкейдің облыс кіндігі Орда қаласында төңкеріске қарсы «Жігер» ұйымының жасап келуі бұл маскара, жылдам тарату керек деген сөзі әлі есімде», - деп жазған [22]. Міне, Ордадағы «Жігер» жастар ұйымы социалистік қоғамның талап-тілектеріне сай келмейтіндіктен, жергілікті Кеңестік билік органдары оны жабу жөнінде үкім шығарған. Сонымен қорыта айтқанда Бөкейлік қазақ жастары елдегі демократиялық жаңғырулардың әсерімен қоғамдық-саяси белсенділіктерін танытып, қазақ ұлттық-демократиялық жастар қозғалысының өрістеуіне өз үлестерін қоса білген.

Әдебиеттер:

1. ҚР ПМ. 811-қор, 7-тізбе, 81-іс.
2. Тәж-Мұрат М. Ғұмар Қараш: өмірі мен шығармашылығы. – Ақтөбе: А-Полиграфия, 2004. – 384 б.
3. Кенжалиев И. Ғұмар Қараш. – Орал: Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, 2004. – 136 б.
4. ҚР ПМ. 811-қор, 7-тізбе, 63-іс, 198 н.
5. Ирмуратов Х. Октябрь в ауле. – Волгоград, 1967. – 116 с.
6. ҚР ПМ. 811-қор, 7-тізбе, 63 а-іс, 77 н.
7. «Ұран» газеті. 1917-1918. Жоба авторы, ұйымдастырушы Жантас Набиоллаұлы. Жинақты құрастырып, газет мәтінін араб әліпбиінен аударған Қазыбек Құттымұратұлы. Орал, 2014. – 400 б.
8. РФ АОММ. 1094-қор, 1-тізбе, 11-іс, 586-587 нн.
9. ҚР ОММ. 78-қор, 2-тізбе, 4566-іс, 11-12 нн.
10. ҚР ОММ. 78-қор, 2-тізбе, 4565-іс, 2-5 нн.
11. ҚР ОММ. 78-қор, 2-тізбе, 4557-іс, 5 н.
12. ҚР ПМ. 811-қор, 7-тізбе, 105-іс, 57 н.
13. ҚР ОММ. 78-қор, 2-тізбе, 4556-іс, 4 н.
14. ҚР ОММ. 1453-қор, 1-тізбе, 27-іс, 5-7 нн.
15. Зиманов С.З., Даулетова С.О., Исмагулов М.Ш. Казахский отдел народного комиссариата по делам национальностей РСФСР. – Алма-Ата: Наука, 1975. – С. 217-218.
16. БҚ ОММ. 17-қор, 1-тізбе, 1-іс, 28 н.

17. РФ АОҚҚММ. 1-қор, 1-тізбе, 17-іс, 15-17 нн.
18. БҚ ОММ. 17-қор, 1-тізбе, 1-іс, 28 н, 30 н
19. ҚР ОММ. 1453-қор, 1-тізбе, 57-іс., 1-2 нн.
20. БҚ ОММ. 17-қор, 1-тізбе, 5-іс, 3н.
21. Кенжалиев И. Батыс Қазақстанның қасіретті жылдары (1917-1920 жж). II-бөлім. Бөкей облысы. – Орал: Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, 2001. – 96 б.
22. ҚР ПМ. 811-қор, 7-тізбе, 63-іс, 198 н, 21-22 нн.

***

Хайдаров Е.Е.

Из истории молодежных организаций в Букеевской Орде

В данной статье рассматриваются направления и деятельность молодежных организаций Букеевской Орды в начале XX века.

Ключевые слова: Букеевская Орда, молодежная организация, национально-демократическая, организация Жигер, культурно-просветительская, общественно-политическая №

***

Khaidarov E.E.

From the history of youth organizations in Bukey Orda

The article provides directions and activities of youth organizations of the Bukey Orda in the beginning of XX century.

Keywords: Bukey Orda, youth organization, national-democratic, Zhiger organization, cultural-educational, socio-political

ӘОЖ 94(574)

Айдарова Ш.Ә. – тарихи ғылымдарының кандидаты,
доцент, «Астана» университеті

E-mail: aydarova.sholpan@mail.ru

Тастаева Ж.К. – тарихи ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ

E-mail: magistratura_phd@mail.ru

**КЕҢЕСТІК ИМПЕРИЯНЫҢ КҮЙРЕУ СЕБЕПТЕРІ ТУРАЛЫ
ДЕРЕК КӨЗДЕРІ**

Андатпа. Бұл мақалада берілген мағлұматтар негізінде ҚСРО-ның ыдырауына әкелген негізгі себептерді қарастыру міндеті қойылған. Іздеңіс нәтижесінде авторлар көптеген факторлар мен процестерді анықтап ҚСРО-ның ыдырауының себептерін көрсетеді.

Тірек сөздер: КСРО, күйреуі, АҚШ, сыртқы саясат, ішкі саясат, «Суық соғыс», сыртқы саяси факторлар, ішкі саяси факторлар, теріс аспектілері, себептер, нәтижелер.

Кеңестік империяның күйреу себептері жөніндегі пікір таластар толастаған жоқ. Теория болғанмен, ол эмпирикада нәтиже бере алмады. Елбасы Н.Назарбаевтың «Ғасырлар тоғысында» еңбегінде айтылғандай, «Социалистік елдер, әсіресе Кеңестер одағының құлауы біреулердің

айтуынша либерализм идеологиясын тарату арқылы бұрын ондай идеология ықпалынан тысқары жатқан елдердің ұлттық мәдени жүйесін саналы түрде күйретудің салдары әпербақан зарлауықтардың айтуынша, бұл көптеген жолдармен жүзеге асырылды. Ең кемі, үш түрлі әрекет іске қосылды. Біріншіден, кеңестік жақсы жайсаңды «Жемсауларын майлап» ыңғайға көндірді. Екіншіден, адамдардың санасына, әсіресе, ұлттық сезімдеріне бұқаралық мәдениет арқылы психологиялық қысым жасаудың жаңа ақпараттық технологиялары пайдаланылды. Үшіншіден, қаржылық жүйелер тікелей тартысқа түсті. Бұл арқылы, Кеңестік социалистік республикалар одағының күйреуіне сырттан ешқандай ықпал болмады деуден аулақпын. Ол үшін мысалды алыстан іздеудің қажеті шамалы. Бір кезде «зұлымдық империясы», ұғымын ойлап тапқан Рональд Рейган өз естеліктерінде: «Егер ешқандай өзгеріске ұшырамаса, коммунизмнің өз салмағын көтере алмай, өзінен өзі құлайтынына менің көзім анық жетті. Мен кеңестік жүйенің сол бір сызаттарын пайдалана отырып, оның күйреу процесін қалай тездетудің қамын ойладым» - деп еш бүкпесіз жазды [1, 11-12 бб.].

Ия бұл, Америка құрама штаттарының президенті Рейган тұсындағы сексенінші жылдар АҚШ халқы үшін, «Неоконсерватизм» немесе «Рейган төңкерісі» (Рейгановская революция) немесе «рейганомика» болып тарихқа енді. Ол американдықтар үшін сапалы жаңа экономикалық саясат ұсынып, дағдарыстан шығу мен жаңарудың міндеттерін шешкен, ұтымды экономикалық өсуге алып келген кезең болатын [2, 107 б.].

Алайда кеңес тарихына зер салсақ, барлығымызға белгілі, КСРО жеңісі екінші дүниежүзілік соғыстан кейін әлем алдында, өзінің мәртебесін тағы мойындатқаны. Ал КСРО үшін, Ұлы Отан соғысынан кейін «Екінші қырғи қабақ соғыс» бағдарламасы қорғаныс түрінде басталды. 1979 жылы АҚШ-тың қорғаныс министрінің мәліметі бойынша К. Уайнбергтің АҚШ-та 20400 қару жарактың барлық түрлері, ал КСРО-да 3400 қару жарак қана бар екені мәлім болады. Ал КСРО Қорғаныс министрлігінің Бас штабы бастығының бірінші орынбасары маршал С.Ахромеевтің мәліметінше 1980 жылы КСРО – да 8000 стратегиялық әскери аймақ болса, АҚШ-та оның саны 9700 болған. Бұл мәлімет пен әскери қорғаныс күштерінің базасы М.С. Горбачевті қатты толғандырады. КСРО жанталаса қарулану жарысына ілесе алмайтынын мойындап, шошынған ол кеңестік империяның ішкі ВОП-ішкі өнімнің (валового общественного продукта) қазынаның, яғни бюджеттің 40 пайызын құрайтынына көз жеткізеді. Ал бұл кезде Кеңестік жүйенің жаңа басшысын қоғамды қайта құру идеялары мазалап жүрген болатын. Оның пайымдауынша кеңес тарихы өз өмір сүруінде талай қиындықтарды өткізді, сондықтан бұл идеяларды жүзеге асыруға болады деген сенімді ойлар келіп, соларды жүзеге асыруға кірісті.

Дәл осы тұста, 1980 жылы Ауған жеріне кеңес әскері кіріп, Польшада революция басталып, «қырғи қабақ соғыстың», екінші кезеңінің иісі шығып тұрған болатын. Коммунистік бюрократия көшбасшылары әрі қарай экспансияны жалғастыруға кеңес одағының қару жарак ресурстарының жеткіліксіздігін айтып, тепе теңдікті сақтауға ұмтылды. Ал Американың жаңа жедел шешімдер қабылдайтын әкімшілігі, Европа неоконсерваторларының қолдауымен, 1975-1979 жылдары жоғалтқан ұстанымын «қырғи-

қабақ соғыс» бағдарламасы арқылы аяғына дейін жеткізіп, жеңіспен аяқтауды мақсат етті.

Р. Рейганның әкімшілігі алдына мақсатты түрде міндеттер қойды. Ол міндеттер Кеңестік социалистік республикалар одағын ыдырату, социалистік жүйені күйрету еді. Аяқ астынан «марксизм ауруымен» ауырған ол, кеңес одағындағы әскери өнеркәсіптің өсуі кеңес халқының иығына түсіп, экономикалық құлдыраудың ауыр кезеңдерін басынан кешіруде деп лепірді. Тағы ол сөзінде, біз көріп отырмыз, КСРО саяси құрылымы экономикалық базасына сәйкес емес, ол өндіргіш күштер саяси биліктің ықпалына түсіп, саяси күштердің көленкесінде қалған. Осылайша Рейган, кеңес жүйесіне төңкеріс жасамақ болып мақсатты түрде кірісті [1, 16 б.].

Шынында, Кеңес одағының сол тұстағы жағдайы капиталистік жүйедегі елдерден әлдеқайда төмен еді. Ішкі жалпы өнім, ұлттық табыс, еңбек өнімділігі, халықтың әлеуметтік деңгейі қатал көрсеткіштерімен өлшенетін экономикалық әлеуетіміз үлкен Америка құрама штаты сияқты алпауыт елге қарағанда төмен болғандығы ешкімге құпия емес. Кеңес одағында жанталаса қарулануға кеткен шығын 1950 жылдармен 1990 жылдар аралығында, мамандар айтуынша, әскери шығын 20 триллион долларға жеткен. Ал сексенінші жылдың аяғында соғыс өнеркәсібі мен әскери-өндірістік кешендерінде планетамыздың 60-80 миллион тұрғыны жұмыс жасаған [3, 258 б.].

Социалистік жүйені жіті бақылап отырған батыс саясаттанушылары мен монополистері экономикалық дағдарыстың, яғни кеңес одағындағы ғылыми-техникалық, технологиялық прогресте артта қалушылығын, инфляцияның орын алып отырғанын, импорт тауарларына деген зәруліктің етек алғандығын зерттеп, біліп қана қоймай жіті бақылауда ұстады. Оған қосымша жоспарлы социалистік міндеттемелер, бақылаусыз басқару аппараты шаруашылықты жүргізудің шығындық тәсіліне жол берген еді. Империализмге тән құбылыс бәсекеге қабілетті елдердегі, яғни капиталистік елдер арасындағы қайшылықтардың күшеюі жаңа экономикалық дағдарыстың алғышарттары боп табылады. Ол елдерде дағдарыс етек ала бастағанда тұтыну тауарлары мәселесі терең қайшылықтарға ұшырайды. Монополия жанталаса тұтыну тауарлары үшін күрес жүргізіп, капиталын жоғалтып алмауға әрекеттенеді. Арзан өнім көздері, рыноктағы бәсеке, сауда жанжалы, өз капиталын сақтап қалу жолындағы тайталас әскери жанжалдарға дейін жеткізеді [3, 277 б.].

Дегенмен, жалпы басқыншылық мақсаттарын жүзеге асыруда, монополияны көздеген империалистік державалар және АҚШ қаржылық олигархтарының өзіндік көздеген мақсаттары болды. Өктемдік саясаттарын жүргізу жолында американдық билеуші топтары әлемдік билік құру жолында күш жұмсауға барынша әрекет етті. Соған қарай американ монополистері шоғырлары мен байлықты жақтаушы төбе топтары, өздерінің әрекеттерін, «Өзара көмек», «Ұлттық қауіпсіздік деген теорияларды желеу етіп мақсатты әрекеттерін бүркемелеп отырды. Егер АҚШ Азия, Таяу және Орта Шығысқа және Тынық мұхит бассейндеріне бақылау орнатпағанда ұлттық қауіпсіздік сақталмайды деген өздерінше ұстаным қалыптастырды.

Алайда, тарихтың сабақтарын ескере отырып, әсіресе кеңес халқына қатысты абайлап отырудың қажеттілігін айтты. Ресейге кірген басқыншылардың жеңіліс табуы, қазан төңкерісінен кейінгі, Гитлерлік авантюраның күйреуі, Кореядағы американдық акциялардың құнсыздануы, Вьетнамдағы Америка жоспарларының жүзеге аспауы сақтықты қажет ететінін тілге тиек етіп отырды. Солай сақтықпен социалистік жүйе алдында мәртебесін көтеріп алу мақсатында, әлемдік реакциялық күштердің бірыңғай блогын қалыптастыруды жөн деп есептейді. Ал американ монополистерінің алдында социалистік жүйенің теңгермешілігі, қаржылық олигархтар үшін тиімді жол деп есептеді [4, 26-27 бб.].

Бұл мәселеде, орыс ғалымы Рыжковтың «Дело о развале СССР» атты кітабында келтірілген мына жайттардың да шындыққа жақындайтынын айта кетуіміз керек. Оның алдындағы Брежнев пен Хрущевке қарағанда, өзінің басқару кезеңінің екінші жартысында болашақ бас хатшы Горбачев сыртқы саясатқа мән берді. Горбачев осы бағытқа үлкен ынтамен кірісті. Горбачевтің саяси бюро мүшесі болған тұсында, батыспен байланысуы, 1984 жылы күзде Ұлыбританияның премьер-министрі М.Тэтчермен кездесуінен басталды. Бұл кездесуді Канададағы кеңес елшісі, А.Яков ұйымдастырды. Болашақ Басхатшының идеялық бағытымен таныс елші, бұл кездесуді Лондондағы даунинг стрит 10-да орналасқан қарапайым үкіметтің зәулім үйінде кездесу болды. Ал шын мәнінде, қаланың сыртындағы айрықша резиденцияда, мемлекеттердің арнайы шақыруымен келген шетелдік басшыларды күтіп, премьер министр ерекше маңызды мәселелер жөнінде сөйлесетін. Сол тұста КСРО басшысы, Черненконың денсаулығы сыр беріп тұрған болатын. Кездесуден кейін Ұлыбританияның премьер министрі М.Тэтчер Горбачевпен кездесуден кейін, мынадай жалынды сөздерді айтып қалды: «Бұл кісімен жұмыс істеуге, сенім білдіруге болады екен деп, «Темір ханым», басқа елдердегі әріптестеріне белгі берді». Осылайша ол мақтанышпен, Кеңес Одағының «Жаңа басшысын дайындап қойдық»-деді. Батыс сараптаушылары мен саясаттанушылары «ұзақ қашықтықтарға» жүгіріп, он жыл бұрын, өздерінің кеңес өкіметін іштен, сондай-ақ сырттан саяси-әскери қысым жасау бағдарламаларын жасап, ыдырату жоспарын құрды [4, 38 б.].

Рейган 1985 жылдың қарашасынан өзінің президенттік өкілеттілігінің аяғына қарай, Горбачевпен бес рет арнайы кездескен. «Нью-Йорк таймс» газетінде былай деп жазды. «Рейганға Горбачевтің келісім туралы қадамдары, біраз мәселенің себептерін шешіп алуға мүмкіндік берді. Президенттік орнымен қоштасу сәтінде Рейган: «Біз елімізді оң өзгерістерге бастаймыз –деп жүргенде, әлемде өзінен -өзі өзгеріс болғанын байқамай-да қалдық»-деп сөзін аяқтады» [5, 96 б.]. Десекте, Рейганның «Суық соғыс» жағдайынан гөрі, КСРО-ның ішкі факторлары социализмнің шынайы тұрпатын әшкерелеуге жол бастап, басқа тұрпатқа енуіне негіз болды.

Біздің мынаны мойындауымызға тура келді. Авторитарлық социализм ынтымақты жұмыс жасауға негізделген, социал демократияның сенімін жойып, күлкіге айналған бірінші жауына айналып, ол дағдарысқа әкелетіні анық болды. Мүмкін бұл социалистік мұраттардан :марксизмнен, коммунизмнен, қоғамдандырудан, әлеуметтендіруден бас тартуымызға әкеп соқса да, «социал-демократиямен » қалуға болмайтынын ұғындырды.

Социализм дағдарысы әлеуметтік мемлекет деген не дейтін сұраққа жауап бере алатындай біліміміздің болмауынан, бұл халықты тұмшалаған коммунизм мұраттары дегенге жету деген сенім мен тұрақсыздықтан туған жайттар [6, 10 б.].

Ал отандық сарапшылардың айтуына тоқтасақ, кез келген дағдарыстың себептері болады, соның ішінде әлеуметтік дағдарыс саяси дағдарысты тудыратыны заңды құбылыс дейді. Әлеуметтік құрылымдағы адам құндылықтары мен бостандықтарының, ұлттық мүдделердің ескерілуісіз қалуы, адам факторы мәселелерінің аяқ асты етілуі, саяси билікке деген сенімсіздігін тудырып, бұқараның өшпенділігін арттырып тарихтың нақты оқиғаларына айналды. Бұқараның психологиялық ахуалымен есептеспей, ауқымды бас көтерулер мен қоғамдық-саяси қозғалыстарға әкеліп соқтырды.

Әрине Кеңестік жүйенің ыдырауына Қазақстанда болған «Желтоқсан оқиғасы» тарихи алғышарттар жасады деп пайымдаушылар көп. Алайда ол биліктің күні ұзаққа бармайтынын қазақтың ардақтылары, алаштың азаматтары ә дегеннен болжап берген жоқ па еді. «Шаш ал десе, бас алатын» жендеттерден құралған мемлекеттің болашағы зор болады деген сенімге кім сенді? Кеңес одағы коммунистік партиясы Кеңес билігі адам өмірі мен бостандығын қамтамасыз ететін бүркеме сөздер екендігін, Кеңес халқы алдында әшкерелеп, қорқыту, қатаң жазалар қолданумен құрылған әскери – казармалық мемлекетке негізделгенін айқындап берді. Кеңестер Одағында орнаған Сталин социализмі үкіметінің халық бұқарасын қанап тонауы үшін қызмет ететін саяси жүйе екені ешкімге құпия емес. Төңкерістің бас кезінде социализм үшін буржуа мүлік иелері тонауға түскен болса, енді социализм үшін еңбекші халық бұқарасы талан-таражға түсті. Әскери коммунизм саясатынан бейбіт өмірге көшу дегенді желеу етіп, онсызда соғыстардан титықтаған шаруаларды тонай бастады. Үміт еткен кеңес өкіметі құрылғаннан бастап, жұмысшылар мен шаруалар ауыр салықтар төлеуге мәжбүр болды [7, 10 б.].

Тізбектеп айта берсек кеңес халқы адам сенгісіз зұлматтарды басынан өткізіп отырды. Соған қарамастан қажырлылықпен, қайраттылықпен өз отандарына деген сүйіспеншілікпен жұмыс істеді. Бұл жерде айта кететін мәселе, батыс саясаттанушы, тарихшы ғалымдарын таң қалдыратын жайт, сондай адам тағдырына таңылған қиянаттарды көре тұра екіншідүниежүзілік соғыстағы кеңес халқының табандылығы, ауызбіршілігі, достық, бауырмалдық сезімдері. Сондықтан да ғалымдар арасында болашаққа болжам жасауда қателіктер жібердік пе деген, кеңес империясының күйреуіне қынжыла қарайтындар да жоқ емес.

Алайда арандатылған сыртқы күштердің ықпалынсыз-ақ, ішкі күштердің әлсіздігі одақтың құлдырауын тездетті. Толғағы жетіп асқынып тұрған мәселелер, 1980 жылдардан кейін тіпті күрделене түсті. «Кеңес Одағы Коммунистік партияның кезекті XXVI съезін шақыру және оны әзірлеу мен өткізуге байланысты міндеттер туралы» КПСС Орталық Комитетінің Бас хатшысы М.С. Горбачевтің Кеңес Одағы Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің 1985 жылғы 23 сәуірде өткен Пленумында жасаған баяндамасында былай делінген: «Кеңестік мұраттарды халық мақтан етеді.

Бірақ, өмір, оның серпіні жаңа өзгерістер мен қайта құруды, қоғамның жаңа сапалық жағдайына көшу қажеттілігін талап етіп отыр. Бұл, ең алдымен – өндірісті ғылыми-техникалық жағынан жаңартып, еңбек өнімділігінің дүниежүзілік ең жоғарғы дәрежесіне жету. Бұл қоғамдық қатынастарды, ең алдымен экономикалық қатынастарды жетілдіру. Бұл – адамдардың еңбек, материалдық-рухани жағдайы және қоғамдық институттардың бүкіл жүйесін жандандыру, социалистік демократияны, халықтың өзін-өзі басқаруын тереңдету. Жалпы алғанда қоғамның барлық салаларын қайта құру. Қайта құру идеясы қоғамды демократияландыру, санамызды жаңғырту, экономиканы жеделдету, еркіндік, жариялылық деген қағидаларды, ұсынғанмен, сөз бен істің арасында кереғар процестер басталды» [8, 14 б.].

Бұл идея көпшілік тарапынан қолдау тапты. Өйткені КСРО-да өмір сүрген 70 жылдан астам уақытта кеңестік тоалитарлық жүйенің өзіндік үлгісі қалыптасып, ол билік адам құқықтарын аяққа басу, ұлт мүдделері ескерілмеуі, көпшілік пікірдің қабылданбауы, қабылданған реформалардың түбегейлі жүзеге асырылмауы, рухани-мәдени саланың бір идеологияға қатаң бағындырылуы сияқты келеңсіз жайттар қоғам дамуында өршіп етек ала бастаған тұста, бұл жаңару қоғам үшін өте қажет боп табылатын бағыт еді.

Кеңестік империяда ұлттардың ерекшеліктері ескерілместен, бауырмалдық деген ұғымдарды желеу етіп, кеңес одағына біріктіріп ұстауда коммунистік партия бар күш жігерін жұмсап бақты.

Дегенмен, ұлт саясатын шешудегі бағдарламалар мен стратегиялық жоспарлардың болмауы, ұлтаралық мәселелерді шешуде үкіметтің қауқарсыз екендігін байқатты. Уақыт өте келе, қайта құру идеясын басшылыққа алған, сөз бостандығы, жариялылық қағидалары көпірме сөз екендігі, Алматыда өткен желтоқсан оқиғасында көрініс беріп, яғни қазақ жастары күні өтіп бара жатқан биліктің басқара алмайтынын бір дәлелдеп берді. Осыдан кейін Кеңес одағының көптеген аймақтарында, Бакуде, Ферғанада, Ошта; Молдовада; Оңтүстік Осетияда; Таулы Қарабахта және өзге де жерлерде жиі-жиі бас көтерулер мен қақтығыстар өтті. Ал бұл қақтығыстар кеңес одағында өмір сүріп отырған ұлттардың қадір қасиетін бағалауға, ұлт бостандығы мен мүдделерді ескеріп отыру туралы адами құндылықтардың жаңғыруына алып келді. Тәуелсіздік таңы алдындағы жас жаңа еркін ойлар, қарсылық әрекеттер, ескі жүйенің өмір сүре алмайтынына тарихи алғышарттар жасап берді.

Қайта құру идеясының авторы Горбачев болса, бұқараның саяси психологиялық ахуалына аса мән бермеді. Оның ойын басқа мәселелер шырмап алған еді. 1980-86 жылдардағы мұнай саласындағы баға құнының ауытқушылығы сол кезде кеңес одағына қыруар қаржы әкелгенімен, кеңестік жоспарлы экономиканы дамытуға ішкі қайшылықтар мүмкіндік бермеді.

Қайта құру алдында еліміздің сыртқы қарызы жылдам өскенмен, 1984 жылы билікке Горбачевтің келуімен оң өзгерістерге бастады. 1981 жылға қарағанда, 1984 жылы еліміздің сыртқы қарызы 0, 5 миллиард долларға азайды. Алайда, қоғамды қайта құру алдындағы Чернобыль атом электр станциясының апатқа ұшырауы, кіріс пен шығыс айырмасын 15, 1 млрд-қа жеткізді.

Соған қарамастан мұнайдан түскен табыстарды реттеп отыру КСРО-ға қалдырылды. Ал бұл ескі әлеуметтік-экономикалық жүйені ұстап

тұруға жетерлік табыстар болатын. Бірақта мұнай бағасының төмендеуі еркін айналымдағы қаржылардан айырып, Горбачев реформаларының жүзеге асуына толық кедергі келтірді. Ол ішкі саяси кикілжіңдерден гөрі, сыртқы саяси факторларға көбірек мән берді. Сыртқы саяси күштер «Соғыстың қай түріне болсын қарсы тұратын» жаңа реформаторды, жақтаушыларымен бірге қолдап, су бүркіп отырды. Кеңес одағының ыдырау тарихын зерттеуші ғалымдар, көп жағдайда ішкі қоғамның саяси –әлеуметтік өмірінде болып жатқан тенденциялардың ескерілмеуінен, ішкі жағдайларды реттейтін механизмдердің болмауынан деген тұжырымдар келтіреді [8, 22 б.].

Сонымен, қайта құру идеясы алғашқыда кеңес халқының қолдауына ие болғанмен, нәтиже бермеді. Өйткені қайта құрудың мақсат, міндеттері айқындалмады. Халыққа түсіндіру жұмыстары жүргізілмеді. Идеяны жүзеге асырудың әдіс-тәсілдері, экономиканы жеделдетудің жоспарлары жасалмай, санамызды жаңғырту идеологиялық-насихаттық жұмыстар жүргізілмей, құр сөзбен басталып, дауға ұласты. Билік басындағы мамандарды сұрыптауға жол берілмеді, консервативті көзқарастағы ескішіл сананы жақтаушылар сол бюрократиялық тізгінің ұстаған күйінде қалды. Онда басшылықтың өзгерістерді жүзеге асыру қажеттігін түсінуге қабілетсіздігі және дәрменсіздігін көрсетті. Демократия принциптері айтылғанмен азаматтардың еркінділігі қамтамасыз етілмеді, олардың жүріс-тұрысы қатаң бақылауда болуы жалғаса берді.

Дағдарыстың басты себептеріне тоқтасақ, саяси саладағы белгілері, басшылықтың өзгерістерді жүзеге асырудағы енжарлығы мен қабілетсіздігі, бүкіл қоғам өмірі мен оның барлық салаларының, азаматтардың жеке өмірі мен қызметінің қатаң бақылауға алынып, бір орталықтан басқарылуы. партиялық және мемлекеттік міндеттердің бірігуі мен төрешілдігі. Қабылданған заңдардың өрескел бұзылуы, жариялылықтың болмауы. экономикалық дағдарыстың қанат жаюы, ғылыми-техникалық әлеуетіміздің әлсіреуі, орталықтан жоспарлы басқару, әлеуметтік саланың әлсіреп, рухани құндылықтардың төмендеуі. Халықтың тұрмыс деңгейі төмендеп, маскүнемдік, паракорлық, нашақорлық, ұрлықтың өршуі. Азаматтардың еңбек ету қабілетінің ескерілмеуі, жалпы қоғамның алға дамуынан гөрі, кері кету құбылысының байқалуы тағы басқалар себеп болды. Ең бастысы, ұлттық мүдделердің ескерілмеуінен туған, аймақтардағы шиеліністердің қанат жаюы [9, 16 б.].

Ал, дағдарыс мәселесіндегі ойларымызды түйіндесек, әсіресе, саяси дағдарыс қоғам өмірінің барлық салаларына экономикалық, әлеуметтік, рухани салаларына ықпал етіп, тұтас жүйенің ыдырауына алып келетін жол екендігін, эмпирикада дәлелденді. Ал табиғаты еркіндікке негізделген адамзат үшін, Кеңес одағының ыдырауы көптеген империя құрамындағы ұлттар мен ұлыстардың еркіндігін алуға кең жол ашты. Бұл турасында, батыс ғалымы Ә.Тойбни «Қазақ, өзбек» ұғымдары этимологиясы бір, алайда қазақ тәуелсіздікті алушы, азаттықты аңсаушылар, тәуелсіздік-тәуелсіз ел болмау, сенің қорғансыздығыңды көрсетеді-деп дұрыс баға берді [10]. Сол себепті ескі жүйе қираған тұста елдің тізгінін ұстаған қазақ халқының басшысы Н.Ә. Назарбаев, Тәуелсіз Қазақ мемлекетінің стратегиялық жоспарын жасауда, бірінші қоғамның ішкі саяси топтасуы мен сыртқы қауіпсіздігін

қамтамасыз етуге басымдық берді [11]. Бұл өткен тарихтың ащы сабақтары болатын.

Әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.Ә. Ғасырлар тоғысында. – Алматы: Өнер, 1996. – 272 б.
2. Варивончик И.В. Американский средний класс во второй половине XX – начале XXI века: тенденции социально-экономического развития. – Минск, 2007. – 248 с.
3. Драгилев М.С. Общй кризис капитализма: Очерк развития капиталистической системы за 40 лет. – М.: Госполитиздат, 1957. – 576 с.
4. Рыжков Н.И. Главный свидетель. Дело о развале СССР. – М.: Алгоритм, 2012. – 240 с.
5. Абдразаков Т.А. Распад советского общества: причины и последствия // Избранные произведения 90-х годов. – В 2 т. Т.2. – Караганда: Издательство КарГУ, 2000. – 158 с.
6. Қазіргі Қазақстан тарихы: Хрестоматия / Құраст. Т.С. Қаленова, А.Т. Серубаева, Ж.С. Абдраманов. Б.Ғ. Аяғанның ред. – Алматы: Раритет, 2010. – 560 б.
7. Вышеславцев Б.П. Кризис индустриальной культуры: избр. соч. / Б.П. Вышеславцев. – М.: Астрель, 2006. – 1038 с.
8. Шубин А.В. Парадоксы перестройки. Упущенный шанс СССР. – М.: Вече, 2005. – 480 с.
9. Независимый Казахстан и Лидер Нации: Новейшая история Казахстана и историческая роль Первого Президента Н.А. Назарбаева / Под ред. Аяғана Б.Ғ. – Алматы: Раритет, 2010. – 392 с.
10. Тойбни А. Постижения истории. – М.: Прогресс. Культура, 1996. – 607 с.
11. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан Халқына жолдауы, 1997 ж., қазан.

***

Айдарова Ш.А., Тастаева Ж.К.

Источники о причинах распада Советского Союза

В статье ставится задача на основании источников последовательно рассмотреть основные причины распада Советского Союза. В результате анализа авторы выявили ряд многочисленных факторов, повлиявших на процесс развала СССР, что привело к прекращению его существования как государства в 1991 году.

Ключевые слова: СССР, распад, США, внешняя политика, внутренняя политика, «Холодная война», внешнеполитические факторы, внутривполитические факторы, негативные аспекты, причины, последствия.

***

Aidarova Sh.A., Tastayeva Zh.K.

The sources about the break down of Soviet Union

The main aim of the article is to consider the key reasons of the breakdown of Soviet Union considering the given sources of information. While analysing the historical facts author discerned many causes which had great influence on breakdown of Soviet Union, which led to cease of existence of the USSR in 1991.

Key words: *USSR, breakdown, USA, foreign policy, domestic policy, Cold war, foreign-policy factors, domestic-policy factors, adverse aspects, reasons, consequences.*

ӘОЖ 94(574)

Рысбеков Т.З. – тарих ғылымдарының докторы, профессор,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ

Жұбатова Ж.Т. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты
E-mail: jubatova_kz_92@mail.ru

ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫНДА БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ ЭКОНОМИКАСЫНЫҢ НАРЫҚ ЖАҒДАЙЫНА БЕЙІМДЕЛУІ

Аңдатпа. *Мақалада тәуелсіздік жылдарында Батыс Қазақстан облысының нарықтық экономикаға түпкілікті таңдау жасап, қаржы жүйесін қалыптастырып, өндіріс орындары индустриялық-инновациялық дамудың арқасында қайта жанданып, даму бағытына деректер негізінде талдау жасалған.*

Тірек сөздер: *Тәуелсіздік, экономика, реформа, завод, өнеркәсіп.*

Қазақстан қазіргі экономикалық даму деңгейіне бірден қол жеткізген жоқ. Қазақстан экономикасын нарықтық түрлендіру әлеуметтік - экономикалық қатынастарды түбегейлі өзгерту ең алдымен басқарудың әкімшіл - әміршіл жүйесінен және орталықтандырылған жоспарлаудан бас тартуды, оны шаруашылықты жүргізудің жеке меншікті субъектілермен ауыстыруды талап етеді. Мемлекет жеке меншікке негізделген әлеуметтік - нарықтық шаруашылықты құру, шетелдік инвестицияларды тарту, экономиканы басқарудың халықаралық тәжірибесін жинау бағытын ұстанды [1].

Экономиканы реформалаудың алғашқы кезеңі Қазақстанның егемендігін жариялаудан шамамен ұлттық валютаның енгізілуіне дейінгі кезеңді қамтиды. Тәуелсіздікке аяқ басқан Қазақстан мемлекеті мен оның халқы үшін жаңа тарихи басталды. Қазақстан Республикасы үкіметі енді қоғамда терең әлеуметті – экономикалық өзгерістерді жүзеге асыру мақсатында жұмыстана бастады. Өйткені Одақтың күйреуі қазіргі дербес республикалардың ең алдымен экономикасына үлкен зардабын тигізген еді. Қазақстандағы кен орындарының технологиялық қуаты азайып, көпшілігі дәстүрлі өнім өткізу рыноктарын жоғалтып, әрі жаңа нарықтық жағдайда қабілетсіздік танытып, тұрып қалуға немесе өнім шығару деңгейін күрт азайтуға мәжбүр болды. Сол себепті Қазақстанда өтпелі кезеңде Қазақстанның экономикасының дамуы шартты түрде алғанда үш еседен астам артта қалды. Бұл жағдай Елбасының халыққа жолдаған «Қазақстан - 2030» стратегиялық бағдарламасында ашық айтылған [2].

Қос құрлықтың, геосаяси мүмкіндіктер мен мүдделестік ниеттердің тоғысқан ендігінде орналасқан - Батыс Қазақстан облысы ежелден ерекше экономикалық – сауда қарым – қатынастары қалыптасқан аймақтардың бірі.

Батыс Қазақстан облысының өнеркәсіп орындарынан жұмысшылар мен қызметкерлердің кету процесі жүрді. 1991 жылы 30435 адам орнынан кетсе, 1992 жылдың аяғында өнеркәсіптік-өндірістік персоналдың саны 29102 адам немесе 95 пайыз болды. Халықтық тұтыну товарларын өндіру 20,7 пайызға қысқарды және ол 8,7 млрд сомды құрады. 1992 жылы қаңтар-желтоқсан кезеңінде азық-түлік товарларын өндіру 7,6 млрд сом, басқа товарлар 2755 млн сом құрады [3]. Облыс экономикасының негізін құрайтын машина жасау заводтары қоймаларында сіресіп тұрып қалған ешкімге керексіз өнімдеріне сұраныстың күрт төмендеуінен дағдарысқа ұшырап тұралап қалды.

Республика және жекелей алғанда біздің облыс үшін күрделі де ауыр болған өтпелі кезеңнің алғашқы үш жылының тәжірибесі болып жатқан процестердің мәнін түсініп, олардың даму барысын талдауға мүмкіндік берді. Бұл тәжірибелер кез-келген реформаның ауыртпалықтар мен қиындықтар арқылы жүзеге асатынын көрсетті, реформалау кезеңі ұзаққа созылса, оның әлеуметтік бағасы да соғұрлым жоғары болмақ.

Жүргізілген экономикалық реформа бұрынғы орталықтан тотальдық жоспарлау мен мемлекет тарапынан бақылау әдісінен бас тартып, мемлекет пен экономика арасындағы өркениетті байланыс түрлеріне көшуде, яғни парламент тиісті заң актілерін қабылдайды, ал өнім берушінің жұмысы бұрынғыдай мемлекеттік жоспарлау комитетіне немесе министрлікке емес, өзінің алғырлығына, шаруашылық жүргізе білуіне байланысты.

Экономикасы өтпелі кезеңдегі ел болашағының екі нұсқасы бар еді:

1. Экономикада қалыптасқан үрдісті қалпында қалдыру, оны үнемі интеграциядан тыс әрі әлемдік нарықтың сырттан бақылау жасалатын бір пұшпағына айналдыру.

2. Осы заманғы әрі ұтымды технологиялардың негізінде өзінің ғылыми-техникалық әлеуетін жедел қалпына келтіру мен дамыту ұлғаймалы өндіріс пен инвестициялау арқылы экономиканы өрге бастыру.

Қазақстан екінші жолды таңдады – экономиканың ұзақ мерзімді серпінді өркендеу әлеуетіне ие, бәсекеге қабілетті және тиімді қазақстандық үлгісі қалыптастырылмақ, мұның өзі елеміздің тұтастығы мен қауіпсіздігін сақтай отырып, халықтың тұрмыс-жағдайын жақсарту міндеттерін шешуге мүмкіндік берді. 1994 жылы Батыс Қазақстан облысы өнеркәсіп өндірісінің көлемі 1993 жылмен салыстырғанда 36 пайызға, қаржыландырудың барлық көздері бойынша күрделі қаржы көлемі 69 пайызға қысқарды. Осы жыл тез экономикалық гүлдену жөніндегі қиялдан бас тартып, кезек күттірмейтін шаралар мен экономикалық реформаларды тереңдету бағдарламаларын орындау жолындағы талаптарды қатаңдатты [3].

Мемлекеттік меншікті қайта құру Батыс Қазақстан облыс әкімшілігі басшысы 1992 жылы 5 наурызда бекіткен республикалық және коммуналдық меншіктегі объектілерді мемлекет меншігінен алу және жекешелендіру бағдарламасы бойынша жүргізілді. Облыс өнеркәсібінде меншіктің негізгі түрі бұрынғыша мемлекеттік болды. Меншіктің арендалық түріне өнеркәсіп кәсіпорындарының шамамен 5 пайызы көшті. 1996 жылы 1 қаңтарда облыста 130 объект, оның ішінде 29 сауда, 16 қоғамдық тамақтандыру, 22 тұрмыстық қызмет, 16 өнеркәсіп, 16 құрылыс, 1 транспорт, 22 ауылшаруашылық, 1

коммуналдық шаруашылық және 8 басқа салалардағы объектілер жекешелендірілді [4].

Республикалық және коммуналдық меншіктегі өнеркәсіп объектілерін жекешелендірудің, Батыс Қазақстан облыстық бағдарламасына 1992 жылы 111 кеңшар, ет-консерв комбинаты, облыстық сүт бірлестігі «Агротехсервис» бірлестігі, «Уральсксельстрой» концерні енгізілді. Тәжірибе көрсетіп отырғандай, экономиканың нарықтық қатынастарға көшуінің тиімді болғаны анық бұрынғы жоспарлы зиянмен жұмыс жасайтын кәсіпорындар мемлекеттік бюджетте болса, жеке меншікке ауғаннан кейін өзін-өзі қаржыландырып, нәтижесінде пайдаға шықты, оған дәлел жанар-жағар маймен, дәрі-дәрмекпен халықты қамту кәсіпорындары, қаламызда жағармай күйо стансалары мен дәріханаларда қажетті тауарлардың көлемі мен түрі көбейді.

Экономиканың негізгі салаларында Қазақстан Республикасы Үкіметі энергия тасымалдаушылардың, металдардың, астықтың, нан – тоқаш тағамдарының және әлеуметтік маңызы бар реттеуді өз қолында ұстады. Өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығында бағаның біркелкі өспеуі олардың деңгейінің әркелкілігін туғызды.

1996-1998 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының мемлекеттік меншікті жекешелендіру және қайта құру бағдарламасы қабылданып, соған сәйкес мемлекеттік меншіктегі объектілердің құрылымы қайта қаралды. 2000 жылы 21 шілдеде Қазақстан Республикасы үкіметінің қаулысымен республикадағы жекешелендіру мен мемлекеттік мүлікті басқару тұжырымдамасы мақұлданды.

Осы бір – бірімен байланысты жекешелендіру мен құрылымдық өзгерістер мемлекеттік және жеке секторларында тиімді меншік иесінің қалыптасуына ықпал етті. 1991-2001 жылдар арасында облыста 93 аукционға 278 объект қойылып, оның 236-сы 120 млн теңгеге сатылды. 100 акционерлік қоғамның мемлекеттік акция пакеттері саудаға шығарылып, 150 млн теңге сатылу құнын құрады. Жоғарыдағы аталған бағдарламаны орындау нәтижесінде 1991-2000 жылдары бюджетке 700 млн теңгеге жуық ақша аударылды.

2000 жылды Батыс Қазақстан облысы экономика саласында біртекті жетістіктермен қорытындылады. Жыл ішінде өндіріс саласында 578 кәсіпорын ашылып, олардың күшімен 80,8 млрд теңгенің өнімі өндірілді. Батыс Қазақстан облысының экономика бағдарламасы облыстық шағын кәсіпкерлікті қолдау және дамыту департаментінің қатысуымен 2001-2005 жылдарға әлеуметтік-экономикалық дамуы туралы индикативтік жоспарының жобасын жасап, ол облыстық мәслихаттың 4-ші сессиясында бекітілді [1].

“Қазақстан-2030” стратегиясында көрсетілгендей, әсіресе, соңғы жылдары республикада тұрақты экономикалық өрлеу, өндіріс ауқымының өсуі байқалып отыр. Тек 2000 - 2002 жылдары жалпы ішкі өнімнің жиынтық өсімі 35,5 пайызды құрады. Сауатты макроэкономикалық саясат еліміздің халықаралық беделін едәуір көтеруге жағдай жасады. Қазақстан бұл жылдары ТМД елдерінің арасында жан басына шаққанда шетелдік инвестициялар тарту жөнінен көш бастады. Шетелдік инвесторларды, соның ішінде әлемдегі аса ірі компанияларды да тарту мынадай бірқатар

маңызды міндеттерді шешіп берді: Ауқымды инвестицияларды тарту жөніндегі, олардың көлемі 1993 жылдан 2003 жылға дейінгі кезеңде 25,8 миллиард долларды құрады, жан басына шаққанда Қазақстан ТМД-да 1-орынды алады. 1994 жылдан 2007 жылдың аяғына дейін еліміз өз экономикасына әлемнің 60 елінен 70 миллиард доллардан астам тікелей инвестиция тартты. Бүгінде Орталық Азияға келген барлық инвестициялардың 80% Қазақстан еншісінде. Ал экономикаға қосылған ішкі инвестициясының көлемі қазіргі күні 80 миллиард доллардан асып түсіп отыр. Сонымен қатар, Қазақстан басқа елдерден келген инвестиция көздерін өз экономикасын көтеру ісіне тиімді пайдалана отырып, енді басқа елдерге де инвестиция сала алатын донор мемлекетке айналды. Қазір оның қаржысы Ресей мен өңірдегі елдерге, Түркия мен Кавказ елдеріне, Қытай және басқа да алыс - жақын шет ел экономикасына салынып жатыр [2]. Облыстың экономикалық дамуына үлес қосып отырған ірі шаруашылық нысандарының көбі Орал қаласында шоғырланған. Ал ауыр өнеркәсіп саласы, металлургия өнеркәсібі түгелдей қалада орналасқан.

Батыс Қазақстан облысы бойынша өндіріс көлемі 1991 жылмен салыстырғанда 1992 жылы 18,8 пайызға қысқарды және 16651 млн сомды құрады, 3754,2 млн сомның өнімі алынбай қалды. Өнім шығарудың күрт төмендеуі машина жасау (23%), тамақ өнеркәсібі (28%), қорғаныс өнеркәсібі кәсіпорындарында болды. 1991 жылғы өндіріс деңгейіне 41 кәсіпорын немесе олардың 65 пайызы жеткен жоқ. Өндіріс көлемінің ең үлкен төмендеуі ет комбинатында (27,4%), «Уральскреммаш» өндірістік бірлестігі (42,9%) арақ-шарап зауытында (33%), Орал нан өнімдері комбинатында (33,5%), Ақсай құрамажам зауытында (32,6%), балық комбинатында (54,4%) байқалды [4].

Бірқатар ірі кәсіпорындар импорттық жабдықтарды пайдалану барысында жаңа өнім түрлерін өндіруді бастады: «Механикалық зауыт» АҚ «Испат-Кармет» АҚ үшін жер асты кен жұмыстарына арнап, қосалқы бөлшектер шығаруды игерді, «Зенит зауыты» АҚ КПО б.в., Ренко-Ақсай ЖШС және басқаларының тапсырысымен өнеркәсіптің мұнай және газ өндіру саласы үшін жабдықтарды орнату және жаңарту өндірісін қолға алды сондай-ақ құбыр жүйелерін пісіруші желілерді тексеруде қызметтер көрсетті. «Оралреммаш» акционерлік қоғамы мұнай секторындағы компаниялармен тиімді шарттарға отыру арқылы өндіріс көлемін айтарлықтай ұлғайтуға қол жеткізді. Зауыт «Казахтрансойл» ЖАҚ және «Интергазқұрылыс» ААҚ үшін 29,4 млн теңгеге автомобильдерге құятын отын, «Казцинк» ААҚ үшін жол техникаларын, «Өрт сөндіруші» РМК, Орал және Петропавл қалаларының мемлекеттік өрт сөндіру қызметтері үшін өрт сөндіретін автомобильдерді, сондай-ақ астаналық қалалық коммуналдық шаруашылық үшін жуғыш машиналарды дайындап, жеткізіп берді [3].

Бұрын қару-жарақ шығарумен айналысқан «Металлист» зауыты да Интергазға жылыту қондырғыларын, қосалқы бөлшектер және Қарашығанаққа қажетті металл кесегін аспаптар шығаруда. Нарықтық экономиканың қыспағы бір кездегі әлемнің 40-тан аса еліне жапқыш арматура өнімдерін шығарып таратқан Орал арматура зауытын да айналып өтпеді. Арматурашылар тоқсаныншы жылдардағы қиындықтарды бастан кешіре отырып, өнім өндіруді тоқтатқанымен зауыт басшылығы

жабдықтарды бүлдірмеуге, цехтарды жаппауға, өндіріс негізін жоймауға күш салды. Ел, облыс экономикасы оңалып, қаржы түсіп, несиеге ие болғаннан кейін зауыт сұр шойыннан жапқыш арматураға қоса ұсақтағыш шар доңғалақ үлгісіндегі ұнтақталған арнаулы балға шығаруды толық игеріп шықты. Бұл бөлшектер «Қазаққорғасын», «Қазақмыс», «Қазақстан алюминий» сияқты алып өндіріс орындарында үлкен сұранысқа ие [5].

Жергілікті шикізатты пайдалана отырып халыққа Қызмет көрсетуші кәсіпорындар, әсіресе тамақ өнеркәсібінің дамуына үлес қосушы кәсіпорындар «Береке»АҚ, «Орал» және «Желаев» дәнді қайта өңдеу комбинаттары, «Нұржанар» АҚ, «Шабыт» АҚ тағы басқалары болды. «Береке» АҚ сөт өнімдері түрлерін көбейту және оларды шығару көлемін арттыру жұмыстарын жөргізіп, 15-тен аса жаңа өнім түрлерін шығару технологиясын игерді.

Қазақстан – мұнай өнімінің қоры жөнінен ТМД елдері арасында Ресейден кейінгі екінші, әлемде оныншы орынды иеленсе, табиғи газдың қоры бойынша ТМД елдері арасында төртінші, ал әлемде он бесінші орында. Республикада 164 ашық мұнай кен орыны болса, солардың ішінде өнім өндеумен 60 кен орыны айналысады. Ал газ кен орындарының саны 142. Табиғи газдың жинақ қорының 95 пайызы елдің батыс аймағында, яғни Атырау, Ақтөбе, Батыс Қазақстан, Маңғыстау облыстарында орналасқан. Газдың ең ірі анықталған мол қоры Қарашығанақ.

Әлемдегі ірі газ конденсатты кен орындарының бірі болып табылатын Қарашығанақ тек біздің облыстың ғана емес, күллі республиканың мақтанышына айналды. Еліміздің, облысымыздың экономикасының дамуына өзіндік үлес қосып отырғаны әлемге аян. Кенішті игеру мемлекет пен аймақ экономикасына табыс әкелумен қатар, көптеген қазақстандықтарды ұзақ мерзімді жұмыс орындарымен қамтамасыз етті. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев атап көрсеткеніндей, Қарашығанақ жобасының ел экономикасының тұрақты дамуындағы маңызы өте зор және батыс компаниялармен табысты серіктестік қарым-қатынас жасаудың айқын үлгісі болып табылады. Дәл бүгінгі таңда онда көптеген қазақстандық өз нәпақасын тауып жүр. Қазіргі кезде Қарашығанақ – Қазақстандағы 4,3 млрд. АҚШ долларынан астам шетел инвестициясы салынған ең ірі инвестициялық жобалардың бірі. Қазір оның жылдық қуаттылығы 7 млн. тонна мұнай мен Орынборға экспортқа шығарылатын халықаралық стандарттарға сай келетін 5,1 млрд. текше метр күкіртті газды, облыстың Бөрлі ауданы мен кәсіпорындар мұқтажын өтеуге босатылатын 1 млрд. текше метр тазартылған газды құрайды. Одан басқа кешенде электр қуатын өндіретін газ электр станциясы жұмыс істейді. Оның өнімінің бір бөлігі біздің облыстың электр желілеріне жіберіледі. Қазіргі таңда Қарашығанақ кәсіпорны Қазақстан Республикасының барлық газ өндірісінің шамамен 45 пайызын және сұйық көмірсутектер өндірісінің 16 пайызын құрайтын газ және конденсат өндірісіндегі рекордты көрсеткіштерге ие ірі жетекші мұнайгаз компаниялардың бірі болып есептеледі [6].

Батыс Қазақстан облысы - мұнай мен газ қорына бай өлке. Олардың игерілуі мен өңделуі өндірістік кешеннен жеке индустриалдық-технологиялық базасын дамытуға күш салуды талап етуде. Мұнайдың

негізгі қоры Каспий теңізінің шельфтік аумағында орналасқан. Сол себепті теңіз астындағы мұнай мен газды өндіру үшін арнаулы кемелер, су атында жүргізілетін құбырлар мен оларды бақылайтын көптеген жоғары технологиялық құрал-жабдықтар және теңіздегі су асты-техникалық жұмыстарды атқаратын тәжірибесі бар өндірушілер қажет. Осындай кәсіпорындардың бірі – Орал қаласында 1972 жылы Ленинградтағы «Гидроприбор» орталық ғылыми-зерттеу институтының филиалы ретінде құрылған «Гидроприбор» ғылыми зерттеу институты ашық акционерлік қоғамы. Бүгінде «гидроприбор» ғылыми-зерттеу институты ААҚ жоғары интелектуалды техникаларды жасап шығаратын Қазақстандағы жалғыз ғылыми-техникалық орталық. Қазіргі кезде су астындағы мұнайгаз қорларын игеру ісін дамытуда қалқымалы доктордың жоқтығы едәуір проблема болып отырғандықтан «Гидприбор» ҒЗИ оларды Батыс Қазақстан аумағындағы кәсіпорындар күшімен жобалап шығару жөнінде ұсыныс түсірді. Өзінде аумақты өндіріс алаңы, толық жабдықталған лабораториялық базасы, Шалқар көлінде тәжірибелік кемелерге арналған сынақ стансасы бар институттың мұндай жұмыстарды қазіргі заманғы техникалық деңгейде атқаруға толық жағдайы бар. Институттың өндірістік базасының мүмкіндігі мен мамандардың жоғары кәсіби шеберлігі арқылы «Қазақгаз» мемлекеттік холдингтік компаниясы кәсіпорындағы құрал-жабдықтарды жөндеу және қалпына келтіру, шетелдік бөлшектерді алмастыру жұмыстарын атқаруға, сондай-ақ «Теңізшевройл» бірлескен кәсіпорнына арналған «Бектел» компаниясымен бірлесе отырып өлшеуіш диафрагмаларды жасап шығаруға қол жеткізілді [5].

1995 жылдан бастап өнеркәсіптік өндіріс көлемінің өсу үрдісі айқындала бастады, ал соңғы жылдары ол тұрақты сипат алып келеді. Егер 1995 жылы өсу қарқыны өткен жылға қарағанда 93,1 пайыз болса, 1996 – 100,2%, 1997 жылы – 1005,2%, 1998 жылы – 104,5%, 1999 жылы - 119%, 2000 жылы – 125,8%, 2001 жылы – 122,8 ал 2002 жылы – 125,3% болды [7].

1997 жылдан бастап отын (281%), химия (37,9%) өнеркәсібі, орман және ағаш өңдеу (7,8%) шаруашылығы салаларында өндіріс көлемінің өсу нышаны байқалды. Қазіргі кезде бұл игі нышан тұрақты сипат алып отыр. Облыс бойынша 2000 жылы 578 кәсіпорын (оның ішінде 30 ірі өндіріс ошақтары) өнім шығару көлемін жыл сайын арттырып, соның нәтижесінде республикада өнеркәсіп өндірісі саласындағы жергілікті құрылымының үлес салмағы 4,6% - ға жетті.

Тәуелсіз Қазақстан егеменді ел болғаннан кейін халықтың тұрмысын іс жүзінде жақсартатын қоғам құруға ұмтылды. Батыс Қазақстан өңірі мұнай-газ кен орындарын игерудің арқасында қанатын кең жайып, экономикасы бір қалыпты дамып келе жатқан өңірлердің бірі. Үкімет, әсіресе, ірі өнеркәсіптік аймақтардың әлеуметтік жағдайларының дамуына ерекше көңіл бөлді. 1998 жылы республика экономикасында ілгерлеушілік байқалып, тұрғын үйге деген сұраныс өсе түсті. Мысалы, 2001 жылдың I тоқсанында жергілікті бюджеттің есебінен 144 пәтерлік тұрғын үй, Т.Масин көшесінің бойынан 90 пәтерлік, Әйтиев көшесінде – 34, Л.Толстой көшесінің бойынан 6 пәтерлік тұрғын үйлер салынып, пайдалануға берілді. Жаңа ғасырдың екінші жылы Жайық өзені үстінен өтетін көпірдің құрылысы аяқталды, қазақ драма театры, элитарлық үйлер мен объектілер пайдалануға берілді. Мұның өзі өңірдің өркендеу жолымен

келешекке айқын қадам басып жатқандығын дәлелдейді [7].

Тәуелсіздік алғаннан бастап қала экономикасының дамуының қарқыны өсе бастады. Бұл кезеңде қаланың дамуы нарық механизмімен игеру, кәсіппен айналысу мен өмір сүру жолдарын табу, жаңа өндіріс салаларының дамуы сияқты бірқатар жаңалықтар мен өзгерістерден көрініс алды.

Қорыта айтқанда, Батыс Қазақстан облысы экономикасындағы инвестициялық – өндірістік процестердің белсенділігі арта түсуде. Батыс Қазақстан облысында өнеркәсіп өндірісінің, инвестициялық қызметінің және бірқатар көрсеткіштердің өсуінде айтарлықтай прогресс байқалды. Өсу іс жүзінде экономиканың барлық салаларында жүріп жатыр, мұның өзі елдің кешенді және жүйелі дамуына мүмкіндік береді.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан тарихы (Көне заманнан бүгінге дейін). V том. – Алматы: Атамұра, 2010. – 652 б.
2. Назарбаев Н. «Қазақстан-2030» Ел Президентінің Қазақстан халқына жолдауы. – Алматы, 1997. – 118 б.
3. Бірімжаров Б.Қ. Батыс Қазақстан ауыл шаруашылығы 1946-2000 жылдарда: ау-әдістемелік құрал. – Орал: М.Өтемісұлы атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің баспа орталығы, 2005. – 244 б.
4. Батыс Қазақстан облысының әлеуметтік-экономикалық дамуы жөніндегі статистикалық есебі 1992-2002 ж.ж.- Орал, 2003. – 90 б.
5. Батыс Қазақстан облысының энциклопедиясы. – Алматы: Арыс, 2002. – 580 б.
6. Қазақстанның мұнай газ өндірісіне – 100 жыл (100 лет нефтегазовой промышленности Казахстана). – Алматы: Білік, 1999. – 272 б.
7. Батыс Қазақстан облысының әлеуметтік-экономикалық дамуы жөніндегі статистикалық есебі. – Орал, 2001. – 93 б.

***

Рысбеков Т.З., Жубатова Ж.Т.

Адаптация экономики Западно-Казахстанской области к условиям рынка за годы независимости

В статье, на основании дерективных документов, проведен анализ периода перехода к рыночной экономике Западно-Казахстанской области в годы независимости, показано формирование финансовой системы, рост промышленности благодаря индустриально-инновационным процессам развития.

Ключевые слова: Независимость, экономика, реформа, завод, промышленность.

***

Rysbekov T.Z., Zhubatova Zh.T.

Adaptation of the economy of the West Kazakhstan region to market conditions for the years of independence

The article analyzes one the basis of data on the final choice of the market economy, the formation of the financial system, the revival of production in connection with the development of industrial and innovative processes, the direction of the development of the West Kazakhstan region in the years of independence.

Keywords: Independency, economy, reform, factory, industry.

УДК 619:637.07

Канатбаев С.Г. – доктор биологических наук, главный научный сотрудник, «Западно-Казахстанская научно-исследовательская ветеринарная станция» филиал ТОО «Казахский научно-исследовательский ветеринарный институт», **E-mail:** uralskaya.nivs@mail.ru

Туяшев Е.К. – кандидат ветеринарных наук, «Западно-Казахстанская научно-исследовательская ветеринарная станция» филиал ТОО «Казахский научно-исследовательский ветеринарный институт», **E-mail:** uralskaya.nivs@mail.ru

Нысанов Е.С. – научный сотрудник, «Западно-Казахстанская научно-исследовательская ветеринарная станция» филиал ТОО «Казахский научно-исследовательский ветеринарный институт», **E-mail:** uralskaya.nivs@mail.ru

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ СОСТОЯНИЯ ЭКОСИСТЕМ НА ТЕРРИТОРИЯХ, ПРИЛЕГАЮЩИХ К КАРАЧАГАНАКСКОМУ НЕФТЕГАЗОКОНДЕНСАТНОМУ МЕСТОРОЖДЕНИЮ

***Аннотация.** В 2015-2017 гг. в рамках научного проекта по теме «Комплексное изучение состояния экосистем на территориях, прилегающих к Карачаганакскому нефтегазоконденсатному месторождению (КНГКМ)» изучена история влияния месторождения на окружающую среду Березовского сельского округа. Проведены агрохимические и токсикологические исследования почвы, воды, овощной и животноводческой продукции за санитарно – защитной зоной КНГКМ.*

***Ключевые слова:** Анализ, сыворотка, месторождение, элементы.*

Повышение экологической безопасности окружающей среды, недопущения загрязнения кормов тяжелыми металлами и определения экологической безопасности продукции являются одной из актуальных проблем в Казахстане.

В Западно-Казахстанской области важную роль в формировании экологической ситуации играют выбросы, связанные с освоением Карачаганакского нефтегазоконденсатного месторождения.

В нефтегазоносном районе Западного-Казахстана экосистемы и население становятся объектом интенсивного техногенного воздействия, что приводит к возникновению развития негативных процессов и явлений, оказывающих отрицательное влияние на жизнь и здоровье людей. Несмотря на длительный этап освоения КНГКМ комплексные оценочные работы современного состояния экосистем и влияния загрязнения окружающей среды на здоровье и уровень жизни населения отсутствуют. В связи с этим, основными объектами исследований и анализов стали биологические объекты, природные экосистемы, агроценозы овощных культур, элементарные ландшафты Берёзовского сельского округа.

Территории районов расположены в Казахстанской провинции сухостепной зоны, в сухом, очень теплом агроклиматическом районе, который характеризуется высокой континентальностью. Проявляющейся в резких температурных колебаниях дня и ночи, зимы и лета, в быстром

переходе от зимы к лету, при короткой дружной весне. Годовое количество осадков составляет 220-290 мм.

Устойчивый снежный покров образуется в начале декабря. Максимальная высота снежного покрова наблюдается в первой половине марта.

Продолжительность периода с температурой выше 10° С составляет 150-160 дней. Безморозный период 145-155 дней. Тепловые ресурсы районов обеспечивают вызревание большинства сельскохозяйственных культур. Однако условия увлажнения здесь очень жесткие и в большинстве лет влаги не хватает для удовлетворения водоснабжения посевов. Климатические условия районов с малым количеством атмосферных осадков и большой сухостью воздуха, вызывающей усиленное испарение, позволяют получить удовлетворительные урожаи овощных культур лишь при регулярном орошении.

Задача исследований – анализ литературных и собственных данных за последние годы, посвященные изучению состояния экосистем на территориях, прилегающих к Карачаганакскому месторождению

За последний 20 лет многими учеными Казахстана было изучено состояние экосистем на территориях, прилегающих к Карачаганакскому нефтегазоконденсатному месторождению.

Проведенные ранее исследования (У.И. Кенесариев, 1991-1992 годы) показали, что в пользу формирования биогеохимической провинции свидетельствуют данные о повышенном содержании металлов в почве и растительности населенных пунктов региона КНГКМ, по мере удаления от месторождения, концентрации которых снижались [1].

Аналогичные данные о накоплениях металлов в почве и растительности, в зависимости от месторождения получены и в 1995 году.

Динамичные исследования (1990, 1991, 1995 гг.) почв показали, что наибольшая степень загрязнения металлами (медь, цинк, кадмий, кобальт, никель, свинец) отмечается по господствующей розе ветров на расстоянии 12,0-13,0 км от месторождения, наименьшая – на расстоянии 1,0-6,5 км и контрольной точке – п. Александровка – 50,0 км (по не господствующей розе ветров).

Изменения в окружающей среде, вызванные антропогенным воздействием и природным содержанием химических веществ, являются причиной накопления в организме населения тяжелых металлов.

Изучение содержания металлов в цельной крови жителей некоторых населенных пунктов региона КНГКМ показало, что наибольшие концентрации металлов обнаружены в крови населения, проживающего по господствующей розе ветров.

Несмотря на то, что в большинстве населенных пунктов (по господствующей розе ветров) отмечено повышенное содержание железа в ряде пищевых продуктов, содержание железа в крови жителей было значительно ниже.

Низкое содержание железа в крови населения КНГКМ, возможно, связано с повышенным содержанием в организме таких металлов, как цинк, медь, кадмий.

Исследования, приведенные Казахским государственным медицинским университетом им. С.Д. Асфендиярова, свидетельствуют о необходимости проведения углубленных исследований окружающей природной и

производственной среды региона КНГКМ.

С 1995 по 2008 годы была проведена гигиеническая оценка состояния здоровья населения региона Карачаганакского нефтегазоконденсатного месторождения (КНГКМ), являющегося одним из наиболее крупных в Республике Казахстан. В качестве доказательства воздействия антропогенных факторов данного источника загрязнения окружающей среды на здоровье использовались показатели уровня и структуры заболеваемости как детского, так и взрослого населения [2].

Эпидемиологические исследования состояния здоровья жителей изучаемого региона проводились в п. Березовка, который расположен наиболее близко к КНГКМ (на расстоянии 4-5 км.). Кроме того, данный населенный пункт находится по уровню ниже месторождения и с подветренной стороны, и, соответственно, может быть оптимальной моделью для изучения влияния КНГКМ на качество, как объектов окружающей среды, так и на заболеваемость населения.

Контрольным населённым пунктом выбран п. Александровка, расположенный к юго-востоку в 50 км от месторождения. По климатогеографическим условиям, этническому составу, социально-экономическому укладу населения контрольный поселок идентичен исследуемому населённому пункту, но не подвержен влиянию вредных факторов месторождения.

Изучение тенденции качества здоровья жителей региона месторождения по данным заболеваемости населения по обращаемости за медицинской помощью выявило, что уровень общей заболеваемости к 2000 году по сравнению с 1990 г. вырос с 1558,0 до 2617,5 случаев заболеваний на 1000 человек населения, то есть в 1,7 раза, однако в дальнейшем имело место снижение показателя. Если в среднем до 2000 года он составил 2072,1 ‰, то за период 2001 – 2006 гг. – 797,5‰, то есть снизился в 2,6 раза. Практически та же тенденция была выявлена по взрослому и детскому контингентам населения.

Такие изменения в уровнях заболеваемости населения могут быть связаны с резким ухудшением в первые годы суверенного Казахстана доступности медицинской помощи, снижением уровня диагностики и учета заболеваемости, а также с влиянием антропогенных факторов эксплуатируемого нефтегазового месторождения.

Анализ состояния здоровья населения региона Карачаганакского нефтегазоконденсатного месторождения на основании комплексного исследования позволяет сделать заключение о том, что ряд нозологий, вследствие влияния антропогенных факторов, можно определить как индикаторные медицинские показатели, ассоциированные с КНГКМ – это болезни органов пищеварения, системы кровообращения, органов дыхания. В то же время, необходимо отметить, что в разные периоды эксплуатации данного месторождения уровень заболеваемости был не равнозначным, что по-видимому связано с социально-экономическими факторами, а также с внедрением новых технологий на производстве, а, следовательно, со снижением в последние годы влияния вредных экологических факторов на окружающую среду и организм человека.

В 2008 году при исследовании наземных моллюсков в промзоне КНГКМ было установлено, что в них содержание тяжелых металлов значительно больше по сравнению с пробами из окрестности п. Январцево [3].

В 2009 году обнаружено большое содержание марганца и железа в тканях двустворчатых моллюсков в пробах р. Утвы, пробы из р. Урал по количеству данных металлов незначительно уступают. Повышенные концентрации этих металлов в пробах, отобранных из р. Утвы, связывают с разломами земной коры в этом районе [4].

В том же 2009 году биохимические исследования сыворотки крови коров показали, что у животных Березовского сельского округа содержание кальция ниже нормы. Снижение кальция в организме крупного рогатого скота научные исследователи связывают с недостатком в рационе животных витамина Д [5]. Недостаток кальция может привести к такому заболеванию животных как остеодистрофия – хронически протекающей болезни с нарушениями костной ткани. Животные отстают в росте, хромают, появляется извращенный аппетит: поедают тряпки, предметы, облизывают стены. Для регулирования содержания кальция, ученые предлагают животным комплексные витамины: тривитамин, тетравит или рыбий жир.

В сыворотках крови крупного рогатого скота п. Березовка, п. Ащысай и п. Пугачево содержание кальция ниже нормы. При норме в сыворотке крови животных концентрация кальция должна быть в пределах 10-12,5 мг%, в исследованиях этот элемент был в среднем у животных п. Березовка 8,2 мг%, п. Ащысай соответственно - 8,3 мг% и п. Пугачево – 9,1 мг%.

Содержание магний в крови крупного рогатого скота во всех населенных пунктах очень низкое. Так, при норме 1 - 2 ммоль/л., в сыворотках крови животных в п. Ащысай концентрация магний в среднем 0,2 ммоль/л., в п. Долинный – 0,3 ммоль/л., в п. Пугачево – 0,31 ммоль/л., в п. Жанаталап – 0,4 ммоль/л., в п. Березовка – 0,41 ммоль/л.

При этом у 25% животных п. Березовка, у 22% животных п. Ащысай и у 33% животных п. Жанаталап этот элемент в крови почти отсутствует.

В 2012г. было обнаружено превышение допустимого содержания нитратов в колодезной воде п. Долинный – 9,5 раза, п. Пугачево – 8 раза, п. Березовка - 7 раза, п. Жанаталап – 5,5 раза, п. Ащысай – 6 раза. Качество питьевой воды из колодцев не отвечает требованиям санитарных норм во всех обследованных поселках [6].

Для восполнения недостатка микроэлемента магния предложен способ коррекции минерального обмена у коров в условиях техногенной зоны. Способ коррекции минерального обмена у коров в условиях техногенной зоны, включающий введение в основной рацион животным в качестве микроэлемента сульфат магния, а в качестве кормового наполнителя используют подсолнечный жмых, кормовую добавку задают коровам вместе с кормом в зимнее – весеннее время года, один раз в день, ежедневно, в течение 40 дней. В состав солевой добавки входят кроме магний и другие важные для организма коров микроэлементы.

В санитарно-защитной зоне КНГКМ в почве и кормах концентрация цинка, меди, железа, кадмий, никеля и хрома не превышает ПДК, в то же время содержание свинца, кадмий и хрома в поверхностных водах

этого региона превышает ПДК в 1,5 и 2 раза. Содержание свинца, кадмий и ртути в молоке коров не выявлено.

Выводы. Анализируя литературные данные, полученные за последний 20 лет, можно сделать вывод, что уровень заболеваемости людей, по-видимому, связано с социально-экономическими факторами, а также с внедрением новых технологий на производстве, а, следовательно, со снижением в последние годы влияния вредных экологических факторов на окружающую среду и организм человека.

При изучении влияния техногенных выбросов на качество почвы, воды, сельскохозяйственной продукции и на организм животных не было выявлено негативного влияния КНГКМ на уровень содержания тяжелых металлов в почве, воде, а также в сельскохозяйственной продукции.

Литература:

1. Кенесариев У.И., Бекмагамбетова Ж.Д., Жакашов Н.Ж., Адильгирейұлы З. Гигиеническая оценка состояния воздушной среды и здоровья населения региона нефтегазового производства // Астана медициналық журналы. – 2007. – № 7 (43). – С. 107-110.
2. Адильгирейұлы З. Оценка загрязнения растительности и сельхозпродуктов в районе Карачаганакского нефтегазоконденсатного месторождения // Здоровье и болезнь. – 2009. – № 3 (79). – С. 43-46.
3. Новиков В.А., Трemasов М.Я. Техногенное воздействие тяжелых металлов // Ветеринария. – 2004. – №11. – С. 51-55.
4. Грибовский Г.П. Научное обоснование комплекса мероприятий по снижению влияния аномального содержания микроэлементов на организм животных и санитарное качество продуктов животноводства в геохимических провинциях Южного Урала. – М., 1996. – 145 с.
5. Ларионов Г.А. Содержание тяжелых металлов в почве, кормах и молоке коров // Ветеринария. – 2005. – №5. – С. 45-47.
6. Канатбаев С.Г., Туяшев Е.К. Действие тяжелых металлов на биохимические и гематологические показатели крови коров // Материалы межд. конференции, посвященные 80-летию Самарской НИВС Россельхозакадемии. – Самара, 2009. – С. 189-193.

***

Қанатбаев С.Ғ., Тұяшев Е.К., Нысанов Е.С.

**Қарашығанақ мұнайгазконденсаты кен орнына тиісілі аймақтың
экожүйесінің жағдайын зерттеу тарихы**

2015-2017 жылдары «Қарашығанақ мұнайгазконденсаты кен орнына (ҚМГКК) тиісілі аймақтың экожүйесінің жағдайын кешенді анықтау» ғылыми жоба тақырыбы шеңберінде кен орнының Березов селолық округі қоршаған ортасына әсері зерттелді. ҚМГКК санитарлық-қорғаныс аймағына жақын орналасқан елді мекендердің мал шаруашылығы мен көкөніс өнімдеріне, суына, топырағына агрохимиялық және токсикологиялық зерттеу жүргізілді. Зерттеу нәтижелері бақылау объектісі нәтижелерімен салыстырмалы түрде көрсетіледі.

Тірек сөздер: Талдау, сарысу, кен орны, элементтер.

***

Kanatbayev S.G., Tuyashev E.K., Nysanov E.S.

**The history of study of state of ecosystems on territory to the
Karachaganak oil and gas condensate deposit**

In 2015 - 2017 in the framework of a scientific project on the topic "Comprehensive study of the state of ecosystems in the area adjacent to the Karachaganak oil and gas condensate field (KOGCM)", the impact on the Berezovsky rural district. Agrochemical and toxicological studies of soil, water, vegetable and livestock products were carried out behind the sanitary and protective zone of KOGCM. The results of the study are compared with the data of the control objects.

Keywords: Analysis, serum, field, elements.

ҒЫЛЫМИ ӨМІР НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ ACADEMIC LIFE

2017 ж. 2 қазанында өңірімізге белгілі тұлға, педагогикалық ғылымдарының докторы, профессор, ҚР еңбек сіңірген қайраткері Махамбет Ержанұлы Ержановтың 70 жылдығына арналған «Заманауи Қазақстан мәдениетінің ұлттық құндылықтарын сақтау және дамыту» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция жоғары дәрежеде өтті. Оған қонақ ретінде Краснодар мемлекеттік мәдениет институтының профессоры, педагогика ғылымдарының докторы Александр Александрович Горбачев және М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің профессоры, педагогика ғылымдарының кандидаты Нәсіпқаным Камалқызы Камалова қатысты. Бар ғұмырын өңір мәдениеті мен білім беру саласына арнаған М.Е.Ержановтың өлке тарихындағы өзіндік орны бар. Білікті басшы ретінде ол филармония, Дәулеткерей атындағы өнер институтын ашып, ректор қызметін атқарды. Құрманғазы атындағы Орал саз колледжін он жылдан астам уақыт басқарып, ондағы оқу-әдістемелік жұмыс пен материалдық-техникалық жағдайын көтерді. Университетте «дәстүрлі музыкалық және орындаушылық өнер» кафедрасын үлкен абыроймен басқарды. Педагогика ғылымдарының докторы, профессор А.С.Қыдыршаев баяндамашы ретінде М.Е.Ержановтың өмірбаянына тоқталып, ғалымның өсу жолдары мен әкімшілік қызметіндегі атқарған жұмыстарына тоқталды. Оның «Этнокультурное образование в Казахстане: теория и практика», «Қазақтың халық аспаптарына арналған аспаптану әдістемесі. «Домбыра үйрену әдістемесі» және т.б. еңбектері қазіргі кезде университеттің оқу үрдісіндегі мамандық (домбыра), аспаптану, дәстүрлі музыка фольклоры, қазақ музыкасының тарихы пәндері бойынша оқытылатын дәріс пен практикалық сабақтарда пайдаланылады.

Конференцияның пленарлық мәжілісінде А.А.Горбачевтің «Опыт разработки трехуровневой компетентностной подготовки преподавателей-исследователей социо-культурной деятельности», Н.К.Камалаваның «Ел рухын қалыптастырудағы дәстүрлі институттардың бүгінгі мәдени дамудағы өнегесі», А.Т.Ерғалиеваның «Батыс Қазақстан өңірінің қазіргі заманғы музыкалық мұрасы» атты баяндамалары оқылып, қазіргі кездегі мәдениет, өнер, білім беру саласындағы өзекті мәселелер көтерілді. Конференцияның екінші бөлімі облыстық қазақ драма театрында ұйымдастырылған М.Ержановтың оркестрге жазған партитураларынан құрастырылған концертпен жалғасты. «Құрмет» орденінің иегері, көрнекті дирижер Е.Ш.Нұрымбетов басқарған студенттік халық аспаптар оркестрі Махамбеттің, Құрманғазының, Динаның, Й.Брамс және т.б. туындыларын жоғары дәрежеде орындады.

***

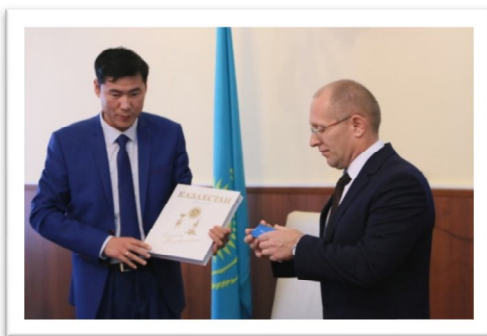
В период с 19 по 20 октября 2017 года в Западно-Казахстанском государственном университете имени Махамбета Утемисова проведена международная научно-практическая конференция «Наука и образование в глобальном мире», посвященная 85-летию старейшего вуза Казахстана. На пленарных и секционных заседаниях конференции на обсуждение были вынесены доклады по актуальным темам ученых вузов Республики Казахстан (Астана, Алматы, Уральск, Атырау, Актобе, Павлодар, Талдыкурган, Актау, Караганда, Усть-Каменогорск, Петропавловск), Российской Федерации (Санкт-Петербург, Оренбург, Элиста, Саратов, Тольятти, Краснодар, Волгоград, Новороссийск, Пятигорск), Кыргызстана (г. Бишкек), Польши (г. Быдгощ), Германии (г.Пассау), Южной Кореи (г. Сеул), Хорватии (г. Загреб). Доклады в секциях «Модернизация 3:0 в системе современного образования: исследования и достижения», «Модернизация общественного сознания в новой глобальной действительности», «Филологические науки: язык и литература в рамках модернизации общественного сознания», «Исторические и теоретические аспекты культуры и искусства в условиях модернизации общественного сознания», «Приоритетные направления естественных наук в контексте модернизации общественного сознания», «Казахстанский путь-2050: экономика, основанная на знаниях» были посвящены широкому спектру вопросов совершенствования качества образования в Республике, широкого внедрения достижений новейших информационных и цифровых технологий, формирования новых ценностных ориентаций, развития социальной компетентности обучающихся, использования интерактивных методов изучения отдельных вузовских дисциплин и предметов, проблемам и перспективам подготовки бакалавров и магистров, контроля самостоятельной работы студентов, расширения внешнеполитических связей страны, формирования этнокультурной толерантности, оптимизации содержания различных направлений науки, изучения природно-ресурсного районирования западных регионов Казахстана, приоритетных направлений развития банковского сектора страны, обеспечения антикризисных мер, дальнейшей активизации работы в сфере расширения функций государственного языка и др.

На пленарном и секционных заседаниях ученые из различных регионов Казахстана и их коллеги из дальнего и ближнего зарубежья имели возможность обсудить доклады, обменяться мнениями по самому широкому кругу вопросов, проблем и перспектив развития науки и образования на сегодняшнем этапе развития казахстанского общества в контексте процессов, происходящих в глобальном мире.

***

«ТАЙМАНОВ ОҚУЛАРЫ-2017» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінде 2017 жылы 25-26 қазан күндері БҚМУ-дың 85 жылдығына арналған

шаралармен ұштасқан, университеттің түлегі, физика-математика ғылымдарының докторы, академик А.Д.Таймановтың 100 жылдығына арналған «ТАЙМАНОВ ОҚУЛАРЫ-2017» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция өткізілді. Конференцияны университет пен Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті – Елбасының қоры

бірлесе ұйымдастырды.

Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция шеңберінде төмендегідей секциялар жұмыс жасады:

1. Теориялық және қолданбалы математиканың қазіргі заманғы мәселелері;
2. Физикалық үрдістерді математикалық модельдеу;
3. Физика, математика және информатиканы оқытудағы инновациялық технологиялар.

Конференция жұмысына Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінен және С.Л. Соболев атындағы Ресей Ғылым Академиясы Сібір Бөлімінің математика институтынан физика-математика ғылымдарының докторы, академик А.И. Тайманов (Новосибирск қ, Ресей), Оңтүстік Корея Сунконхое университетінің PhD докторы Lee Jong Hyun, ҚР Білім және Ғылым министрлігінің математика және математикалық модельдеу институтының дифференциалдық теңдеулер бөлімінің бас ғылыми қызметкері, ф-м.ғ.д., профессоры А.Т. Асанова, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінен физика – математика ғылымдарының докторы, академик Ж.А. Сартабанов, физика – математика ғылымдарының

кандидаты, доцент Ильясов И.И., физика – математика ғылымдарының кандидаты, доцент Абдикаликова Г.А., Астана Назарбаев университетінің ғылыми қызметкері, Astana National laboratory физика бойынша PhD Н.К. Жакиев, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті, PhD А.Ж.Жұбанышева қатысты. Қонақтар мен университет ғалымдары: Уланов Б.В., Мулдағалиев В.С., Жұмағалиева А.Е., Кульжумиева А.А., Медешова А.Б., Абулкасова Д.Б., т.б. жасағанғылыми баяндамалары қатысушылардың қызығушылығын тудырды.

Конференцияға Батыс Қазақстан облысының мектеп, колледж оқытушылары мен мұғалімдері, студенттер мен магистранттар қатысып, баяндамаларға қатысты өз пікірлерін ортаға салды. Осылайша «Ұлым саған айтайын өсиетін дананың: білімдіні таны да, соңынан ер, қарағым,»- дегеніндей, ғылыми-тәжірибелік конференция ғалымдар мен жастардың қазіргі заманғы математикадағы өзекті мәселелер туралы пікір алмасуына, кеңесуіне мүмкіндік туғызды.

***

«Түркі жазуы мен түркі мәдениеті: түркі жұртының бірегейлік негізі» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция

2017 жылдың 27 қазанында М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің 85 жылдығына арналған және Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» стратегиялық мақаласы аясында «Түркі жазуы мен түркі мәдениеті: түркі жұртының бірегейлік негізі» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясы өтті. Конференция жұмысы әлем өркениетіндегі түркілік мәдени мұра, латын әліпбиі: өзекті мәселелер, ауысудың негізгі тетіктері және емлені жетілдіру, түркі тілдері: зерттеу, сақтау және дәріптеу, қазақ тілтанымындағы тың бағыттар, түркі халықтары ұлттық әдебиетінің тарихы мен бүгінгі келбеті, тіл мен әдебиет байланысы – рухани дәстүрлер құндылығы бағыттарын қамтыды. Конференцияның мақсаты – латын әліпбиіне ауысудың маңыздылығы, түркі халықтарының мәдени және рухани мұраларын, ұлттық әдебиетін жас ұрпақ санасына терең сіңіру.

Конференцияны филология ғылымдарының кандидаты, доцент, филология факультетінің деканы Мүтиев З.Ж. жүргізді. Алғашқы сөз М.Өтемісов атындағы БҚМУ-дың ғылыми жұмыстар және халықаралық байланыстар жөніндегі проректоры, саясаттану ғылымдарының кандидаты, доцент Юров Олег Винальевичке берілді. Конференцияға М.Өтемісов атындағы БҚМУ «Рухани жаңғыру» институтының директоры, тарих ғылымдарының докторы, доцент Тасмағамбетов Ә.С., Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің доценті, филология ғылымдарының кандидаты Садуақас Н.А., Мемлекеттік қызметкерлерді даярлау және қайта даярлау мемлекеттік мекемесінің директорының міндетін атқарушы Жексенғалиев Б.Ө., қазақ филологиясы кафедрасының профессоры, педагогика ғылымдарының докторы, Қазақстан Педагогикалық ғылымдар академиясының академигі Қыдыршаев А.С., қазақ филологиясы кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы Хасанов Ғ.Қ., қазақ филологиясы кафедрасы меңгерушісінің міндетін атқарушы, философия докторы (PhD), аға оқытушы Дюсембина Г.Е., қазақ филологиясы кафедрасының доценті, философия докторы (PhD) Сұлтаниязова И.С., М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің аға оқытушысы, филология ғылымдарының кандидаты Аронов Қ.Ғ. және университетіміздің профессор-оқытушылары, мектеп мұғалімдері, докторанттар, магистранттар және студенттер қатысты. Пленарлық мәжілісте 7 баяндама оқылды. Алғашқы баяндама қазақ филологиясы кафедрасының профессоры, п.ғ.д. Абат Сатыбайұлының «Шешендік дәстүр – түркі мәдениетіне тән рухани құндылықтар көзі» тақырыбында болды. Баяндамада қазақ халқының шешендік дәстүрі түркі мәдениетіне тән рухани құндылықтар көзі ретінде таратылады. Халықтық шебер сөздер қазақтың елдік, қоғамдық өмірінің күллі жақтарын елестететін айнасы, халықтың ой-пікірінің, сана-сезімінің, жалпы дүниетанушылық көзқарасының арнасы, жеткен кемелі екені таразыланып, қазақтың от ауызды, орақ тілді шешен-билер мұрасының тағылымын рухани байлығымыз ретінде кейінгі ұрпаққа дәріптеу, тереңдігіне, тұңғыығына бойлау мәселесі нақтылы мысалдармен молынан айтылды. Келесі Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік

университетінің доценті, ф.ғ.к. Нұрбол Абдуллаұлының «Латын графикасын қазақ әліпбиіне көшіру туралы» тақырыбындағы баяндамасында өзекті тақырыптардың бірі қазақ тіліне арналған латын графикасының жобалары туралы айта келіп, бұл жобалардағы диграфтар мен диакритика мәселелерін талдады. Сонымен қатар, қазақ тіліне лайықты латын графикасының вариантын ұсынды. Мемлекеттік қызметкерлерді даярлау және қайта даярлау мемлекеттік мекемесінің директорының міндетін атқарушы Болат Өтеғалиұлы «Латын жазуы негізінде төл әліпбиді қалыптастыру мәселелері» атты баяндамасында латын графикасы негізіндегі жаңа қазақ әліпбиін қабылдауға қатысты және әліпбидегі дыбыстық-әріптік құрамға байланысты туындап отырған басты мәселе ретінде өзге тілдерден алынған сөздер мен интертерминдерді қолдану және осы мәселеге қатысты түпкілікті, нақты шешімге келу туралы ой-пікірін жеткізді. Келесі баяндамашы қазақ филологиясы кафедрасының аға оқытушысы, ф.ғ.к. Құспан Ғұмарұлы «Жаңа әліпби – рухани жаңғырудың кепілі» тақырыбындағы өз баяндамасымен таныстырды. Баяндамада қазақ тілінің латын графикасындағы жобалары және бұл жобалардың тиімділігі мен фонетикалық принциптерге сай келетін тұстары талданып, нақты мысалдар келтірілді. Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың Жарлығымен қабылданған жаңа әліпби жобасының артықшылықтарын баса айтып өтті. Конференцияны ұйымдастырушы, қазақ филологиясы кафедрасының профессоры, ф.ғ.д. Ғабит Қайыржанұлы «Шумер тілі мен көне түрік тілінің байланысы» атты баяндамасында көне шумер мемлекетінде болған шумер жазуының көне түркі жазуымен өзара байланысы, бұл жазулардың ортақ белгілері және өзгешеліктері, қазақ түркітанушы ғалымдарының шумер жазуы мен көне түркі жазуы туралы ойлары сөз болды. Соңғы баяндамашы қазақ филологиясы кафедрасының доценті, философия докторы (PhD) Индира Сағындыққызының «Антонимияның ұғымдық аппараты» тақырыбындағы баяндамасында антонимияның метатілі талданып, антонимия терминдері арасындағы байланыстар туралы сөз қозғады. Антонимия теориясында талас тудыратын мәселелердің бір ізге түсіріліп, ұсынылған теориялар жан-жақты талдауды қажет ететіні жайлы айтып өтті. Конференция жұмысы сәтті өтті, сондықтан да көпшіліктің көңілінен шықты.

***

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің 85 жылдығына арналған дәстүрлі «IX Махамбет оқулары» республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясы

2017 жылдың 17 қараша күні М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің 85 жылдығына арналған дәстүрлі «IX Махамбет оқулары» республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясы өткізілді. Конференция барысында Махамбет бабамызға арналған бюстің ашылуы ұйымдастырылды.

Конференцияның пленарлық мәжілісі М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің ректоры, педагогика ғылымдарының докторы, академик Иманғалиев Асхат Сәлімұлының алғы сөзімен ашылды. Ғылыми конференцияның пленарлық мәжілісінде Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университетінің профессоры, философия ғылымдарының докторы Рысқалиев Тілекжан Хасенұлы «Ақын Махамбет өлеңдеріндегі философиялық ойлар», Халел Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің қауымдастырылған профессоры, филология ғылымдарының кандидаты Дүтбаева Сәуле Сергоқызы «Жанр толғау в творчестве Махамбета Утемисова: проблемы перевода на русский язык», М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің профессоры, педагогика ғылымдарының докторы, Қазақстан Педагогикалық ғылымдар академиясының академигі Қыдыршаев Абат Сатыбайұлы «Махамбетті танып болдық па? (Махамбет поэзиясы – рухани құндылықтар көзі)», Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы, Сабыр Мұратұлы Бөкенбайұлы «Қазақ әдебиетіндегі Махамбет ақынның шерлі тұлғасы (Жазушы Нәбиден Әбуталиевтің «Қайран Нарын» повесінің көркемдік ерекшеліктері)», БҚО әкімдігінің «Мемлекеттік қызметшілерді қайта даярлау, біліктілігін арттыру және мемлекеттік тілді оқыту орталығы» МКҚК директоры м.а. Жексенғалиев Болат Өтеғалиұлы «Қазақ жазуы мен ұлттық әліпбидің өзекті мәселелері», М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің доценті, тарих ғылымдарының кандидаты, Байболсынова Альфия Сабырғалиқызы «Қазақстанды мәдени-рухани

отарлау саясатының тарихы мұрағат қорларының деректері негізінде» тақырыптарында ғылыми баяндамалар жасады.

Конференция барысында «XXI ғасырдағы ұлттық сана және Мәңгілік ел бастаулары: рухани жаңғыру қадамдары – ұлттық кодымыздың сақталуы, озық дәстүріміздің жаңғыруы» (Национальное сознание в XXI веке и Мәңгілік ел: шаги к духовному возрождению – сохранение национального кода, возрождение традиций; «National consciousness in XXI century and Mangilik el: steps to the spirit renaissance – preservation of the national code, renaissance of traditions»), «Махамбет мектебі: танымдық тұңғыығы, тілдік табиғаты мен ұлтжанды болмыс және әдебиеттану, тілтаным проблемалары», («Школа Махамбета: глубина познания, природа языка и патриотический облик и проблемы литературоведения и языкознания»; «Makhambet school: depth of cognition, nature of the language and the patriotic image and problems of literature study and linguistics»), «Жаңа гуманитарлық білім: оқулықтану және оқытудың педагогикалық технологияларының әдістемелік жүйесі мен өлкетану, тұлғатану, шешендіктану мәселелері» («Новые гуманитарные знания: педагогические технологии обучения и пути повышения качества учебников, проблемы краеведения, познания личности, ораторского искусства»; «New humanitarian knowledge: pedagogical technologies of teaching and the ways of mastering of the quality of textbooks, the problems of country-study, personality cognition and oratory skills») тақырыптарында үш секция жұмыс жасады.

Сондай-ақ, дәстүрлі «IX Махамбет оқулары» ғылыми- тәжірибелік конференциясы аясында М. Өтемісова атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің профессоры, педагогика ғылымдарының докторы «ҚР жоғары оқу орнының үздік оқытушысы» атағының екі мәрте иегері Қыдыршаев Абат Сатыбайұлының «Шешен сөйлеймін десең...» тақырыбында шеберлік сағаты өткізілді.

Конференция нәтижесінде 100-ден аса баяндама- мақалалар ұсынылып, университет баспасынан арнайы ғылыми жинақ жарық көрді.

***

Областная научно-практическая конференция «Лингвистическое и литературное краеведение: теория и практика»

24 ноября 2017 г. успешно завершила работу областная научно-практическая конференция «Лингвистическое и литературное краеведение: теория и практика», которая была организована кафедрой русской филологии ЗКГУ им. М.Утемисова.

На пленарном заседании выступили учёные ЗКГУ им. М.Утемисова, кандидаты филологических наук Умарова Г.С., Донскова Г.А., Мутиев З.Ж. и учителя высшей категории Заварзина Н.Н. (СОШ № 7 г.Уральска), Асанова Г.С. (Дарьинская казахская СОШ Зеленовского района).

В этот же день прошли

заседания двух секций конференции:

1-секция –
Лингвистическое и литературное краеведение (опыт, находки, рекомендации), на которой обсуждались:

- современные тенденции в преподавании русского языка и литературы;
- аспекты применения краеведения в школе.

На 2-й секции «Актуальные проблемы языкознания, литературоведения и лингводидактики» прослушали доклады и сообщения:

- по литературному краеведению;
- по проблемам лингводидактики;
- по проблемам языкознания;

- по проблемам диалектологии.

Отрадно отметить активное участие студентов 3-4 курсов (участвовало 20 человек), высокую активность проявили учителя и преподаватели образовательных учреждений города Уральска и Западно-Казахстанской области.

Организаторы и гости конференции еще раз обратились к именам крупных учёных методистов, работавших в разные годы на кафедре: это профессор Р.А. Абузяров, доцент Туаева З.И., чей вклад в методику трудно переоценить, их ученики и продолжатели дела Утегенова К.Т., Выдрина Н.А., Абузярова Э.Р. и многие другие.

Считаем, что проведенная областная научно-практическая конференция «Лингвистическое и литературное краеведение: теория и практика» выполнила поставленные задачи усиления регионального компонента в научной и методической деятельности кафедры русской филологии ЗКГУ им. М.Утемисова, способствовала консолидации методической жизни школ города Уральска и Западно-Казахстанской области.

***

Филология ғылымдарының докторы, профессор Мәтжан Тілеужановтың 90 жылдық мерейтойына арналған «Қазақ әдебиеттану ғылымы мен фольклортанудағы жаңа бағыттар және профессор Мәтжан Тілеужанов мұрасы» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясы

М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінде 2017 жылдың 13 желтоқсанында филология ғылымдарының докторы, профессор Мәтжан Тілеужановтың 90 жылдық мерейтойына арналған **«Қазақ әдебиеттану ғылымы мен фольклортанудағы жаңа бағыттар және профессор Мәтжан Тілеужанов мұрасы»** атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция өтті.

Конференция мақсаты – М.Тілеужановтың ғылыми-шығармашылық мұрасын жас ұрпаққа насихаттау, ғалымның рухани мұраны сақтау мен ұлттық құндылықтарды ұлықтауға қосқан үлесін зерделеу.

Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция жұмысының аясында төмендегідей негізгі бағыттар қамтылды:

- қазақ әдебиеттану ғылымындағы жаңа бағыттар және профессор М.М. Тілеужановтың ғылыми зерттеулері;
- профессор М.М. Тілеужанов және фольклортану мәселелері;
- профессор М.М. Тілеужанов және қазақ фольклорындағы ұлттық өнер, мәдениет, тәрбие тағылымы, этнопедагогика, этнопсихология мәселелері;
- профессор М.М. Тілеужанов және тілтаным мәселелері;

- қазақ тілі мен әдебиетін оқытуда жаңа технологиялардың әдістемелік жүйесі.

Конференцияға филолог ғалымдар, докторанттар мен магистранттар және ЖОО, колледж, мектеп ұстаздары, студенттер қатысты.

Республикалық ғылыми шараны университетіміздің ректоры, педагогика ғылымдарының докторы, академик Асхат Иманғалиев ашып, конференция жұмысына сәттілік тіледі. Конференцияның пленарлық

мәжілісінде Талдықорған қаласынан филология ғылымдарының докторы, І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің профессоры Қанипаш Мәдібай, Ақтөбе қаласынан филология ғылымдарының докторы, Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің профессоры, гуманитарлық зерттеулер институтының директоры Алпысбай Мұсаев, Маңғыстау қаласынан арнайы келген ғалымның төл шәкірті филология ғылымдарының кандидаты, ақын Мәлс Қосымбаев, педагогика ғылымдарының докторы, М. Өтемісов атындағы БҚМУ профессоры, Абат Қыдыршаев, Атырау қаласынан филология ғылымдарының кандидаты, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің доценті Бибігүл Қайыржановалар баяндама жасады. Конференция қонақтары, шәкірттері, ұрпақтары ғалымның көзі тірісінде өзі жасақтап кеткен профессор Мәтжан Тілеужанов атындағы этнография кабинетінде болып, ғылыми мұрасымен және университет музейіне қойылған қолөнер бұйымдарымен танысты. Жиын секциялық отырыстармен жалғасты.

***

Филология ғылымдарының докторы, профессор, академик, ұлағатты ұстаз, көрнекті жазушы Зейнолла Қабдоловтың 90 жылдық мерейтойына арналған «Аңыз тұлға: ғалым, жазушы, ұстаз» атты облыстық ғылыми-тәжірибелік конференция

2017 жылдың 25 желтоқсанында М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінде филология ғылымдарының докторы, профессор, академик, ұлағатты ұстаз, көрнекті жазушы Зейнолла Қабдоловтың 90 жылдық мерейтойына арналған **«Аңыз тұлға: ғалым, жазушы, ұстаз»** атты облыстық ғылыми-тәжірибелік конференция өтті. Конференция жұмысы Қазақстанның халық жазушысы, Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясының академигі, филология ғылымының докторы, Қазақ және Қырғыз Республикаларының ғылыми еңбегі сіңген қайраткері, профессор Қабдолов Зейнолла Қабдолұлының

шығармашылық тұлғасын, ұлттық әдебиетіміздің тарихы мен теориясы, әдебиеттану ғылымының өткені мен бүгіні, рухани дәстүрлер құндылығы, ұстаздық және адамзаттық адамгершілік идеялар мәселесін қамтыды. Конференцияның мақсаты – “Қазақтың Қабдоловына” айналған аңыз тұлғаның ғылыми шығармашылық мұрасын жас ұрпақ санасына терең сіңіру.

Конференцияны филология ғылымдарының кандидаты, доцент, филология факультетінің деканы Мүтиев З.Ж. жүргізді. Конференцияны “Қазақтың Қабдоловы” алғы сөзімен М.Өтемісов атындағы БҚМУ-дың ректоры, педагогика ғылымдарының докторы, профессор Иманғалиев Асхат Сәлімұлы ашып берді. Конференцияға ақын, Халықаралық “Алаш” әдеби сыйлығының, “Құрмет” орденінің иегері, ҚР еңбек сіңірген қайраткері, ҚР Жазушылар одағының БҚО төрайымы, БҚО құрметті азаматы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ профессоры Бактыгереева А.Б., БҚИТУ профессоры, филология ғылымдарының докторы Сабыр М.Б., Қазақстан Педагогикалық ғылымдар академиясының академигі Қыдыршаев А.С., қазақ филологиясы кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы Хасанов Ғ.Қ., М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің аға оқытушысы, филология ғылымдарының кандидаты Аронов Қ.Ғ. және университетіміздің профессор-оқытушылары, мектеп мұғалімдері, докторанттар, магистранттар және студенттер қатысты.

Пленарлық мәжілісте 6 баяндама оқылды.

Конференция барысында З.Қабдоловтың жазушылық, ғалымдық, аудармашылық, ұстаздық келбеті жан-жақты талданды. Ғылыми-педагогикалық мұрасына, туған әдебиетіміздің тарихы мен теориялық мәселелеріне қатысты артында қалған мұрасының кейінгі ұрпақ үшін құндылығына, маңыздылығына баға берілді.

***

БІЗДІҢ МЕРЕЙТОЙ НАШІ ЮБИЛЯРЫ OUR JUBILEES

Юров Олег Винальевич

Юров Олег Винальевич родился 15 октября 1967 года в городе Балта Одесской области. В 1994 году закончил Уральский ордена «Знак Почета» педагогический институт им. А.С.Пушкина по специальности «история». До 1998 года работал учителем в средней школе № 21 г. Уральска. С 1998 года по 2000 год являлся заведующим информационно-учебного центра МП «Жастар».

С сентября 2000 года работает на должности преподавателя кафедры «Всемирная история» Западно-Казахстанского государственного университета. В 2004-2005 годах закрепился соискателем кафедры «Политические науки»

Саратовского государственного университета им. Н.Г. Чернышевского и в 2005 году успешно защитил диссертацию на соискание ученой степени кандидата политических наук на тему «Предпосылки политической интеграции постсоветского пространства».

В последующие годы занимает ряд руководящих должностей структурных звеньев университета. С 1 сентября 2005 года работал заместителем директора института заочного и дистанционного обучения ЗКГУ им. М.Утемисова, исполняющим обязанности директора института. В 2007 – 2010-е годы руководил отделами учебно-методической работы, внутренней и внешней оценки департамента стратегического развития и контроля качества, работал директором департамента инновационно-методической работы университета.

С 7 апреля 2017 года является проректором по научной работе и международным связям ЗКГУ им. М. Утемисова.

Олег Винальевич постоянно работает над повышением своего научно-теоретического и методического мастерства. Им разработаны и читаются курсы: «Процессы мировой интеграции», «Историография зарубежных стран» и другие, осуществляется руководство дипломными работами студентов по актуальным проблемам истории и современных международных отношений. Как преподавателя и ученого Олега Винальевича отличают высокий профессионализм, глубокие знания материала, эрудиция, высокая культура речи и умение установить контакт с любой аудиторией.

Олег Винальевич выполняет огромный объем работы по разработке текущих, среднесрочных и краткосрочных планов развития университета, осуществляет контроль за соблюдением законодательства и эффективностью планирования и управления. Огромная работа проводится Олегом Винальевичем в период подготовки специальностей университета к прохождению международной аккредитации.

Большого уважения заслуживает вклад Олега Винальевича в становление и развитие творческих и научных связей и контактов университета с ведущими вузами Казахстана, а также дальнего и ближнего зарубежья. Имя О.В.Юрова широко известно в научных кругах. Он является автором монографии и огромного количества научных публикаций в республиканских и зарубежных изданиях.

За высокие достижения в сфере науки и образования Олег Винальевич был награжден Почетной грамотой МОН РК в 2011 году, а в 2017 году удостоен нагрудного знака «Білім беру ісінің құрметті қызметкері».

Юрова О.В. отличают целеустремленность, настойчивость, верность принципам, умение видеть новое и воплощать в жизнь задуманное. Доброжелательный, корректный, принципиальный Олег Винальевич легко может создать систематизированную линию в ворохе учебных и научных документов и с честью представить университет на самых различных уровнях.

Уважаемый Олег Винальевич!

Коллектив Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова поздравляет Вас с юбилеем и желает Вам крепкого здоровья, семейного благополучия, творческих успехов в научно-исследовательской деятельности!

**Коллектив Западно-Казахстанского
государственного университета им.М.Утемисова**

***

Қадырғалиев Жоламан Дүйсембіұлы

Қадырғалиев Жоламан Дүйсембіұлы, 1957 жылдың 1 қарашасында Батыс Қазақстан облысы, Қаратөбе ауданы, Қоскөл ауылдық округінің Ханкөл ауылында дүниеге келген.

1964 жылы Ханкөл ауылындағы Интернационал 8 жылдық мектептің бірінші сыныбына оқуға барып, 1974 жылы Қоскөл орта мектебін бітірді.

1974-1976 жылдары «Рауан» комсомол жастар бригадасында аға шопан болып жұмыс жасады. Осы жылдары Батыс Қазақстан облысының «Құрмет тақтасына» жеткен жетістіктерін жазып, суретін шығарды.

1976-1978 жылдары Кеңес Армиясы қатарына алынып Москва облысы, Подольск қаласында Зениттік-атқыштар 20770 әскери бөлімшесінде өзінің Отан алдындағы міндетін атқарған.

1978-1979 жылдары «Рауан» комсомол жастары бригадасында жетекші бригадирдің көмекшісі, әрі цехтың бастауыш комсомол ұйымының жетекші қызметін атқарды.

1979-1980 жылдары А.С. Пушкин атындағы Орал педагогикалық институтының әзірлік курсына оқуға қабылданды.

1980-1984 жылдары А.С. Пушкин атындағы Орал педагогикалық институтының Филология факультетіне оқуға түсіп, «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығы бойынша бітірген.

1984-1985 жылдары Қаратөбе ауданы, Егіндікөл ауылдық округінің Жігерлен ауылындағы Жігерлен 8 жылдық мектебінде оқытушы және оқу ісінің меңгерушісі болып жұмыс жасады.

1985-1988 жылдары Орал қаласындағы №1 орыс мектебіне қазақ тілі пәнінен және 1988-1991 жылдары С.Сейфуллин атындағы №11 қазақ орта мектебінде қазақ тілі мен әдебиеті пәнінен сабақ берген.

1991-2000 жылдары Батыс Қазақстан аграрлық техникалық университетінің қазақ және орыс тілдері кафедрасының орыс топтарына қазақ тілі пәнінен сабақ берді.

2000-2003 жылдары Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің қазақ және орыс тілдері кафедрасында аға оқытушы болып, орыс топтарына қазақ тілі пәнінен сабақ берген.

2003-2014 жылдары М.Өтемісұлы атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің филология факультетінде «Тілдері оқытудың практикалық курсы» кафедрасында оқытушы болып қызмет жасады.

2014-2017 жылдары М.Өтемісұлы атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің Филология факультеті «Қазақ филологиясы» кафедрасында аға оқытушы болып қызмет жасайды.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің әкімшілігі тарапынан Құрмет грамотасы (2008), Алғыс хатпен

(2011, 2015) марапатталған. 1 оқу құралы, 1 қосымша оқу құралы, 1 электрондық оқу құралы (авторлық бірлікте) авторы.

Ж.Д.Қадырғалиев 16 жылға жуық мектеп оқушыларына білім берсе, 17 жыл бойы университет қабырғасында ұстаздар арасында беделді қызмет етіп жүр.

Құрметті Жоламан Дүйсембіұлы!

Өмірдің қиындықтарынан тура жолмен, өз ұстанымыңызды мақсат қылып, жарты ғасырды өткеріп 60 жасқа толып отырсыз.

Шәкірттер үшін жасап келе жатқан еңбектеріңіз әрдайым елеулі, табысты бола берсін! Өзіңізге және отбасыңызға зор денсаулық, ұзақ ғұмыр, ырыс пен ынтымақ, бақыт пен береке тілейміз. Шығар шыңдарыңыз биік болсын!

Бүгінгі күн - бөлектеу күн, маңызды,
Маңыздысы - бүгін туған жан ізгі!
Алпыс мәрте Күнді айналған жұмыр Жер,
Сізге бақыт тілеп тұрған тәрізді.

Ренжітпей үлкенді де, кішіні –
Жүрегімен түсінетін кісіні.
Мынау өмір жұмақ болып кетер ед,
Сіздей болса бар адамның пішіні.

**М.Өтемісов атындағы БҚМУ-дың
қазақ филологиясы кафедрасының ұжымы**

***

Чернышов Дмитрий Михайлович

Ректорат и профком Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова сердечно поздравляет Вас с юбилеем!

Почти вся Ваша трудовая жизнь связана с нашим вузом, в котором Вы начали работу с 1965 года, окончив Московскую сельскохозяйственную академию им. К.А. Тимирязева.

Вы проявили себя как высокопрофессиональный педагог и наставник.

Ваша научная деятельность была посвящена вопросам географии населения и хозяйства Западно-Казахстанской области.

Трудолюбие в сочетании с высокой требовательностью – это черты, которые проходят основополагающей нитью через Вашу жизнь.

Организованные и проведенные под вашим руководством дальние комплексные практики на просторах бывшего Советского Союза значительно расширяли кругозор студентов и готовили их к будущей профессиональной деятельности.

Ваши организаторские способности в качестве заведующего кафедрой экономической географии, заместителя декана естественно-географического факультета, секретаря партийной организации факультета и секретаря парткома Уральского педагогического института им. А.С. Пушкина значительно улучшили эффективность работы кафедры, факультета и института.

Находясь на заслуженном отдыхе, Вы продолжаете принимать активное участие в общественной жизни своего коллектива. Являетесь постоянным участником спортивных соревнований, проводимых в университете.

В день юбилея коллектив Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова выражает благодарность и желает Вам крепкого здоровья и бодрости на долгие годы.

**Коллектив Западно-Казахстанского государственного
университета имени М.Утемисова**

***

Шайекенов Жангелді Жұмақайұлы

Шайекенов Жангелді Жұмақайұлы, 29.11.1957 ж. - Орал облысы (қазіргі Батыс Қазақстан), Фурманов ауданы, Қарасу ауылдық округі, Жұлдыз елді мекенінде дүниеге келді.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті «Қазақ филологиясы» кафедрасының аға оқытушысы, филология ғылымдарының кандидаты.

Шайекенов Жангелді Жұмақайұлы 29.11.1957 ж. Орал облысы, Фурманов ауданының орта мектебін 1975 жылы бітіріп, 1975-1982 жылдары аралығында қатардағы жұмысшы, кеңес армиясы жауынгері,

комсомол ұйымы хатшысы қызметтерін атқарды.

Ж.Ж. Шайекенов 1983 жылы А.С. Пушкин атындағы Орал педагогика институтының филология факультетіне «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығы бойынша оқуға түсіп, 1987 жылы бітіреді. Сол жылдан бастап кафедрада ізденуші, ассистент, оқытушы, аға оқытушы қызметтерін атқарды.

1995-98 жылдар ішінде Әл-Фараби атындағы ҚазМҰУ-дың аспирантурасында оқып, 1999 жылы «Әбу Сәрсенбаев лирикасы» атты тақырыпта кандидаттық диссертациясын қорғады. 1999-2002 жылдар аралығында университеттің филология факультетінің деканы болып сайланды. 2004-2006 жылдары қазақ тілі мен әдебиеті факультетінің қазақ әдебиеті және шығыстану кафедрасының меңгерушісі қызметін атқарды.

2006-2010 жылдары филология факультетінің деканы болып қызмет атқарды.

2011 жылдан қазақ филологиясы кафедрасының аға оқытушысы.

М. Өтемісов атындағы БҚМУ ректоратының «Құрмет Грамотасының» (2002, 2011), «Алғыс хатының» (2000, 2007) иегері.

Орал қаласының әкімінің «Алғыс хатымен» (2012 ж.) марапатталған.

Құрметті Жангелді Жұмақайұлы!

Адамзат ғұмырының сан-салалы соқпақтары арасынан өз жолыңызды жазбай тауып, міне, қажырлы қайрат пен адал еңбектің арқасында асқаралы 60 жасқа толып отырсыз.

Сіз – Қазақстанның жоғары білім беру ісі мен ғылымын дамытуға және зерделеуге аса зор үлес қосқан аяулы ұстазсыз, шәкірт жүрегінде тіл мен әдебиетке деген сүйіспеншілікті оятқан білгір мамансыз.

Сіз ұзақ жылдар бойы өз күш-жігеріңізді, біліміңізді, зор шығармашылық әлеуетіңізді еліміздің жоғары білікті мамандарын дайындау игілікті ісіне

жұмсадыңыз. Өмір керуенінде өзінің уақытын аямай, шәкіртінің бақытын аялай білген ұстаз бақытын да осы жолдағы адал еңбегіңізбен таптыңыз.

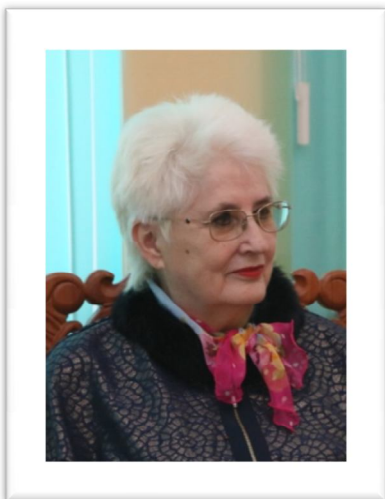
Сіздің жаңа әлемдегі жаңа Қазақстанның білімі мен ғылымын дамытудағы қызметіңіз еліміздің гүлденуіне бағытталған адал да риясыз қызмет етудің үлгісі болып табылады. Жемісті еңбек, қажырлы қайрат пен шебер іскерлігіңіздің арқасында әріптестеріңіздің құрметіне бөленіп келесіз.

Құрметті Жангелді Жұмақайұлы! Ғылым әлеміне жасаған әрбір қадамдарыңыз жеңісті жолға ұлассын! Шығармашылық табыс, еңбектеріңізге жеміс тілейміз. Білім мен ғылым әлемінде бағындырар белестеріңіз бен алар асуларыңыз аласармасын!

**М.Өтемісов атындағы БҚМУ-дың
қазақ филологиясы кафедрасының ұжымы**

***

Череватова Нина Константиновна

Кафедра химии естественно-географического факультета Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова сердечно поздравляет Вас с юбилеем!

Свыше 50 лет Вы посвятили себя родной Альма-матер. Вы прошли большой и плодотворный путь высокопрофессионального педагога и наставника многих сотен учителей-химиков.

Ваша научная деятельность была посвящена вопросам органической химии, био-геоанализу природных объектов Западно-Казахстанской области, а также имела направление по синтезу и стереохимии

химических реакций биологически активных веществ, имеющих противовирусную и противотуберкулезную активность, за что получены 2 авторских свидетельства. С 1996 года свыше 11 лет вы заведовали кафедрой химии. Организованные и проведенные под вашим руководством химико-технологические практики на просторах бывшего Советского Союза значительно расширяли кругозор студентов и готовили их к будущей профессиональной деятельности.

Трудолюбие в сочетании с высокой требовательностью - это черты, которые проходят основополагающей нитью через Вашу жизнь. Будучи студенткой Вы принимали активное участие в студенческой общественной жизни, были профоргом факультета, в дальнейшем Ваши организаторские способности в качестве заведующего кафедрой химии значительно улучшили эффективность работы кафедры, факультета и университета.

Вы - профессионал, Человек, влюбленный в свое дело и достигший в нем высокого педагогического мастерства. Ваш профессионализм, преданность избранному делу, огромная эрудиция, высокая работоспособность служат примером для студенческой молодежи.

В день юбилея коллектив кафедры химии Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова выражает благодарность и желает Вам крепкого здоровья, семейного благополучия, бодрости на долгие годы и дальнейших творческих успехов в научно-педагогической деятельности.

С уважением, коллектив кафедры химии

***

Айтқалиева Қарлығаш Дайырғалиқызы

Қарлығаш Дайырғалиқызы Айтқалиева 1967 жылы 5 желтоқсанда дүниеге келген. Ол 1986-1989 жылдары Орал мәдени-ағарту училищесінің хореография бөлімін бітірді. 1989-1994 жылдары Әбунәсір әл-Фараби атындағы Шымкент педагогикалық мәдениет институтында «Би ұжымдарының жетекшісі» мамандығы бойынша жоғары білім алады.

Ұстаздық еңбек жолын 1994 жылдан бастап М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің мәдениет және өнер институтының «Хореография» мамандығы бойынша аға оқытушылық қызметімен бастайды. Бүгінде ол - би өнерін меңгерген білікті ұстаз маман.

Қ.Д.Айтқалиева 2006 жылы ҚР БҒМ М.Әуезов атындағы әдебиет және өнер ғылыми-зерттеу институтының сырттай аспирантурасын бітіреді. 2007 жылы «Балетмейстер Дәурен Әбіровтің шығармашылық мұрасы» тақырыбында кандидаттық диссертациясын сәтті қорғап, өнертану ғылымдарының кандидаты ғылыми атағына ие болады. Халықаралық, республикалық дәрежелерде өткен конференцияларға қатысып, мақалалары, ғылыми жинақтарда, Жоғарғы Аттестациялық Комитет белгілеген басылымдарда, импакт-фактор журналында жарияланды. «Танцы народов Средней Азии», «Халықтық-сахналық биді оқыту теориясы мен әдістемесі», «Классикалық биді оқыту теориясы мен әдістемесі» атты хореография мамандығы бойынша әзірленген оқу-әдістемелік құралдары, «Қазақ және шетел хореография тарихы», «Д.Әбіровтың қазақ би мектебі» атты электрондық оқулықтары мен монографиялары баспа бетін көрді.

Қ.Д.Айтқалиева - 2008-2009 оқу жылынан «Хореография және мәдени-тынығу жұмысы» кафедрасының меңгерушісі. Ол - шебер ұйымдастырушы, кафедраның барлық жұмыстарын тиянақты қадағайлай білетін, ұқыпты жүргізе алатын бірегей маман.

Қарлығаш Дайырғалиқызы 1998-2008ж.ж. БҚО Мәдениет басқармасының ұсынысымен облыстық «Ақ Жайық» халықтық ән-би ансамблінің бас балетмейстері ретінде шақырылды.

Оның шәкірттері халықаралық, республикалық байқауларда талай мәрте биіктерден көріне білді. «Ұстаздық еткен жалықпас-үйретуден балаға» демекші, Қарлығаш Дайырғалиқызы шығармашылық жұмыспен белсенді айналысып, педагогикалық іске қоса балетмейстерлік шығармашылықты да ұштастыра отырып, көптеген би қойылымдарын даярлады.

2000 жылы Астана қаласында өткен «Шабыт» халықаралық жастар шығармашылық байқауында қазақтың тұңғыш кәсіби бишісі Ш.Жиенқұлова атындағы сыйлыққа ие болды.

2001 жылы өткен Ш.Жиенқұлова атындағы II Республикалық қазақ би байқауында «Салтанат» би қойылымы Бас жүлдеге ие болды.

2002 жылы Германия еліндегі Берлин, Гамбург, Халле қалаларында арнайы шақыруымен өнер көрсетті.

2004 жылы Ялта, Варшава қалаларында өткен халықаралық студенттер фестивалінде «Хореография» номинациясы бойынша шәкірттері жүлделі орынның иегерлері атанды. Осы жылы Түркия елінің бұрынғы астанасы Стамбулда өткен «Фомгед» жастар фольклорлық эн-би фестиваліне қатысып, алтын медальға ие болды.

2005 жылы Түркия елінің астанасы Анкара қаласында өткен жастар фестивалінің жүлдегері.

2006 жылы Ш.Жиенқұлова атындағы III Республикалық қазақ би байқауында биші студенттері II жүлделі орынға ие болды.

2008 жылы Польша елінде өткен этнографиялық жастар фестивалінде би композициялары халық көңілінен шығып, лауреат атанды. Осы жылы «Европ+Азия» Халықаралық фестиваль-байқауда «Жауһазын» балалар би ансамбліне қойған биі дипломант атанды.

2011 жылы «Арна» ансамбілінде қойылған «Қара жорға» биі облыстық «Қара жорға – жастар сәні» би байқауында «Қара жорғаның майталманы» атты Бас жүлдеге ие болды. Орынбор қаласында өткен «На Николаевской –2011» атты Халықаралық студенттер шығармашылығы байқауында шәкірттері I орынды иеленді.

2013 жылы Астана қаласында өткен «Шабыт» конкурсында Қарлығаш Дайырғалиқызының жетекшілігімен «Қыз Жібек» би ансамбілі 3 жүлделі орынға ие болды.

2014 жылы Ұлттық Дельфий ойындарында «Арна» ансамбіліне қойылған билері Алтын медальды жеңіп алса, 2015 жылы мамыр айында РФ Орел қаласында өткен X Халықаралық ашық жастар Дельфийлік ойындарында 15 студенті Күміс медальды иеленді.

2016 жылы наурыз айында Астана қаласында Қазақ Ұлттық өнер университетінде өткен «Қазақ биін оқыту теориясы мен әдістемесі» пәні бойынша Республикалық пәндік олимпиадада шәкірттері 3 орынға ие болды, т.б.

Қ.Д.Айтқалиева екі рет облыс әкімінің қабылдауында болып, көптеген алғыс хаттарды, мақтау қағаздарды, дипломдарды иеленіп, «Ы.Алтынсарин» төсбелгісімен (2013 ж.) марапатталды. Әрине, бұл реттегі шығармашылық еңбек өз жалғасын табарына күмән жоқ.

Сөз соңында ұстаздардың ұстазы Қарлығаш Дайырғалиқызын 50 жас мерейтойымен құттықтап, деніне саулық, отбасына амандық тілейміз. Қашанда өнертану саласының шығармашылық биігінде болғайсыз демекпіз. Біз сізбен мақтанамыз.

Мәдениет және өнер факультетінің ұжымы

***

МАЗМУНЫ **СОДЕРЖАНИЕ** **CONTENTS**

ПЕДАГОГИКА-ПЕДАГОГИКА-PEDAGOGICS

Иманғалиев А.С., Муканаева А.С. БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МӘДЕНИЕТІН ЖОО ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҮДЕРІСІНДЕ ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	3
Сутеева М.А., Шаштыгарин М.М. СТУДЕНТТЕРДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КӘСІБИ БАҒЫТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	10
Имашев Г.И., Губашева А.О. ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ КАК НЕОБХОДИМОЕ УСЛОВИЕ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПОЛИТЕХНИЧЕСКОГО ПРИНЦИПА В КУРСЕ ФИЗИКИ В СОВРЕМЕННОЙ СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ.....	17
Қуанжанова Қ.Т., Қазбергенова Р.А. ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫ СТУДЕНТТЕРІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДЕНСАУЛЫҒЫ.....	26
Иргалиев А.С., Тугжанова А.Т. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ ЭМПАТИИ КАК ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО КАЧЕСТВА ПЕДАГОГА-ПСИХОЛОГА.....	34
Ахметов М.Г., Молдағалиев Б.А., Махуова Г.Е. КОЛЛЕДЖ ОҚУШЫЛАРЫНДА ЭТНОСАРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	44
Иманғалиев А.С., Оқас М.Т. ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	52
Калимбетов Б.Т., Хабибуллаев Ж.О. ПРИМЕНЕНИЕ МЕЖПРЕДМЕТНЫХ СВЯЗЕЙ ПРИ ОБУЧЕНИЕ СИНГУЛЯРНО ВОЗМУЩЕННЫМ УРАВНЕНИЯМ.....	61
Габдрахманова Ш.Т., Омықова А.Г. ЖАҢАШЫЛ МҰҒАЛІМНІҢ КӘСІБИ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЭТИКАСЫ.....	70
Амельченко В.И., Жұматай Б. Р. ИЗУЧЕНИЕ ОСНОВ ДЕМОГРАФИИ НА УРОКАХ ГЕОГРАФИИ В ШКОЛЕ.....	80
Шаштыгарин М.М., Сутеева М.А. ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ДАМУ.....	86
Ергалиева Г.А., Муканова А.Д. БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ МЕКТЕП МҰҒАЛІМІН КӘСІБИ- ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТКЕ ДАЯРЛАУ ЖҮЙЕСІНІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	92
Испулова Р.Н., Гибатов А.Р. ПОВЫШЕНИЕ ИНТЕРЕСА УЧАЩИХСЯ К УРОКАМ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ.....	102

Қуанжанова Қ.Т., Оразова А.М. ІШКІ ІСТЕР ОРГАНЫ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІНІҢ КӘСІБИ ДЕФОРМАЦИЯСЫНЫҢ ПАЙДА БОЛУЫНА ӘСЕР ЕТЕТІН ФАКТОРЛАР.....	112
Дандибаев А.Т., Габдрахманова Ш.Т. МЕКТЕПТЕ STEM-БІЛІМ БЕРУ ПАРАДИГМАСЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДА РОБОТ ТЕХНИКАСЫ БІЛІКТІЛІКТІ АРТТЫРУ КУРСЫНЫҢ МАҢЫЗЫ.....	121
Нұрымбетов Е.Ш. М.ЖОЛДАСБЕКОВ КҮЙЛЕРІН ОРКЕСТРМЕН ОРЫНДАУДА ДИРИЖЕРГЕ ҚАЖЕТТІ ӘДІСТЕМЕЛІК КЕҢЕСТЕР.....	128
Сдикова Г.Ж., Жуматов М.Ж. САМОСТОЯТЕЛЬНАЯ РАБОТА СТУДЕНТОВ ПРИ ИЗУЧЕНИИ НОВОГО МАТЕРИАЛА ПО НЕОРГАНИЧЕСКОЙ ХИМИИ.....	137
<u>ФИЛОЛОГИЯ-ФИЛОЛОГИЯ-RHIOLOGY</u>	
Саурбаев Р.Ж., Амренов А.Д., Омаров Н.Р., Вафеев Р.А., Текжанов К.Х. СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ИНТОНАЦИОННЫХ И ПРОСОДИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ АМЕРИКАНСКОГО И БРИТАНСКОГО ВАРИАНТОВ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ТЕЛЕВИЗИОННОЙ РЕЧИ.....	145
Картаева А.М. ӘУЕЗОВТАНУ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ТАРИХЫ.....	161
Есенова Қ.Ө. Қ. ЖҰБАНОВ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ МӘТІННІҢ ДИСКУРС РЕТІНДЕГІ СИПАТЫ.....	168
Донскова Г.А., Криуля А.С. РОЗА КАК СЕМИОТИЧЕСКИЙ КОД В ПОЭМЕ «БОЖЕСТВЕННАЯ КОМЕДИЯ» ДАНТЕ АЛИГЬЕРИ И В РОМАНЕ «МАСТЕР И МАРГАРИТА» М.БУЛГАКОВА.....	175
Джакыпбекова М.Т. ТАРИХИ ОҚИҒА ЖӘНЕ КӨРКЕМ МАЗМҰН.....	184
Сұлтанғалиева Р.Б., Бақытова Ә.Б. XXI ҒАСЫРДАҒЫ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ ПРОЗАНЫҢ ДАМУ БЕТАЛЫСЫ (Д. АМАНТАЙДЫҢ «ГҮЛДЕР МЕН КІТАПТАР», А. КЕМЕЛБАЕВАНЫҢ «МҰНАРА» РОМАНДАРЫ НЕГІЗІНДЕ).....	191
Картаева А.М., Алдебаева Ж.З. М.ӘУЕЗОВ ЖӘНЕ АБАЙТАНУ.....	198
Саурбаев Р.Ж., Амренов А.Д., Омаров Н.Р., Текжанов К.Х., Вафеев Р.А. КОНЪЮНКЦИОНАЛЬНЫЕ АДВЕРСАТИВНЫЕ КОНСТРУКЦИИ В СТРУКТУРЕ ОСЛОЖНЕННОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ СОВРЕМЕННОГО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА (НА МАТЕРИАЛЕ АНГЛО-АМЕРИКАНСКИХ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ).....	206
Түлеуова А.М., Шканова Б.А., Султанғалиева А.А. АСҚАР СҮЛЕЙМЕНОВТІҢ ҚАЛАМҒЕРЛІК ЕРЕКШЕЛІГІ.....	220

ТАРИХ- ИСТОРИЯ-HISTORY

Рысбеков Т.З., Оспанова А.М. БАТЫС ҚАЗАҚСТАН МЕДИЦИНАЛЫҚ КОЛЛЕДЖІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ.....	226
Тұрсынәліұлы Тәліпжан ҚЫПШАҚ ЭТНОНИМИНІҢ ШЫҒУ ТӨРКІНІ ТУРАЛЫ.....	232
Хайдаров Е.Е. БӨКЕЙ ОРДАСЫНДАҒЫ ЖАСТАР ҰЙЫМДАРЫ ТАРИХЫНАН.....	244
Айдарова Ш.Ә., Тастаева Ж.К. КЕҢЕСТІК ИМПЕРИЯНЫҢ КҮЙРЕУ СЕБЕПТЕРІ ТУРАЛЫ ДЕРЕК КӨЗДЕРІ.....	253
Рысбеков Т.З., Жұбатова Ж.Т. ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫНДА БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ ЭКОНОМИКАСЫНЫҢ НАРЫҚ ЖАҒДАЙЫНА БЕЙІМДЕЛУІ.....	261
Канатбаев С.Г., Туяшев Е.К., Нысанов Е.С. ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ СОСТОЯНИЯ ЭКОСИСТЕМ НА ТЕРРИТОРИЯХ, ПРИЛЕГАЮЩИХ К КАРАЧАГАНАКСКОМУ НЕФТЕГАЗО- КОНДЕНСАТНОМУ МЕСТОРОЖДЕНИЮ.....	268
<u>ҒЫЛЫМИ ӨМІР / НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ / ACADEMIC LIFE</u>	274
<u>БІЗДІҢ МЕРЕЙТОЙ / НАШИ ЮБИЛЯРЫ / OUR JUBILEES</u>	286

АВТОРЛАР ҮШІН МӘЛІМЕТ МАҚАЛАНЫҢ ДАЙЫНДАЛУ ТӘРТІБІ

«БҚМУ хабаршысы» жинағына жариялауға білім мәселелеріне қатысты ғылыми және ғылыми-әдістемелік жұмыстар гуманитарлық, жаратылыстану, экономикалық, өнертану, техникалық ғылымдар, сонымен бірге университеттің құрылымдық бөлімшелерінің қызметі, аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуының мәселелері мазмұнын құрайтын қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде мақалалар қабылдайды.

Журналға бағытталған мақала (компьютерлік мәтін көлемі 12 беттен аспайтын) USB-жинағышы, CD-R дискімен (мәтіннің қолжазба түрінде, 1,0 интервалымен, 10 шрифтісінен кем емес, және бір данасы А4 формат қағазында) берілуі керек.

Суреттегі берілген барлық әріп және сандық белгілер ең басты және сурет астындағы мәтінде түсіндірілуі қажет. Қолжазбадағы суреттері бар беттері мен мәтін беттері нөмірленген болуы керек. Мәтін мұқият тексерілген және редакцияланған болуы қажет. Сканерленген мәтіндер, грамматикалық және техникалық қателері бар мақалалар жинаққа енгізілмейді.

«БҚМУ хабаршысы» ғылыми журналына дайындық кезінде материалдарды жариялауға автор туралы мәлімет көрсетілуі қажет (аты-жөні (толық), ғылыми атағы, дәрежесі, лауазымы, жұмыс орны, мекенжайы, тел.), ӘОЖ нөмірі, ішкі және сыртқы рецензиясы (жариялауға ұсынылған ғылыми жұмыстың ғылым кандидаты және докторларының сын-пікірлері болуы керек), түйіндеме (мемлекеттік тілде жарияланатын мақалаға - орыс немесе ағылшын тілінде, басқа тілде жарияланатын мақалаға - мемлекеттік, орыс немесе ағылшын тілінде), жариялауға төленген түбіртек міндетті түрде болуы қажет.

Мақаланы жариялауға эксперттік комиссия бекіткен ғылыми-техникалық Кеңестің эксперттік тұжырымдамасы болуы керек.

Материалдар белгіленген тәртіп бойынша сай келмесе, жариялауға қабылданбайды. Қолжазбалар редакция көзқарасын білдірмейді және авторларға кері қайтарылмайды.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

Для публикации в «Вестнике ЗКГУ» принимаются статьи на казахском, русском, английском языках, содержащие результаты научных и научно-методических работ в области гуманитарных, естественных, экономических, искусствоведческих, технических наук, посвященных проблемам образования, а также материалы, отражающие деятельность различных структурных подразделений университета, вопросы социально-экономического развития региона.

Статья (объемом не более 12 страниц компьютерного текста), направляемая в журнал, представляется на дисках CD-R, USB-накопитель (с обязательной распечаткой текста, шрифтом не менее 10, 1,0 интервалом и графики на бумаге в одном экземпляре на формате А4).

Все буквенные и цифровые обозначения, приведенные на рисунках, необходимо пояснить в основном или подрисуночном тексте. Страницы рукописи должны быть пронумерованы, включая листы с рисунками. Текст должен быть тщательным образом выверен и отредактирован. Сканированные тексты с грамматическими и техническими ошибками не будут включены в сборник.

При подготовке материалов к опубликованию в научном сборнике «Вестник ЗКГУ» обязательным условием является представление сведений об авторе (ф.и.о. (полностью), ученая степень, звание, должность, место работы, адрес, тел.), номер УДК, внутренней и внешней рецензии (публикуемые в издании научные работы должны быть рецензируемы кандидатами наук и докторами), резюме (статьи, публикуемой на государственном языке, должно быть на русском и английском языках, статьи, публикуемой на других языках – на государственном, русском и английском языках), наличие квитанции оплаты за публикацию.

Решение о возможности опубликования статьи подтверждается экспертной комиссией научно-технического Совета актом экспертного заключения.

Материалы, не соответствующие данным требованиям, к публикации не принимаются. Рукописи не рецензируются и не возвращаются авторам.

АВТОРЛАРДЫҢ ТҮПНҰСҚАСЫНАН БАСЫП ШЫҒАРЫЛДЫ
ОТПЕЧАТАНО С ОРИГИНАЛОВ АВТОРОВ

Редакторы-Редактор:
Р.Р. Кужалиева

**Материалдарды
компьютерде беттеген:**
**Верстка и изготовление
оригинал-макета:**

Е.Е.Панова,
Г.К. Кубегенова,
Ж.З. Есимғалиева

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан
мемлекеттік университеті, 2017.
090000, Орал, Достық даңғылы, 162.

Басуға 25.12.2017ж. қол қойылды.
Көлемі 37,5 б.т. Таралымы 150 дана.
Тапсырыс № 42.

Подписано в печать 25.12.2017 г.
Объем 37,5 п.л. Тираж 150 экз.
Заказ № 42.

Западно-Казахстанский государственный
университет им. М.Утемисова, 2017.
090000, Уральск, пр. Достык, 162.